

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA

LE PLAY
A MUNKÁSVISZONYOK
REFORMJA

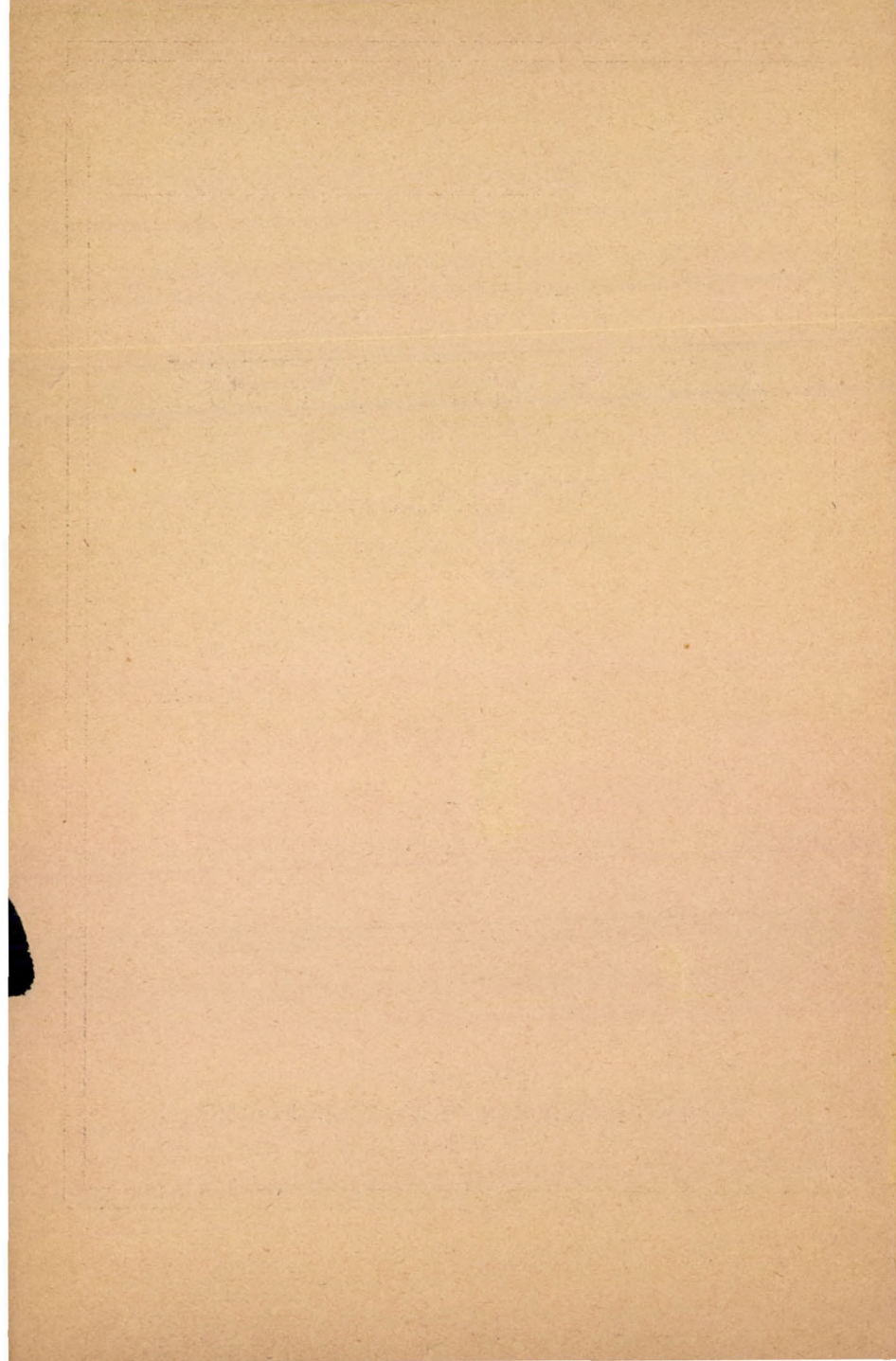
FORDÍTOTTA ÉS BEVEZETTE
GEŐCZE SAROLTA

A FORDÍTÁST ÁTNÉZTE

DR. WILDNER ÖDÖN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1903

LE PLAY

A MUNKÁSVISZONYOK REFORMJA

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LVI. KÖTET
1902—1904. CYCLUS

LE PLAY
A MUNKÁSVISZONYOK REFORMJA

AZ 1903-DIK ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK KÖTETE.

LE PLAY

A MUNKÁSVISZONYOK

REFORMJA

FORDÍTOTTA ÉS BEVEZETTE A FORDÍTÁST ÁTNÉZTE
GEŐCZE SAROLTA DR WILDNER ÖDÖN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1903

„Jól rendezett államban több mesteremberre van
szükség, mint tanult emberre.“

Richelieu politikai végrendeletéből.
I. köt. II. 10.

ELŐSZÓ.

Le Playnek nálunk nevét is alig ismerik, a minek magyarázata sajátságos viszonyainkban rejlik. Az ő föllépése s egyetemes érdekű munkásságának kora az 50-es és 60-as évekbe esett, tehát elnyomatásunk szomorú korszakába, mikor a szabadságától megfosztott nemzet legjobbjainak minden erejét az e szabadság visszavívásáért folytatott nehéz küzdelem kötötte le. Az emigránsok elitje is külföldön nem a társadalmi alakulásokat figyelte, még kevésbé a társadalmi betegségek orvosságát kereső elméleteket, hanem pusztán a politikai alakulatokat, melyekről az elnyomott hazára kedvező változást remélt. Így történt, hogy az európai társadalomnak Le Play által minden oldalú személyes megfigyelés alapján végzett mélyreható elemzéséről s az azokból levont tudományos igazságokról nem vettek tudomást; nem hallották meg azt az intő „megállj“-t sem, melyet az emberiség nagy érdekeiért aggódó moralista az egyoldalú anyagi haladás útján, az erkölcsi törvény fékét elvetve rohanó modern társadalom felé kiáltott, rámutatva ama veszedelmekre s a bomlás csiráira, melyeket ez az egyoldalú fejlődés magában rejt. Nálunk a kiegyezés után is a közjogi kérdések maradtak előtérben. A társadalmi kérdésekre csak alig tíz-tizenöt

éve kezdünk eszmélni, mióta fejünk felett ég a ház s azok a kérdések nyakunkra nőttek s magát nemzeti lételünket fenyegetik. — Pedig kár. Mert ha nemzeti életünk újjá építői Le Play tanait ismerik s azokból okulnak, ma talán nem kellene a nemzetfentartó kis- és középbirtokos osztály pusztulását s részben züllését siratnunk.

A mult mulasztásait e téren is sietős munkával kell jóvá tennünk. A társadalmi tudomány máig felfedezett igazságait be kell vinnünk a nemzeti köztudatba. Ezen igazságok láncolatában Le Play tana becses láncszem, mely nélkül az nem volna teljes. A gőz és villám korszakában egy emberöltő nagy idő; az alatt sok minden elavul; természetes, hogy abból, a mit Le Play harmincz évvel ezelőtt még szükséglet és lehetőség gyanánt állított fel, sok már meghaladott állásponttá lett. Tanítása e részének tehát csak retrospektív értéke van, melynek világánál jobban megértjük a saját társadalmi átalakulásunkat. De van tanításának oly része is, melynek az idő nem árthat: az emberi lélek örök törvényein alapuló társadalmi igazságai, főként a családra, a birtokszervezetre, az emberi tevékenységre, a munkaadó és munkás közötti viszonyra s a végrendelkezési jogra vonatkozók, ma is érvényesek s azok is maradnak, míg ama törvények meg nem változnak.

Le Play itt közölt munkáját¹ 1870-ben írta, három kötetes főműve, a *La Réforme Sociale en France* tömör kivonata gyanánt; élvezetekbe merült, elbizakodott nemzetét akarta óvni a belső rothadás következményeitől. Innen a próféta kemény hang. A III.

¹ Eredetiben: *l'Organisation du Travail*.

kiadást a commune őrzöngése közben rendezte sajtó alá. Szavában azért a rendületlen, majdnem dogmatikus, meggyőződés. A nemzete jövőjébe vetett saját rendületlen hitét akarta önteni porig alázott, csüggedő nemzetébe; igazságait azért állította kételkedést nem tűrő határozottsággal; olvasván, az ember szinte feledi azt a szigorú analízist, melynek alapján azokat kifejtette. E véres, sötét háttér nélkül az Organisation du Travail szoborszerűen nyugodt Le Play-ét megérteni nem lehet.

A magyar olvasót a dogmatikus hangon kívül eleinte idegenül fogja érinteni Le Play nyelve is. A nagy analitikus nyelvében az összefoglalás mestere. A *műhely* szóba pl. befoglalja mindenféle néven nevezendő termelő munka helyét, az *ipar* szóba pedig a termelő munka összes ágait. Némely sociologiai fogalomra új szót alkotott: a geologus Le Play a városokban vagy a gyáripari területeken összeverődött népsokaságot *agglomération*-nak nevezi, mely közettani kifejezés az ily lakosság földben nem gyökerező, laza, állandón össze nem függő, könnyen megbomló, törmelék voltát híven kifejezi. A társadalom egészének elfogulatlan megfigyelője pedig a *társadalmi tekintély* szót találta ki mindama köztiszteletben álló s környezetüknek jó példát adó egyének jelölésére, kik valamely le play-i értelemben vett műhely élén állva, azt minden méltányos érdek ápolásával úgy igazgatják, hogy abban az összhang teljes. — Némely szónak végre, hogy gondolatát kifejezhesse, kénytelen volt új értelmet adni. Így *hagyományos szokás* (Coutume) alatt ő csakis a mintaszerű műhelyekben érvényes szokások összeségét értette; *felsőbb osztály* alatt azokat, kik nem pusztán saját önző érdekeiknek élnek, hanem

idejük egy részét a közügynek s a társadalom javának szentelik; tehát a munkás, ki társai erkölcsi vagy anyagi érdekében fárad, a felsőbb osztályhoz tartozik; ellenben a tőkepezés, ha kizárólag vagyona szaporításának él, nem tartozik oda; *pauperizmus* alatt Le Play nem pusztán az anyagi, hanem az erkölcsi lealjasodással és elvadulással párosult tömegnyomort érti.

A magyar olvasó tájékoztatására szükségesnek láttuk Le Play életrajzát, módszerének ismertetését és tanításának összefoglalását adni. Az anyag összeválogatásában főként azt emeltük ki, a mi a magunk szempontjából fontos s az olvasónak a saját társadalmi viszonyaink és épp jelenleg rohamos gyorsasággal folyó átalakulásunk megértésében segítségére lehet. A magyar olvasóra való tekintettel közöltük a kötet végén a Tiszamenti Jobbágy monografiáját is.

Vége még a fölhasznált forrásokról. Ezek: Ch. de Ribbe *Le Play d'après sa Correspondance*; E. de Curzon *Frédéric Le Play, sa Méthode, sa Doctrine* stb.; F. Auburtin *F. Le Play, Économie Sociale*; A. Delaire *F. Le Play et la Science Sociale* s a *Réforme Sociale* folyóirat közleményei. Vége köszönetet kell még mondanom A. Delaire úrnak (Párisban) s A. Desjardins úrnak (Canadában), kik a tőlük kért adatokat készségesen bocsátották rendelkezésemre.

Budapest, 1903. november hó.

A fordító.

LE PLAY ÉLETE.

Le Play egy kis normandiai halászfaluban született, a Honfleur melletti La Rivièreből, 1806. ápr. 11. Édesatyja szegény vámtiszt volt; édesanyja vallásos, jó aszszony. Öt éves koráig ott élt a szegény halásznép közt, melyet a francia partot elzáró angol hajóhad rendes keresetétől megfosztott. Legkorábbi emlékei e hazáját szerető, jámbor, vallásos nép nyomorát rajzolták eléje. Ott szerezte az első tapasztalatot a szegény ember életéről; ott tudta meg, milyen becses pótlék a szegénynek a hulladékfa, a kalász, a vadgyümölcs, a mit ingyen gyűjthet; mert ott szedegette a mezítlábos, faczipós halászgyerekekkel ő is a gombát, fát, szamóczát, málnát az erdőn, a füvet, a kalászt a mezőn; együtt fogták lépvesszőn a madarat, horoggal a halat. Ezek voltak legelső benyomásai.

Öt éves korában Párisba került, a hol négy évet töltött egészen más körben, egy gazdag, előkelő nagybátyja házában. Édesatyja halála után t. i. annak gyermektelen nővére vette magához, ki ott egy derék, gazdag embernél volt férjénél. Édesanyja meghozta a legnagyobb áldozatot: megvált egyetlen fiától, hogy annak kellő neveltetését biztosítsa. A falusi gyermek a nagyvárost nem tudta megszeretni; visszavágyott a szabad mezőre.

Meggyűlölte a rideg iskolai fegyelmet is. De az a négy év mégse veszett el. Nagybátyja szalonjának válogatott kis társaság volt állandó vendége, egy darabka régi Franciaország: csupa ifjúkori jóbarát, kiket a forradalom vagyonuktól és czimüktől megfosztott. A társaság hangja előkelő volt; a beszélgetés élénk, vidám és mindig nagyon tartalmas: tárgya irodalom, történet, a nemzetközi viszonyok és főképp társadalmi bölcsélet. A nyilteszű gyermek, ki a társaságnak kedvencze volt, mindezt mohón szívta magába s mohón olvasta bátyja gazdag könyvtárának komoly műveit. A sivár iskolai tanítás hiányait a mindennapi társaság s három kiváló férfiú oktatása pótolta. Egyik nagybátyja volt, józan, tiszta ítéletű ember, jó gazda, ki Napóleonban nem a nagy hódítót, hanem a jó adminisztrátort becsülte; tőle tanulta, hogy a népek történetében nem a nagy csaták a legfontosabbak. A másik író volt, ki a tudnivágyó gyermeket a klasszikus írók munkáival ismertette meg. A harmadik hajdani emigráns, ki a Rajna mentén letelepedett francia bujdosók romlott erkölcsét, léhaságát megútálva, hazatért s tanításból élt; ez sokszor lelkesedve emlegette a német nép romlatlan erkölcsét s kiváló társadalmi szervezetét. Nyaranta a család falusi rokonait látogatták meg, hol a virgoncz fiú boldog volt, ha a falusi munkásnépnek segíthetett; öntudatlanul gyűjtötte ott tapasztalatát a szegény nép életéről; de ott ismerte meg a falusi úri családokat is, melyek oltalmazói, jóltevői voltak az egész vidéknek. Mindezek a tapasztalatok kitörülhetetlen nyomot hagytak lelkében.

A gyermek nagybátyja halála után, 9 éves korában, visszakérült Honfleurbe, anyjához, a régi egyszerűségbe, a hol hét évig tanult egy derék, tudós öreg pap veze-

tése alatt, kitől igen sokat tudott meg a forradalom előtti idők társadalmi viszonyairól. Ekkor már — 1816 után — e vidéken megújult a jólét s a béke; a jámbor halásznép is visszatért hagyományos, régi szokásaihoz s boldogan ünnepelte Úrnapját s a többi ünnepeket. A csatornán túlról a gépek föltalálása nyomán támadt ipari fellendülés elterjedt ide is. A vidék olyan lett, mint a méhkas, melyben mindenki dolgozott; a békés munka nyomán pedig boldogulás fakadt. A serdülő ifjú ezt a változást álmélkodó örömmel látta s ez az újabb tapasztalat is mély benyomást tett rá.

Tizenhat éves korában letette az érettségit. Ekkor egy öreg falusi inzsellér segédjévé akarta fogadni, s azzal biztatta, hogy majdan hivatalát ráhagyja. Ez az ajánlat a biztos kenyeret jelentette; ha elfogadja, holtig méregeti a földet szülőföldjén. Szerencsére egy barátja arra ösztökölte, hogy menjen a műegyetemre; hátha még híres mérnök is lehet belőle? Ez a reménység győzött; Le Play nem lett falusi földmérő, hanem a műegyetemre készült, egy kiváló férfiú — Dan de la Vauterie főmérnök — vezetése alatt, ki fia gyanánt megszerette s szaktudományán kívül a társadalomtudományba is rendszeresen bevezette és megkedveltette vele Cicerót és Montaigne-t, mint a kik épp oly romlott korban élvén, mint a mienk, műveik tanulmányozása a mai emberre minden más irónál hasznosabb. Tőle tanult meg rendszeresen dolgozni; s tőle tanulta meg hivatása nemes fölfogását. Szerinte a mai korban a mérnökök vannak arra hivatva, hogy a társadalomnak erkölcsi vezetői legyenek, nyilván, mint-hogy befolyásuk egész munkásseregekre kiterjed; a francia mérnökök a múlt században tényleg becsületet és dicsőséget szereztek a francia névnek.

Egyetemi tanulmányait fényes eredménnyel végezte. A műegyetemi folyamat kitüntetéssel, még pedig 4 év helyett 2 év alatt, a mire nem volt eset se előtte, se utána. Azután a bányászati főiskolába iratkozott be. Ott barátkozott össze a költői lelkű s mysticizmusra hajlandó J. Reynaud-val; 1825-ben volt ez, mikor a zsibbadt közszellem újra nekipezsdült s az ifjúság a politikai küzdelmek lázában égett. Le Play-t a pártharcok nem lelkesítették; előbbi mentora szavát megfogadva, tüntetésekbe nem elegyedett, hanem kizárólag tanulmányainak élt; de a mellett erős, józan elméje a társadalmi kérdések megoldását kereste. Minthogy a két jóbarát e kérdésekre nézve megegyezni nem tudott — Reynaud ekkor már a Saint-Simonizmus felé hajlott — elhatározták, hogy nyári szaktanulmányútjukat közösen teszik meg — erre a bányászati főiskola tanulói kötelezve voltak s költséget is kaptak — s közben a társadalmi tényeket is megfigyelik. Le Play ekkor 23 éves volt. Az útírányt ő szabta meg. Nem feledte el párisi öreg barátja magasztaló véleményét a német nép erkölce felől; azt óhajtotta megismerni. 1829 májusában indultak el Németországba. 200 nap alatt 6800 kilométert jártak be gyalog, felkeresve nem csupán a Rajna-mellék s Észak-Németország összes bányáit és gyárait, hanem megfigyelve a népeletet s a társadalmi szervezetet is. A hartzi műhelyekben s a hannoverai parasztok tűzhelyénél ámulva látták a társadalmi béke s a boldogulás csodálatos példáit. Ez az útja, melyet üde ifjú lélekkel tett kedves barátja társaságában, kinek ragyogó képzelete s játszi elméje az együttlét minden percét megszépítette, elhatározó lett későbbi életére. S ez kedveltette meg vele az utazást.

A német munkásnép életének megfigyelése felbresztette érdeklődését a hazájabeli viszonyok iránt is: a következő télen a párisi műhelyeket látogatta sorra, hol akkor még sok jó régi szokás megvolt, bár a rohamosan fejlődő gyáripár a visszavonás csiráit már hintegetni kezdte. 1830 tavaszán Spanyolországba készült, de ez útjában hosszas, súlyos betegség gátolta meg. Tudniillik egy laboratoriumi robbanás következtében majdnem életét vesztette. Sebeibe nem halt bele; de másfél évig fekvő beteg lett, miközben súlyosan megsérült két kezét sem használhatta. Ez a betegség érlelte meg egyéniségét; ez döntötte el jövőendő életét. Betegágyából hallotta a júliusi forradalom távoli zúgását, mely a régi királyságot elsöpörte. Barátjaitól a vérengzések s a gyűlölködés felől is értesült, mely a munkásokat munkaadóik ellen lázította. Hosszú, álmatlan éjszakáin, gyötrő testi-lelki kínjai közben, hazájáért aggódó lelke előtt feltűnedezték a társadalmi békének egy évvel előbb német földön látott mosolygó képei s megfogadta, hogy életét szerencsétlen hazája társadalmi békéjének helyreállítására fogja szentelni. Úgy érezte, hogy ehhez a családok s a társadalmak alapos ismerete szükséges; ezért föltette magában, hogy, ha Isten egészségét visszaadja, minden évben egy fél évet társadalmi tanulmányútra fog fordítani. Fogadalmát betartotta. Nemes, de nehéz feladatot tűzött maga elé, melytől többé nem udta eltéríteni semmi.

Le Playből e közben híres mérnök lett; tekintélye mint szakemberé, nőttön-nőtt. 1838-ban a bányászati főiskolai tanszékét is neki ajánlották fel. 1831-től 1848-ig Európa legtöbb országát, némelyikét több ízben is, beutazta, többnyire küldetésben. A jeles

bányamérnököt hol saját kormánya küldi ki nehéz és kényes megbízatásokkal; hol egyik, hol másik állam kéri kölcsön. Spanyolországnak geológiai térképét készítette el; Oroszországban a Donetz kőszéntelepeinek s az Ural érczereinek felkutatásával volt megbízva; sőt Demidoff herczeg összes bányaműveinek igazgatására is felkérte, mi által 45,000 munkás felett nyert intézkedési jogot. Mindezen megbízatások temérdek alkalmat szolgáltatottak társadalmi megfigyelései folytatására s érintkezésbe juttatták a társadalomnak úgy legalsó, mint legfelső rétegeivel. Szívesen tanult mindenkitől, azért lett igazi tudós. Bámulatosan tudott az emberekkel bánni, bizalmukat megnyerni, eszük járásához alkalmazkodni. Majd a biscayai halászbárkájában, majd a nomád baskir bőrsátra alatt tanyázva, majd a Kaspi-tengermellék térségein a pásztorokkal kóborolva, majd a walesi kovácsok, majd a német gyárosok vagy a gazdag svéd birtokosok otthonában lakva: mindenütt tudakolt, tanult, a munkástól csakúgy, mint a mestertől.

Szerette emlegetni, mennyivel tartozott egyes kiváló emberek oktatásának. A hartzi gyárak igazgatója, Alberts M., a szegődség állandóságában először tárta föl előtte a munkás és munkaadó között való összhang lényeges feltételét. Az osterbyi svéd vasgyár tulajdonosának, Tamm bárónak, házánál értette meg, hogy a társadalmi tudományok terén nem a jogtudósok s a városi emberek a döntő tekintélyek, hanem az oly gazda, ki életét falusi birtokán tölti, s szünetlen öröklik gyermekei neveltetése s környezetének jóléte felett. Le Play ifjúkorában postakocsin nem restellt 2000 kilométernyi utat tenni, de még 60 éves korában is, kész volt vasúton bármily messzire elmenni, csak hogy

egy-egy ilyen köztisztelőben álló emberrel, vagyis „társadalmi tekintély“-lyel, mint ő nevezte, megismerkedhessék s annak nézeteiből okulhasson. Végre Rayneval madridi francia nagykövet terelte rá figyelmét a biscayai parasztnép bámulatos társadalmi szervezetére s ő jósolta meg neki, hogy a jelenlegi örökösödési törvény a francia családokat szét fogja bomlasztani.

Egy-egy vonásból többet megértett az illető népről, mintha köteteket olvasott volna össze.

Northumberlandben egyszer egy derék angol munkást hívott meg ebédre, kitől a vasolvasztás csinját-binját akarta megtudni. Vendége az egész ebéd alatt kedvetlen, hallgatag volt. Le Play azt gondolta, hogy angol szokás szerint azt várja, hogy felköszöntse s másnap ivott is egészségére. Nem használt; angolja kedvetlen, hallgatag maradt akkor is; hanem végre fölemelte poharát és ünnepélyesen mondta: *The queen!* — vagyis: éljen a királynő! Akkor vette magát észre Le Play, hogy neki, mint jövevénynek, lett volna kötelessége, az uralkodóról megemlékeznie s hogy vendégét e megható szokás mellőzésével bántotta meg. Harmadik ebédkor ő éltette a királynőt s attól fogva embere felvidult, beszédes, bizalmas lett s akár tűzbe ment volna érte. „E két szóból, mely az érzelmek s eszmék egész sorát kifejezte, értettem meg a régi Angolország egyik fő társadalmi erejét.“ — Máskor meg tudni kívánta, mily alapon nyugszik Oroszországban az autonóm községi szervezet; e végre egy csoport muzsiktól kérdezte, miért tisztelik ők az öregeket? Egyik muzsik összekulcsolt kezét a falon függő szentkép felé emelte: „Azt hiszed, ó idegen, hogy a szent Oroszország gyermeke valaha lelke üdvös-

ségét el akarná veszíteni az által, hogy engedetlen lenne atyja iránt? — „Ez a felkiáltás tárta föl előttem az orosz alkotmány szellemét. Ebből értettem meg, mint áll fenn a közbéke a mindenki által elfogadott erkölcsi fegyelem révén s miképp kormányozhatók egész rengeteg tartományok fegyveres erő nélkül.“

Az angol társadalom erkölcsi felsőségét Le Play mélyen átérezte. „Ámulva láttam, — írja az *Ouvriers Européens*ben — hogy a családok, melyekkel baráti viszonyba jutottam, mindennapi dolgaikban is a tizparancsolatot követik s Istent tisztelik. Egy álló hónapig voltam meghítt érintkezésben egy gazdag, népes családdal s arról győződtem meg, hogy az isteni törvénynek nem csupán a másvilági jobblét reményében engedelmeskedtek, hanem ama meggyőződésből is, hogy az egyén jóléte, a fajok fenmaradása s a nemzetek boldogulása is a tizparancsolat s az abból eredő ősi szokások pontos betartásán alapszik¹. Gazdáim anglikánok voltak; de később ugyanezen vallásos hitet találtam négy különböző felekezeti családnál: Glasgowban egy presbyterianusnál; Sheffieldben egy quakerknél; Manchesterben egy katolikusnál s Walesben egy unitáriusnál. A dol-

¹ Erre nézve három jellemző esetet hoz fel, mely az angol erkölcsök kiválóságára mutat. 1. Hogy londoni házigazdái vasárnap minden szórakozástól tartózkodtak; még Shakespeare kedvéért se mentek színházba. 2. Teljes bizalommal viseltettek iránta, mint olyan ember iránt, kit *úriember* gyanánt mutattak be náluk; a 30 éves Le Play a család három fiatal leányával egészen szabadon érintkezhetett; s mikor egyiknek egy edinburghi rokonához kellett utaznia, a postakocsiban a szinte oda készülő Le Playre bízta. 3. A két híres geológus, Conybeare és Buckland, miközben a föld képződését magyarázta, minden alkalmat megragadott, hogy a Teremtő hatalmát és jóságát kiemelje.

got eleinte nem értettem. Végre egy angol katolikus világosított fel, mondván, hogy ők az Ó-testamentumot rendszeren olvassák... Nem ajánlhatom polgártársaimnak eléggé ama házi szokásokat, melyeket Angliában úgy a katolikusoknál, mint a protestánsoknál, Szászországban pedig úgy a katolikusoknál, mint a lutheránusoknál tapasztaltam.“

Még meglepőbb volt rá nézve, a mit Oroszországban tapasztalt. Az elmaradottnak és elnyomottnak tartott nép kebelében oly erkölcsi tőkét s oly társadalmi összhangot talált, mely előítéleteit teljesen eloszlatta; meggyőződött arról, hogy a társadalmi béke szempontjából a kormányforma nem határoz, csupán az erkölcsiség foka s a tizparancsolat betartása.

Íme, Le Play, a ki hivatásánál fogva még egyre a fémek feldolgozását s a geológiai viszonyokat tanulmányozza, egyre jobban elmélyed a társadalmak megfigyelésébe, a mit előbb csak kedvtelésből űzött. Nem tudta maga sem, hogy a mi előtte czélnek látszott, a fémtudomány, az voltaképp csak eszköz volt, mely valódi hivatása teljesítésében elősegítette. A természettudományi gondolkozásra, a való tények megfigyelésének iskolájára, a leendő sociológusnak szüksége volt, hogy az a priori feltevések felhői közt járó speculativ tudományt a való tények megfigyelő összehasonlításának szilárd alapjára fektethesse. Az európai hírű metallurgból a pozitív sociologus fog válni, a ki a megfigyelt tényekből levont igazságait aczélszilárdra fogja kalapálni. Már a fémek feldolgozásáról tartott előadásaiban s az arról írott könyvében kifejezi azt a meggyőződését, hogy a műhelyekben első kellék az erkölcsi törvény betartása s a munkások mindennapi kenyeréről való gondoskodás. Technikai szempontból is azokat a gyá-

rakat találta legtökéletesebbeknek, melyekben a társadalmi béke biztosítva volt. A metallurgia tehát csak öntudatlan előkészület volt a sociológiára.

Az átmenet 1848-ban történt.

Barátai¹ — az akkori francia társadalom legjobbjai — kikkel utazásaiban szerzett tapasztalatait közölni szokta, az erkölcsi reform szükségét érezve, a tizenöt év óta megfigyelt tények összegezésére már 1844-ben sürgették. A reform programját a következő négy télen meg is állapították úgy, hogy ahhoz mind a négy monarchikus párt hozzájárulhasson. Le Play már ekkor megjósolta, hogy a társadalmi viszonyok megromlása forradalomra fog vezetni.

A 48-iki februári forradalom Le Play jóslatait egyszerre igazolta. Barrikádok emelkedtek s alattuk patakzott a polgárvér. A társadalmi bomlás roppant mérveket öltött; a munka teljesen megszűnt; a munkaadók, a régi francia hagyománnyal szakítva, munkásaik megélhetéséről gondoskodni nem tartották magukat kötelezetteknek. Az új kormány az éhező néppel szemben a rémuralom oktalan eljárását újította fel: közköltségen nemzeti műhelyeket állított, de azok nem termették a várt gyümölcsöt. Gyanakodás, bizalmatlanság, gyűlölködés forrásaivá váltak. A megtévedt nemzettel szemben a belátóbbak tehetetlenek voltak. A Le Play által rendelkezésükre bocsátott ezer meg ezer tényre ők hiába hivatkoztak, mert szavukból hiányzott az, a mi az ily

¹ J. Reynaud, V. Lanjuinais, Montalembert, Arago F., Thiers, Tocqueville, A. de Saint-Léger, Louis Blanc, stb. Ez utóbbi mondotta egy ízben: „Kerüljük ki a forradalmakat; a tapasztalat azt mutatja, hogy azokból a nép nem nyer semmit; ellenkezőleg, csak szerencsétlenebb és elnyomottabb lett utánuk“.

tényeknek súlyt ad: a személyes tapasztalat adta tekintély. Ellenben Le Play szavának a megjósolt forradalom bekövetkezése roppant súlyt adott; befolyása nőttön-nőtt.

Ily viszonyok közt hazafias kötelességévé vált megfigyelő álláspontjából a cselekvés terére lépni és szakmunkáit¹ félbehagyva, tollának minden erejével a társadalmi reform ügyét szolgálni. Képviselői megbízást ugyan nem vállalt, politikai párthoz nem is csatlakozott soha — az ő emelkedett felfogása fölötté állt a pártok elfogult, kicsinyes küzdelmeinek; befolyását csupán mint az államtanács s a szenátus tagja érvényesítette. De azért óriási tevékenységet fejt ki. 1854-ben, 25 évi utazás és megfigyelés után, kiadja az *Ouvriers Européens*-t, e páratlanul becses munkásmonografia-gyűjteményt, melyet az *Académie des Sciences* a Montyon-díjjal jutalmaz; ennek kapcsán 1856-ban létrehozza a nemzetközi közgazdasági társaságot, melynek holtig titkára marad: ez a társaság indítja meg Le Play közreműködésével az *Ouvriers des deux Mondes*-ot,² mely nem egyéb, mint Le Play módszerének kiterjesztése az összes világrészek mun-

¹ E művén *L'Art métallique au XIX. Siècle* czímen, már hat éve dolgozott; az összes anyag, nagy időbeli és anyagi áldozat árán, össze volt hordva, sőt rendezve is; a rajzok már teljesen készen; sőt az első kötet, mely Wales rézgyáraival foglalkozott, meg is jelent s az angol szakkörök azt mintaszerűnek ismerték el. Le Play hazájának nagyobb áldozatot alig hozhatott, mint e kedvvel csinált műve félbehagyását. De meghozta.

² A kilencz monografiát tartalmazó I. kötet még 1858-ban megjelent; 1884-ig mindössze öt kötet jelent meg, 46 monografiával. A második sorozat 1885-ben kezdődött, nyolcz csatlád leírásával; s azóta minden három hónapban megjelenik 1—1 füzet.

kásaira s annak szélesebb körben való alkalmazása. 1855-ben, majdnem kapuzárás előtt, bízták meg a majdnem zátonyra jutott legelső világkiállítás rendezésével; roppant munkaereje és ritka szervezőképessége csodát művel: a megfeneklett kiállítás teljesen sikerül. Ettől fogva, tanszékét odahagyva, mint államtanácsos, a további világkiállítások rendezésének élt, minthogy ott a társadalmi kérdések tanulmányozására végtelen mező nyílt. Az 1862-ki londoni világkiállításnak francia osztályát ő szervezte s ő volt elnöke az emlékezetes 1867-iki párisi kiállításnak, melynek számadása felesleggel záródott. Még nagyobb volt az erkölcsi siker; egyenesen Le Play kívánságára, egész sor nagy jutalmat tűztek ott ki az oly műhelyek számára, melyekben a társadalmi béke állandó. Végre a kenyérkérdés ügyében általa szervezett ankét eredménye volt 1860-ban a sütőipar felszabadtítása, mely a városi munkásnép élelmezése szempontjából nagy vívmányt jelentette.

A második császárság alatt Franciaország anyagiilag roppant föllendült; a világvásárok s az udvar fénye, valamint a megnövekedett politikai befolyás is, rózsás színben tüntette fel az ország állapotát; a nemzet erejében elbizakodott. A ragyogó felszín alatt a belső rothadást csak a Le Play szeme ismerte fel; már 1864-ben kiadja a *Réforme Sociale en France*-t, melyben közeli katasztrófát jósol elvakult nemzetének, ha csak az erkölcsi reformot az egész vonalon — a családi életben, a munka-szervezetben s a közéletben — végre nem hajtja. A munka nagy megdöbbenést keltett. A jobbak igazat adtak Le Playnek. De a tömeg elvakultan rohant tovább a forradalmi jelszók után. Nézeteit, kivált a munkáskérdésről, 1870-ben még tömörebben,

rövidre fogva újra kiadta *l'Organisation du Travail*¹ czimen. Jósatait ekkor már a nemzeti szerencsétlenségek igazolták. Franciaországot idegen seregek özönlötték el; a francia hadsereget vereség-vereségre érte; a második császárság összeomlott; Páris ostrom alatt; a falon kívül ellenség, belül polgárháború s a commune őrzöngése; a jók csüggedve, fejüket veszítve. Rettegetes elégtétel volt ez Le Playnek, kinek cassandrai jóslatát el nem hitték. De a ki a veszedelmet előre megjósolta, a szörnyű szenvedések idején az az egy állt nyugodtan: most Le Play biztatta csüggedő nemzetét, hogy még nincs veszve minden, még mindent vissza lehet szerezni, mert „Isten úgy akarta, hogy a nemzetek meggyógyulhassanak“, Le Play a nemzeti szerencsétlenség idején minden hivatalos állásról lemond, hogy egyedül a közjónak élhessen. Biztat, bátorít, békít, csillapít; mindent elkövet, hogy az előítéleteket eloszlassa s a jóakaratuákat egyesítse. Minthogy meggyőződése az, hogy a társadalmi bomlás a család bomlására vezethető vissza, 1874-ben kiadja a már 1870-ben megírt *l'Organisation de la Famille*-t,² melyben az egyenlő örökösödés romboló hatását a családok anyagi boldogulására és szaporaságára megkapó példákkal igazolja s a végrendelkezési szabadságot sürgeti. Majd a *Constitution de l'Angleterre*-t írja meg, az angol társadalom példáját állítva hanyatló nemzete elé. 1877-ben az *Organisation du Travail*-t negyedszer³ adja ki. A *Réforme Sociale en France*-ból 1878-ig négy újabb kiadást rendez sajtó alá, mindig átjavítva, mindig

¹ Ebből az első 5500 példány egy hét alatt, egy év alatt 3 kiadás elfogyott.

² 1895-ben negyedszer adták ki.

³ Mostanig 6 kiadást ért meg.

feldolgozva benne újabb tapasztalatait.¹ 1879-ben 6 kötetben újra kiadja az *Ouvriers Européens*-t, 18 újabb monografiával s az azóta bekövetkezett társadalmi s politikai változások elemzésével kibővítve; de kifejtve egyszersmind a monografiákból levonható igazságokat is, melyek befogadására egy negyedszázaddal előbb, az első kiadáskor, a közönség még nem volt megérve. Végre 1881-ben a *Constitution essentielle de l'Humanité*-ben foglalja össze mindazokat az erkölcsi és anyagi természetű szükségleteket, melyek a társadalmi boldogulás feltételei. Ez volt hattyúdala.

Közben roppant nagy tevékenységet fejtett ki a társadalmi béke propagandája érdekében. E végre fáradtságot nem kimél. A 70 éves aggastyán száz meg száz embert fogad,² százakkal levelezik. 1874-ben

¹ 1887-ben már a 7-ik kiadásra volt szükség.

² Az oktatásban mester volt, de mestere volt a csevegésnek is, beszélgetés közben elmés, eredeti formában adta elő nagy igazságait. Sainte-Beuve-öt is ezzel ragadta el. „Nem képzelhető érdekesebb, mint a hogy élőszóval beszél el apróra mindamaz országok és népek szokásait, melyeket ismert. Beszédje keresetlen egyszerű, mint tolla, csakhogy kifogyhatatlan s különös hangsúlyával mindent kidomborít.“ A 60-as és 70-es években Páris egyik érdekesege volt Le Play Saint-Sulpice-téri szalonja, hol barátait minden este szívesen látta. Ez a szalon, melyben a háziasszonyi tisztet Le Play neje, egy kiváló lelkületű, okos, gyöngéd nő vitte, az 1867-ki kiállítás óta európai jellegű volt; kiváló idegenek, közgazdák s sociologok gyűltek ott össze a világ minden részéből és nem egyszer oly dolgok felől nyertek felvilágosítást tulajdon hazájukról, melyeket maguk sem tudtak. (Ribbe, Le Play d'après sa Correspondence.) Volt ott minden országból való, minden nyelven beszélő. Egy közös eszme: az emberek között való béke, egyesítette őket e „kis, töpörödött, kurtán, szaggatottan beszélő aggastyán körül. A figyelmet nem vonta mindjárt magára; de a ki jól szemügyre vette, meg-

megalkotja az *Unions de la Paix Sociale*-t, mely egyesületek mihamar elterjednek s Franciaország határán kívül is gyökeret vernek s a társadalmi béke híveit közös cselekvésre egyesítik; a tagok száma aránylag rövid idő alatt mintegy 4000-re emelkedik; 4000 ember a társadalom színe-javából. A tagok között való szellemi kapocs gyanánt nemsokára megalakul a *Réforme Sociale* cz. folyóirat, mely a társadalmi kérdéseket s a társadalmi életet érdeklő törvényhozási intézkedéseket Le Play szellemében vizsgálja.

*
*
*

Szünetlen munkálkodása közben érte utól a halál, 1882. ápril 5-én. Franciaország benne egyik leg-nemesebb, leghűbb fiát vesztette el. Rajongó szeretettel csüggett nemzetén, melynek hibáit kiméltlenül ostromozta; csodálattal volt eltelve annak egykori nagy erényei iránt és rendületlenül bízott jövőjében. Szinte megható az a buzgóság, melylyel kora romlottsága közben a jónak megmaradt csiráit kutatta és az öröm, a melyet egy-egy régi jó szokás vagy egy-egy derék ember fölfedezése benne keltett, kivált ha az francia volt. De sokkal elfogulatlanabb és igazságérzőbb volt, hogysen a jót másokban, még nemzete ellenségeiben is, el ne ismerte volna; politikai és társadalmi, valamint katonai szervezet tekintetében példa gyanánt

lepődve látta finom vonásait. Homloka nyílt, magas, domború. Szemét egy hosszú élet megfeszített munkája meggyöngítette; sokszor földre szegezte, sőt le is húnyta; de ha valamely gondolatot akart kifejezni, vagy valami beszélgetésbe beleszólni, sűrű szemöldöke alól tiszta, átható, szilárd tekintettel nézett szét, miközben ajkán mosoly játszadozott.“ (Lacointa, Le Playről, a *Correspondant* 1882. ápr. 25. számában.)

Angliát és Poroszországot, tehát az ősi ellenségeket állította nemzete elé.

Kristálytisztá jellem volt, a kihez nem fért a rossz-nak még a gondolata sem. Az erkölcsi tisztaságot, a melyet hirdetett, első sorban magára tartotta kötelezőnek. Élete mindenben megpecsételése volt annak, a mit tanított. A milyen nemes volt élete a közpályán, olyan tiszta volt magánélete. A társadalmi béke apostola meg tudta teremteni s mindvégig fenn tudta tartani az összhangot maga körül; egy hosszú életen át soha meg nem hasonlott senkivel, pedig a legkülönbözőbb politikai pártokhoz, társadalmi rétegekhez, nemzetiségekhez és felekezetekhez tartozó emberekkel állott baráti viszonyban; igaz, hogy a kit ő barátjának fogadott, az mind a szív és a lélek arisztokratája volt. Lelke úgy megtartotta üdeségét, hogy még késő öregségében is, 66 éves korában, eszményi, rajongó barátságra képes,¹ mely sirjáig kíséri. Szíve telve volt ember-szeretettel; ő, a ki oly hevesen támadta Rousseau tanát az ember eredeti tökéletességéről, s a gyermekeket kis barbároknak tartotta, minden gyarlóságot meg tudott bocsátni egy kis jóságért s szívének minden melegével ölelte magához az ifjúságot, melyben hazája reményét látta.

Ez a meleg kedély tette képessé a boldogságra. A viruló, boldog család, a mely eszménye volt, neki is osztályrészeül jutott. Mikor már munkája után, takarékoskodva, vagyont szerzett, Ligoure-ban egy régi kastélyt vett meg, egy szép birtokkal együtt. Azt

¹ Curzon Emanuel iránt, kiben a családfő, a jó gazda, a nép sorsát szíven viselő s a közügyért mindig tetterre és áldozatra kész falusi úriember eszményét ismerte meg.

mintagazdasággá emelte s boldog volt, hogy hazája földjéből egy darabkát ő is művelhet. Fiát is oda házasította s életének az volt legszebb napja, mikor unokája megszületett. „Tehát Ligourebán is meg van alapítva a törzsökös család“, írja vidáman. Ott való-sította meg álmát a társadalmi békéről. Cselédjeinek s a falubeli népnek igazi apja volt; nem is bontotta ott meg az összhangot semmi. Még a commune ide-jében is, mikor a vidék lángban állt s a környéken széltiliben járta a lázongás, gyújtogatás, a Le Play-család nyugodtan hajthatta álomra fejét.

Még egy vonzó vonása volt egyéniségének: mély vallásossága, melyet még édes anyja csepegtetett lel-kébe. A milyen hű fia volt nemzetének, olyan hű fia volt egyházának. Ha a római egyházban a történelem folyamán föl-fölmerült visszaéléseket nálánál senki szigorúbban el nem ítélte, viszont a katolikus vallást minden másnál jobbnak, az emberi természet gyarló-ságának megfelelőbbnek tartotta. Rendületlenül hitt Istenben és a jövő életben. 1879-ben nagy vérhányás lepi meg; féllábbal már a sirban volt. Midőn mégis felgyógyult, ezt írja: „Nem az emberi élet semmi-ségét láttam, sőt inkább fontosságát. Ez az élet arra való, hogy itt érdemeljük ki helyünket a másvilági-ban. Boldogok vagyunk, ha itt maradhatunk, hogy kötelességünket teljesíthessük.“

Ő a magáét teljesítette híven.

LE PLAY MÓDSZERE.

Le Play módszere a természettudományi összehasonlító megfigyelés volt, melyet szigorúan alkalmazott úgy a családok, mint a nemzetek életére. Az emberi társadalomnak épp úgy megvan a maga törvénye, mint a hangya- vagy a méhtársadalomnak, azzal az egy különbséggel, hogy az ember szabad akaratral van megáldva, saját törvényének betartása vagy megszegése tetszésétől függ; de valamint ő is, mint valamennyi lény, akkor boldog, ha azt követi, azonképpen nem szegheti meg büntetlenül. Hogy engedelmeskedik-e valamely nép a törvénynek, vagy felázad-e ellene, azt a béke vagy a zavargás tünetei mutatják meg. Végelemzésben tehát a boldogulás s az összhang, vagy a hanyatlás s a meg hasonlítás a társadalmi szervezetek értékének kritérionja.

Ám a társadalmi tünetmények bonyolultsága és sokfélesége mellett a gyakorlatban e módszert melyik tüneteményre kell alkalmazni? Le Play szerint a *családra*, mely az igazi társadalmi egység. Néhány jól megválasztott földmives- és iparoscsalád tanulmányozása az egész nép viszonyairól elég pontos fogalmat adhat. Az utas tűzhelyük mellé telepszik, kitudakolja

életmódjukat, ügyüket-bajukat, anyagi és erkölcsi életüknek minden részletét; abból megtudja, mily kötelek fűzi a munkást munkaadójához, miféle helyi szokások növelik vagy csökkentik jólétüket. Ezen adatait aztán kiegészíti az általános felfogás s az intézmények megismerésével, melyek az egész országra érvényesek.¹ De ez nem elég; az útas szeme sokszor csal, vagy nem lát a dolgok mélyére; e hiány pótlása végett a történelmi tények vizsgálatán kívül meg kell tudnia a *társadalmi tekintélyek* véleményét; Plato „isteni embereit“, vagyis ama köztiszteletben álló egyéneket érti Le Play ez alatt, kik a társadalmi létra bármely fokán s bármely foglalkozási ágban példájuk által családjukat és környezetüket jóra ösztönzik s az erkölcsi törvény tisztelete által tűzhelyük körül és műhelyükben a békét s összhangot fentartják. Az ilyeneket tartja Le Play a társadalmi tudomány igazi mestereinek, inkább, mintsem az elméletek íróit.

Az ilyen vizsgálódások során kiderül, hogy a társadalmak békéjét fentartó vagy zavaró tényemények néhány egyszerű elv alkalmazásában vagy elfeledésében gyökereznek, melyeket legtömörebben a tízparancsolat fejez ki. — Azonban Le Play módszerétől a diagnózis megállapításán kívül egyebet is követel: a beteg társadalmak orvoslásának titkát. Ez a titok a múltban jónak bizonyult szokások és törvények felélesztéséből s a boldoguló népek példájának követéséből áll.

¹ Az ily módon készült családi monografiákra példa e kötet végén a tiszamenti jobbágycsaládról szóló, melynek adatait Le Play 1846-ban, Magyarországon átutaztában gyűjtötte.

LE PLAY TANÍTÁSA.

Le Play tanítása felöleli a társadalmi élet minden elemét. A *vallást, a tulajdont, a családot, a munkát, a gyarmatosítást, a kormányzatot*. De mivel azt tapasztalta, hogy a legtöbb baj nem rosszakaratból, hanem téves felfogásból ered: első sorban a közkeletű tévedéseket tartja szükségesnek eloszlatni, az előítéletekkel a tényeket állítva szembe.

I. Az előítéletek és a tények.¹

1. *A két fő társadalmi baj: a meg hasonl ás s az állan-
dós ág hiánya.* Legnagyobb baj, mert az országok romlá-
sának szokott előhírnöke, a meg hasonl ás, mely társadal-
munkat több ellenséges táborra osztja. Nem arról a
küzdelemről szölok, mely a nagy egyéniségek s a vezető-
osztályok közt gyakori. Az ma nem csupán időnként
nyugtalatanítja az államot s a tartományokat, miként
egykor; hanem szünetlen pusztít a községben, a mű-
helyben s a családban. Sokan azok közül, kik
helyzetüknél fogva hivatva lennének a helyi kormány-
zatban közreműködni, megtagadják e kötelesség tel-

¹ A *La Réf. Soc. en France* Bevezetéséből.

jesítését egy oly kormány alatt, mely rokonszenvüket nem bírja. S a helyett, hogy alárendeltjeikbe a hatóságok iránt való tiszteletet beleoltanák, részeseivé teszik őket saját szenvedélyeiknek és saját bosszúállásuknak, ha mindjárt a közbéke rendül is meg általa. Az egyazon gazdaságban vagy iparvállalatban működő munkaadókból és munkásokból kivész az érzékenységek érzete, melynek őket egyesítenie kellene; azt hiszik, érdekeik ellentétesek és a ragaszkodás s a segítség kölcsönös kötelessége alól feloldozzák magukat. Végre az ifjú nemzedékek, fellázadva a szülői tekintély s az öregeké ellen, az üdvös szokásokat egyre jobban megszegik.

Másik baj, melyet synylünk, az állandóság hiánya a dolgokban s az emberekben, mely a nemzetek betegségének még nyilvánvalóbb tünete. Azt mindenki tudja, mily veszedelemmel jár e baj a politikai életben; de nem veszik észre eléggé lépten-nyomon való súlyos hátrányait a magánéletben, nevezetesen a tulajdon, a család s a munka körében. Ez az állandósághiány súlyos aggodalomra ad okot; mert nálunk a két utolsó század alatt fejlődött ki, épp mialatt versenytársainknál, az angoloknál, úgy a magán-egyének, mint a közhatóságok nemzedékről-nemzedékre szilárdabbakká s állandóbbakká váltak. Ez a meg hasonlítás s az állandóságnak ez a hiánya szünetlen bomlasztja úgy a magán-existenciákat, mint a közhatóságokat.

2. *A baj forrása az erkölcsi zavarokban rejlik, melyek az anyagi haladás ellenére pusztítanak.* Némelyek úgy vélik, hogy a társadalmi bajokért a feltűnő anyagi boldogulás elég kárpótlás. Sőt egyesek azt is gondolják, hogy a tudomány és ipar haladása, mely-

nek ez a boldogulás köszönhető, nem csupán ama bajokon fog segíteni, hanem a többi, épp oly nyilvánvaló bajon is. A megfontolás azonban más következtetésre juttat.

A tudomány s művészet haladása az újabb időben e tévedést természetessé teszi és társadalmi szervezeteink veszedelmeinek elleplezésére igen alkalmas. A körülmények véletlen találkozása az utóbbi száz év alatt minden téren nevezetes fölfedezéseket halmozott egymásra, melyek úgy a földmívelést, mint az ipari s kereskedelmi eljárásokat módosították. A termelési költséget nem remélt mértékben csökkentve, ellenben a munkaerő keresletét megnövesztve, a nép-jólét eszközeit roppantul gyarapították. Másfelől az anyagi tények alaposabb ismerete által a bennük érvenyesülő törvényeket jobban megismertették. Végre a természet-tudományok kibővült köre az emberi léleknek új erőit nyitotta meg.

Mind e hódítás, mely a természet erőit az ember hatalma alá hajtja, méltó ok a dicsőségre; ám annak jótékony hatását az erkölcsi rend csorbitásai ellensúlyozzák. Ha e dicsőségben nyugat nemzetek részeseültek leginkább, úgy ők sanylik legjobban a belőle eredő bajokat is.

3. *Az anyagi haladás rendesen maga után vonja az erkölcsi hanyatlást.* Az ipar s a munka fejlődésének közvetlen következménye a gazdagodás, mely viszont a romlottság forrása, hacsak az erkölcsi törvény buzgó betartása nem ellensúlyozza. A tapasztalat mutatja, hogy a méltatlan kezekben fölhalmozódott gazdagság s annak kizárólag az anyagi érdekek szolgálatában való felhasználása a gyöngülést biztosan előidézi. A tudomány és ipar haladása által

az emberek és dolgok helyzetében beállott változás szintén sokszor végzetesen hat vissza a társadalmi viszonyokra. Így Angliában a gyárak elszaporodása a munkaadókat, de kivált a munkásokat oly csapásoknak teszi ki, melyeket eddig egy nép sem ismert.

Vége maga a fontosság is, melyet korunk a tudományos fölfedezéseknek s a termelő foglalkozásokra azokból háramló előnyöknek tulajdonít, mintegy szem elől téveszteti az emberekkel az erkölcsi igazságok követése által elért előnyöket, valamint a szerencsétlenségeket, melyek ezen igazságok elfeledését multhatatlanul követik. Egy nép sem az által emelkedik legmagasabbra, ha szükségleteinek előállítását tökéletesíti, hanem az által, ha ösztöneit szabályozni s szenvedélyeit fékezni tudja. Mert a fizikai tevékenység kifejtésének a terület, a kar ereje s a feldolgozandó anyagok tömege, valamint az ember fizikai fogyasztóképességének korlátozott volta határt szab; de a lelki erők emelkedése s az erkölcsi élvezetek tere végtelen. Az oly emberek, kik a társadalom legalsó fokáról emelkednek annak legmagasabb csúcsára, sikerüket inkább köszönik az önmagukon való uralkodásnak, mint a tudományos törvények s a legjobb munkálkodási módszerek ismeretének. Ellenben azoknak balsikere, kik az élet lejtőjén lefelé haladnak, nem annyira e törvények s e módszerek nemtudásából, mint inkább az elvek feledéséből s a henyélés és gazdagság szülte vétkekből ered. Ha tehát a vezető-osztályok első gondja az volna, hogy az erényben példát adjanak; ha az alájuk rendeltékbe beoltanak az Isten, családjuk s a haza iránti kötelesség érzetét; ha csak annyit érnének is el, hogy kiirtanak belőlük az iszákosságot s egyéb durva vétkeket: többet tettek volna hazájukért,

mintha annak gazdagságát munkájukkal, vagy területét hódítással megkészszereszték volna. Az alsó osztályoknál pedig ezt a javulást biztosabban elérnék a munkára s a takarékosagra való ösztönzéssel, mintsem azok anyagi jólétének gyarapításával.

A természettudományok, melyek annyi hasznos igazságot tártak fel, a szerint válnak az emberi lélekre kevésbé erősítőkké, a mint a társadalom a jótól elidegenedik. A tudósok a mai bonyolult ismeretek mellett csakis oly feltétellel tűnhetnek ki, ha valamely szűkkörű specialitásra szorítkoznak. Szellemi tehetségeik felhasználásában tehát analóg jelenség áll be azzal, mely a kézműveseknél a gyári munkafelosztás szertelen túlzása következtében mutatkozik: t. i. míg a tudós nő, az ember összezsugorodik, kivált ha lelkét a gőg ellen a jó folytonos gyakorlata által meg nem edzi.

Bizonyos, hogy az erkölcsi igazságok keresésének épp úgy megvannak nehézségei és sok visszaélésnek vált az forrásává. Maga a papság is sokszor vált a romlottság vagy a meghasonlás tényezőjévé s lett megrontójává a társadalomnak. Ám e részben vád nem csupán a papságot illeti: megvan ez a visszaélés a kormányzóknak is, kik bűneikkel még gyakrabban idézték elő a nép erkölcsi süllyedését. Az önzésre és zsarnokságra való hajlam az emberekben oly erős, hogy kötelességének mindenkor kevés hatalom tudta magát teljesen alávetni. Ez alól még az atyai hatalom sem kivétel. Ki az emberi természet e szervi gyarlóságával számot nem vet, társadalmi kérdésekben mindig hibás következtetésre jut.

4. *Az erkölcsi reform nem valamely új tan feltalálásán fordul meg; mert az újítás erkölcsi téren épp oly*

meddő, a mily termékeny anyagi téren. A fizikai világ sok elemből áll, melyek számtalan vegyületet alkotnak; az életerő hatása alatt ezek megint végtelenül módosulnak; s minde tünemény oly végtelen térben megy végbe, melynek a képzelet nem bírja határát megjelölni. A botanikusok s zoologusok már száz meg százezer növényt, állatot ismernek; s ez a szám napról-napra szaporodik. A fizikus és vegyész előtt a tünemények szüntelen sokasodnak; a megfigyelésnek s következtetésnek határa nincs. Végre a csillagászok előtt még tágabb mező nyílik. Az efajta tények terén tehát sem a megfigyelésnek, sem az azokból vonható következtetéseknek határt szabni nem lehet.

Az erkölcsi tudománynak ellenben, voltaképp csak egyetlen tárgya van: a lélek s annak viszonya Istenhez s az emberiséghez. Az ily egyszerű tárgy tehát csak kevésszámú igazságból áll, melyeket némely kiváló szellem már elejétől fogva ismerhetett. Ezért van, hogy a minden fajbeli számtalan gondolkozó, a mint az erényeket s bűnöket vizsgálni kezdte, nem adhatott semmit Mózes tízparancsolatához s annak Jézus által való fenséges magyarázatához.

Még nagyobb a különbség a kétféle igazság terjedését illetőleg. A népek nehezen szánják rá magukat, hogy szenvedélyeik s kívánságaik ellen visszahatást fejtsenek ki; még akkor sem mindig hajlandók az erkölcsi igazságot gyakorolni, ha annak előnyét a más példáján látják. Ellenben a természeti tüneményekből hasznot húzni mindig készek, még ha a bennük érvényesülő tudományos törvényekről fogalmuk sincs.¹

¹ Így pl. az ezüst-érczek olvasztásának törvényeit a tudósok csak mostanában fedezték fel; holott a főnikeiek már 3000 évvel ezelőtt is alkalmazták őket a mai Murcia vidékén.

Az egyszer elfogadott természeti igazságok könnyen fenmaradnak a népeknél, míg azokban a társadalmi béke meg nem bomlik. Elhagyásukra semmi, az emberrel veleszületett hajlam nem ösztönöz; pl. nem képzelhető el, hogy rendezett emberi társadalom ezután telegráf vagy fényképezés nélkül ellenne. Ellenben érezzük magunkban a rossz ösztönök csiráját, melyek arra késztetnek, hogy az erkölcsi törvény jármát lerázzuk. E törvények feledésbe mennek, míg az anyagi haladáson szenvedélylyel dolgozunk. Erre meggyőző példát nem egy ókori nép szolgáltat. Az erkölcsi törvények feledése idézte elő náluk az anyagi boldogulás pusztulását.

Végre, még egy utolsó ellentét.

Az anyagi világban a gyakorlat a tant csaknem mindig megelőzi; ellenben erkölcsi téren csak nagy távolságról követi, sőt gyakran épp ellenkező irányba fordul. Így a keresztény népeknél egész osztályok a sülyedés oly fokát érik el, melyet az ókori nagy népek nem is ismertek s melyet Ázsia pogány néptörzsei máig kikerültek. Ez a sülyedés nem csupán erkölcsi téren érezhető: láthatólag visszahat a faj testi szervezetére is. Ha az európai népek belső élete korántsem felel meg az erkölcsi tanításnak, a más népekre gyakorolt hatásuk még kevésbbé kielégítő. Egymás közötti viszonyukban továbbra is barbár szokásaikat követik; a pogány népekkel való viszonyaikban négy század óta rendesen ők voltak az anyagi és erkölcsi romlás tényezői és sokszor azok ma is.

A tudomány terén tehát törekedni kell újabb igazságok fölfedezésére; erkölcsi téren azonban az ismert igazság gyakorlása többet ér.

5. *A nemzeteknek nem végzetük sem a haladás,*

sem a hanyatlás. Az egyén eredeti tökéletességét¹ s a forradalmak jótékony hatását úgy az emberi természet megfigyelése, mint az Európában kétszáz év óta végbement események megczáfolják. A rossz a világon nem csupán a hatalmon levők romlottsága útján terjed el; mert a mételey ellen épp azok a népek vannak legjobban megóva, melyek kormányzóikhoz leginkább ragaszkodnak. A bajt főként a tapasztalatlanság s az ifjúság rossz hajlama okozza. Napjainkban azok a népek emelkednek legelső sorban, melyeknél a családi nevelés s az öregkor tisztelete a törvény, az erkölcsök s a szokás alapján szilárdabban áll.

Bizonyos, hogy az anyagi és erkölcsi rend megbomlik ott, a hol a vezető osztályok, engedve a boldogulás-szülte vétkeknek, feladatuk magaslatán meg nem maradnak; de nem maradhatna fenn oly társadalomban sem, melyben az új nemzedékek szigorú fegyelemnek alávetve nem volnának. A természetes állapot ábránd, melyet a tapasztalat megczáfol. A forradalmak pedig ritkán hoztak gyógyulást az oly népeknek, melyeknek vezető osztályaik sülyedtek voltak s a közjónak élni megszűntek. Termékenyek csak az esetben voltak, ha reájuk a jó erkölcs s az állandó kormányzat hosszú időszaka következett. Ezt bizonyítja az angolok sikere 1688 óta s a mi nehéz megpróbáltatásaink 1789 óta.

A végzetes hanyatlás elmélete nem indul ki hibás elvből; de helyes elvből hibás következtetést von. Megállapítva azt, hogy a rosszra való hajlam az emberi természettől elválaszthatatlan, arra következtet, hogy a nagy nemzetek végre hanyatlásra és pusztu-

¹ Rousseau elmélete.

lásra vannak ítélve, épp oly végzetszerűleg, a mint az egyén az elaggást s a halált ki nem kerülheti.

E szerint volnának *ifjú nemzetek*, melyek előtt hosszú jövő áll s *vénhedt* nemzetek, melyek, miután versenytársaik közt első szerepet játszottak, mihamar el fognak enyészni. Az előbbieknek fő jellemző vonásaik: a szilárd vallásos hit, a kor s a többi természetes tekintélyek tisztelete, a mérsékletesség s az erkölcsök egyszerűsége, a testi erő s a vitézség, a jövőbe vetett bizalom; végre a szaporaság volna, mely a fajnak hódítások vagy gyarmatosítás útján való szünetlen ki-kiáradását idézi elő. Az utóbbiak ennek ellenkezőjét mutatják: a vallási közönyt, az öregek megvetését, a családi kötelék lazulását, a fényűzéssel s gazdagsággal való visszaélést, a közeli bukás sejtelmét, a meddőséget s a tehetetlenséget a gyarmatosításra s a hadseregek állítására.

Ám az egyént a társadalommal szószerint azonosítani nem lehet; mert testileg ez utóbbi nem vénül meg és állandó viszonyok közt marad; erkölcsileg ellenben az egyensúly mindig meg-megzavarodik. A halál, mely főként a meglettek és öregek közt arat, a társadalmakat szüntelen a bölcsesség és tapasztalat kincseitől fosztja meg; míg a születések, melyek a hézagot kitöltik, szüntelen az előrenemlátást s a sejtelmet teszik helyébe. A gyöngülésnek ez az oka minden népre egyenlően hat, holott az első ok kivált a leghaladottabbakat sújtja. Hányszor sirattuk meg a jó emberek halálát, kik a nemzet életető erői voltak!

A népek, minél inkább emelkednek, annál inkább ki vannak téve a bukásnak; ámde a veszedelem legyőzésére magából sikerükből is merithetnek új erőt. Sok nép, melynek multja nincs, vagy csak nemrég

telepedett le a szűzföldön, nem bír a barbárságból kivergődni; míg régi európai fajok a legelső sorban fenn tudják magukat tartani. Mások meg, miként a franczia, az utolsó Valois-k alatt, miután sokáig voltak hanyatlóban, végre új jeleit adják az újjászágnak s férfiaságnak. A dicső mult emléke korántsem gyöngíti őket, sőt serkentőjük.

E mű főcélja keresni az erőforrásokat, melyek a nemzeteket arra segítik, hogy a rosszon erőt vegyenek. Az oly társadalmi rendszerekben találhatók azok fel, melyekben minden polgárnak módjában van gyermekei eredendő rossz hajlamait megfékeznie, beléjük oltva a munka megszokását s az ősök erényeit. Nem nehezebb ez a régi anyaországoknak, mint az ifjú gyarmatoknak.

6. *A végzettség dogmájában rejlő veszedelem.* Az az elmélet, mely szerint a haladás vagy a hanyatlás az emberek akaratától független, látszólag ártalmatlan; mégse lehet tőle eléggé őrizkedni. Mindama bajok, melyek ma az európai társadalmat nyomják, két rendbeli tévedésből erednek: azokéból, kik a romlottság beözönlése ellen minden gátat hiábavalónak tartanak; s azokéból, kik lelkipurdalás nélkül merülnek a gonoszságba, azt gondolva, hogy a civilizatio műve az egyéni erőfeszítéstől függetlenül megy végbe. Miként az emberi elme egyéb tévedéseit, úgy ezt is látszólag igazolja az állandóság hiánya a nemzetekben. Azok tényleg nem állnak meg egy ponton: mihelyt nem a jónak élnek, már a rosszat követik; s hanyatlának, mihelyt emelkedni megszűntek.

A nemzetek életében a javulás s a romlottság időszakai váltakoznak. Mihelyt az ember a történeti

tényeket vizsgálja, legott megérti, hogy a romlottságot vagy a reformot nem vak erők eredményezik, hanem a vezető osztályoknál a bűn vagy az erény, a tévedés vagy az igazság túlsúlya. Előttém tehát úgy látszik, a haladás vagy hanyatlás igaz elmélete az, mely szükséges összefüggést lát, egyfelől a társadalmi összhang s a reform, másfelől az erőszakos forradalom s a romlottság közt.

Szóval, a népek szabadon intézik sorsukat, nem kárhoztatja őket végzetük sem a rosszra, sem a jóra; s egyikük életében sem lehet az elkerülhetetlen ifjúságot vagy haladást s a vénülést vagy hanyatlást megkülönböztetni. Bármilyen lett légyen multjuk, jövőjüknek urai maradnak. A sikerre mindig számíthatnak, még a sülyedés hosszú időszaka után is, ha az erkölcsi törvény gyakorlatához visszatérnek. Ellenkezőleg, boldogulásuknak legott vége, mihelyt a törvényektől elpártolnak vagy azokat elfeledik.

7. *A faj hibái a törvény s a szokások útján megjavíthatók.* Egy másik, igen elterjedt előítélet szintén hozzájárul a reformra törekvők elcsüggesztéséhez: azt értem, mely a népek végzetét a fajok testi szervezetének rendeli alá. A társadalmi tények megfigyelése bebizonyította, hogy az emberi fajokban a különféle hagyományos szokások s némely, a talajjal s éghajlattal összefüggő, különös feltételek bizonyos uralkodó hajlamokat fejlesztenek ki a jó vagy a rossz felé. E tények fontosságát azonban nagyon is túlozzák.

E túlzást az egy házasságból származó gyermekek hajlamaiban és tehetségeiben mutatkozó rendkívüli különbség bizonyítja. Minden népes család különböző tagjainál megtalálni egyrészt a csöndes hajlamot, mely az apai tűzhely örömeivel is beéri, másrészt a

hevet, mely távoli vállalatokra ösztönöz; az engedelmességre kész szelidséget s a parancsolásra vágyó szilárdságot; a mérsékletet, melynél fogva az erény könnyű, s a szenvedélyeket, melyek vétekre vagy bűnre csábítanak; az elméleti fogyatékoszást, mely csakis a termelő-foglalkozásban érhet el sikert s a kiváló tehetségeket, melyek a legfelsőbbrendű társadalmi kötelességek teljesítésére képesítenek. Ezen ellentétek szabályos ismétlődésében, miként a nemek nemzésében, mintegy gondviselészerű törvény nyilvánul, melynek segítségével az összhang a családban s a társadalomban fönnáll. A születések e törvényével szemben, mely minden fajjal közös, viszonylag elenyésznek ama megkülönböztető vonások, melyeket nekik tulajdonítanak.

A fajok elméletének másik czáfolatát ama befolyás szolgáltatja, melyet némely események s emberek sokszor egy-egy nép, család vagy egyén sorsára gyakorolnak. Elegendő egy adott pillanatban a családfők nézeteit s erkölcsét megváltoztatni, hogy megváltozzék gyermekeik életiránya is.

Ezt a tévedést a XVII. század óta az orvosi tudomány terjesztette el, az ember testi szervezetének túlságos fontosságot tulajdonítva. Általánosan elismert dolog, hogy a műtétek az angol kórházakban aránylag jobban sikerülnek, mint a francziákban. Az e tárgyban megindult vita folyamán bebizonyult, hogy ez az eredmény nem az angol sebészek nagyobb ügyességének, hanem betegeik lelki nyugalmanak tudható be. S ugyanazt észlelik minden oly népnél, melyeknél az intézmények s a vallásos hit a haldoklót kedveseik jóléte s az azokkal való egyesülés felől egy jobb életben, megnyugtattják. Így az Oroszország-

ban s Szibériában működő német és francia orvosok műtéteik viszonylagos sikerét a lélek ama derűjének tulajdonítják, melyet ott a betegben a legnagyobb fájdalom közben, sőt a halál perczéig is fentart az erős hit s a patriarkális családi szervezet. Ily intézmények híján egyik itthoni híres sebészünk némely veszedelmes műtét sikerét azzal biztosította, hogy a vallásra hivatkozott s a betegnek megígérte, hogy, ha a műtét végzetes találna lenni, családjáról gondoskodni fog. Nos, ha az erkölcsi erő az emberi szervezet legsúlyosabb sérüléseinek hatását is így megelőzheti, mennyivel inkább legyőzheti idővel az önző szenvedélyek s a durva ösztönök okozta lealjasodást.

Vessük hát el e végzetes tant, mely a tévedést s a bűnt úgy akarja velünk elfogadtatni, mintha azok fajunknak vérében volnának. Értsük meg, hogy az emberiség nagysága épp ama lehetőségben áll, mely szerint az akarat által kormányzott erkölcsi erő az anyagi erőkön úrrá lehet; hogy tehát az erő forrását, mely emelkedéséhez szükséges, bármely nép önmagában találhatja fel. A társadalmi tünemények, melyeket rendesen fizikai okokkal magyaráznak, kivált erkölcsi okokra vezethetők vissza.

A haladás vagy a hanyatlás forrása nem magában a fajban van, hanem az erkölcsi elvek alkalmazásában vagy feledésében. Így mi ma kegyetlenül szenvedünk atyáink hibája miatt; de gyermekeink sorsa fölött szabadon határozhatunk. Az ő sorsuk nagy lesz, ha őseink jó elveihez vissza tudunk térni s ha a legboldogulobb népek példáját követni bírjuk.

A négy utolsó század története azt mutatja, hogy úgy az angol, mint a francia, majd vallásos, majd hitetlen, majd emberséges, majd kegyetlen, majd vak-

buzgó, majd türelmes, majd gyarmatosító, majd otthonülő, majd szabad, majd elnyomott volt. A mi világos czáfolata annak, mintha a francia szervileg alábbvaló volna az angol-szásznál.

II. A vallás.

A vallás állítólag elavult, mert a tudománynyal ellentétbe jutott. Le Play szerint ez nem áll; mert a tudomány birodalma a véges anyagi világ, a vallásé ellenben az ismeretlen végtelen; egyik tehát nem pótolhatja a másikat.¹ A történelem pedig arra tanít, hogy a legerőteljesebb fajok éltetője a vallásos hit. Példa erre a többi közt Anglia, hol a kereszténységet tartják úgy a magánéletben, mint a közintézményekben az állandóság alapkövének. Az angol vezető osztályok, melyek a XVI. században türelmetlenek, a XVII. század vége felé hitetlenek lettek s azok is maradtak az egész XVIII. században, lassankint átalakultak. Az őket mindig jellemző pozitív gondolkozásnál fogva, a francia forradalom által nekiszabadított bajokkal szemben mihamar belátták, mily veszedelem rejlik a vallástalanságban a társadalmi rendre nézve. Viszont a józanság türelmet tanácsolt, melynek eredménye a jótékony verseny lett a keresztény felekezetek közt. Végre Anglia össze tudta egyeztetni Darwin tanát a Bibliával.

Az Egyesült-Államokban a vallás szabad. Tocqueville még azt írhatta róluk: „A törvény az amerikai népnek mindent megenged; a vallás gátolja, hogy mindent

¹ E tárgy bővebb kifejtését lásd e kötetben. *A munkásviszonyok reformja* V. fej.-nek 38—41. §-aiban; még bővebben a *Réforme Sociale en France* I. kötetében.

akarjon s az tiltja, hogy mindent merjen“. Ma ez nincs így; de minthogy a vallás gyöngülése az erkölcsi hanyatlás jelzője, jótékony hatását maga ez a tény bizonyítja. Az Unióban ma is a vallás az egyetlen hatalom, mely az aranyét ellensúlyozza.

III. A tulajdon.

1. *A tulajdon s a tulajdonos-családok meddősége vagy termékenysége az örökösödési rendszereken fordul meg.* A tulajdon az állami élet másik alapja. Eredetileg közös volt; de egyre szabadabbá s egyénibbé vált, vagy legalább ez a törekvése. A közös szervezetnek az a sarkalatos hibája, hogy az erősebbek s értelme-
sebbek többet dolgoznak a többinél, mégse keresnek többet; nem is oly jövedelmező, mint az egyéni tulajdon. De ha a szabad birtoklás elvét általán elismerik, annál szétágazóbbak a vélemények az örökösödésre nézve. A midőn annak szabályozását az állam magának tartja fenn, módot nyer arra, hogy a társadalmat kényére gyúrja át, mert itt kivételesen a törvény fejleszti ki a szokást. Le Play magyarázójával¹ szólva, „az örökösödés talán az a tér, melyen az állam legbiztosabban számíthat engedelmességre. A vallásba való beavatkozása ellen a lelkiismeret mindig fel fog szólalni; a fénytűzés ellen hozott törvényeit a szokás mindig ki fogja játszani; ellenben az örökösök, kikről gondoskodik, természetes szövetségesei, az érdekelteknek okuk van rá, hogy támogassák; a hivatalnokok pedig, kiket akarata végrehajtásával megbiz, előre megnyervék egy oly törvénynek, a melyből élnek. Bár-

¹ M. F. Lorrain, *Le Problème de la France Contemporaine*, 106. lap.

milyen legyen az örökösödési törvény, maga teremti meg az érdekelteket, kik támogatják. Némely családokat majd fölemel, majd lesújt, bizonyos erőket kifejleszt vagy elfojt, míg végre az egész nemzetet átalakítja¹.

2. A birtokátszállás három alakja: a kényszerfentartás, a kényszerosztály s a végrendelkezési szabadság. A kényszerfentartás abból áll, hogy a családi vagyon csonkittatlanul a törvény által kijelölt, egyetlen örökösre száll, ki többnyire az elsőszülött fiú, de nem mindig az. Az ember természetes vágyában gyökerезik, melynél fogva művét állandósítani szeretné. A kormányok e rendszert sokszor elrendelték, hogy az állandó családok alakulásának kedvezzenek, a mi néha sikerül is. De ha a birtokkal együtt az erkölcsi tulajdonságok is át nem szállnak, akkor az eredmény csak a vagyon és a véték egyesülése lesz. A XVIII. századbeli jogászok, kik szemtanúi voltak az emez örökösödési rendszerrel élő nemesség kicsapongásainak, magát a rendszert ítélték el, mint arisztokratikust és igazságtalant. Így helyettesítette azt a konvent a *kényszerosztálylyal*, mely szerint valamennyi testvér egyenlően örököl. Ez Franciaországban azóta mély gyökeret vert s nagy pusztítást vitt véghez az erkölcsökben. A mint hogy a konvent a végre is alkotta, hogy a régi rendszerhez húzó apák tekintélyét s a családi hagyományokat tönkre tegye vele. Napoleon megtartotta, mint jó eszközt, mindama családok gyöngetésére, melyeket a hitbizomány, a dynastiához csatolva őket, meg nem erősít. Ám a mikor a konvent a

¹ Az örökösödés kérdését bővebben kifejtve lásd a *Munkásvisz. Reformja*, V. fej.-ben, 42—46. §.

kényszerosztályról azt hitte, hogy a népnek használni, a nemességnek ártani fog, csalódott. Magában véve egyetlen örökösödési rendszer sem nem arisztokratikus, sem nem demokratikus, valamig az egész társadalomra érvényes. Egyetlen mód van arra, hogy egy osztálynak a többi rovására kedvezzenek s ez az: ha más elbánásban részesítik. Napóleon ezt megértette; de a majorátusok eltörlése, az egyenlőség helyreállításával, általánosította a rémuralom örökösödési törvényének gyászos hatását.

Az egyenlő örökösödés mellett megvan a kényszerfentartással együttjáró minden alkalmatlanság. Az apai tekintélyt s a tulajdonjogot épp úgy megtámadja, minthogy az apát a birtokával való szabad rendelkezési jogtól fosztja meg. A gyermekeket meg még inkább ösztönzi a henyeségre s bűnre, mert gazdag családoknál valamennyinek biztosítja a birtokhoz való jogot, melyet az elsőszülöttségi előjog csak egynek tartott fenn.¹ De azonfelül, egész sereg bajt hoz magával, melyek sajátjai. A családapa előre látja, hogy műve nem fogja túlélni, hogy az ipari vagy kereskedelmi vállalat, melyet alapított, halála után el fog kallódni; hogy a föld, melyet maga szántott, kótyavetyére kerül, hogy áraban osztozkodhassanak. Nem ismeri már azt az édes, erősítő érzést, mely a költő bájos versét sugalmazta: *„E fa árnyékáért dédunokáim áldani fogják majdán emlékemet“*; mert az az árnyék valószínűleg idegeneknek fog enyhét adni. Mi történik tehát? Elcsügged és nem ültet. A nemzedékek erőfeszítésében immár semmi állandóság, semmi foly-

¹ „Az elsőszülöttségi jognak az az előnye van, hogy egy családban csak egyet butít el“. *Johnson*.

tonosság. A mit egyik épít, annak a másik csak törmelékjét kapja s mindent szüntelen újra kell kezdeni. Ez időszakos romlás elől nincs más menekvés, mint a házasság viszonylagos meddsége; a mely orvosság erkölcsi s nemzeti szempontból rosszabb a bajnál. A hagyomány megszűnik; mert a halál, a családokat szétszórva, széttépi a kötelékeket, melyek azokat a földhöz kötötték. Nincs kezdeményezés; mert kiki atyjai örökségére számítva, ha gazdag, nem dolgozik, ha szegény, a kis örökségből valahogyan talán megél, de lemond a távoli vállalatokról, melyekkel vagyont szerezhetett volna. S nincs gyarmatosítás, mert hogy volna arra képes oly nép, mely sem nem szapora, sem kezdeményezési szellem s kitartás nincs benne.¹

¹ A történelem pedig azt bizonyítja, hogy a kényszerosztályt mindig a leigázott fajok s az alsó néposztályok ellen alkalmazták. Minden nép a család s ezzel a faj gyöngítésének eszközét látta benne; ellenben a birtok osztatlan átszállásában s a végrendelkezési szabadságban annak megerősítőjét és fentartóját.

Már Manu törvénye mondja: „A *szudrá*-nak csak saját törzsebeli leánynyal szabad egybekelnie, mással nem. A mely gyermekek pedig ezen házasságból származandanak, egyenlő részt fognak kapni apjuk örökéből, ha mindjárt százan lennének is fiak.“ Bezzeg nem engedték az *árja* családok birtokát felaprózódni!

1703-ban a brit parlament az ir katholikus családokat illetőleg következő törvényt fogadta el: „Valamely tulajdon pápista kézen van vagy lesz, *gavelkind*-nek tekintendő (oly birtok, melyen a fiútestvérek egyenlőn osztoznak). Az örökség a pápista ember fiai közt egyenlő részre osztandó s nem szállhat a legidősebbre... De ha ezen pápista idősebbik fia protestáns, akkor az egész örökség őt fogja illetni a királyság általánosan érvényes törvényének megfelelően.“ Burke ehhez a következő magyarázatot fűzi: „Először is, az elsőszülöttségi jog eltörlésével, a

A kényszerosztály hátrányait feltárni annyi, mint a *végrendelkezési szabadság*¹ előnyeire rámutatni. Ha ezt nem elszigetelten vizsgáljuk, hanem ama szép szokásokkal egyetemben, melyek mindenütt kísérik,

pápista családok, ha még oly tisztességesek és vagyonosak is, már az első nemzedéknél, de a másodiknál bizonynyal, megsemmisülnek és nyomorba jutnak, a nélkül, hogy abból szorgalmuk és eszköz útján kiemelkedhetnének, mert nem tarthatnak meg semmiféle tulajdont. Másodszor, mivel e törvény megfosztja őket a végrendelkezési jogtól, mely VIII. Henrik óta úgy a kis-, mint a nagybirtokosoknak meg volt adva. — Ez a kivételes törvény magyarázza meg az irek elszegényedését, testi és erkölcsi elkorcsosodását, valamint az ir *szegény kivándorlást* Amerikába s ma már az ir nép ijesztő fogyását. (Az 1903-ki, statisztika szerint Irországból kevés házasságot kötnek, gyermek alig van s a hajadon maradt leányok száma a köznép sorában százazrekre megy. *G. S.*)

Hasonló kivételes eljárást követett Anglia 1815-ben a Mauritius-szigetbeli francziákkal szemben, kikre nézve a franczia kényszerosztályt érvényben hagyta, míg saját gyarmatosai a végrendelkezési szabadságot élvezték.

Ugyanezt az eszközt alkalmazta az orosz kormány a nemeség ellen, melynek erejét meg akarta törni, míg az alázatos parasztságot a patriarkális szervezetben meghagyta.

Ezzel törte meg Napóleon is a régi családok erejét, a mit így magyarázott meg József öcsésének: „Fogadtasd el a polgári törvénykönyvet Nápolyban, — írja; néhány év alatt tönkre fog menni mindenki, a ki hozzád nem ragaszkodik; s a kit te akarsz, meg fog erősödni. Ez a Code civil nagy előnye; ezért csináltattam...” (1806. jún. 5. kelt leveléből). Ellenben saját híveit a majorátusok által igyekezett megerősíteni.

A kényszerosztályt mindenütt egyenesen azért rendelték el, hogy a családot, vagyis a nemzeti erő legfőbb fentartóját, gyöngítsék.

¹ Le Play ide sorolta mindama örökösödési rendszereket, melyek mellett az örökhagyó vagyonának legalább felével szabadon rendelkezhetik.

lehetetlen be nem látni áldásos befolyását az egyénre, a családra, a közerkölcsre, a tulajdonra, szóval az egész társadalmi életre.¹ A végrendelet megszokása által az embert szembe állítja a halállal, vagyis az emelkedett gondolatok s a férfias érzelmek sugalmazójával. A jutalmazásra és büntetésre való hatalmat az apa kezébe téven le, tekintélyét erősíti. Az államot távol tartván a magánügyektől, a polgári erények: az erély, a függetlenségi s az önkormányzati szellem serkentőjévé válik. Troplong-nak igaza van: „Nem szabad az oly nép, melynek nincs joga végrendelkezni.“ A ki saját családja ügyeit szabályozni sem tudja, hogy tudná az a közügyeket intézni? A végrendelkezési szabadság azonkívül minden vállalatnak biztosítja a sikert, melynek feltétele a folytonos erőfeszítés s az idő lassú munkája. Végre legtöbbször a házasság termékenységet hozza magával s ez által a boldoguló gyarmatok keletkezését teszi lehetővé. Az angol nép, a végrendelkezési szabadság nagy előnyét régen belátta s gazdagságát, terjeszkedési képességét s társadalmi összhangját nagyrészt annak köszöni.²

¹ Arra az ellenvetésre, hogy a végrendelkezési szabadság a gyermekek természetadta jogát sérti, rég megfelelt Montesquieu: „A természetadta jog kötelességévé teszi az apának, hogy gyermekeit fölnevelje; de azt nem, hogy örökösökké tegye“.

² Ezt minden okoskodásnál meggyőzőbben bizonyítja egy angol másodszülött kijelentése: „Az angol családok a végrendelkezési szabadságnál fogva szilárd gyökeret vernek s az ifjabb sarjak szétszóródása, mely annak eredménye, igazi forrása Anglia nagyságának s befolyásának. Az ifjabb testvérek esze ágában sincs az ingatlan birtok s az apai ház felosztását kívánni.... Mi tizenegyen voltunk fiúk; atyámnak nagy birtoka volt, de jelzáloggal megterhelve. Ha kénytelenek lettünk volna osztozkodni,

IV. A család.

1. *A társadalmaknak jellemző vonásukat a család szervezete adja meg.* E szervezetnek három főtypusa van: a *patriarkális*, a *nem-állandó* s a *törzssőkös család*. A hely, az erkölcs s a törvények befolyása hol egyiket, hol másikat fejleszt ki uralkodóvá.

A közös tulajdonnak a *patriarkális* család felel meg, mely ma is, miként Ábrahám korában, sátor alatt él; a korlátlan atyai tekintély uralma alatt az isteni törvényhez és hagyományos szokásaihoz híven ragaszkodik; boldogulását ez s a bőséges legelő biztosítja. A házias fiak atyjuk sátrában maradnak, kinek hatalma szinte korlátlan. A tulajdon, némi ingóság kivételével, közös. Az egyéni tulajdon kifejlődésével legott átalakul a család is s az örökösdés rendje szerint majd nem-állandó, majd állandó jelleget ölt.

A *nem-állandó* család a kényszerosztály eredménye. A szülők vagyonában, azok halála után, a gyermekek egyenlőn osztoznak; a birtokot pénzzé teszik, melyből a maga részét kiki elvévén, a család, mint az oldott kéve, felbomlik. Tagjai, a helyett, hogy a közös tűzhely köré csoportosulnának, szétszóródnak s magának mindegyik külön-külön tűzhelyet igyekszik szerezni. Az ily állapotot a hagyomány megvetése, a változás kedvelése, az újságon való kapkodás, s a szünetlen köl-

el kellett volna adnunk a földeket, az atyai házat; s mi, kiskorú gyermekek, kénytelenek lettünk volna elszéledni s édesanyánkat otthonából kizavarni. Ez eszünkbe se jutott. Ifjabb fiakként neveledvén, szó se volt köztünk osztályról: csak az járt eszünkben, mikor, hová indulunk s mihez fogjunk: polgári pályára vagy katonaira lépünk-e, vagy a tengerészetbe? Melyik országba megyünk: Indiába, Ausztráliába, Afrikába-e? Ime, tapasztalásból tudom, hogy gondolkoznak az angol ifjabb fiak.

tözgetés jellemzi. Franciaországban ez a typus a konvent 1793-ki rendeletével s a napóleoni polgári törvénykönyvben kimondott kényszerosztálylyal terjedt el, kiszorítva az *állandó*, vagyis *törzsökös* családot, mely önkényt fejlődik ki az oly földmives népnél, mely függetlenségét az állami beavatkozással szemben meg tudta óvni.

E szervezetnek három jellemző vonása van: 1. Az apa gyermekei közül egyet örökösül választ ki, kit családjával együtt saját tűzhelyéhez telepít; e végre azt választja ki, akár fiút, akár leányt,¹ a melyiket legképesebbnek tartja arra, hogy a családi vagyont és hagyományt megőrizze s a családot össze-tartsa. 2. A midőn végrendeletében tűzhelye és műhelye örökösévé teszi, egyszersmind kötelességévé teszi azt is, hogy apja legyen testvéreinek is s az egész háznépnek, testvéreit pedig hozománynyal a közös megtakarításból lássa el. 3. Az ily család szapora marad, mert az atya örökösével együtt azon iparkodik, hogy a család ama tagjait, kik külön tűzhelyre vágnak, ebben a törekvésükben lehetőleg segítsék s azok jövő boldogulását anyagi s erkölcsi támogatásukkal biztossítsák.

A patriarkális család nyugaton majdnem kiveszett. A nem-állandó család az egész társadalomnak nem-állandó jelleget kölcsönöz. Mig a törzsökös család, mely az örökös által képviselt hagyományos szellemnek épp úgy kedvez, mint elszakadt sarjai által az egyéni kezdeményezésnek, a két ellentétes irány túlzásait megelőzi s mindkettő előnyeit egyesíti. A közép-

¹ A borsodi matyókoknál a legkisebb fiút; Biscayában mindig lányt.

korban Európában mindenféle kitérő típusai fejlődtek ki. Egyik legszebb példája az a pyrenéi család, mely az *Organisation de la Famille*-ban van leírva.

* * *

2. A család állandósága a tulajdon tüzhely állandóságán alapszik. Ez a *Mélouga* nevű baszk család 400 éve bírta szántóföldből, hegyi rétekből, legelőből s erdőből álló, mintegy 32,000 frank értékű birtokát a cauterets-i híres melegforrások közelében, mely birtok így, együttesen kezelve, tisztességes megélhetést biztosított a 15 tagú családnak;¹ de lehetővé tette azt is, hogy a maguk szárnyára menő családtagokat tisztességesen kiházassítsák² s letelepítsék. A család jólétben, közbecsülésben, békességben élt; erkölcsi példasak voltak; a gyermekek szabadon nőttek, fejlődtek; jóerkölcset, vallásosságot, munkaszeretetet szüleiktől s éltes atyjukfiaitól tanulva; a család nőtlen s hajadon tagjait megbecsülték; a tágas, emeletes családi házban még némi kényelmet is élveztek. Szóval, megvoltak mindnyájan szépen, megelégedésben; nyelvük s hegyeik a világtól némileg elzárván őket, hagyományos szokásaikhoz híven ragaszkodtak.

De jött a kényszerosztály, mely a hagyományos szo-

¹ Ez az 1837-ki állapotnak felel meg, mikor Le Play először járt ott; akkor a család a következő tagokból állott: a 74 éves özvegy apából, Py Józsefből, ki az előbbi örökösöt nőül vevén, vőnek szállt; az akkori örököséből, Py Savinából, ki a *ház asszonya* s annak férjéből, Oustalet Bernátból, ki a *családfő* nevének tisztét viselte (az asszony 45, a férfi 60 éves); e házaspár hat leány- és egy fiúgyermekéből (7 és 18 év között), kik közül a legelső leány, Márta, volt örökösül jelölve; azonkívül három nőtlen férfikonból (32, 38, 56 évesek), egy hajadon nőrokonból (48 éves) s egy 59 éves béres-szolgából, kit családtagnak tekintettek.

² 11 év alatt a család 10 tagját házassította ki.

káson végre diadalmaskodott; vele a pör, huza-vona, osztozkodás. Az egyetértés megbomlott, a béke elszállt, viszály, meghasonlás költözött helyébe; kiki a jussát követelte; az idő munka helyett pörlekedéssel telt. Az örökös nő ugyan a pört 1869-ben megnyerte, de későn: hogy anyját a folytonos zaklatástól megkímélje, egyik 22 éves fia 2000 frank jutalom fejében beállt katonának s így munkás karja a családra nézve elveszett. De más baj is volt: a pör a jövedelmet elnyelte; a család adósságba verődött; egyik darabka földet a másik után kellett eladogatni; a marhának nem maradt legelő; túl kellett adni azon is; a gazdaság összeolvadt. A pénzbeli zavarok s a belső viszály aláásták a család tekintélyét is. 1874-ben a család már csak tíz tagból állt, azok közül is csupán négy munkabíró.

Am a családban az egyetértés többé nem állt helyre; az ifjabb nemzedék megint követelte jussát. A birtok először súlyosan megterhelődött; végre az utolsó tulajdonos, ki az örökös zaklatásba beleúnt, túladott rajta. Ára elkallódott s 1883-ban a virágzó család, mely négyszáz éven át függetlenül és köztiszteletben élt és gyarapodott ősi birtokán, szétzüllött; tagjai széthányva-vetve, idegenek közt; maga az öreg édesanya, az egykori örökös nő, szégyenével, bánatával, egyik leányánál húzódott meg, ki fürdősnének állt be a cauterets-i fürdőbe. — Így rombolja szét az egyenlő örökösdés a régi, törzsökös családokat.

De térjünk vissza tárgyunkhoz.

3. *A család boldogulása a szemérmes, okos nő munkája; viszont a női tisztaságot az állandó család oltalmazza legjobban.* Végre, a törzsökös család a legnagyobb mértékben egyesíti a családi erős szervezet lényeges elemeit — s ebben áll fölötte éppen a nem-állandó csa-

ládnak — t. i. a tulajdon tűzhelyet s annak állandóságát, az egészséges felfogást a nő szerepéről s a szülői tekintély teljességét. Mi sem érdekesebb, mint az *Ouvriers Européens*-ben e sokféle család belső életét tanulmányozni, mely a maga szerény költségvetéseivel a nép lelkiületét hiven tükrözi. Kelet falvai s Nyugat gyárvárosai közt legott szembe szökik egy nagy ellentét: Keleten, miként a középkori Európában mindenütt, minden családnak megvan a maga tűzhelye, mely nemzedékről-nemzedékre száll; Nyugaton a család bérelt lakásban lakik, ma itt, holnap ott. Ez az egy vonás elegendő a kétféle társadalmi állapot jellemzésére. A hol a tűzhely nem állandó, ott nem lehet az a család sem. Képzelmű-e szomorúbb, mint a mai nagyvárosi munkás, a kit minden negyedévben kiűzhetnek hajlékából s a ki családotól szünetlen hányodik-vetődik lakásról-lakásra? De hiába is szerezne magának megfeszített szorgalom s önmegtagadás árán házikót: gyermekei azt úgyse élveznék, a kényszerosztály elvenné tőlük. Az apa halálával házikója üzérkézre kerül, ki legott újra bérbeadja. A munkásnak tulajdon hajlék biztosítására való minden törekvése a törvény ridegségén szenved hajótörést. Pedig a tulajdon tűzhely megszerzésével az egész család erkölcsi helyzete megváltozik: a családfő tekintélye nagyobb, az anyát jobban megbecsülik, a leányok tisztasága meg van oltalmazva; az állandó tűzhely megteremti az összetartó családot, melyben a nőt tisztelik, az atyának engedelmeskednek.

A nő helyzete mindenkor főtényezője volt a népek boldogulásának vagy hanyatlásának. Le Play szerint e részben ma az angolszász faj jár legelől, legalább a közép- és felső osztályban. A kenyeret a férfi keresi,

a közügygyel ő foglalkozik: a tűzhely a nő birodalma. Ez igazolja a két nembeli gyermekek egyenlőtlen ellátását: a fiúnak jut az apai műhely vagy birtok s a munkához való eszközök; a leánynak csak az ingóság. Ám e látszólagos igazságtalansággal voltaképp nyer; mert nem vagyonáért, hanem maga-magáért veszik el, boldogsága tehát biztosítva van; s ugyan miféle hozomány érne fel a boldogsággal?

Még kiválóbb az angol törvény a csábítást illetőleg. E törvény a nemek egyenlőtlenségével számot vetve: a nő becsületét, valamint a gyermek gyámságtalanságát oltalmába veszi — valaki az ellen vét, szigorún bünhődik. Holott Franciaországban a csábító büntetlen marad; ennek eredménye a sok gyermekgyilkosság, s az a sok merénylet, melylyel az elkeseredett áldozat maga szolgáltat igazságot magának; s az esküdtszék többnyire felmenti. A törvénykezés e szervi hibáján nem segíthet más, mint ha a csábítást legalább is becsületben való kártételnek minősítik, melyért a vétkes kártérítéssel tartozik.

Épp oly fontos tényező a családi életben az *apai tekintély*, melynek leghathatósabb eszköze a végrendelezési szabadság. A törvény aláásta ezt is. Az egyenlő örökösödés elvével, az egyenlőségi eszmék a politikai térről, hol jogosultságuk megvan, behatoltak a család körébe is, hol legkevésbé sem jogosultak, minthogy a gyermek gyöngeségénél fogva szülei oltalmára, gondozására van utalva, magát tehát azokkal egyenlőknek nem tekintheti; de még a testvérek közt sem jogosultak, mert egyik testvér derék, jó, szülőtisztelő, a másik sokszor elvetemült, gonosz, hálátlan — hogy volna tehát egyenlő joga? Az apai tekintélyt csakis a végrendelezési szabadság állíthatja helyre.

IV. A munka.¹

1. *A munka társadalmi célja nem a gazdagság, hanem az erény.* A munka az erény forrása, mert önmegtagadást s az akarat szünetlen erőfeszítését követeli; de rugója a haladásnak is úgy anyagi, mint szellemi téren, mert sokszorozza a holt vagyon értékét s az ember szellemi erőit folyvást foglalkoztatja és kigondolásra ösztönzi; szóval, a vallás, a tulajdon s a család mellett, az emberiség legfőbb java.

A társadalom ereje sokkal inkább erkölcsi, mint anyagi emelkedésében rejlik; ezért a munka, még ha keveset jövedelmez is, többet ér, mint a kész gazdagság. A mely nép keveset dolgozik, előbb-utóbb lesüllyed; így a termékeny, tropikus vidékek népei s bármely nemzet henye, gazdag osztályai. Franciaországban a nemesség süllyedése akkor kezdődött, mikor az állandó hadsereg szervezése a katonai szolgálat alól, mely addig rendes foglalkozása volt, fölmentette. S akkor romlott meg teljesen, mikor XIV. Lajos a fővárosba vonzotta és ezzel a gazdálkodástól s a helyi kormányzat kötelességeitől elszoktatta. Az egyenlő örökösödés azért is rontja meg a nemzeti erkölcsöt, mert a gyermekek örökségükre támaszkodnak, a helyett, hogy a maguk emberségéből igyekeznének megélni és vagyont szerezni.

A munka végcélja ugyanis nem a gazdagság, hanem az erény, a mit maga a gazdagság korántsem biztosít, mert az a henye érzéki élvezetek csábításával magában hordja a hanyatlás csiráit. A boldogulást s az emelkedést csakis addig eszközli, míg az erénynyel karöltve jár, vagyis míg a *noblesse oblige* elvéhez hű

¹ A *Réforme Sociale en France* II. kötetéből.

marad. Mihelyt az önzést s a rossz erkölcsöket kifejlesztette, eltompítja az embert mások szenvedése iránt. S ekkor ki kell fejlődnie az ellentétnek a nyomorgó szegény s a fényűzésben élő gazdag közt. Az erkölcsileg elernyedtt gazdag osztályok a kormányzásra képtelenné válnak; példájukkal pedig az alsóbb rétegeket is megrontják.

A) A termelő foglalkozások.

2. *A termelő foglalkozások az értelmi színvonalat kevésbé emelik, mint a szellemiek; de a romlottság ellen jobban megvédenek.* A szellemi foglalkozásokhoz kiválóbb tehetségek kellenek; a javából való emberek általuk a szellemi és erkölcsi fejlődés legfelsőbb fokait érhetik el. A szellemi munkának tulajdonított elsőség mindamellett nem egészen igazolt; még pedig nem csupán azért, mivel a tudós, a pap s az államférfi is a földmives, az iparos s a kereskedő munkája után él, hanem főképp, mivel a termelő foglalkozások a tapasztalat útján nagy mértékben kifejlesztik a megfigyelő tehetséget s a józan ítélőképességet. Így a tudósok a testek vegyi alkatáról egész a XIX. század elejéig hazug elméleteket hirdettek; holott a fémolvasztókban ösidőktől kezdve habozás nélkül alkalmaztak oly vegyi hatásokat, melyek amaz elméleteket egyenesen megczáfolták. A földművelés s ipar körében rógóta alkalmazták ama mértani, természettani és vegytani igazságokat, melyeket a tudomány csak sokára derített ki. Éppúgy a műhelyek vezetői — a mesterek s gazdák — műhelyeik kormányzásában ösidőktől fogva sikeresen alkalmazták ama kormányzati elveket, melyeket az államtudósok csak nagykesőn fejtettek ki. Tehát nagy tévedés azt hinni, mintha a termelő fog-

lalkozás az értelmet elsorvasztaná; ellenkezőleg: a józanészt nagyon is fejleszti. Mivel pedig folytonos erőfeszítést kíván s ez által az elpuhulástól s a henyeséggel járó bűnös hajlamoktól megóv, az erkölcsi emelkedésnek is fontos tényezője. Richelieunek igaza van: a társadalomnak több termelő munkásra van szüksége, mint szellemi munkásra.

Tévednek azok, a kik az iskolai oktatás jelentőségét túlozva, azt hiszik, hogy a tanulatlan munkásnép tudatlan és oktalan. Élnének csak egy fedél alatt az oly munkás néppel, mely a hagyományos módszerekhez ragaszkodik, bezzeg másként vélekednének. Belátnák, hogy a kézi mesterség tiszta értelmet és józan észt követel. Tehát bizvást mondhatjuk, hogy a termelő foglalkozások a népet nemcsak erkölcsileg, hanem szellemileg is emelik.

De erősítik a családokat is s ezzel a nemzetet, kivált a törzsökös családot. Mert a népes családok valamelyik tagjában mindig van annyi képesség, hogy apja mesterségét folytassa. Holott a kiváló szellemi tehetségek ritkán szállnak nemzedékről-nemzedékre.

A termelő foglalkozások jobban ellentállnak a gádzság erkölcsrontó hatásának is, minthogy a mesterség elhanyagolását az anyagi kár nyomon követi; tehát a kitartó munkálkodásra való ösztön erősebb. Az elrestülő család romlása kikerülhetetlen; ám az ily példa nem csábít utánzásra, hanem a többi családokat elijeszti. Ellenben a szellemi foglalkozás után élők — kormányzók, papok — jó ideig büntetlenül elhanyagolhatják kötelességeiket s élhetnek élvezeteiknek; sőt még vagyonukat is gyarapíthatják. Bűnhődésük nem követi vétküket nyomon; sokszor őket magukat el se éri, csak az ártatlanokat, kik helyükbe

lépnek. De érdekük az is, hogy másokat is rosszra csábítsanak s ezzel saját vétkeik kevésbbé botrányosaknak tűnjenek fel. Mindebben kész segítőkre találhatnak az újságra mohón vágyó s az atyai tekintély ellen lázongó fiatalságban, melyet meggondolatlansága s heve az érzéki élvezetek felé sodor.

Az erkölcsi hanyatlást a nők tetőzik be, kiket épp úgy vonz a fényűzés s az újság, mihelyt a férfiak példája őket a hagyomány megvetésére feljogosítja. A henye, gazdag asszonyok e vészes befolyása sokszor meg-megújult: legfeltűnőbbben Róma hanyatlása korában s az olasz renaissance idején; Franciaországban pedig az utolsó Valois-k alatt s a XVIII. században. Ma is érezhető, jobban, mint valaha, az oly társadalmak közepette, melyekben sok a hirtelen felhalmozódott vagyon. „Korunkban, nem tudom, mi aggasztóbb: a családi kötelék ellen lázadó asszonyok cynismusa-é, vagy azoknak eljárása, kik e köteléket tiszteletben vélik tartani.“ Le Play e sorokban a szántsándékos magtalanságra czéloz.

Minden állam hanyatlásnak teszi ki magát, mihelyt a tétlen osztályokat, vagy a kizárólag szellemi munkával foglalkozókat engedi túlsúlyra jutni. Így volt ez Franciaországban a XVIII. században, mikor az udvar s a főpapság romlottsága lassankint elragadt a pénzemberekre, a gazdag polgárságra, a tudósokra, írókra és tisztviselőkre is.

3. *A kicsiben üzőtt termelés¹ kevésbbé gyarapítja a nemzeti vagyont, mint a nagyban üzőtt; de a családok függetlenségét jobban biztosítja, mert a hagyományos erkölcsöt fentartja.*

¹ Le Play ez alatt akár gazdasági, akár ipari, akár kereskedelmi termelést, illetőleg vállalatot ért. G. S.

A kisipar¹ typusa a törzsökös család műhelye; akkor is éri el igazi arányát, ha népes család űzi, mert munkáskéz elég van, idegen munkást fogadni nem szükséges. A középkor, mely a családot mindenben erősítette, biztosítani akarta függetlenségét is; e végre a kisipart s kigazdaságot megingathatatlan alapokra fektette. Így fejlődtek ki ama parasztcsaládok, melyek évszázadokon át forrásai voltak a nemzeti erénynek és erőnek. Középkori eredetűek a derékségükről híres olasz és németalföldi takácsok s a többi jeles kézművesek is, kik a kisipar tekintélyét még ma is Európaszerte fentartják. A műipari tárgyak nagy része ma is saját tűzhelyük mellett dolgozó munkások munkája.²

A kisiparos családokat többnyire a jó erkölcs, a függetlenségiszellem s a szorgalom jellemzi. Az ősök által megteremtett jólétet fentartani s gyarapítani igyekeznek s a proletariátust nem szaporítják. E családok ama tagjai, melyek szülőhelyükön maradnak, sem tehetség, sem jólét dolgában nem emelkednek a középszer fölé; de rajta vannak, hogy azon alul se maradjanak. A kik közülük oly társadalmakban telepesznek le, melyek az emberi tevékenységnek több segítő forrást szolgáltatnak s a vagyon felhalmozódásának jobban kedveznek, ott mihamar tisztos sorsra vergődnek.

A kik pedig kiváló tehetséggel vannak megáldva, azok a legelső sorba küzdik fel magukat. A családi körben korán szerzett tiszta, szilárd erkölcs ezen ifjú emigránsoknak az illető ország kevésbbé erélyes ifju-

¹ Ez alatt megint kigazdaság és kiskereskedelem is értendő.
G. S.

² Párisban még 1864-ben is 101,000 iparos közül 62,000 dolgozott a saját műhelyében egyedül vagy egyetlen segéddel.

ságával szemben az érvényesülésért folyó küzdelemben ellenállhatatlan fölényt biztosít. Amerika fölfedezése után ily fölényt élveztek a francia törzsökös családok fiai a rohamosan gazdagodó Spanyolországban; ma ez a fölény francia földön a német és svájcezi ifjaké, minthogy a francia vagyonos ifjúságot az egyenlő örökösödés elernyesztette.

4. *A nagyban üzött termelés nagy erő- és anyag-megtakarítással jár, s a tökéletesebb eljárások alkalmazását lehetővé teszi, ezért a nemzeti vagyont gyarapítja.* A nagyipar vagy nagygazdaság egyetlen munkaadó vagy birtokos főnhatósága alatt a különféle munkáknak roppant összességét végző sok családot egyesít, kik a közös munkához cseléd, napszámos, szakmányos vagy bérlő minőségben járulnak. A középkorban a nagybirtok Franciaországban igen jeles gazdálkodási rendszert teremtett, mely egész a vallásháborúig egyre tökéletesedett. A XIV. Lajos alatt lábrakapott abszintizmus azonban a nagygazdaságokat szétbomlasztotta; holott Angliában, Svéd- és Németországban az állandóan birtokukon lakó nagybirtokosok gazdaságaikat bámulatosan kifejlesztették.

A nagy gazdasági vagy ipari vállalatok kormányzóinak két irányban kell kiválniok: egyfelől szakismeret dolgában, melyet a termelés fokozása, a roppant mennyiségű anyag felhasználása, a feldolgozási eljárások tökéletesítése s a piacok szakadatlan kiterjesztése követel; másfelől a kormányzáshoz szükséges szervezőképesség, rendszeretet, biztos ítélet és igazságérzet; végre a társadalmi viszonyok intuitiója tekintetében. Szüksége van erre a legönzőbb munkaadónak is; de még inkább az olyannak, ki feladatát nemesen fogva fel, a midőn saját családja emelkedésén dolgozik, egy-

szersmind a tőle függő nép anyagi és erkölcsi javát is igyekszik munkálni. A valóban felső osztályok jellemző erénye tényleg: az alárendeltjeik iránt való érdeklődés, melynek gyümölcse a munkások ragaszkodása. A szakadás oka mindig a munkaadó romlottságában s főként állandó távollétében rejlik.

A nagyipar s a nagybirtok fejei a kormányzásra kiválóan képesek; hozzá lévén szokva magánügyeikben a nagy vállalkozásokhoz, a közügyet s a nemzetközi vonatkozásokat is nagy szempontból nézik.

Nagyipar nélkül tehát nincs nemzetközi befolyás; de tartós erény s így társadalmi állandóság sincs kisipar nélkül. A nagy népek tévednek, ha kizárólag a nagyiparra támaszkodnak, mert az erkölcsi romlást el nem kerülnek. Az ezt meggátló munka- és erénytartalékot a kisipar szolgáltatja, melyet azért védeni és fejleszteni kell. A mely nemzet egyetlen célja a gazdagság, s a fény, beérheti egy fővárossal, melyet fényűző s vagyonukat távoli vállalatokba fektető, vagy a tudomány, művészet pártolására fordító családok laknak. Ámde ez a hatalom s ragyogás, ha a kisipar szilárd szervezetével nem egyesül, idővel henyéléssé s kicsapongássá fajul; az állam pedig előbb-utóbb Carthago és Velence sorsára jut.

Most lássuk a termelő-foglalkozásokat egyenkint.

a) A földművelés.

5. *A földművelés a termelő foglalkozások közt leginkább azonosítja magát a nagy nemzeti érdekekkel; de csak a törzsökös család révén virágozhatik fel.* A földművelés szükség esetén egymaga is biztosíthatja a nemzet tartós gyarapodását; holott a munka egyéb ágai soha egyetlen társadalom boldogulásának se szolgáltattak

biztos alapokat. Egyedül csak a földművelés szolgáltatja a törzsökös családnak a munka és a megélhetés állandó eszközeit. Bámulatos ruganyossággal alkalmazkodik úgy a kis-, mint a nagygazdasághoz. Magától szervezkedik a családok szellemi vagy erkölcsi állapota, vagy a közöttük fennálló különböző viszony szerint. A családot egybeforrasztja a földdel, a növényekkel s az állatokkal, ez által növelve a tűzhely örömeit s kifejesztve a szülőföld szeretetét. Az embert csaknem minden szükséglettel ellátja; ez által biztosítja igazi függetlenségét s megóvjja a romlottságtól, melyet a városok időnkint terjesztenek. Végre a földbirtok érdekei s az országos érdek között benső azonosság áll fenn; ez az oka, hogy a köztisztviségek legmértöbb viselői minden országban a földbirtokosokból kerülnek ki.

A földművelés volt az emberi társadalmakra nézve mindenkor a szaporodás, a függetlenség s az erkölcsi haladás legfőbb eszköze. A nemzeti életre jellemzőbb, mint a munka bármely más ága. A földművelés elsőségét minden korban elismerték; a közigazgatás még a XVIII. században, a lebzselés által megromlott udvaroncok befolyása alatt is, hivatalosan elismerte. Azonban a földműveléssel való foglalkozás nemzedékről-nemzedékre szűkebb körre szorult: végre csak a köznemesség üzte, melyet csekély módja falunlakásra kárhoztatott. A közgazdák a hanyatlás e korában a földművelés felújítását sokszor sürgették; ám az csak napjainkban ment néhol végbe, ama tökéletesítések révén, melyek a természeti törvények behatóbb ismerete s a közlekedési eszközök javulása által váltak lehetőkké.

Mind a mellett, a ki a dolgok mélyére lát, legott észreveszi, hogy a földművelés, ha mindjárt anyagi tekintetben fel is lendült, annál inkább sínlyi a XVI.

század óta az erkölcsi világban beállott zavarokat. A nagy garral hirdetett haladás inkább csak látszólagos. Az egyes uradalmakban végrehajtott bámulatos munkák egyes lelkes emberek nevéhez fűződnek, nem a földben gyökerező családok művei; jellegük tehát csak csillapító vagy esetleges. Minthogy elvében van megromolva, inkább, mintsem a többi termelő foglalkozási ágak, a földművelés nálunk csak akkor lesz újjászervezve, ha a társadalmat visszahelyezik örök alapjaira: a vallásra, családra és tulajdonra, a szabadság oltalma alatt.

6. *A vidék elnéptelenedése a kényszerosztály következtében nemzeti erővesztés.* A földművelés alárendelt szerepét, melybe az társadalmi intézményeink összesége által jutott, teljesen kidomborítja a mai erkölcsök egyik jellemző vonása: t. i. a földműveseknél tapasztalható az a hajlam, hogy foglalkozásukat könnyen abbahagyják. Ama kevés nagybirtokos család, mely birtokán máig fenmaradt, a néppel szemben megőrizve a XVI. századból eredő jó viszonyt, az örökösödési törvény által a családfő elhaltával súlyos válságba jut s a pusztulást nem kerülheti ki. E bomlasztó befolyás még inkább érvényesül ama családokra, melyek csak nemrég szereztek földbirtokot, a mely a más foglalkozási ágban felgazdagodottakat annyira vonzza. Nálunk a földbirtokos nem választhat maga mellé társörököst; mert azzal csak annak jogos érdekét áldozná föl többi gyermeke javára. Azok ugyanis, miután a családitűzhelytől elszakadtak, atyjuk halálakor maguknak követelnék a beruházások s javítások egy részét, melyek az ő elszakadásuk óta fogatatosítottak. Az örökös munkája, melybe e javítások s az öreg szülők fentartása került, tehát kárba vész.

Örökösödési törvényünk e szembeszökő igazságtalansága a munka folytonosságát s a családi hagyomány kifejlődését a földművelés minden fokán gátolja. Ám a földmives-családok fenmaradását a magánerkölcs csaknem épp úgy nehezíti, mint a törvény; legfőbb baj a fényűzés megszokása; kivált az ifjaknál s a nőknél, kik bonyolult igényeiket egyebütt, mint városon, nem elégíthetvén ki, a falusi élet egyszerű szokásaiba bele-törődni nem hajlandók. A minék az a következménye, hogy a művelt ember, ki a legjobb házasságot kötheti, ha városi foglalkozása van, akár hivatalt vállal, akár ha tétlenül él is, mihelyt azzal áll elő, hogy falun akar lakni, legott kosarat kap, A mai fiatal leánynemzedék ezen előszeretete társadalmi viszonyaink alakulására végzetes befolyással lesz, ha csak a vezető osztályok ízlése más irányba nem terelődik.

A vidék elnéptelenedésének másik oka az a szomorú valóság, mely szerint nyereség tekintetében ma a földművelés nyújt legkevesebbet. A ki idejét s tehetsége és ereje javát gazdálkodásba ölte, ha mindjárt gyűjtött is némi vagyont, belátja, hogy ugyanannyi munkaerővel s költséggel bármely városi foglalkozásban könnyebben vergődhetett volna zöldágra. Gyermekeit meg akarja kimélni azoktól a csalódásoktól, melyeken maga átment s inkább más pályára adja őket; legszívesebben ama polgári foglalkozásokra, melyek manapság a *régi rendszer* megvásárolható állásainak folytatásai s melyekben a boldogulás főként a földművelés rovására lehetséges.

A csüggedés e végzetes okaihoz járul a cselédek s munkások szünetlen változása. Maguk e munkások is a társadalmat tévútra vezető befolyása alá kerültek. A városi élet előnyei, melyeket ott két század

óta halmoznak fel, s melyek ma kívánatosabbak, mint bármikor, oda vonzzák őket. Azt hiszik, a társadalmi létrán feljebb jutottak, ha a földművelés helyett más munkába fognak. Ám a mezői munkásoknak e kívándorlása nem pusztá tévedés: épp úgy a józan megfontolás következménye. Egyenes eredménye az az állandóság hiányának magában a gazdaságok élén álló családoknak szervezetében. Érzi azt a nép, hogy az örökösödési törvény által időszakonként meg-megbomlasztott tűzhely nem nyújtja többé azt a biztonságot, mely a földműveléssel együtt járó szigorú életért egyetlen kárpótlás. A létfontartás ösztöne űzi el az oly talajról, mely lába alatt megingott. Ez a helyzet a gazdára idővel elviselhetetlenné válik; nem csoda tehát, ha gyermekeit könnyebb s több élvezettel kecsegtető pályára adja s ha elöregedvén, maga is felhagy egy oly foglalkozással, melyet fia úgy se fog folytatni. Hiszen a gazda jutalma főként a nyugalmas élet, a közéletben való tekintély s annak a tudata, hogy műve folytatódni fog. Franciaországban ezt sohase láttam.

* * *

7. *A kisbirtok szétmorzsolódása a kényszerosztály következtében.* Még végzetesebb az egyenlő örökösödés a kisgazdaságra. Közgazdáink s államférfiaink sokszor megütköztek földművelési rendszerünk változandóságán. Azt belátták, hogy ez a nagybirtokra hátrányos; de úgy látszik, azt vélik, hogy a kisbirtok a nagynak minden kárából hasznot húz. 1793 óta az uralkodó közgazdasági iskolák a nagygazdaság pusztulását vívmánynak tekintik.

A mi részint két túlzáson, részint egy félreértésen alapszik. Egyik túlzás ama következtetésben áll, melyet

néhány XVIII. századbeli nagybirtokos gyászos szerepléséből vontak. Másik ama kizárólagos jellegben, melyet a kisbirtokosok jogos befolyásának tulajdonítani akarnának. A félreértés pedig abban a hitben, mintha az örökösödési törvény kényszere a társadalomban ezt az igazságtalan átalakulást véghez vihetné.

Ez a félreértés 1793 óta megzavarta az elméket. Kivált a p. törvénykönyv szerkesztőit tévesztette meg, a kik voltaképp igazságtalanságot akartak elkövetni, a nagybirtokosokat tönkretéve; de nem találtak rá a célhoz vezető egyetlen módra, arra, a melyet az angolok az írek ellen követtek: nem részesítették más elbánásban azt az osztályt, melyet letörni, sem azt, melyet emelni akartak. Midőn megalkották a nagybirtok tönkretevésére szánt rendszert, nem szerveztek egy másikat, mely a kisbirtokot fentartotta volna: még csak a szokásjog jótéteményét sem hagyták meg, mely azt emberemlékezet óta megoltalmazta. Inkább vágyván rombolni, mintsem alkotni, az egész földbirtokot alávetették a kényszerosztálynak. E rendszer előre nem látott, de szükségszerű következménye csak a régi Franciaország nemzetségeinek pusztulása lehetett úgy a nagy, mint a kisbirtokon. Sőt a parasztbirtok még jobban sínyleti.

8. *A törzsökös parasztcsalád kisbirtoka.* Osztatlanul száll nemzedékről-nemzedékre; a bemunkálást maga a népes család végzi el, fizetett segítség nélkül; de nem is szorul arra, hogy másnak dolgozzék. Ez az osztály a középkorban keletkezett s még 1789-ben is nagy volt az ereje, noha immár egy század óta szenvedte az udvar bűneinek s a pénzügyi prédálásnak súlyát. A forradalom megszámlálhatatlan seregeit belőle toborzotta s ha a mai hadvezérek a nagyobb népesség

mellett sem találtak akkora haderőt, onnan van, mivel az 1793-ki kényszerosztály e régi nemzetségeket majdnem teljesen kipusztította. A törzsökös parasztcsaládok régi szokásaik révén Európa nagyobb részében fennmaradnak; a nemzetnek megingathatatlan alapot s a hadseregnek bőséges újonczanyagot szolgáltatnak.

A törzsökös család birtoka Európaszerte egy tagban van, közepén a tanya, vagyis a család lakóháza az ólakkal, csűrökkel. A hol az éghajlat a gyümölcsfaltenyésztésnek kedvez, a lakóházat eleven sövénynyel, árokkal vagy fasorral bekerített pázsitos gyümölcsös veszi körül, hol a növendék-jószág s a baromfi szabadon tanyázik. Ez az elrendezés a gyermekek testi fejlődésének felette kedvez; egészséges is, mert a járványok ellen megvéd. Egy szintén bekerített rét tavasszal megadja a téli száraz takarmány egy részét, ősszel pedig bőséges legelővel szolgál. A szántóföld két-, három- négyforgásos vetésben, ugar nélkül termi a gabonát, a mesterséges takarmányt, a kapás növényeket, az olajos magvakat s a festőanyagokat. Dél-Európában ezekhez még az olajbogyó, a selyemtenyésztés, a szárított gyümölcs, a bortermelés járul. Az erdei vágások s a szétszórt fák a gazdaságot épület- és szerszámfával, azonfelül tüzelővel látják el. Egy-egy darabka szőlő, vagy annak híján az alma-termés, a családot, legalább a nagy dologidőre, ellátja borral vagy almaborral. A ruházat a kenderföldből s a juhok gyapjából kerül ki. A kertben megterem mindenféle zöldség és főzelék, továbbá a burgonya, a fűszerféle; az élelem azonban főleg tészta- és sziradékból áll. Néhány, a kertben termesztett, vagy a sövény aljában vadon termő gyógynövényből, a hagyományos eljárás útján, kikerül az orvosság. A

méhes megadja az ünnepi csemegét s a gyógyitalok édesítőjét; ünnepnapra viaszgyertyát is ad a rendesen égetett olajmécs helyett. A ház körül van a forrás, patak, kút, vagy azok híján az esővizfogó gödör.

Az ily gazdaságban rendesen házi ipart is üznek. A házimunkát, mosást, ruhajavitást otthon végzik; szőnek, fonnak, megvarrják a ruhaneműt; faragják a szerszámot s az épületfát. Még pedig az ily otthon készült holmi tartósabb s így többet ér, mint a készen vett gyári holmi. A családi költségvetések egybevetéséből meggyőződtem, hogy az erkölcsi szempontból annyira ártalmas gyárak, termékeik által, a családokat sokszor anyagilag is megrontják. A falusi család olykor eladóra is készít iparczikkeket. Mindezek a munkák elfoglalják a családot a hosszú téli estéken, a pásztoroknak pedig a jószág őrzése közben adnak munkát. Megszoktatják a családot, hogy szükségletét maga elégítse ki; ily módon biztosítják részére az igazi függetlenséget, azt, a mely nem valamely rendszerbe tartozó eszmén vagy törvényezikken, hanem magán az emberek s a dolgok természetén alapszik.

Ez a szervezet Európa minden országában megvan: alkalmazkodik a talaj s az éghajlat követelményeihez s a földművelés haladásához. A tanya központi fekvésénél fogva a termékenyítő anyagok nem kallódnak el. Ott az esővizet, mely a talaj s a levegő legtermékenyítőbb alkatrészeit hordja magával, nem engedik veszendőbe menni, miként a szétdarabolt földek közt szokás. Az igavonó jószág ereje nem pazarlódik távoli utakra. A szántóföld a népes családnak elegendő munkát ad; mert kiterjedése legalább három hektár, a mi elég nagy terület a régimódi vetésforgás

czélszerű alkalmazására; de a gőzeke, vető és aratógép alkalmazására is.

A kisbirtok ily feltételek közt a technologia minden követelményét kielégíti; még nagyobb előnyt nyújt azonban erkölcsi szempontból. Az ily elszigetelt tanyán az apai tekintély szilárdan áll; a gyermekek előtt teljes fenségében tűnik fel, melyet semmiféle más társadalmi hatalom nem ellensúlyoz. Minden család eléggé el van különítve a többitől, hogy a túlságos benső érintkezéssel járó kellemetlenségektől meg legyen óva; viszont eléggé közel van hozzájuk arra, hogy a barátság örömeit élvezze, mely a házasságok előkészítője s a jó társasélet kifejlesztője.

A kisbirtok e rendszere tehát az egész társadalmi és politikai szervezetre jótékonyan hat. Feloldhatatlan kötelékkel fűzi össze a birtokot a családdal; állandósítja a józan, erőteljes parasztfajokat, melyek munkához és takarékosághoz szokvák s a nemzeti szellemtől áthatvák. A hazának sok polgárt ad, kiknek egy része az apa munkájában részt véve, azt halála után méltón folytatja; míg más részük a városi foglalkozásokat, a hadsereget, a tengerészetet s a gyarmatokat látja el jó emberanyaggal. Az ifjú nemzedékekbe beoltja az engedelmességet s a tisztességtudást, mely minden hatalmas nemzet alapja; a legkiválóbb egyéneket rá szoktatja a rendelkezésre s a közügyek intézésére. A nemzeteknek megadja az állandóságot, az által, hogy a társadalom zömét a romlottságtól megóvjá, mely a gazdagsággal való visszaélés következtében egyesekben kifejlődik. Végre, a családfők függetlenségét magára a tulajdonra s a munkára alapítva, megteremtés nélkül fejleszti ki a polgári és politikai szabadságot.

9. *A kényszerosztály nyomása alatt kifejlődött nem-állandó parasztcsalád kisbirtoka.* A kisbirtokosok második osztálya a *nem-állandó család* rendszeréhez tartozik. Úgy a birtokszervezet, mint a köz- és magán-intézmények szempontjából homlokegyenest ellenkezőjét mutatja annak, a mit előbb láttunk. Itt a typus korántsem egyöntetű, hanem a hány család, annyi változatot tüntet fel.

A hagyományos szokás útján létrejött nem-állandó családoknál, de főképp azoknál, melyeket az örökösödési törvény napjainkban hoz létre, a kisbirtok igen sokféle alakot ölt. Az ember fogalmat szerezhethet a különféle árnyalatokról, ha a két szélső alakot ismeri. Az egyik szélső forma megfelel az oly birtokszervezetnek, mely az örökösök közt természetben való felosztásnak legjobban ellentáll; az utolsó annak, mely e felosztást legjobban könnyíti.

Francziaország némely vidékén¹ a nép az örökösödési törvény ellenére is ragaszkodik a birtok osztatlan-ságához, mert a felosztást annak természete tenné károossá; egészben való eladására pedig ritkán van alkalom. Az apa tehát, gyermekeivel megegyezvén, birtokát még életében átadja egyik gyermekének, azzal a kötelezettséggel, hogy a többieket pénzben elégítse ki; a szabad rendelkezésére álló negyedrészt szintén az örökösnek adja, hogy az e terhes kötelezettségnek megfelelni bírjon. Ám ez az állapot nem maradhat fenn soká;² mert a testvéreket maguk a hivatalnokok uszítják egymásra, kik az örökségek felosztásából élnek.

¹ Pl. a Pyreneusok közt, a baszkoknál.

² Mint a Mélouga-család példája mutatja.

Némely vidéken a törvény kijátszása útján igyekeznek a birtok, s azzal együtt a család egységét megővni. Az ily eljárás azonban, ha mindjárt a gazdálkodás szempontjából előnyös is, a nép erkölcsére rombolólag hat vissza; különben tisztességes embereket csalásra bír s az atyafiságban az egymás iránt való bizalmat megbontja.

A harmadik eset egyre gyakoribbá válik: az apai birtok egészben való eladása s annak árán való osztzkodás az; ám az új tőkepénzes-tulajdonos, a ki maga nem gazdálkodik, kisbirtokát csak bérbeadás útján kamatoztathatja; az egykori kigazdák helyét tehát kisbérlok foglalják el. Sokszor meg a tőkepénzes egész csomó kisbirtokot összevásárol s azokból egyetlen középbirtokot alakít; a kigazdaság tehát a kisbirtokkal együtt megszűnik.

A Szajna jobb partja s a la Manche csatorna között terül a Caux-vidék nevű termékeny fensík, mely csupa apró és középbirtokkal van borítva, mindegyiknek közepén a tanya. E birtokok elrendezése ma is az, a mi a XVI. században volt; de társadalmi szervezetükben mélyreható változás állt be. A XVI. században e birtokok kismesek és parasztok kezén voltak, kik azokat saját kezükkel művelték s a normandiai szokásjog alapján osztatlanul hagyták utódaikra. E szapora, szívóserejű családok gyarmatosították Canadát, hol utódaik áhítatosan őrzik erkölceiket, melyek nálunk kivesztek.¹ Ugyancsak e családok szolgáltatták egyéb

¹ Ott ma utódaik száma minden 25 évben megkétszereződik, míg ők magok 100 év óta nem szaporodnak, sőt az utóbbi két évtized óta fogynak; a társadalmi gyűlölségnek pedig Páris után főfészke köztük van.

amerikai és indiai gyarmatainknak is a legderekabb kivándorlókat. A XVIII. századbeli hanyatlás korában, a leggazdagabb birtokosok az udvarba s a városokba vonzatván, a bérlők már elszaporodtak; a forradalom óta az egyenlő osztály, mely ellen a normandiai képviselők hiába tiltakoztak, a földbirtok legkisebb egységeit is szétbomlasztotta. Az egykori tulajdonosok maradékai ma már csak bérlőkül bírják a földeket, melyek gazdag kereskedők kezére jutottak, kiknek az csupán tőkebefektetés. A birtok-eladások, melyek minden egyes örökség megnyíltával megújulnak, megátolják a föld elmorzsolódását; a termés az időszakonkénti birtokcsere mellett is évről-évre javul, s az adó bővebben folyik be, mint valaha. De a tulajdon ez átalakulása közvetlen maga után vonta egy sereg érzésnek és társadalmi viszonyoknak eltűnését, melyek erkölcsi természetüknél fogva tulajdonképp a vidék főerejét alkották. A föld jelenlegi urai, a kereskedők, nem ragaszkodnak földjeikhez jobban, mint a tárczájukban levő értékpapirokhoz. A meggazdagodott bérlők csak azon igyekeznek, hogy gyermekeiket városban helyezték el. A mezei munkások, minden állandó oltalomtól meg lévén fosztva, néma gyűlölettel vannak eltelve a társadalmi rend iránt. Sőt a gyarmatosítás régi megszokásának elhagyása s a gőzgépek elszaporodása a pauperizmust, legrettenetesebb vonásaival, egyre jobban kifejleszti. Ez a veszedelem abban a mértékben terjedt, a mint a társadalmi béke, a szaporaság s a kivándorlás a régi földmíves nemzetségek pusztulásával megszűnt.

Negyedik mód magának a birtoknak szétforgácsolása. Ez a rendszer a kisbirtokot végképp semmivé teszi. Az egykori gazdasági egységek ilyenén szerte-

foszlatása roppant erőpocsékolással jár, mert a mely munkát addig egyetlen család elvégzett, az ma többnek munkaerejét leköti. Az új tulajdonosok birtokrészcsekükön elegendő foglalkozást nem találván, kénytelenek máshol keresni a megélhetés eszközét, mint napszámosok. A kényszerosztály tehát, mely a forradalmi elmélet szerint a munkásosztály emelésére volt hivatva, valósággal lesülyesztí azt. Az örökös, kinek az épületek jutottak, összezsugorodott gazdaságában alig veheti hasznukat; míg a többi testvér falatka birtokán új épületeket emelni kénytelen. Az így ingatlanba fektetett s a földművelésre nem gyümölcsöző tőkét rendesen kölcsön útján szerzik meg; a mi megint a kisbirtok eladósodásának válik egyik okává. Ha pedig az ily tönkrejuttató építkezést kikerülni akarván, az örökösök a lakáson s tartozékain természetben osztoznak, még veszedelmesebb hínárba jutnak. A családok ilyenkor az össze-visszaságra vannak kárhoztatva, a mi a rendetlenségnek s pörpatvarnak szüntelen forrása. A gyümölcsös, a rétek s a mező felosztása, mely eredetileg mind egyetlen család szükségletéhez volt idomítva, szintén az érdekek végzetes összekuszálódását idézi elő. De a süvények szaporításával csökkenti a föld termő erejét is; s meggátolja a gazdasági gépek használatát; végre a szükségessé vált új mezei utakkal a föld egy részét teszi meddővé.

Szóval, az új rendszer ott, a hol a talaj s az éghajlat természetén alapuló hagyományos szokás a birtokoknak osztatlan átszállását biztosította, a kisbirtoknak csak kárára van. Ha a régi rendszer tényleg még fennáll, a kényszerosztály a családokat jövőjük miatt nyugtalanítja, vagy rosszra csábítja őket, arra kényszerítve, hogy boldogulásukat csalás útján keressék. Ha a régi

rend összeomlik, a tulajdonost bérlővé vagy napszá-mossá alacsonyítja. S a kisbirtokos süllyedése annál gyorsabb, minél több tőkepénzes akad, a ki vagyunk-kájuk összevásárlására hajlandó. Így érthető, ha nem is igazolható, az az előítélet, mely a társadalmi béke nagy kárára, a megtakarított tőke fölhalmozódását igaz-ságtalanul elítéli.

10. *Az elpántlikázott határú falvak s az uzsora.* A nem-állandó családok birtokában levő kisbirtok szervezetének másik szélsősége ott áll be, hol az örökségnek természetben való felosztása régóta divik s így azt igyekeznek minél inkább megkönnyíteni. E végre mindenütt hasonló typushoz kellett folya-modni, melyet *elpántlikázott határú falunak* fogok nevezni.

E rendszer mellett a falusi nép marhástól egy sereg apró házba tömörül, mely földjei közepén áll. A nőstülő fiatalok sohasem lakhatnak szüleikkel egy fedél alatt, mert nem férnek. Sokszor korán elszegődnek, mun-kába állván. Végre e rendszer egyik rendes vonása a házasságok meddősege lévén, a lakások oly kicsi-nyek, hogy éppen csak a házasfelek férnek el ben-nük két kis gyermekükkel. A csekélyszámú jószágnak szűk ólacska is elég. Az ily ólak azonban a lakó-házaknak nem szükséges tartozékai; mind a mellett egész bonyolult utca-hálózat által kapcsolódnak velük össze, hogy a csereberélődő birtokok viszonyaihoz alkal-maztatni lehessen őket. A gazdagnak lakásán kívül több szétszórt óla is van. A szegény malaczostól, juhostól maga is ólban húzódik meg. Az egyszerű napszámosok, kik örökségfoszlányukat még ki nem kapták, a leg-nyomorúságosabb helyiségeket bérlik. Az így össze-kuszált s ily apróra zsugorodott emberi lakások s ólak

könnyen alkalmazkodnak a kényszerosztály s a föld-
uzsora követelményeihez.

A falu határa erre még alkalmasabb. Rendesen
mintegy 800—1200 hektárból áll, úgy, hogy a falutól
a legtávolabbi földekig való út hossza $1\frac{1}{2}$ —2 kilo-
méter közt váltakozik. Ha a talaj, az éghajlat s a
termények természete nem feltétlen akadály, e határból
minden fát, sövényt kiirtanak; nincs ott sem árok,
sem semmi sajátságosság, mely bármely pontnak egyéni
vonást kölcsönözne. A határ ezernyi pántlikára van
osztva. Ezeknek hossza legalább ötven méter; mert
az igavonó barommal való szántás az ásásnál csakis
ily feltétel mellett gazdaságosabb. De már szélteben
az elkeskenyítés szinte korlátlan, mert néha alig négy
ekenomnyi. Noha az ily szervezet minden módszeres
művelésnek ellene szegül, a tapasztalat mégis ráve-
zetett némi rendszerre: így pl. a gazdák megegyeznek,
hogy a szomszédos földeken egyszerre csak egyfélért
vessenek, azt is egyszerre munkálják s takarítják be;
a tarlóra aztán rábocsátják a marhát. Ám ez az óvó-
rendszabály maga is segíti a felcsikolást, melynek
káros következményeit meggátolni van hivatva; mert
az egyes gazda, természetesen, arra törekszik, hogy
a gabonaföldből is, az ugarból is, a tavasziból¹ is
legyen egy darabka földje. A miből az következik,
hogy bármely birtok minden egyes része, minden újabb
árverés alkalmával, annyifelé pántlikázódik, a hány az
örökös.

*

¹ Az ily birtokrendszer mellett t. i. mindig a háromforgásos
vetés járja: egy őszi, egy tavasz s egy ugar, mely egyszersmind
kopár legelőül is szolgál.

E rendszer mellett nincs meg az a törekvés, a mi más rendszerek mellett, hogy a tulajdonos vétel vagy csere útján igyekeznék a szomszédos pántlikákat megszerezni. Az ily egyesítés, noha a mivelést könnyítné, e mesterséges rendszer mellett a föld eladási árát csökkentené. Az élelmes tulajdonosok, a tőzsdeüzérek módjára, a legkönnyebben eladható birtokokat igyekeznek megszerezni; ezek pedig azok, melyeknek részecskéi minél inkább szét vannak szórva a határban, mert akkor árlejtés alkalmával a község együttesen hajlandó azokat megszerezni. Maguk az ily eladások is egyik legsajátságosabb vonásai e furcsa szervezetnek: egész külön közvetítő osztályt foglalkoztatnak, mely abból él, hogy a földéhséget a korcsma segítségével felcsigázza. A vételek, melyek többnyire hitelbe jönnek létre, az uzsorásoknak bő jövedelmi forrást nyitnak. E határig vive, a föld ingóvá tétele a kisbirtokra épp oly végzetes, a mily jövedelmező az élősdiekre, kik annak rovására élnek.

Az ily elpántlikázott határu falvak csakis a kényszerosztály hatása alatt keletkeznek, erdőtlen, fátlan, be nem kerített síkságokon. Az ily apró birtokok, melyeket épp a kényszerosztályra való tekintettel szerveztek így, a családapa elhaltával nem mennek át akkora rázkódáson, mint az egytagban levő tanyai birtokok. Az elpántlikázott birtok árverése mindig könnyű, akár természetben osztozkodjanak az örökösök az épületeken s földeken, akár árlejtés alá bocsássák a többi falubeliek részvételével. De ha az osztozkodás nem is nehéz, annál mélyebben gyökerező s állandóbb bajjal jár maga a gazdálkodás. Maga a hordás nyolczszor annyi erő- és idővesztéssel jár, mint egyenlő területű, egytagban levő birtokon. A trágya

a hosszú úton elkallódik. Gépeket alkalmazni nem lehet s így tökéletesítésről szó sincs.

A nem felette termékeny vidékeken ez a rendszer különösen káros; mert az egyöntetű művelés a legértelmesebb gazdát is arra kényszeríti, hogy a többséggel egy kaptára dolgozzék. Így tartja fenn magát az ugar s a parlagi legelő Champagne elaprózott síkján, noha azt ma már egytagban levő birtokon Európában sehol sem alkalmazták.

11. *Az egyenlő örökösödés, mint a társadalmi egyenlőtlenség szülőoka.* A felaprózott határ korántsem jár azokkal az anyagi és erkölcsi előnyökkel, melyeket tőle ama politikai pártok vártak, melyek 1793 óta szünetlen a földbirtok felosztására törekeshetnek. Nem forrasztja az egybe az embert a földdel, a mi az egytagban lévő s törzsökös család által birt birtokot oly jótékony hatásúvá teszi. A földrészlet épp oly ingóvá válik, akár a tőzsdeérték; s e vidékek gazdag lakói már űzik is mindkétféle üzérkedést.

Ez a rendszer a családokat sem viszi közelébb az egyenlőséghez. Az 1793-iki nivellálók e kedvencz eszméjét korántsem valósítva meg, a napszamosokat szaporítva, az alsó osztályokat mindenütt lefokozta. Holott a törzsökös családi szervezet, mely a tulajdon élvezetében az egész lakosságot részesíti, a nagy társadalmi egyenlőtlenségek kifejlődését megelőzi. A helyzet egyenlő voltát sokszor a vagyoni egyenlőség egészíti ki; mert napszamosok nemlétében, minden örökség kiterjedését igyekeznek a családban levő munkások számához arányítani. Az így keletkezett egyensúly nem bomlasztható meg. A társörököst a tisztesség, de saját érdeke is, arra ösztönzi, hogy az apai vagyont épségben megtartsa. Még ha jobban boldogulna is

szomszédjainál, sem vásárolhatná össze birtokaikat; mert a szokásjog arra kötelezi, hogy jövedelmét hozomány czimen a munkájában osztó testvéreinek s gyermekeknek adja ki. A törzsökös család tehát a természetes egyenlőtlenségeket minden más intézménynél inkább kiegyenlíti.

Nem-állandó kisbirtokosaink, mihelyt megházasodtak, függetlenek. Csapás esetén az atyafiságtól nem várhatnak semmit; siker esetén nem tartoznak annak semmivel. Ez a szervezet tehát nem csökkenti az egyének közt levő egyenlőtlenséget; sőt képességeik sokfélesége szerint növeli.

A gazdaság majd egyetlen parcellából áll, mely alig veszi igénybe a tulajdonos néhány munkanapját, úgy, hogy az rendszerint gazdag szomszédjainak dolgozik; majd a nagybirtok arányait üti meg s a tulajdonos csak számos napszámossal győzi bedolgozni.

A birtoktest szüntelen változik, minden egyes család jó vagy rossz tulajdonságai szerint, vagy a gyakori eladások s vásárlások következtében, melyeket minden egyes család szorult helyzete idéz elő. A jómódú családból való józan, munkás, takarékos, ifjú házasok nem kerülnek a földüzérek lépésszejére; a házasélet terhét-gondját a rendszeres meddőséggel kerülik ki s vagyonilag hirtelen gyarapodnak. Birtokukhoz, melyet atyjuk halálával az örökség rájuk eső része úgy is nevelni fog, évről-évre újabb földcikkeket szereznek. Ellenben a melyek szegény családból valók, kiknél hiányzik a belátás és előrelátás, kik csak kellenként dolgoznak, vagy kik a termékeny házasságok hagyományához ragaszkodnak, napszamos sorsra jutnak. Helyzetük még súlyosbodik, ha később öreg szülőiket is támogatják.

Így szaporodik el északi Franciaországban a szegény parasztság, melylyel a meglépesedett paraszt, ki azt *kisembereknek* nevezi¹, eléggé kegyetlenül bánik. Így fejlődik ki a vidéken is a pauperizmus, mely nem kevésbbé veszedelmes, mint a városi s a gyári. A következményeknek eddig alig észrevett, de azért kikerülhetetlen láncolata folytán tehát polgári törvényeink ma a kényszerosztály által maguk tartják fenn az egyenlőtlenséget a falusi kisbirtokosok s a napszámosok közt, mint a hogy egykor az elsőszülöttségi jog s az előjog útján a nemesség s a polgárság között fentartották. A nem-állandó családok legboldogtalanabb típusai az elaprózott határu falvak szűkülködő birtokosai közt találhatók. Egy-egy távoleső, kerti mivelésre alkalmatlan nyilas jólétüket alig neveli; sőt a helységhez kötve őket, meggátolja azt is, hogy más vidéken tűrhető sorsba jussanak.

12. *A nagybirtok.* Minden nemzet, mely, mint az angol s francia, termékeny földdel, kedvező éghajlattal, jó kikötőkkel rendelkezik, ha hódító nép leigázva nem tartja, szüntelen látja a kiváló egyéniségek meggazdagodását. Tehát, hacsak a nagygazdaságot a talaj természete nem teszi lehetetlenné s hacsak a föld megkötve nincs, mindig fog keletkezni nagybirtok.

¹ Sokszor hallottam e szót a Páris környékén lakó meggazdagodott parasztoktól. Ez a buta parvenu-gőg a törzsökös családbeli birtokosban soha sincs meg. Keleten is ismeretlen. Franciaországban annál inkább kifejlődik, minél inkább felülkerekedik a gazdagság az érzelmek nemességével szemben. A napszámosoknak tehát még inkább érdekükben áll visszautasítani ama szomorú tanokat, melyek a nivellálásra mindenütt hiába törekednek s melyek csak a nagy nemzeti érdekek pusztulását érik el.

Franciaországban a gazdagság első föltételei megvannak; a nagybirtokban mindig is megtalálta az erő s a nagyság elemeit.

A családi szervezetnek a nagybirtokra nincs az a közvetlen és kizárólagos hatása, mint a kicsire. Hatalmas és boldoguló társadalmak közepette a nagybirtokosoknak nem kell összes uradalmaikat maguknak művelniök. Reájuk az államban nagyobb és fontosabb kötelességek várnak. Az ő helyi feladatuk abból áll, hogy a nép szellemi és erkölcsi haladását tőlük telhetőleg előmozdítsák. Azonkívül okos gyámkodással biztosítani kell a maguk részére egy derék kisbérllő osztály állandó és odaadó segítségét. A nagybirtokosok jótékony vagy káros szerepe nem attól függ, részt vesznek-e ők maguk a mezei munkában, mintsem attól: birtokon laknak-e, vagy sem?

A birtokán székelő nagybirtokos uradalmak középpontjában lakik. A mi időt a közügyektől elszakíthat, azt a helységnek szenteli. Családja is állandón ott él. E család felügyelete alatt s cselédsége segítségével a lakával szomszédos földeket ő maga műveli; a többi bérllőknek adja ki. Gazdaságában rendesen központi gyárat is állít, melyben a környék terményei sokféleképp feldolgozhatók, mi által a távolra való szállítás feleslegessé válik. Még az érczet s fát is a maga költségére állított műhelyekben dolgoztatja fel. Ily módon a vidéket gazdasági szerszámmal és géppel ő látja el. Végre kedvét leli a legjobb állatfajok tenyésztésében s a legjelesebb növényfajok művelésében; a külföldön híres fajokat ő honosítja meg. Ily módon fejlődtek ki Angliában s Németországban azok a szép lófajok, minőkről nálunk szó sem lehet, valámig a polgári törvénykönyv romboló rendszere fennáll.

A nagybirtokos háza az egész környék mindenrendű népének rendes gyülekező helye, a hol mindenkire szíveslátás, jó tanács és segítség, oltalom és támogatás vár. Bőségesen ellátva mindennel, a mit a nagy társadalmi állás nyújt, de visszautasítva az oly fényűzést, mely nem a valódi szellemi és erkölcsi szükségletet elégíti ki, mindig vendégszeretõn fogadja az oly kiváló idegeneket, kik a fejlettebb társadalmak eszméit, érzéseit és erkölceit hozzák magukkal. Az egymást követett nemzedékek érdeklődése által teremtett könyvtár s egyéb gyűjtemények az irodalom, tudomány és művészet haladásával lépést gazdagodnak. A környékbelieknek megadják a művelődés eszközeit, melyeket Franciaországban a kényszerosztály manapság szétrombol, a városi múzeumok, sokszor a külföldi nagybirtokosok érdekében¹, mindig a vidék kárára.² A család vallásos áhitattal ápolja mindamaz emlékezetes események emlékét, melyekben saját története az országgal elvegyült; az ősök képével és sirjával együtt hiven őrzi a közhála jelvényeit, melyekkel õket megtisztelték. Ez az áhitatos kegyelet a holtak iránt fölemeli az élők lelkét s minden tűzhely mellett a hazaszeretet

¹ Sokszor láttam fájdalommal az idegen országok főúri kastélyaiban oly képeket s egyéb műtárgyakat, melyek 1792 előtt a mi országunk törzsökös családjainak házait díszítették. A kényszerosztály azóta egyre folytatja az elszegényítést, a mit a forradalom vandalizmusa elkezdett.

² Falusi népünk szellemileg és erkölcsileg sokhelyt ama színvonal alá süllyedt, melyet a középkorban elért volt. E hanyatlás a nagybirtokosok absentizmusával kezdődött, kiket az utolsó Valois-k s kivált XIV. Lajos az udvarhoz hívtak. Az 1848-ki forradalom óta rohamosan megy végbe, mióta a mai választási rendszer a munkások oltalmazását a korcsmárosra bízta, ama veszedelmes üzérre, ki oltalmazottjait elbutítja.

forrását fakasztja. A lakóhely akkor sem üres, ha a közügy a családfőt s felnőtt fiait elszólítja; az állam szolgálatában megöszült öreg szülők s rokonok, a tisztalelkű önfeláldozó nők, a sok gyerek, s a minden korbéli oldalági rokonok, a mindenfajta segítők és cselédek, megerőltetés nélkül fentartják a becsület s a kellem hagyományait, a munka, a szellemi élet s a vidámság megszokását. A nagy falusi gazdaság követelte gondosság nem hagy helyet a tétlenségnek, a falusi élet ezen ellenségének s a gazdagság e rendes szírtjének. Mindenki át van hatva attól a gondolattól, hogy kivételes helyzete kivételes kötelességeket is ró rá. Így érthető, hogy e nagy házak terjesztik a magánerkölcsöt és a közéletet javító érzéseket és erkölcsöket.

13. *A föld népe s a nagybirtok.* A nép, mely a helyben lakó nagybirtokos lakóhelyének környékén él, minden jó társadalmi szervezet jellemző vonásait mutatja: háborítlanul élvezi jólétét s a földesurasághoz odaadó szeretettel ragaszkodik. Ott nem látni bizonytalan sorsú napszámost, minők a nem-állandó családok lakta vidékeken a falusi élet hanyatlása óta csakúgy nyüzsögtek, míg a városokba nem vonzották őket. Első sorban a bérlők állnak; egy részük, a gazdagabb, cselédségével több birtokban is gazdálkodik, másik részük, a kevésbbé tehetős, csak saját családjával dolgozik. Azután a felések jönnek, kik közvetlen a gazdától függnék s vele a természetben osztoznak. Végre a zsellérek¹, kik a gazdának, a bérlőknek s a feléseknek a szükséges munkaerőt szolgáltatják. Sokszor belőlük kerül ki a falusi nép zöme;

¹ A francia *bordier*-nek körülbelül a magyar *zsellér* felel meg.

ilyenkor szétszórt házakban vagy kisdud falvakban laknak.

A zselléreknek minden jó falusi szervezetben fontos szerep jut. Fizetségük a munkájuknak megfelelő pénzbeli járandóság s a lakás, egy kevés földdel, mely ritkán több egy hektárnál. A zsellérség, melyet az anya, a gyermekek s az öreg szülők mivelnek meg, a legtöbb szükséges anyagot szolgáltatja: zöldséget, gyümölcsöt, szeszes italt, tehén- vagy kecske-tejet, baromfit, tengeri-nyúlát, mézet, egy-két sertést, kendert, lent. A zsellércsalád ingyen szedegeti a tüzelőt és sok egyéb terményt. A zsellér jólétét olykor egy darab szántóföld tetézi be, melyet mindenfélével bevet. Ő maga s örökös-fia ez apróbb munkára nem ér rá. Egész évben a földesúrhoz, vagy a bérlőkhöz jár napszámra. Napszámán többnyire gabonát, sőt vesz s oly bútor- és ruhadarabokat, miket otthon elkészíteni nem lehet; a maradék az örökös testvéreinek hozományát gyarapítja.

A zsellérség a nagybirtokon a legjobb munkástypus. Becses melegágya az a cselédségnek, a napszámosoknak, sőt a bérlőknek is. A paraszttal együtt az látja el embererővel a gyárat, a városokat, a gyarmatokat; főfoglalkozása azonban az aratás, mi által a vidéket a vándormunkások bomlasztó hatásától óvja meg. Noha a feleket semmiféle írás nem köti, valamennyi becsületbevégonak tekinti, hogy a ragaszkodáson s igazságos elbánáson alapuló viszony fennmaradjon. Ez a rendszer tehát a munkásnak nem csupán az anyagi megélhetést biztosítja; de gondoskodik erkölcsi szükségleteiről is, az által, hogy az erkölcsöt veszélyeztető és terhes vándorlástól megóvja. Így pl. néhol okos alapítványok magán az uradalmon tették

mindenkire nézve hozzáférhetővé az isteni tiszteletet, az elemi oktatást, az orvosi segítséget s az erkölcsös szórakozásokat.

Az ily szervezet úgy a köz-, mint a magánéletnek megadja az állandóságot s a fényt. Mindegyik nagy uradalmat a közszolgálat iskolájává avatja. Az onnan kikerülő tisztviselők és tisztek gyermekkoruktól fogva megszokták a munkát s az engedelmisséget; egy nagy műhely társadalmi viszonyai közt megszerezték a tapasztalatot, a mit semmiféle iskola meg nem ad; végre át vannak hatva az érzékenységre, melyet a családi nevelés oltott beléjük. Elő vannak tehát készítve arra, hogy a közügyet szolgálják; azaz, hogy amaz erényeket gyakorolják, melyeknek foglalatja a haza iránt való odaadás. A szív és lélek nagy tehetőségeinek e hagyományos művelése e családoknak minden jó társadalmi szervezetben megszerzi az uralkodó s a nép bizalmát. Így boldogul az állam s a család, a különféle munka illetén szerencsés egyesítése által kifejlesztve amaz érzelmeket s érdekeket, melyek az embert a mezei élethez kötik.

A mely népek a termelő s a szellemi munka főtermékeit a falusi kastélyokban gyűjtik össze, biztosítják maguknak ama szilárd boldogulás elemeit, melyet ma Uj-Anglia, a brit grófságok, Svájc apró kantonjai, a baszk tartományok és Skandinávia élveznek. A melyek ellenben mindezt kizárólag a fővárosba s néhány nagyvárosba összpontosítják, talán ragyogóbb, de kevésbé tartós dicsőséget keresnek. S kiteszik magukat a hanyatlásnak, mely egymás után érte Ninivét, Babilont, Karthagót, Rómát s Velenczét.

A birtokán nem lakó tulajdonos a most elsorolt üdvös eredményektől a népet is, magamagát is, meg-

fosztja. Gyermekait sem a testi életüknek legkedvezőbb környezetben nem neveltetheti, sem ott nem tarthatja, a munka s az erény legjobb iskolájában. A földmivelés haladásához semmivel sem járul s azoknak érzései s érdekei iránt, kik hozzá vannak kötve, idegen marad. A vidék nélküli társasélet középpontját s a hazafiság tűzhelyét, melyet csakis ő teremthet meg; azonkívül szegényíti is a vidéket az által, hogy a föld tiszta jövedelmét városon vagy egyéb mulatóhelyen tölti. Az által, hogy a gazdagokban a falusi élet kifejlesztette tehetségeket magában szunnyadni engedi, az államnak s a tartománynak pótolhatatlan kárt okoz.

A kényszerosztály a nagybirtokot különféle módon bomlasztja; főként az által, hogy absentizmusra csábít, a melylyel többnyire a házasság meddősége is együtt jár. Holott a birtokán lakó nagybirtokos, ki a jó családi és birtokszervezet által reá rótt kötelességeket lelkiismeretesen teljesíti, a tervszerű meddőségre nem gondol s a föld tiszta jövedelmét nem fekteti ingó értékekbe. De az ily tisztességes életnek véget vető halál a hátramaradottakat rettenetes válságba dönti. A népes család, mely jövedelmének nagy részét a birtok javításába vagy közhasznú kiadásokba ölte, az atya kidőltével végzetes bomlás elé jut, az érdekekkel együtt, melyek köréje csoportosultak. Minthogy a birtokot magához váltani egyik gyermek sem bírja, az valami idegen tőkepezés kezére kerül. Az új tulajdonos, kit maga ez a körülmény is az absentizmusra ösztönöz, s ki ekkor már rendesen végére jutott pályájának, képtelen lesz arra, hogy ama kötelékek által fűződjék a földhöz s a néphez, melyeket csupán az idő fejleszthet ki.

14. *A kisbirtok reformja a kikerekítés s a nagybirtok*

tok reformja a birtokosok erkölcsi megújódása által. A félig tagosított birtokokból kiszakított s a szomszéd birtokok közé ékelt birtoktöredékek sokasága egyike ama körülményeknek, melyek Észak- és Közép-Francziaországban a kisgazdának tulajdona helyesebb kikerekítésére való tehetetlenségét legjobban mutatják. A két hektárnál kisebb beékelt terület, mely a szőlőművelést vagy a városok határában levő földek kerti művelését lényegesen nem hátráltatja, állandó akadály minden tökéletesítésnek, melyet a lábas jószág kihasználása s a gabnaneműek, a takarmányfélék s az ipari növények okszerűbb művelése megkíván. Sem a vizek helyes felhasználására, sem a munkaerőt megtakarító gépekkel való dolgozásra nem alkalmas. De ugyane tökéletesítéseket egyúttal a bezáró területeken is lehetetlenné teszi.

Sokszor megesik, hogy két szomszédos birtoknak így beékelt része egymásba nyúlik. A tulajdonosok érdeke ilyenkor az volna, hogy a két darab földet kicseréljék. Ez azonban ritkán történik meg, mivel az érdekelték szívesebben ártanak szomszédjuknak, mintsem maguknak használnának. Ez a szégyenletes érzés tartja fenn a beékelt jószágrészeket, a kényszereladások s árverések ellenére, melyek a tulajdonosoknak a megvételre időnkint alkalmat szolgáltatnak. A szomszédok a föld árát ilyenkor tényleg minden áron felferik, nemcsak amaz óhajtaból kifolyólag, hogy a hely természete által arra utalt új megszerzőnek ártsanak, hanem azt is remélve, hogy idővel még jól megszarolhatják, ha majd magához akarná váltani. Sokszor kísértem figyelemmel a jogos érdek s a vétkes hajlam között való e harczok részleteit, s úgy találtam, hogy vállalkozóbbnak és szívósabbnak mindig ez utóbbi bizonyul.

A pogány ösztön, mely a régi népeket arra indította, hogy szomszédaikkal ellenség gyanánt bánjanak, s mely kivált Galliát gyöngítette el, ime, ismét nyilvánul falvainkban; sőt napjainkban határozott visszaesést mutat. Az ellentét, melyet a kereszténység s az egyeduralkodó fegyelme egyidőre visszafojtott, e környezetben a hitetlenség s a forradalmi szellem hatása alatt újra kitör. A társadalmi kötelék e lazulása párhuzamosan hat amaz okokkal, melyek a családok állandóságát bontják meg. Ha tovább tartanának, mihamar odajutnánk, a hová annyi elpusztult nemzet. A jó polgárok kötelessége e pogány hajlamok ellen küzdeni, közvetlenül a keresztényi szeretet szelleme, közvetve mindama reformok által, melyek a családok közötti összeütközést ritkábbá teszik.

A társadalmi béke érdekében tanácsos lenne az ily apró beékelt földekhez való jogot megszorítani. Többet érne az, mint a birtokelaprózásnak bizonyos határon túl törvény által való megtiltása.¹

A nagybirtok megújhodása nem annyira a mezőgazdaság anyagi reformjain fordul meg, mint inkább amaz erkölcsi és politikai reformokon, melyek a birtokon való állandó lakás szokását kifejlesztik. Vissza kell térnünk nekünk is az európai nagy nemzeteknél fentartott hagyományhoz. Földbirtokosainknak a vidéken valódibb előnyökre kell szert tenniök, úgy, a mint az a múltban volt, mint a melyeket ma a városokban biztosíthatnak maguknak.

E végre nem elég, hogy az apáknak módjukban legyen a családi tűzhelyet a végrendelet útján újjászervezniök. Az sem elég, ha ez által arra indítódnak,

¹ Szerintünk a két javaslat egymást kiegészítené. *G. S.*

hogy ma a fővárosokban, a fürdőkben s a henye nép egyéb gyülekező helyein keresett mesterséges gyönyörökről lemondjanak. Az is kell, hogy a nagyvagyonú, kiváló emberek falusi lakóhelyükön megszerezzék azt a befolyást, melyre szükségük van, hogy a közügyet mindenek javára intézhessék, továbbá, hogy számos gyermeküket hasznos pályákon helyezhessék el, szóval, hogy a jogos becsvágy minden követelményeit kielégíthessék. Így van ez Angliában és Németországban.

A társadalmi reform csak az itt elsorolt feltételek mellett lehetséges. A megoldás nálunk sem kevésbbé alkalmoszerű, sem nem nehezebb, mint volt Angliában III. György, Burke és Johnson Sámuel idején. Ha helyreállítjuk az összhangot, melyet őseink a XVII. század közepén megteremtettek, akkor visszaadjuk minden hátsó gondolat nélkül mindenik társadalmi osztálynak az öt természettől fogva megillető befolyást. S főleg a földbirtokosok vissza fogják nyerni azt a fenkölt hivatást, melyet minden szabad és boldoguló nemzet keblében gyakorolnak.

b) Az ipar.

15. *A modern ipari föllendülés következményei.*
A XVIII. század végével az iparra új kor kezdődött. A gőzgép s a szövőgép feltalálása, melyhez egész sereg más gép járult, az ipari termelést egészen átalakította. E találmányok közvetlen hatása az eszeveszett versenyben nyilvánult, melyet az új termelő eszközök s a termelt cikkek roppant tömege megszázszorozott. Még jobban növelte a Smith Ádám-féle gazdasági elmélet elterjedése, mely szerint a munka is csak árú, melynek ára a kereslet és kínálat szerint a munkaadó s munkások közt szabad alku tárgya,

kik a termék s a bér kicserélésével egymás iránt minden tartozást kiegyenlítettek. Ez felforgatása volt a régi patriarkális viszonynak, mely a gazdának kötelességévé tette, hogy hűséges munkásait mindvégig magánál tartsa s családjuk jóléte fölött őrkdjék.

A Smith-féle elveken a munkaadók mohón kaptak; hogy is ne, mikor az terhes kötelezettségeik alól épp akkor oldozta fel őket, mikor az új gyártási eljárások a határtalan meggazdagodás kilátását tárták föl előttük. E kettős befolyás alatt az ipar mesésen föllendült; 1777—1787., tehát 10 év alatt, a brit fonó- és szövőgyárak munkásainak száma 7900-ról 352,000-re szökkent; a temérdek munkáscsalád jövőjének biztosítására ellenben nem történt semmi. A társadalmi rázkódások magva el volt hintve. A fejlődés átcsapott a kontinensre is; az eredmények ott is hasonlóak lettek.

Az új rendszernek eleinte csak előnyei nyilvánultak: a felső rétegekben a dúsgazdagság, az alsókban a jólét, tevékenység és élet mindenütt. 1815-től fogva, a világbéke visszatértével, a 23 évig tartott véres háborúk után szinte megittasulva látták az ember győzelmét az anyag s a természet erői felett. De majd a túltermelés, majd valamely politikai zavar, majd egy-egy rossz termés következtében, mely a fogyasztást csökkentette, ki-kitört a válság s a munkahiány megkezdte időszakos pusztításait. A munkabért leszállították; abból megélniök a családoknak többé nem lehetett. A szükség az asszonyokat tüzhelyüktől, a gyermekeket játékaiktól szólitotta el; kor- és nemkülönbség nélkül tódultak a műhelyekbe, vagy a bányákba. A család felbomlott; jóformán meg is szűnt. S a gyárak mégis szaporodtak az új köszénmeden-

czék körül, távol a templomoktól s iskoláktól. Majd lázas tevékenységben élve, majd szinte még emésztőbb tétlenségre kárhoztatva; kitéve mindenféle csábításnak, megfosztva minden erkölcsi támasztól, egész vidékek népessége a legrettenetesebb kicsapongásokat követte el, melyeket az angol hivatalos jelentések a baromiség elnevezéssel illettek s a nyomor addig nem ismert fokára jutottak, melyre új szót kellett kitalálni: a pauperizmust.

Vajjon a munka szabadsága mindamellett fentartandó-e s a pauperizmus gyógyítható s megelőzhető-e? A két kérdés összefügg; mert ha a pauperizmus, a kicsapongás és vétek iszonytató kíséretével, az új ipari rendszernek végzetes következménye, akkor az minden előnye mellett jogosan kárhoztatható s átkozható. Le Play a munka szabadságát, a vele üzőtt szégyenletes visszaélések mellett is, korunk nagy vívmányának tartotta, mert az egyéni tehetség szabad erő kifejtését s a jogos becsvágy kielégítését lehetővé egyedül ez teszi. A pauperizmus pedig való, hogy rettenetes baj, de csak esetleges. A tapasztalat azt mutatja, hogy le lehet győzni. Mi módon? Háromféleképp, vagy állami beavatkozással, vagy a munkásszövetkezetek, vagy a patronage útján. Le Play egyik eszközt sem vetette el; mindazonáltal a két elsőben csak csillapító szert látott, mely olykor nélkülözhetetlen, de a harmadik nélkül mindig elégtelen; teljes gyógyulást csak a harmadiktól várt.

Az állam feladata szerinte abban merül ki, hogy úgy a munkaadót, mint a munkást minden lehető módon a műhelybeli összhang fentartására s a jólét fejlesztésére serkentse. Az aprólékos, bosszantó rendszabályoktól s a felügyelők seregétől várni sikert,

merő agyrém. A társulás az egyénileg gyöngé, munkaadója erkölcsi oltalmát nélkülöző, magára hagyatott munkásra nézve nagy áldás. De a munkarendszert teljesen átalakítani nem fogja, egyszerűen azért, mert legtökéletesebb alakjában, a termelőszövetkezetben sem felel meg minden egyéniség követelményeinek. A ki a maga lábán meg bír állni, nem keres mankót. Az átlagos munkásnak nagy erkölcsi és anyagi támasz. De a kiválóan tevékeny, vállalkozó szellemű munkás sohasem fogja magát az egyesülés követelte fegyelemnek alárendelni. Az egyetlen biztos mód a munkáscsaládok jólétének s a munkás függetlenségének biztosítására a *patronage*, a mint az a legtökéletesebben szervezett műhelyek hat hagyományos szokásában nyilvánul;¹ mert a társadalmi összhangot a mindkét félre rótt erkölcsi kötelességeknél fogva egyedül ez képes megteremteni,

Most térjünk át a részletekre².

16. *A gyáripár a végrendeleti szabadság s a patronage segítségével megerősíti a nemzeteket; e két támasz nélkül elgyöngíti őket, kifejlesztvén a pauperizmust.* A gyáripár nem fűződik szükségképp a földhöz s a néphez, miként a földművelés. Némely gyár megélhetne az országban bárhol; de épp úgy áttelepíthető más országba is. Tehát kevésbé állandó és nemzeti, mint akár a földművelés, akár az erdészet, akár a bányászat. Nem biztosítja az előre nem látó munkásnak annyira a mindennapi kenyeret, a mi minden társadalom egyik főszükséglete s könnyebben vezet a munkaadó és munkások közötti kötelék felbomlására. Innen az, hogy a társadalom az iparüző-

¹ Ezeknek kifejtését lásd a Munkásvisz. Ref. II. fejezetében.

² A *Réf. Soc. en France* II. kötetéből.

ket rangban az őstermelők után sorozza. A minék másik oka az, hogy az iparczikkek, drágaságuknál fogva, a szállítás költségeit könnyebben megbírják, a mi a verseny kifejlődésének kedvez. A gyáros tehát csak úgy boldogulhat, ha a nyereség s a megtakarítás szempontjának minden egyebet föláldoz. A nyereség s megtakarítás gondolatával való szünetlen foglalkozás pedig, hacsak más nemesebb érzelmek nem ellensúlyozzák, inkább az önzést fejleszti ki, mint a felebaráti szeretetet, vagy az áldozatkészséget a közügy iránt. A foglalkozásnak e túlnyomóan anyagi természetete teszi a gyáripart a társadalomra nézve az őstermelésnél csekélyebb becsűvé.

Ez alárendeltséggel szemben azonban a gyáriparnak nagy előnyei is vannak. Egyfelől a munkaadótól, a munkavezetőtől, de magától a munkástól is nagyobb erőfeszítést és értelmi műveltséget kíván, mint az évezredes kerékvágásban haladó őstermelés. Minthogy pedig azoknak, kik ily értelmi kimivelésben részesültek, előnyös pályát biztosít, a szülőket is gyermekeik taníttatására ösztönzi. A gyáripár, a pauperizmus s a társadalmi ellentét kifejlesztésével sokszor elgyöngítette a nemzeteket; de ha a patronage hagyományait okosan föntartotta, mindig növelte erejüket. A gazdagságot hirtelen kifejleszti s az egyén emelkedését, úgy a kis-, mint a nagy műhelyekben, lehetővé teszi.

17. *A kis- és a nagy műhelyek.* A gyáripár, mely hatalmas gépekkel dolgozó telepekbe szervezkedik, hol igen sok munkás dolgozik együtt, jövedelmező állásokat teremt a munkavezetők, mérnökök s mindenféle ügynökök számára. Ezek által szüntelen jutalmazza az értelmességet s a munkát; jobban, mint a földművelés. A gyermekeket s felnőtteket pedig nem

csupán arra serkenti, hogy munkaadójukat kielégíteni igyekezzenek, hanem arra is, hogy magukat műveljék; főként a szaktanfolyamok útján, melyek a gyakorlati kiképzésnek kiegészítői. Az ember lépten-nyomon látja, mint emelkednek ki a legszerényebb családok fiai, sokszor túlszárnyalva munkaadóikat is.

Ha pedig apró műhelyekbe van szervezve, melyek a tűzhelylyel egyesítvék, a gyáripár igen sok független mestert hoz létre. A kik ezek közül a siker feltevéleit bírják, azaz mérsékletesek és szorgalmasak, továbbá az adás-vevésben élelmesek és jártasak, végre mint mesterek legényeik s inasaik szeretetét meg tudják nyerni: előbb-utóbb kiterjesztik üzemüket s meggazdagodnak.

18. *A munkások testi és erkölcsi állapota a nagy műhelyekben.* A különféle gyári szervezetek egyenlőn alkalmasak arra, hogy a szorgalmas és előrelátó kisebbségnek a társadalmi emelkedést biztosítsák; de már az emez erények híjával levő többség mindennapi kenyerét korántsem biztosítják egyenlő mértékben. Már pedig a társadalomra nézve ez a fontosabb.

E szempontból az elsőség a *gazdasági* vagy *erdészeti gyárakat* illeti, melyek mintegy kiegészítői a nagy mezőgazdaságoknak vagy erdei üzemeknek, mert azokban az állandó munkaadót a biztosított munkásokkal a kölcsönös ragaszkodás fűzi egybe. A törzsökös munkás-családok nemzedékről-nemzedékre apáik tűzhelye mellett élnek. Pénzbeli fizetésük csekély; de megélhetésüket bőven biztosítja a kisgazdaság, melyet az asszonyok, a gyermekek s az öreg szülék látnak el. A munkaadó sok mindenfélével, kivált tüzelővel segíti őket. Munkahiány idején a gazda erdőségeiben vagy gazdaságában találnak biztos keresetet. A foglalkozás

e változatossága úgy az egészségnek, mint a szellemi fejlődésnek s az erkölcsiségnek kedvez. A gazda, ki társadalmi helyzetével meg van elégedve, üzemét bölcsen korlátozza; a reá súlyosodó felelősséggel számot vetve, óvakodik kötelezettségeit a személyzet s a termelés szertelen szaporítása által növelni. Viszont a munkás is, kit szülőföldjéhez a megszokás, gazdájához a hála s a tisztelet fűz, sorsával meg lévén elégedve, nem is gondol arra, hogy biztos helyzetét valamely kecsegtető bizonytalanért kockára tegye. Családja többnyire népes: gyermekei között mindig akad vagy egy, ki kész az apai tűzhely mellett letelepedni, hogy a családot fentartsa s öreg szüleit gondozza; a többi városba kerül, vagy az újabb gyárakban keres munkát. A legvállalkozóbbak gyarmatosnak mennek más világrészekbe, oda is magukkal vive a boldogulás s a rend elemeit, melyek hennük a munka s az engedelmesség megszokásával egyesülnek.¹

A *vízzerővel hajtott gyárak* szervezete az előbbihez hasonló, csak hogy azok nem kapcsolódnak mezei vagy erdei gazdasághoz. Ugyanezért nem is biztosítják annyira a munkást anyagilag s a munka folytonossága felől. Ám az igen értelmes munkaadók e hiányt tudják pótolni. Egyfelől az által, hogy vállalatuk kiterjesztését fokozott óvatossággal, tőkéjük nagyságának rendelik alá; ez által módjukban van az üzemet akkor is fentartani, mikor a kereslet csökken; másfelől jobban igyekeznek munkásaik jólétét az erköl-

¹ Ily feltételek mellett fejlődik ki magától a *műhelybeli hagyományos szokás*, mely a műhelyekben a békét biztosítja. Ez a jó viszony a következő három rendszer mellett is kifejlődhetik; csak hogy mindkét fél részéről egyre nagyobb önmegtagadást követel.

csiség s az előrelátás által biztosítani. Főtörekvésük őket a megtakarításra szoktatni; e végre fölkelik bennük a vágyat, a tulajdon tűzhely s egy kis gazdaság után, melyben az asszony, a gyermekek s az öregek jövedelmező foglalkozást találnak. A mi nem nehéz oly gyárnál, mely, ha nem is függ össze gazdasággal, de többnyire mezőn áll. E szervezet mellett a biztos megélhetést, melyet egykor a mérsékelt verseny, a munka szabályos volta s a népesség ritkasága adott meg, ma a munkaadó s a munkások előrelátása biztosítja.

A *gözerővel dolgozó gyárak* manapság szaporodtak el rohamosan. Nagyrészt a nyugati nagy köszénmedenczék közelében keletkeztek, szüntelen növekvő városi tömrületeket alkotva. E hirtelen fejlődés hozta magával, hogy a munkások már nem találták meg a jólét s a biztonság ama feltételeit, melyet nekik a két előbbi rendszer biztosít. E harmadik szervezet egyik legszembeszökőbb vonása, hogy a viszony a munkaadó s a munkás közt rendesen nem állandó, valamint a tömegnyomor egy új alakja az anyagi és erkölcsi züllöttséget jelentő pauperizmus. Angliában, hol a munkaadó s a munkás függetlensége egész a végletekbe megy, az előbbieik munkásaik jólétével s erkölcsével nem gondolnak, sokszor még megrontásukra is készek. Így pl. korántsem biztatják őket a kisgazdaság szerzésére s a háziipar üzésére, a mely a nép jövőjét s függetlenségét biztosítja. A munkásnak minden szellemi erejét és testi erőfeszítését a gyári munkára foglalják le s e végre minden egyéb foglalkozást száműznek. Ám e végletekbe menő munkafelosztást nem csupán a munkás sínyli. Megérzi azt a munkaadó is. Mert a munkás látszólag minden

gondolatát, erejét a gyári munkára összpontosítja; de esze tényleg máshol jár: bizonytalan sorsnak kitett családján; s minthogy érzi, hogy munkaadójában nem bírja oltalmazóját, gyűlölettel telik el iránta, mely majd lappang, majd nyiltan tör ki.

Szerencsére, a gőzerővel dolgozó gyárak nem okvetlen fejlesztik ki a pauperizmust s a gyűlölködést. Némely gyár, a régi patriarkális hagyomány fentartásával, munkásai jólétéről ma is gondoskodik s a jó viszonyt fentartja. Mások, miután a saját kárukon okultak; visszatéretegetnek a régi jó hagyományhoz. Az elsőre példa az *elberfeldi* virágzó gyárak, melyeknek munkaadóit benső kapocs fűzi munkásaikhoz. De a bért nem is kizárólag a kínálat s kereslet alakulása szerint szabják meg; jól tudják, hogy a mindennapi kenyér biztosítása a munkás részére van a gyár virágzásának olyan elengedhetetlen feltétele, mint a technikai fejlesztés, vagy az értékesítés helyes szervezése. Következésképp ők minden tettüket e nagy társadalmi szükségletnek rendelik alá. E végre munkásaiknak a bértükkel arányos árért adnak lakást, zöldséges kertet, burgonyaföldet, háziállatot és sok egyéb segítséget s mindezt, valamint magát a bért is, nem mérik szigorún a teljesített munkához, hanem a család szükségletéhez. Ezen emberséges eljárás ugyan a befektetésre szükséges tőkét növeli, de munkásaikat az üzleti válságok hatásai ellen megvédve, az inségesek segítése nem kerül annyiukba; azonkívül munkásaikat rászoktatva a takarékosagra, lassankint megszereztetik velük házikóikat a piczi gazdasággal együtt; s végre biztosítják maguknak azok ragaszkodását és tiszteletét a gyárat érő válságok idejére is, a mi nagy erkölcsi tőke.

A *kollektív gyárak* a kivitelre dolgozó nagyipar szolgáltatában már az ó-kori népeknél is megvoltak. E typus legjobban a középkorban volt kifejlődve, mikor a gépek használata még nem volt elterjedve. Az ily gyár sok apró műhelyből áll, melyben a gyáros adja a megrendeléseket, az anyagot ő osztja ki s az értékesítést ő szervezi.¹ E gyárak sok oly cikket termelnek, melyeket géppel előállítani nem lehet; tehát többnyire műipari munkákat: csipkét, himzést, kötött, szövött holmit, fonadékot, paszományt, csecsebecsét, ékszert, órárészeket, bútort, ruházati cikket stb.

Az ily munkát a családok rendszeren a tűzhely körül végzik. A legjobb szervezet esetén a tűzhely is, a műhely is a család tulajdona. Minthogy az apró telepek vidéken vannak szétszórva, mindegyik házikóhoz egy-egy kis gazdaság is tartozik, melynek termékei az ipari jövedelmet kiegészítik. A család legügyesebb nő- és férfitagjai az ipari munka egyes részleteit végzik; a többiek a nyersanyagot készítik elő a feldolgozásra, ők hozzák-viszik a nyersanyagot s a kész árut, ők végzik a házi és a mezei munkát; szóval, kiki a maga erejéhez, tehetségéhez képest van elfoglalva. Az olcsó nyersanyagot a család maga szerzi be; a drágább vagy már félig kikészített anyagot a gyáros; a beszolgáltatott kész cikkért aztán a kialkudott bért kapja. A gyáros nem munkásai közt lakik, hanem városban, vagy valamely közeli kikötőben, honnan ügynökeivel az értékesítést intézheti; a munkáscsaládokkal sem maga érintkezik, hanem ügynökei által.

¹ Így van szervezve a velencei csipkegyártás s a szalmafonás Firenze vidékén, a hol azonban a gyáros szerepét a szövöttek veszik át. G. S.

A félig kész czikkeket esetleg külön központi műhelyben végezteti be napszámosokkal vagy cselédjeivel. A kész cikket a maga jegyével látja el s piacra szállításáról ő gondoskodik.

19. *A kollektív gyárak bomlása.* Az ily kollektív gyár tehát a munkásnak nem csak megélhetését, de családi körében nyugalmat és függetlenséget is biztosít. Sajnos, a gépek feltalálása az így gyárilag szervezett háziipar némely ágát teljesen tönkretette, egész vidékek előbb boldoguló népét juttatva koldusbotra. Így a házi takácsműhelyek kiveszőben vannak. Másik csapást a gyárosok kapzsisága mérte rájuk, kik a nagy kereslet idején egész sereg idegen munkást csődítettek össze, kiknek az üzleti pangás beálltával munkát adni nem bírnak. A mint e lejtőre léptek, egész üzemüket a pillanat érdekeihez alkalmazzák; a válság tetőpontján minden megrendelést beszüntetnek; ekkor a családok alig tengődnek. A munkásoknak ez a kapzsiság, s az abból eredő bizonytalanság a megölőjük. A gyáros itt inkább kereskedő, mint termelő; tehát nem áll érdekében egy oly munkástömeget munkával ellátnia, melyből többé hasznót nem húz.

Végre üzleti föllendülés idején a nagy bér a munkásokat falusi tűzhelyüktől városba csalja a nagy gyárak közelébe, melyek munkájukon kapva-kapnak. Ott nagysebtiben bérelt lakásokban helyezkednek el, egyedül gyári keresetükre utalva. Lassankint az egész falusi munkáscsalád behúzódik a városba, mert vidéken a megrendelés ritkább; apai hajlékukat odahagyva, bérelt lakásba költöznek. Megkezdik a bérházban lakó városi szegény ember hányt-vetett életét. Ezzel sorsuk megvan pecsételve. A pauperizmus áldozataivá válnak ők is.

A falusi iparosnépnek e városba özönlése negyven

év óta szakadatlan tart Páris felé, mely a világ legnagyobb kollektív gyárává alakult át; következésképp ma a társadalmi gyűlölködés legelrettentőbb példáit szolgáltatja. Az ilyen városba-tódulással járó bajok mindenütt feltűnedeznek, hol a munkaadók s a munkások között való állandó kötelék elszakadtával, a munkásviszonyokat, miként a kereskedelmi czikkeknél, a kínálat és kereslet esetlegei szabályozzák. Ez a körülmény sujtja kegyetlenül Normandia, Flandria, stb. takácsait. A bajon segíteni csak úgy lehet, ha a gyárosok visszatérnek az állandó szegődség szokásához; ha a nagy üzleti föllendülések idején üzemüket nem bővítik szertelenül s így a pangás idején nem kénytelenek azt nagy mértékben megszorítani. De rajta kell lenniök azon is, hogy munkásaik falun telepedjenek le, a hol nincsenek kizárólag a gyári munkára utalva.

Ám a kollektív gyárak bomladozását Franciaországban nem csupán a gyárosok kapzsisága idézte elő, hanem a kényszerosztály is. Az üzlet fejének elhaltával a vagyon megoszlik; sokszor az apa még életében felhagy üzletével, melyet úgy se hagyhatna osztatlanul egyik gyermekére, a ki azt ő utána folytatni képes lenne. A kollektív gyár bomlása a munkáscsaládokra végzetes. Az üzletét fölосzlató gyáros, a tiszta hasznot zsebre vágva, kötelezettsége alól könnyű szerrel szabadul; a munkáscsaládok azonban menthetetlenül tönkre mennek.

Tehát még a gyáripar is csak az esetben biztosítja a nemzetek anyagi boldogulását, ha a végrendeleti szabadságra támaszkodik.

c) A kereskedelem.

20. A kereskedelem kicsiben, a megtakarításra támaszkodva, a családok függetlenségét biztosítja; nagyban, a hitel segélyével, a nemzetek hatalmát növeli. Karthagót, Tyrust és Velenczét a kereskedelem tette nagygyá; ma is azzá tesz egy-két országot, egyrészt a gazdasági és ipari termékek értékesítése, másrészt az által, hogy a népben az előrelátást, a józan ítélőképességet s a vállalkozó szellemet fejleszti. A nemzetnek a hatalom és erő sok elemét szolgáltatja; mindazonáltal egymagában sohasem volt képes szilárd államszervezetet létrehozni. Nemzeti szempontból az iparnak annyiban alatta áll, hogy maga e foglalkozás nem kötve az egyént sem a honi földhöz, sem az emberekhez, inkább nemzetközi, mintsem nemzeti. A kereskedő hazájától könnyen elszakadhat, gazdagságát, összeköttetéseit, üzletét mindenestül más országba, sőt világrészbe viheti át. Végre, a kik az államértékekkel kereskednek, boldogulásukat sokszor a hazájukat sujtó csapásokra alapítják.

Továbbá a kereskedő a természeti viszonyoktól jóformán független. Üzleti sikere a saját észbeli munkáján, élelmességén fordul meg, mely csakis akkor gyümölcsöző, ha minden testi-lelki erejét annak szenteli. Tehát kevésbé van utalva arra, hogy közérdekű kérdésekkel foglalkozzék, mint a földbirtokos, vagy az iparos; s így a kormányzásban való résztvételre kevésbé is van előkészülve. A politikai kérdésekben kétségkívül éleselméjű ítéleteket tudna hozni, csak hogy az országos érdek iránt érzéke ritkán van kifejlődve.

A forgalmi eszközöknek újkori roppant kifejlődése átalakította a kereskedelmet is; a szállításoknál az

emberi és állati erőt gépek pótolják; a kereskedelmi hálózat az egész földkerekségére kiterjed s az óriási verseny követelte gyors szolgálat nagy arányú szervezeteiket igényel. A kis társulatok s az elszigetelt egyének helyét a nagy egyéniségek s a hatalmas társulatok foglalják el. A kisszállítók, vontatók, szekeresek, bárkások typusa kiveszőben van.

21. A *kiskereskedelem*. Feladata a mindennapi szükségletet kielégítő dolgokat, tehát élelmi, ruházati, egyes bútortáti cikkeket s a szerszámokat a fogyasztó keze ügyében tartani. A kiskereskedő, miként a kisiparos, családotul dolgozik; esetleg inast vagy segédet vesz maga mellé, kit családja tagjául tekint. A kereskedő-családok így cserélik ki gyermekeiket, megadva nekik az alkalmat a többoldalú jártasság szerzésére; a népes családok pedig ily módon szereznek munkát a saját üzletükben nem foglalkoztatható gyermekeiknek. A gyermekcsere a gyermekek testi-lelki fejlődésére is a lehető legelőnyösebb; mert első sorban biztosítja részükre a szeretetteljes bánásmódot; másodsorban alkalmat nyújt nekik, hogy egy szorgalmas család kebelében szerezzék meg a gyakorlati szakképzettséget s ismereteiket bővítsék, a nélkül, hogy a családi kör melegét nélkülöznék. Ez a családias együttlét sok egyéb előnnyel is jár: az üzlet fejének tisztességes munkatársakat biztosít; könnyíti az idegen nyelvek eltanulását; élénkíti a családi kört; szilárdítja az üzlettársi viszonyt; végre alkalmat ad az állandó barátságok kötésére és előkészíti a megfelelő házasságokat.

A munkának ez az erős, családias szervezete s főleg a gyermekcsere, minden állandó és népes család házi műhelyében megvan Európaszerte, kivált Angliában

s Németországban, hol a család ily megszorítását a tágas lakások lehetővé teszik. Megvolt az egykor Franciaországban is, a míg a családok népesek voltak s a maguk tűzhelyét bírták. Falun fennáll most is; de a városokban kiveszett. A városi szűk, bérelt lakás s az örökös hurezolkodás az ily családias együttélésre nem alkalmas. Azonkívül a városi kiskereskedelem ma épp oly kevésbé állandó, mint a többi foglalkozási ág. Az apa ritkán hagyja üzletét egyik fiára; segédet még ritkábban fogad. Megcsökkent a bizalom is. — A gyermekcsere már csak azért sem lehetséges, mert hisz gyermek sincs. A szülők nem is tudják, hogy az egyetlen gyermekük által választott mesterségben mily feltételek biztosítják a sikert. Azt hiszik, az iskolai oktatás kipótolja azt, a mit az élet meg nem ad; a mi nagy tévedés. Végre, a mai asszonyok is restellnek a nagy háznéppel bajlódni; maga a háztartás is terhükre van. Az inas- vagy segéd tartást már csak ezért is ellenzik.

A régi erkölcs bomlása Párisban teljesebb, mint bármely más európai fővárosban. Ez a helyzet nagy veszedelmeket hord méhében; s ha nálunk a társadalmi viszonyokat oly gondosan figyelnék, mint a csillagok járását, megrémülnének ama következményektől, melyeket a régi szokások elhagyogatása magával hoz. A kereskedésekben alkalmazott ifjak és leányok az üzleti órákon kívül magukra vannak hagyatva; az utcát róják, kiteve a legmétélyezőbb befolyásoknak, a nélkül, hogy az üzletfő azzal csak törődne is. Sokszor maga a bolt, a raktár vagy a műhely a mételey fészke. A mételeyező, nem ritkán maga a gazda. Ez az erkölcsrontó befolyás a kiskereskedelemben is érvényesül; olykor az üzlet nőtulajdonosai maguk a megrontók.

A kiket fajunk sorsa még érdekel, nem láthatják aggodalom nélkül ez újabb bajokat, melyek ama nagy botrányokhoz járulnak, melyek a társadalmi katasztrófák előfutárjai szoktak lenni.¹ Igyekezniök kell meggyógyítani a kiskereskedelem sebeit, melyek szomorú pendantjai az ipari pauperizmusnak. Hogy maradhatna fenn az oly társadalom, melyben a henye gazdagok által mindenkor terjesztett romlottsághoz a munkásosztályok romlottsága is járul?

A mi a kiskereskedelem anyagi föllendítését illeti, azt nem annyira a könnyű hitel, mint inkább a takarékoság biztosíthatja. Mert a tapasztalat azt mutatja, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben az anyagi romlást többnyire az előrelátás hiánya okozza, a mely az embereket arra ösztönzi, hogy, a holnappal nem gondolva, a mai keresetet még ma elfogyaszszák; bizonytalan helyzetük ebből ered; ezért nem bírnak sorsukon javítani. Az ily embereknek pedig a könnyű hitel kész veszedelem, a mely helyzetüket sokszor csak súlyosbitja. A hitelnyújtás csak akkor igazi segítség, ha annak okosan való felhasználását a szigorú ellenőrzés biztosítja.² A kishitel kielégítésére alakult intézmények céljukat csakis ezen erkölcsi ellenőrzés feltetele mellett érhetik el.

Európában az előrelátás s az erkölcsi haladás legjobb iskolája mindmáig a törzsököscsalád s a patro-

¹ Ezt a még 1864-ben megírt jóslatot rettenetesen igazolták hét évvel később a commune őrzőngései, melyeket emberi voltukból kivetkőzött szörnyeteg némberek követtek el.

² Ezt a nehézséget újabb időben az olasz földmives-szövetkezetek oldották meg szerencsésen, melyek a beruházásra kért hitelt csak az esetben folyósítják, ha annak a kijelölt célra való fordításáról tényleg meggyőződtek.

G. S.

nage. A munkásosztályokra nézve az emelkedés legbiztosabb módja ez. A hegyes vidékek, hol e két intézmény kiválóan virágzik, szolgáltatják tényleg minden nemzetnek a kiskereskedők és házalók amaz erélyes osztályát, mely a szívós munka s a kitartó megtakarítás által többnyire vagyont szerez.

A nagykereskedelmet Franciaországban szintén a kényszerosztály bomlasztotta szét; a nemzedékről-nemzedékre szállott, szilárd, tisztességes üzletek eltűnedeznek s helyüket az ideig-óráig fennálló, a pillanat kedvezéseit kizsákmányoló, üzérkedésből létesült, megbizhatatlan vállalatok foglalják el. A nemzet vagyoni erejét s tekintélyét gyarapító, nagy kereskedelmi házak újból való kifejlődésének feltétele szintén a végrendelkezési szabadság. Korunk két legnagyobb kereskedő-nemzeténél az meg is van.

B) A szellemi foglalkozások.

22. *A legkiválóbb szellemi foglalkozások úgy a romlottság leküzdésére, mint terjesztésére legalkalmasabbak.* A szellemi foglalkozások, minél nagyobb erkölcsi tökéletességet kívánnak az egyéntől, annál kevésbé teszik ellentállóvá a romlottsággal szemben. Minél nagyobb hatalomra jut az ember, gyarlóságánál fogva annál hajlandóbb visszaélni azzal; annál inkább, minthogy ily esetben a romlottság káros következményei nem magát a vétkest sújtják, hanem a közre háramlanak. Leginkább áll ez a kormányzókra.

A romlottságnak való ellentállási képesség tekintetében a szellemi foglalkozások közt első helyen azok állnak, melyek még félig a termelő foglalkozásokhoz tartoznak, t. i. a mérnökök s építészek, kik voltaképp az építő ipar fejei, tehát csupán a rend s a munka

segítségével boldogulhatnak; a kötelességmulasztók azonfelül a versenyben elmaradnak s a hanyagságért s a közre káros egyéb hibákért legott bűnhődnek.

23. A második hely a *katonaságot* illeti meg, mely ugyan szinte megérzi a társadalomban elhatalmasodott romlottság visszahatását; de a métely előidézője maga nem volt soha. A hol a rothadás a hadseregben is elharapódzott, a vezető osztályok már régesrégén meg voltak fertőztetve. A körülötte elharapódzott romlottságtól a katonát megóvjja maga mestersége, mely a legnagyobb erő kifejtésre készíti, miként az iparost a verseny. Maga a háború sem egyéb, mint az erők összemérése; tehát a legnagyobb szabású verseny, melyben a katona nem csupán előmenetelét, hanem életét, becsületét is kockáztatja. Ha parancsnokiállásba jut, összes alárendeltjeinek jólétéről neki kell gondoskodnia. Az érzékenysége a tiszt s a közvitéz közt, főként háborúban, még teljesebb, mint a munkaadó s a munkás közt: a végső határig vitt patronage az, minden jótékony visszahatásával. Maga a katonáskodás megóvjja a városi étellel járó vétkektől. Mérsékletesnek, józannak kell lennie, hozzáedzettnek a fáradsághoz és nélkülözéshez; azaz, ama férfias erényekre van szüksége, melyek a kevésbbé módos, dolgos osztályokban fejlődnek ki. Tehát egyetlen kivétel gyanánt szerencsésen egyesíti ama kiváló tulajdonságokat, melyeket vagy a szegénység, vagy a gazdagság másokban külön-külön fejleszt ki. Háború idején mindig szembe nézve a halállal, vallásos is; a romlottság korszakaiban jobban ellentáll a hitetlenségnek, mint a polgári elem. Minde tulajdonságok, természetesen, csak akkor fejlődnek ki benne, ha béke idején nincs alávetve a szerencsétlen garnizon-rendszernek, mely a

testileg-lelkileg ép katonát a városi élet s a henyélés kettős veszedelmének teszi ki. A svéd, de főként a porosz tiszt, egyszersmind gazda is; zászló alatt csak háború vagy gyakorlat idején van; idejének többi részét családja körében, gazdálkodással tölti.¹ A nőtlen tiszt apai tűzhelyénél otthont talál. Az altisztek s közlegények nagy része is falusi családokból származik;² háború s gyakorlat idején katonáskodnak; különben pedig földjeiket művelik. Maga a hadsereg beosztása is az ország területi beosztásának felel meg. Minden hadtest, ezred s zászlóalj abban a tartományban, kerületben s járásban székel, melyből újonczait s tisztjeit toborozza. A fegyelmet tehát nem csupán a katonai szabályzat, hanem a társadalmi hierarchia megszokása is segít föntartani.³

Nagy tévedés azt hinni, mintha a katonaság intézményének az örök béke előbb-utóbb véget fogna vetni. A nemzetek versenye épp oly szükséges, mint az osztályoké s egyéneké; mert az emberi természet tepedésre s elkorcsosodásra hajlandó, mihelyt tehetségei ébrentartására ez a jótékony sarkantyú nem ösztönzi. De ha a verseny a népeket a jóra visszavezérli, a siker viszont arra indítja őket, hogy erejükkel visszaéljenek.⁴ A boldogulás időszakát tehát többnyire belső

¹ A 70–71-ki háború előtt még így volt.

² A besorozottak nagy része most is nem az elsatnyult városi, hanem a testileg-lelkileg ép falusi népből kerül. *G. S.*

³ Le Play e fölfogása 1864-ben az állandó hadsereg s a garnizonok fentartására esküvő francia tiszték részéről éles bírálatban részesült. A 70–71-ki háború azonban véleményét fényesen igazolta s szomorú elégtételt szerzett neki.

⁴ „Ez kezd nyilvánulni az amerikai Unióban, hol Washington elvei egyre jobban feledésbe mennek, a nép pedig eddigi sikerein elbizakodik. Félő tehát, hogy Amerikát nagyravágyása épp úgy

vagy külső háború zárja be, mihelyt a felhalmozódott gazdagság a romlottságot s a nyomort megtermi. A háború az emberiségnek többet ér, mint a rothadt béke. Tulajdonképp nem is legnagyobb baja, csak a mélyebben rejlő bomlás megnyilatkozása az. Valamint a betegség rendesen az egyén gonosz szenvedélyeinek következménye, úgy a háború is a nemzetek bűneinek büntetése.

A tanító s a tudós. Harmadik helyen a nevelő áll, kit önfeláldozásra maga az a viszony ösztönöz, mely növendékeihez fűzi. E viszony tökéletességét akkor éri el, ha a növendékeivel való hosszas, benső együttlét módot nyújt arra, hogy ne csak szellemi, hanem erkölcsi fejlődésüket is irányozhassa; továbbá, ha az anyagi gondoktól szabadon, maga nem alapítva családot, egészen hivatásának élhet s minden szeretetét növendékeire összpontosítja. Ha ellenben sok tanítvánnyal csak futólag érintkezik, vagy ha megnősülván, szűkös és bizonytalan javadalma mellett más, jövedelmezőbb kereset után kénytelen látni, mely miatt hivatását elhanyagolja: akkor maga is megromlik. Legsúlyosabb a baj akkor, ha a tanító szolgálai meghunyászkodásból a kezére bízott ifjúságot olyasmire oktatja, a minek téves voltáról maga is meg van győződve.

el fogja ragadni, mint a hódító fejedelmeket. Amerika ezen erkölcsi hanyatlása egyre jobban halványítja az örök béke reményét. Nyugateurópa nemzeteit ennek arra kellene bírnia, hogy a rongyos kis területeiken való czivódással felhagyva, közös nagy érdeküket oltalmazzák, mely azt parancsolja, hogy egymással szövetekezzenek az ó- és újvilág két óriási északi nagyhatalma ellen, melyek meghasonlásukat okvetetlenül ki-
zsákmányolnák.“ Le Play ezt még 1864-ben írta, mikor a pan-szlavizmus s a panamerikanizmus még csak embryójában volt. Az azóta elmúlt 40 év eseményei jóslatát ebben is igazolták.

A tudós célja határozott: az igazság keresése. Munkája épp ezért kiválóan nemesítő. Minthogy szolgálatai értékét meg tudja mérni, tudatában van hivatása méltóságának; de viszont az elbizakodás veszélyének s a népszerűséghajhászásnak kevésbé van kitéve; ennél fogva az erkölcsi romlásnak is jobban ellentáll.

Az író és művész hivatása még nemesebb, mert ők az igazon kívül a szépet is keresik. Birodalmuk végtelen s mindenre kiterjed, a mi az emberiséget érdekli. Módszer nem köti őket; vezetőjük csupán az érzés s az ízlés, a lélek e két titokzatos ereje. Munkájuk akkor valóban áldásos, ha az erkölcsnek s a józanésznek megfelel; de ellehetnek s alkothatnak halhatatlan művet e kettő nélkül is, mikor a mű becse inkább a formai szépségen, mint tartalmán fordul meg. Mindenki által könnyen érthető nyelven szólván, a jót és igazat ők terjeszthetik legsikeresebben. Ám ha e nemes hivatáshoz hűtlenekké válnak, a társadalom hanyatlását idézhetik elő. Minthogy munkájuk természete őket az erkölcsrontó hatások ellen meg nem védi, olykor a legkiválóbbak is a rossz s a tévedés terjesztőivé válnak; a középsszerűek pedig azzal igyekeznek hirnevet szerezni, hogy kortársaik vétkeinek hízelegnek. A rossz korszakokban így fejlődik ki lassankint egy veszedelmes osztályuk, mely a társadalmat rosszra ösztönzi, hogy vétkeit és szenvedélyeit annál jobban kizsákmányolhassa. Azonkívül, minthogy bennük az ítélőképességen a képzelet uralkodik, magukat túlbecsülni hajlandók. Ehhez sokszor az erkölcsi érzék eltompulása is járul, mi által a hanyatlás időszakában valóságos csapássá válnak.

Az ügyvédi hivatáshoz nyílt, eleven ész kell, mely

az igazat a hazugtól s az igazságost az igazságtalantól, az érdekek s szenvedélyek összeütközése közben is, meg tudja különböztetni. Ez a foglalkozás módot nyújt a társadalom legbensőbb redőit is megismerni; de bepillantást enged egyes osztályok vétkeibe is, tehát az emberi lélek mély ismeretére vezet. A jellemet megedzi, mert szívós munkát követel. S ha e kiváló tulajdonságok kizárólag az igaz ügy szolgálataiban állnak, az ítélőtehetséget is nagyon élesítik. Az ily erkölcsi magaslaton álló ügyvéd a társadalomnak a rossz ellen való küzdelemben a legbecsesebb szolgálatot teheti. Ha ellenben ugyanazt a tehetséget egyformán használja a becsület vagy a gázság védelmében, elméje megzavarodik s jelleme lealjasul. Ha azonfelül kapzsi is, akkor rábirható a szégyenletes hajlamok védelmére is s örül a rossz törvénynek, mely azoknak kedvez. Sikerei akkor a társadalmi hanyatlásnak válnak eszközeivé.

Az orvos a társadalomnak még alapvetőbb szükségletét elégíti ki. Ha hivatása magaslatán áll, magasabbra emelkedik; de mélyebbre süllyed, ha attól eltávolodik. Kedves betegjüket orvosi segítségben részesíteni a leggyöngédebb természetek sietnek; a betegek elhanyagolása már magában is az erkölcsi eldurvulás jele. Az orvosi kiadás tehát a családok költségvetésében nem a táplálkozással s ruházattal tartozik egy sorba, hanem az erkölcsi szükséglettel, minők a valóási, nevelési, jótékonyági s a családi kegyeletes ünnepek okozta kiadások.

Az orvosnak, ha hivatása magaslatán akar állani, ismernie kell az erkölcsi életet is, mely a testi életre s az egészségi állapotra nagy hatással van. De főfeladata az önfeláldozás, melynél fogva úgy

a betegnek, mint családjának rettegését eloszlatni igyekeznek. Épp oly szükséges benne az önzetlenség; mert bárhol telepedjék le, mindenütt több a szegény beteg, mint a gazdag; ha tehát kötelességét hiven teljesítve, minden szenvedőt kész gyógyítani, nem is gyűjthet oly vagyont, minő tehetségét más pályán jutalmazná. A hivatásán csüggő orvos még öreg korában is nagy szolgálatokat tehet betegeinek, ezért nem is keresi a külső díszes tisztségeket. Az ily orvost a közvélemény igen nagyra tartja. Annál mélyebbre sülyed az oly orvos, ki hivatását üzletnek nézi s idejét minél jövedelmezőbben akarja felhasználni; ezért a szegény beteggel szóba se áll, a gazdagot pedig zsarolja. A szerény családokat, melyek kedves betegük megmentése végett a leghíresebb szakemberhez fordulnak, kegyetlenül megsarczolja. Némely híres orvos ily esetben sok évi megtakarítás gyümölcsétől fosztja meg, vagy adósságcsinálásra kényszeríti a családot. A jó orvos tényleg oly ritka, akár a jó pap.

A *biró* minden ép társadalmi szervezetben magas sztos hivatást teljesít s nagy tekintélyt élvez. A szenvedély s a bűnös hajlam az embert mindig a mások jogainak megsértésére ösztönzi. A megsértett jogrendet a birói ítélet állítja helyre. A birónak még az orvosnál is jobban le kell tudnia mondani a vagyonszerzésről. Méltányos tehát, hogy az anyagi hátrányért a társadalom tisztelete kárpótolja.

Sajnos, az általános romlottság visszahatását a birói kar érzi meg legjobban, mely ilyenkor a legtöbb kisértésnek van kitéve. A hanyatló társadalmakat rendszeren a birák megvesztegethetősége jellemzi. Maga a foglalkozás természete az emberi gyarlóság ellen nem oltalmaz. A birói pálya nem követel fáradságos mun-

kát, miként az orvosi; a hiúságot sem elégíti ki. Ha tehát a kötelességérzet elernyed, az eléje táruló erkölcsi nyomor iránt közönyössé válik. Ha ehhez a kapzsiság is járul, kész azok javára ítélni, kik gazdagságuk s befolyásuk révén szenvedélyeiket kielégíthetik. A művelt népek ezt a szírtet észrevették s azzal igyekeznek elkerülni, hogy biráikat a társadalom legtitességeesebb elemeiből toborozzák; hogy a társadalmi befolyásoktól lehetőleg függetlenítik őket; s hogy számukat lehetőleg szűkre szabják, hogy csak a java maradjon. Ez mai napig Angliában sikerült legjobban.

A *papot* lelkészi hivatása felibe állítja a testi szükségletekről s a földi élet érdekeiről gondoskodó foglalkozásoknak. Kell tudnia annyit, mint az orvosnak s birónak; azonfelül több kötelességérzetre s önmegetagadásra van szüksége. Épp ez az önfeláldozás helyezi mások fölibe. A pap nem szorul társadalmi kitüntetésre; de a közvélemény mégis mindjárt az uralkodó után helyezi. Viszont a méltatlan pap a sülyedés legalsó fokára aljasodhatik. Ha ily esetben romlottságát még képmutatással tetézi, valóságos veszedelmévé válik a társadalomnak. Vallásos szempontból az ilyen az emberek leghitványabbika; polgári szempontból lealjasodásában csak a romlott államférfi mulja felül.

Minthogy a jó pap nagy ritkaság, a papok számát is lehetőleg meg kell szorítani, hogy a nem odavaló elemek be ne jussanak. A hivatásának élő pap nem avatkozik a világi kormányzatba s a politikába. Nem gyarmatos az, sem gyáros, mint a középkori barát. Kevesebb, de hivatására méltóbb pap hasznosabb eredményt ér el.

Az emelkedés s a sülyedés végső fokát az *államférfi* s a *köztisztviselő* éri el. A társadalomban az első

hely övék; de arra csak akkor érdemesek, ha több s nagyobb erény és tehetség van bennük, mint a mennyivel a más foglalkozásbeliek beérhetik. A rájuk bízott érdekeket alaposan kell ismerniök; ragaszkodniok kell az igazság elvéhez, de azt okosan alkalmazniok; szeretniök kell hazájukat, de a mellett tisztelniök a más népek jogát. S ezt teljes önzetlenségnek s a haza iránt való feltétlen odaadásnak kell kiegészítenie. Mindez erények kevés emberben egyesülvök; mert megszerezni őket nehéz, elfeledni könnyű. Semmiféle más helyzet nem csábítja úgy a rosszra azokat, kik a kötelességről megfeledkeztek; és senkinek sincs annyira módjában vétkeiből hasznót húzni s azoknak káros következményeit a közre háritani. Azonkívül az államférfiak romlottsága minden más osztályénál ragadósabb. Alárendeltjeikre közvetlenül ragad; a vezető osztályokra a példa útján; végre lépésről-lépésre megmételjezi az egész társadalmat. A veszély annál nagyobb, minthogy a tekintély összpontosított.

A baj meggátlására itt is egyetlen mód a személyzet apasztása. A modern népek csak ez úton kerülhetik ki a hanyatlást, mely egymásután tette tönkre az ó-kori népeket, főként azokat, melyek a hivatalnokkaszatok megteremtésével a romlottságot mintegy öröklővé tették.

V. A patronage.¹

1. *Az egyenlőtlenséget, melyet egykor az előjogok fejlesztettek ki, ma a szabadság fejleszti ki, mert az erők szabad mérkőzését teszi lehetővé, melyben a gyöngye föltétlenül elmarad. A családokat illetőleg a verseny-*

¹ A *Réf. Soc. en France* II. kötetéből.

ben való győzelem, vagyis az emelkedés főtényezője az előrelátás, a sülyedése annak hiánya. Mert ez az erény, a munka gyümölcsének hasznos felhasználása által, úgyszólván másodszor teremti meg a gazdagságot. Azonfelül az egyénnek oly biztonságot nyújt, minőt a patriarkalizmus vagy a birtokközösség oltalma alatt csakis egyéni függetlensége árán élvezhetne. E kettős okból az előrelátás a népek szabadságának lényeges feltétele. Korunk minden vívmánya mellett is, az alsó néprétegekben ma ritkább, mint a forradalom előtt volt. A társadalmi béke helyreállítása érdekében e hanyatlás okát fürkészní kell; meg is található az ama felforgatásokban, melyek 1793 óta a társadalom anyagi és erkölcsi rendjét szüntelen zavarták.

2. *Az emberek között való egyenlőtlenség főforrása az előrelátás egyenlőtlen fokában rejlik.* Az előrelátás oly érzelmek és szokások összesége, mely némely embert arra indít, hogy személyes pillanatnyi jólétével be nem érve, szünetlen annak vagy a maga vagy maradécai részére való biztosításán fáradozzék. Az előrelátó ember szereti a munkát, melynek gyümölcse a gazdagság; a fogyasztás anyagi élvezeteit nem igen keresi; örömet leli a takarékoságban, mely főigyekezetét közvetlenül jutalmazza. Az előrelátás azonban korántsem természetes hajlam, mely a testi vonások módjára, az egyazon társadalmi kötelékhez tartozó valamennyi egyénben megvolna. Miként az erkölcsi képességek, ez is oly tehetség, melyet némely befolyások s a megszokás erősítenek. Első rugója a családi nevelés s a foglalkozás hatása, az intézmények s erkölcsök által beoltott szokások s főként az erkölcsi törvény által a szabad elhatározásra gyakorolt ösz-

tönzés. De számba veendő az éghajlat is, a talaj alakulata, a társadalmi áramlatok, a városi vagy falusi élet, szóval, a környezet hatása. Minde tényezők együttvéve fejlesztik ki vagy fojtják el az előrejelzést.

Az európai népek nagy része mai napig nélkülözi. Így a megtakarítás útján való tulajdon szerzésére való hajlam, csak ritka kedvező körülmények hatása alatt, keveseknél mutatkozik. Az előrenemlítés tehát az európai népek egyik uralkodó vonása. Ha ebből nagyobb baj nem származik, onnan van, mert a dolgok természete s mintegy a boldogulás ösztöne a népet mindenütt arra készíti, hogy magát az előrejelző kisebbségnek alávesse. Maga ez a körülmény elég lenne a modern társadalmakban a természetes hierarchia fentartására.

Az előrenemlítő ember mindenütt ugyanazon jellemző vonásokról ismerszik meg. Ritkán fekszik neki a munkának azzal a szívós akaraterővel, melyet az edzett lelkeknek a kötelességérzet s a meggyőződés ad. Olykor csak kényszerűségből vagy végszükségből törődik hozzá. Ellenben mohón élvezi és fogyasztja azonnal a munka gyümölcsét. Sőt sokszor be se várja a kiadással a bevételt és mindig azon igyekszik, hogy az ily előlegezett gyönyörhöz, ha hitel útján is, hozzájusson. A szülői által gyűjtött tőkét siet elkölteni, mihelyt örökség útján hozzá jut. Az előrenemlítők némely typusa e túlzásoktól megóvjá magát. Pl. ha a hagyományos szokás a jelző csábításától megvédi, az apai tüzhelyet meg tudja tartani; de azért ez a mérséklet a jelenvaló szükséglet körén nem megy túl. Esze ágában sincs nyugalma megzavarni s magát nélkülözéssel sanyargatni, azért, hogy maradékai jólétét biztosítsa. Magára hagyatva,

szükséget lát, mihelyt valamely váratlan esemény munkái rendes folyását vagy élte nyugodt folyását megzavarja, s képtelenné válik feleségéről, gyermekéről vagy öreg szüleiről gondoskodni.

Ha nem-állandó családok élén áll, az előrenemlátó ember a társadalom békéjét megzavarja; ha egyébbel nem, azzal, hogy tőle függő háznépét nyomorgásnak teszi ki. Befolyása még károsabb, ha az erény hiányához vétkes hajlam vagy mértékletlenség járul. Az ily alsóbbrendű egyének a közjóra csak úgy válhatnak ártalmatlanokká, ha vágyaikat előrelátó családfők korlátoznák. Az ázsiai kóbornépek patriarkális szervezetét tanulmányozva, az ember mihamar rájön, hogy e rendszer fentartásának minden egyéni szívós és daczos ellentállással szemben igazi oka az ifjú házaspárok képtelenségében rejlik, hogy magukat kormányozzák. Nyugaton ugyanez az ok teszi a családok boldogulásának feltételévé a törzsökös családi szervezetet, mely mellett az előrenemlátó ifjak sokáig vannak az előrelátó öregek fegyelme alatt.

3. *A karitatív intézmények a pauperizmusnak csak enyhítői.* A tömegnyomorról beszélni haszonnal csak úgy lehet, ha a jelenleg alkalmazott orvosságait is megemlítjük. Egyik kategóriába tartoznak a mindennapi szenvedés enyhítését célzó intézmények; másikba azok, melyek a bajt gyökeresen meggyógyíthatják s annak kitörését megelőzhetik.

Az alamizsna, a pénzbeli s természetben való segély minden változatával, a gyermekek, az elaggottak, a betegek s a mindenféle nyomorékok számára való menhelyek s a nyomor egyéb enyhítői, szüntelen szaporodnak. Így van ez a középkor, vagyis ama nevezetes időszak óta, mikor a nyugati társadalmak, a

kereszténység szellemétől áthatva, az egyéni szabadság elve alapján kezdtek szervezkedni. Mindezen intézmények azonban a pauperizmust meg nem szüntethetik. Minél többet tanulmányozom őket, annál inkább meggyőződöm, hogy a bajt közvetve inkább terjesztik, mintsem gyógyítanak. E szomorú következtetés ugyan soha senkit fel nem jogosíthat arra, hogy a nyomor láttára, melyen minden áron segíteni kell, tétlen maradjon; de a jobb érzésűeket arra kell ösztönöznie, hogy az igazi orvosságot más irányban keressék. Ez az orvosság a patronage.

4. *Az önkénytes patronage a pauperizmus megelőzésére épp oly hathatós, mint az egykori kényszerrendszer.* Az emberi társadalmak a szegénység terjedésének meggátolására mindmáig csak három módot alkalmaztak: a patriarkális szervezetet, mely az ifjú házasokat az öreg családfők tekintélye alatt tartja; a birtok- és munkaközösséget a pásztorkodó törzsekbe vagy földmivelő községekbe verődött családok közt; végre a nagy műhelyeket igazgató, vagy egy községet, törzset vagy a családok más csoportját oltalmazó munkaadó gyámkodását. A nép előrenemlétéséből vagy vétkeiből eredő nyomor csiráinak kifejlődését Kelet állandó társadalmi más fajoknál jobban meggátolják. A mit az imént elsorolt három óvrendszabály gondos alkalmazása által érnek el.

Nyugat társadalmi ugyanazon erkölcsi foglalkozásokkal szemben azok következményeinek elhárítására szintén nem találtak más módot. A kik ma a hagyományt visszautasítják, azoknak tévedésük abban áll, hogy szerintük a vétkes és előrenemlétő osztályok jóléte jövőre valamely tudományos vívmány alapján fog fölépülni. Korunk boldoguló társadalmi ezt a jóságot

sem gyakorlatuk, sem hajlamaik által nem igazolják. Igaz, hogy több ügyes és előrelátó egyénnel rendelkeznek, mint a régi társadalmak; azoknak tehát érdekükben áll szétépíteni a béklyókat, melyek emelkedésüket gátolják. De e reform az alsóbbrendű egyéneket megfosztja amaz előnyöktől, miket nekik a régi rendszer biztosított. Minthogy némely helyen az új rendszer mellett a vétéknek s az előrenemlátásnak nagy adagja fenmaradt, a szenvedés mindenfelé érezhető.

A szegények az oltalom szükségét érezve, a gazdagok könyörületből, valamennyi osztály a közbéke érdekében, a régi rendszer óvó intézményeitől várja a javulást. Ha a meddő újítások keresése közben egy perczre el is tévednek, mihamar belátják, hogy az emberiség lényegéhez tartozó bajokkal szemben a hagyomány által jelzett orvossághoz kell folyamodni. Tehát helyreállítják az erényre s a munkára alapított örök hierarchiát. Csakhogy immár nem a kormányzók által gyakorolt kényszerre, hanem a magányosok önkénytes hozzájárulására alapítják.

5. *A patriarkális szervezet tehetetlensége.* Ez az átmenet a megfigyelő előtt akkor válik nyilvánvalóvá, ha kelettől nyugatig végigjárja az oly helyeket, hová a pauperizmus még el nem hatolt. E helyek közül néhol a patriarkális családnak még van némi szerepe. Így Olasz-, Spanyol-, Franciaországban sokhelyt a mezei feléseknél, hol a házközösségben élő házaspárok a családfő kormányzása alatt oly biztonságot és tisztességet élveznek, minőt a hasonló sorsú, de elszigetelten élő házaspárok soha el nem érnek. Ez a rendszer mindamellett inkább arra való, hogy a pauperizmust megelőzze, mintsem arra, hogy orvosolná ott, a hol az egyéni függetlenség

érzete már kifejlődött. Csakis oly vidékeken áll fenn, melyek a családi szellemet s a középkori munkásszokásokat megőrizték. A patriarkális szervezet bizonyára minden egyént testileg-erkölcsileg emel. Mindazok rokonszenvét bírja, kik az alsó néposztályok jólétét a társadalmi boldogulás egyik legjobb tünetének tekintik. De napról-napra nyilvánvalóbb előtttem, hogy a nyugati társadalmi reformok keresztülvitelében jelentékeny része nem lehet. Minden kitartó kutatás mellett sem tudtam egyetlen oly helyre sem akadni, hol ez a társadalmi alakulat, hogy ha egyszer elhagyták, felújult volna. A mi érthető is. Az egyéni erőfeszítésük révén boldogulni tudó ifjaknak érdekükben áll, hogy ezen képesség híjával levő szüleiktől mielőbb különváljanak. Ily feltételek mellett a patriarkális birtokközösség csak a tehetetlenséget egyesítné az előrenemlátással; a sikertelenség ezen elemeit hozzá, a mai szellem mellett, még a belső egyenetlenség súlyosbitaná.

6. *A birtokközösség tehetetlensége.* Ugyane megfontolás érvényes ama régi társadalmi rendszerekre, melyek az alsó néposztályokbeli családokra nézve a birtok- vagy a munkaközösséget állapítják meg. A harmincz év óta megfigyelt tényekből azt kell következtetnem, hogy az e fajta még meglevő intézmények csak egy végképp eltűnőben levő rendszer utolsó nyomai. A társadalom eme színvonalán a közös tulajdon helyét egyre jobban az egyéni tulajdon foglalja el. A birtokközösségben élő községeket a szabad munkások árasztják el; azok még ott is csak kivétel-számba mennek, a hol máig fenn birtak maradni.

Franciaországban ez irányban döntő kísérlet történt, mikor a tömegnyomor kérdése 1848-ban sürgősen

követelte megoldását s annak megelőzésére a munkásokat ily közösségekbe szervezték. Nos, ma Páris¹ az a hely, hol legjobban meg lehet állapítani, hogy a munkásközösség a jövőbeli társadalmi szervezkedésre alkalmatlan. Mert nyilvánvaló, hogy a patriarkális rendszer minden hibája megvan^a benne, még pedig túlozva. Az egyént bántja, egyrészt az által, hogy sokszor kínos érintkezésre kényszeríti; másrészt az által, hogy az egyenetlen érdemet egyenlő jutalomban részesíti. E két oknál fogva ellenszenves, úgy a kötelességérzetnek hijával lévő nagy többség, mint az ügyes és előrelátó kisebbség előtt, mely az egyéni munka rendszere mellett mindig nagyobb bért kap és sokszor módot talál arra is, hogy alanti sorsából kiemelkedjék.

7. *A patronage*¹ *üdvös volta.* Bezzeg nem így van a patronage-zsal, mely a munkásnép s a műhelyek vezetőinek közös megegyezésén alapszik. Mikor a föld megdrágulása s az erkölcsök javulása következtében a hűbérrendszer divatját multa, az egyes osztályok pedig cselekvési szabadságukat visszanyerték, mindenki kénytelen volt az egykori társadalmi viszonyt továbbra is fentartani, csakhogy módosult alakban. Ez a viszony, tényleg, minden existencia alapja ma is. A parancsoló szükség kényszeríti rá mindenkire. A műhelyek s a tőke tulajdonosainak érdekükben áll, hogy maguk körül különféle munkatársakat csoportosítsanak, nevezetesen azokat, kik a kézi munkát végzik. Ez utóbbiak hasonlóképp rá vannak utalva, hogy munkájukat a bérért kicseréljék. E viszony akkor válik tökéletessé, ha, a helyett, hogy csupán az anyagi

¹ Vagy: az állandó önkéntes szegődség rendszere.

érdekeket elégitné ki, azonfelül megszerzi amaz erkölcsi előnyöket is, melyek a két osztály megegyezéséből önkényt fakadnak.

Ez következik be, valamikor a munkaadó munkásai becsülését és szeretetét élvezi s mikor az utóbbiak bizton számíthatnak munkaadójuk jóakarató oltalmára, mely őket hibáik és előrenemlátásuk következményeitől megóvjá. Ezen önkéntes kötelék a kényszerrendszer erőszakos kapcsát magától helyettesíti, ha az átmenet az érdekelt körök kölcsönös megértéséből származik. A mai rendszernek jellemző vonásává lett; először, mert a szabad és boldoguló országokban igen elterjedt; másodszor, mert mindenütt rátérnek, a hol a munka módszerének hirtelen változtatása a régi társadalmat megrendítette s a pauperizmust kifejlesztette. Az önkéntes patronage mellett a hierarchia elve érvényben marad; csakhog az egykori hűbérúr tekintélyét az új munkaadó erkölcsi befolyása helyettesíti, ki a műhelybeli munkát intézi s a nép érdekei felett őrködik.

8. *Az állandó szegődség.* A patronage első feltétele az állandó viszony, melyet a kölcsönös érdekek és kötelességek erősen kifejlett érzete tart fenn. A munkás tudja, hogy jóléte gazdája boldogulásától függ. A gazda viszont mindig kötelességének tartja alárendeltjei anyagi és erkölcsi szükségletéről, a helyi hagyományos szokásnak megfelelően, gondoskodni.

Hogy e kötelezettségnek megfelelni képes legyen, a munkaadó a növekvő kereslet esetén is őrizkedik termelését, új munkások fogadása útján, minden áron növeszteni. Így képes aztán egyszer fogadott munkásait olyankor is munkával ellátni, mikor kereslet nincs. A nyereség növelésére törekszik, de nem a nép meg-

élhetésének rovására. Ezen elveknek egész üzemét alája rendeli. Főtörekvése munkásait arra ösztönözni, hogy takarékoság útján tulajdon hajlékot szerezzenek, a családanyát pedig állandóan a tűzhely mellett tartsák. E két lényeges feltétel megvalósítása s a munkások megélhetésének könnyítése végett műhelyét lehetőleg vidéken rendezi be. A családoknak a munkabér által biztosított jövedelmét az apró gazdaság s a háziipar jövedelmével s különféle természetben való segítséggel igyekszik kiegészíteni.

Az így szervezett gazdasági, ipari és kereskedelmi műhelyek megfigyelése következtében mondotta ki az 1858-iki ankét, hogy az állandó szegődséggel a jólét s a társadalmi összhang együtt jár, holott a pillanatnyi szegődség mindig a pauperizmust s a gyűlöletet vonja maga után.

9. *Az erkölcsi érzék kifejlesztése.* Az okos munkaadó jól tudja, hogy az állandó szegődséget mi sem biztosítja úgy, mint a munkások erkölcsi emelése s a családi törvény tiszteletben tartása. Erre első sorban maga ad példát. Azonkívül igénybe veszi a papok, tanítók s más, a néppel érintkező egyének segítségét, hogy a vallás tiszteletét a népbe beoltsa. Kitartó kutatásaim közben nem találtam rá esetet, hogy e célra a nyilvános vallási gyakorlatok nélkül elérték volna. Sőt egykori szabadgondolkozók azt is beismerték előttem, hogy mindaddig kárba vesztett minden törekvésük, míg azt a segítséget igénybe nem vették; a miből az is következik, hogy a patronage gyakorlata a hitetlenség legjobb czáfolata.

A jó példát adó gazdák a nép erkölcsi nevelését két más eszközzel teszik teljessé. Gondoskodnak a szív és az ész műveléséről, a gyermekek, az ifjúság

s a felnőttek megfelelő oktatása útján; s a népet az érzéki élvezetek helyett nemesebb szórakozásra szoktatják. E mellett folyton fejlesztik a népben az előrelátást, mely a családok függetlenségét legjobban biztosítja.

10. *A helyes családi szervezet s a tulajdon tűzhely.*
A jó gazda kiterjeszti figyelmét munkásainak családi életére is. Arra biztatja őket, hogy népes családot alkossanak; kezük alatt a szülő áldásnak tekinti a gyermekeket, kik közül a jámborok a tűzhely mellett s a műhelyben maradnak; míg a vállalkozóbbakat máshol helyezi el.

A mely munkaadó a békét a gazdagságnál többre becsüli, jó tanácscsal, de tettel is, tőle telhetőleg igyekszik a családanyát a tűzhely mellett való jövedelmező munkára serkenteni. Nem is engedi a műhelyben dolgozni; azt akarja, hogy munkaereje s tulajdonságainak java a tűzhely körül érvényesüljön. A kiknek még nem volt alkalmuk ez alapvető közgazdasági elvet a gyakorlatban alkalmazva látni, meggyőződhetnek helyességéről, ha az *Ouvriers Européens*-ben s az *Ouvriers des deux Mondes*-ban közölt családi monografiák költségvetéseit tanulmányozzák. Az asszonyok által végzett házimunkák úgy az egyes családokra, mint a népre nézve, a jólétnek s a boldogulásnak oly forrásai, melyeket semmiféle új társadalmi szervezet, sem a házon kívüli kereset nem pótolhat. A ház tisztántartásán, a család ételmezésén, a ruházat elkészítésén és rendbentartásán, a háziállatok s a kert gondozásán és a házi iparon kívül ide tartozik a gyermekek nevelése az édes anya erkölcsi befolyása alatt, ki a tűzhelynek gondviselése. De igyekszik a munkaadó a család többi tagjainak is munkát juttatni. Végre kötelességének

tartja a gyermekek erkölcsi nevelését ellenőrizni s főként a fiatal leányok tisztaságát minden támadás ellen megvédeni.

11. *Az elzülött typusok szaporodása ellen való védekezés.* Hogy munkásainak biztonságát s jólétét fentartsa, a gazda szünetlen gonddal távolítja el az emberi társadalmakat mindig fenyegető bomlás okait. Ezért igyekszik meggátolni a közvélemény segítségével az oktalan házasságokat. A mely népben az anyagi s erkölcsi rend iránt való érzék kifejlődött, az az új családok alapítását illetőleg kiválóan óvatos. Nem engedi, hogy henye, korhely, könnyelmű ember, megházasodva, a tisztességes emberek sorába álljon. A kik családjukat úgyis csak nyomornak tennék ki, azokat minden lehető eszközzel nőtlenségre kárhoztatja. E befolyás alatt a leány, szülei tanácsára hallgatva, kikoszarazza az oly kérőt, kinek bútora s munkához való szerszámja nincs, a mi nélkül az új házaspár nem tarthatna számot a közbecsülésre. A nagyon tiszta erkölcsű népek még azt is megkövetelik, hogy a leendő házastársak előre megszerezzeklakóházukat. A melyik legény munkájával, vagy keresetének megkuporgatása által nem bír annyit szerezni, azt minden család visszautasítja. Tehát nem is zavarhatja a társadalmat oly tisztesség bitorlása által, melyre nem méltó. Nőtlenségre van kárhoztatva s vagy szülei mellett marad, vagy más családhoz áll be szolgának, vagy beáll katonának, hajósna vagy kivándorol. A ki sehol se tud tisztességben megmaradni, az városba költözik, hol a nép tisztesség dolgában kevésbbé követelő.

12. *A veszedelmes egyéniségek kiküszöbölése.* A patronege jellemző vonásai közé tartozik még a züllött typusok kiküszöbölése, melyeknek megjavítása semmiféle

helyi befolyásnak nem sikerült, valamint a befurakodó ipari nomádoknak, a romlás e rettenetes terjesztőinek, visszaszorítása. Egész sor szokást fejlesztett ki e törekvés, mintegy a lakások magán-rendőrködését. Sok helyt a föld birtokosai hallgatag megegyezéssel megtagadják a lakást vagy telket az oly benszülött vagy idegen egyéntől, kiben a kellő erkölcsi biztosíték megnincs. A ki közérdekű szabály ellen vét, azt a közvélemény elítéli, a mint elítélné oly helyeken, hol a társadalom erkölcsileg kevésbé finnyás, az oly embert, ki ingatlanját gyalázatos üzletből élőknek engedné át. Azzal nem igen vetnek nálunk számot, mennyi veszedelemnek válik szülőanyjává ezen elv elfeledése. A vasútépítés, mely többnyire e nomádok kezén van, a kihágásokat és a vétkeket az ország minden zege-zugába elhordja. Párisba 1841 óta, mikor a nagy közmunkákat az erődítések építésével megkezdték, évenként ezrivel özönlik a népsöpredék, melyet a francia, az olasz, a német s a belga vidék közvéleménye s a patronage által gyakorolt magán-rendőrködés onnan kiszorított. Az erkölcsi rend iránt való eltompultságunk s az anyagi javulás lázas keresése elvakít bennünket a veszedelmek iránt, melyek a véték e felhalmozódásában rejlenek. Fővárosunkat mintegy a Nyugat romlottságának kloakájává teszik. A falusi birtokosok, kik birtokukon élnek, azt akarják, hogy körülöttük rend legyen. Azok nem osztják városi közigazgatásunk elvakultságát. Mindnyájan érzik annak szükségét, hogy a lealjasodott nomád és előrenemlato typosokat vagy meg kell javítani, vagy ki kell küszöbölni. Jól tudják, hogy a közbéke a régi hagyomány fentartását megköveteli.

13. *Az emberbarátok tévedése.* Azok az emberbarátok, kik a munkésoszályok anyagi jólétének szentelik ma-

gukat, nem mindig találják el védettjeik igazi érdekét. Miután az európai népek családi életét legparányibb részletében is egy emberöltőn megfigyeltem, arra a meggyőződésre jutottam, hogy az igazi anyagi szükséglet köre csekélyebb, mint azt az angolok hirdetik. Hosszas utazásaim közben éltem oly fajok közt, melyeknél a testi erő nagy észbeli tehetséggel párosul s melyek még sem élnek egyébbel, mint tejjel, zsirozóval és lisztes eledellel. E fajoknak éltük első felében izomerejük talán csekélyebb, mint a hússal, szeszszel torkig lakott angol munkásnak; de erejük tartósabb.¹ Azonkívül oly erkölcsi erővel rendelkeznek, melyet viszont a bonyolult és bőséges táplálékhoz szokott népeknél hiába keresnénk. Az oly munkaadó, ki munkásai bérét önként azért emeli, hogy nekik jobb táplálékot, magának pedig több munkaerőt biztosítson, jól számít, de azzal jót nem tesz. Az életrendben való ilyen hirtelen változás következtében a munkás a keresetét csökkentő eshetőségek súlyát jobban megérzi és igényei növekedtével megélhetése nehezebbé válik. A helyett, hogy a szükségset s a biztonságot adná meg neki, az ily bér-emelés az időnkénti nyomorba s nyugtalanságba dönti.

Minél többet tanulmányozom a társadalmi kérdést, annál inkább meggyőződöm arról, hogy a jólét első foka nem a testi igények növelésében, hanem amaz erkölcsi elégtételben áll, melyet a tulajdon ad meg. A munkások igazi jó gazdájának tehát nem az a lényeges feladata, hogy a táplálékon, lakáson vagy ruházaton javítson, sem az, hogy a pénzbeli bért emelje. Hanem oly bért kell adnia, mely mellett a család egészségének fentartása csak szűkösen van biztosítva, de, mely mellett az

¹ Erre csattanó bizonyíték a most lefolyt angol-búr háború.
G. S.

a megtakarítás által magának tulajdon tűzhelyet, vagy földcskét szerezhet. Az angol munkás függönyös, szőnyeges, de csupán bérbe birt *cottage*-e, nem ér fel a szárazföldi munkás szalmafedelű hajlékával, mely neki s családjának tulajdona. Sokszor tapasztaltam, hogy mihelyt az okos patronage a munkást ide emelte, a tulajdon kezdeményezése által azután többre viheti; gyermekei pedig, kiket szüleik takarékoskodása már a tulajdon tűzhelyhez hozzájuttatott, nagyobb jólétre tehetnek szert. Ellenben mindig azt találtam, hogy az angol munkás és gyermekei elől a kényelem előzetes megszokása örökre elzárja azt az utat, mely a tulajdonhoz s azzal a függetlenséghez vezet.

A pauperizmust tehát nem gyógyíthatja meg más, mint az előrelátás s a tulajdon megszerzését és a törzsökös család alapítását elősegítő egyéb erkölcsi tényezők; és az önkéntes patronage az előrenemlato osztályok javára. Ez a patronage akkor lesz tökéletes, ha célja nem az, hogy magát a munkások anyagi igényeinek szüntelen fokozásával nélkülözhetetlenné tegye; hanem az, hogy fölöslegessé váljék, mint a megizmosodott fa mellett a karó, mihelyt nekik a takarékosság megszokása által a tulajdonszerzés lehetőségét s azzal a függetlenséget lehetővé tette.

VI. A gyarmatosítás.

Ennek feltétele a szaporaság, az egyéni kezdeményezés s az életrevalóság. Mindhárom a törzsökös család, illetőleg a végrendelkezési szabadság által biztosítható. Tényleg, a virágzó gyarmatokat minden világrészben a törzsökös családok életrevaló, vállalkozó s családi hagyományaikhoz ragaszkodó sarjai alapították, melyek új hazájukban ismét erősen szer-

vezett, boldoguló, népes, törzsökös családoknak lettek megalapítói. Ez az, a mit Le Play *gazdag kivándorlás*-nak nevez. Ezzel szemben áll a *szegény kivándorlás*, mely ellenkezőleg, a kényszerosztály, a birtokelaprózódás s a nem-állandó családi szervezet eredménye, a mikor a kivándorló az otthoni nyomort a tengerentúli nyomorral cseréli fel; törzsökös családot ott sem alapít; hagyományos nemzeti szokásaihoz nem ragaszkodik, hanem a környező erősebb fajba olvad be.¹ Ha az anyaország családjaiban a szaporaság megszűnik, akkor megszűnik a gyarmatosítás is. Ez történik Franciaországban egy fél század óta.² A kényszerosztály tehát nem csupán a családokat gyöngíti, hanem gyöngíti magát a nemzetet is, megfosztva azt terjeszkedési képességétől.

VII. A kormányzat.

Le Play, ki nem a doctrinair szabadelvűségért, hanem a valódi szabadságért lelkesedik, kinek eszménye az egyéni erő kifejtés s a családok függetlensége, a kormányzatban is a legteljesebb autonomia hive, mert az egyén nemesebb tulajdonságait az fejleszti ki legjobban; a visszaélések orvoslását is az köny-

¹ Ilyen az *írek* kivándorlása Amerikába és sajnos, ilyen a mienk is. G. S.

² A nagy forradalom előtt Franciaország népessége épp oly szapora volt, mint más országoké; Necker az évi tiszta szaporulatot (vagyis a születések többletét a halálozásokkal szemben) 182,000-re becsülte, a mi az akkori népességhez képest igen kedvező volt. Mintegy 20 év óta a népesség stagnál, sőt visszaesést mutat. 1903-ban 34,000-el kevesebb hadkötelest sorozhattak be, noha a mértéket nagyon leszállították s a gyöngye, beteges szervezetűeket is bevették. Franciaországot a statisztikusok a kihalt nemzetek közé kezdik sorozni.

nyíti s a közszabadságnak is az kedvez leginkább. A központosítást s az azzal járó bureaucratismut és állami mindenhatóságot egyenesen nemzeti veszedelemnek, a romlottság melegágyának s a faj erkölcsi satnyítójának tartja. Hanyatló nemzete elé, mely az állami mindenhatóságnak minden helyi szabadságot feláldozott, Anglia példáját tartja, melyet épp a helyi szabadságok tisztelete tett társadalmilag erőssé s a világ első nemzetévé. Holott Franciaországot egyenesen a bureaucratia ölte meg, mely Szép Fülöp kora óta egyre növekedett, minthogy a bomladozó társadalmak közepette ez az egyetlen állandó intézmény, melyet minden kormány — akár törvényes, akár forradalmi — erősít, hogy fölhasználhassa. Minthogy a polgárokat a gondolkozás s cselekvés, sőt tulajdon ügyeik intézése alól is fölmenti, elpetyhüszti és megbénítja a nemzetet. A helyi kormányzat szerveinek a községben, a tartományban ¹ s az államban, az erkölcsi felelősséggel együtt, visszaadni a cselekvési s elhatározási szabadságot, vagyis az életet, melytől a felelősségnélküli bureaucratia zsarnoksága őket megfosztotta: Le Play szerint ez a közigazgatási reform nehéz, de elengedhetetlen föltétele.

Legjobb társadalmi szervezet az, melyben a magánintézmények legjobban érvényesülnek, míg az állam arra szorítkozik, hogy a közbéke fentartása felett őrkdjék s az erkölcsi törvény tiszteletben tartására példát adjon.² Franciaországban az állam XIV. Lajos óta rendszeresen a helyi szabadság s az egyéni füg-

¹ Le Play előtt a régi francia tartományi szervezet lebegett, a maga erőteljes autonómiájával.

² Az angol belső titkos tanácsosok esküt tesznek, hogy magukat a corruptiótól megóvják.

getlenség elnyomására törekedett. Az állami hatalom e túltengése fejlesztette ki, visszahatás gyanánt, a forradalmi szellemet s az ültette a jog helyébe az erőszakot. Sajnos, a baj a politikai térről behatolt a családba is; gyökerét ott kell kitépni, hogy az állam meggyógyuljon.

* * *

Íme, főbb vonásaiban, Le Play tanítása. Fentartani a multból mindazt, a mi föntartásra érdemes, kiegészítve mindazzal, a mit az újkori haladás, a megváltozott viszonyok mellett, igényel — ebben áll lényege és sajátága. Ebben a tanításban nyilatkozik meg Le Play szelleme, mely nem doctrinair, hanem a természettudományi megfigyelésben iskolázott, analyticus; voltaképp csak a természettudományok módszerét vitte át a társadalmi tudomány terére. Le Play neve annyit jelent, mint: tárgyilagos, tudományos megfigyelés és reform.

Összegezés gyanánt álljon itt, a mit Le Play a *Constitution Essentielle de l'Humanité* bevezető részében maga-magáról s módszere keletkezéséről írt.

1. §. Mikor 1827-ben a műegyetemet elhagytam, hogy a bányászati főiskolába lépjek, meglepetve láttam az előnyöket, melyeket az emberiségnek ama híres emberek szereztek, kik a természettudományt igazi alapjaira fektették. E tudományok tanulása nekem végtelen örömet szerzett. A vegytanból első leczkéimet tizenhat évvel előbb vettem, mikor édes jó anyám ölében olvasni tanultam. Olvasókönyvem az 1773-iki kiadású *Erastus vagy az ifjúság barátja* volt, melyben még a négy elem elmélete volt kifejtve. Szüleim minden szellemi középponttól távol, egy kis elszigetelt házikóban laktak egy rengeteg erdő s félig a folyam-, félig

a tengerpart között. További ifjúságomban is mindig a természetben élve, szüntelen bántott az ellentét a hamis elmélet s a tények között, melyek szemem előtt voltak. Ez volt oka az örömnnek, melyet bennem Lavoisier tana keltett, valamint a buzgalomnak is, melylyel először is a vegytan s a fémtudomány tanulmányozásába fogtam.

Mindamellet, alig hogy a gyakorlati életbe léptem, legott észrevettem, hogy polgártársaim majdnem valamennyien hijával vannak egy még nélkülözhetetlenebb tudománynak: annak, mely az egyént s a népeket arra tanítja, hogy egymással békében s állandóságban éljenek. Körültem tényleg mindenfelé az egyenetlenség szelleme, a változás kedvelése, a forradalomra való vágy nyilvánult. Az újítások vagy a hagyomány szolgálatában álló lapok vitáik által a fölvetett kérdéseket késhegyig kiélezték s az izgatottságot még a családok tűzhelyéhez s a műhelyekbe is bevitték. E társadalmi zavarok következménye nem váratott magára: 1830-ban a forradalom legrettenetesebb vonásaival kitört; s azután is még nem egy évben folyt vér az utcákon.

E szomorú időszakban Páris népe mintegy megszédült. A mindenfajta feltalálók társadalmi rendszereit oly készséggel fogadta, mely egykor csak a tapasztalat eredményeinek s a hagyománynak volt föntartva. Még legkitünőbb tanulótársaim közül is többen, olyanok, kiknek elméjüket az exact tudományok sarkigazságai s a módszeresen megfigyelt tényekből való okulás formálta, tehetségüket a megtévelyedés egy pillanatában arra használták, hogy a legkülönösebb előítéleteket terjeszszék. A barátimmal, való véget nem érő vitatkozások után beláttam, hogy magam is egyaránt

képtelen voltam őket úgy tévedésükről meggyőzni, mint az igazságra tanítani. Akkor értettem meg, mily kötelességet ró e tehetetlenség a hazafiakra. Az igazság iránt való közöny megbocsáthatatlan lett volna oly időben, mikor a tévedés fajunkra annyi csapást rászábadított. Elhatároztam tehát, hogy e bajok orvosságát fogom kutatni, miközben mesterségemet tanulom. Hol fogom ezt az orvosságot megtalálni, még nem tudtam; de tapasztalván e téren az előítéletek meddségét, egy lényeges pontra nézve már megállapodtam: arra nézve t. i., hogy a társadalomtudomány terén épp úgy, mint a fémtudomány terén, az igazság birtokában csak akkor fogom magamat hinni, ha már meggyőződésem a tények megfigyelésére fog támaszkodhatni.

2. §. A két tudomány illetén társítása, mint az eddigiekből látható, tisztára a véletlen műve volt; mindazonáltal úgy az egyikben, mint a másikban a legkönnyebb s legegyszerűbb úton vezetett a keresett célhoz. Bármely módszeres elme ugyanezt a sikert fogja elérni, ha a társadalmak tanulmányozásába akkor fog, miután már valamely termelő foglalkozás tanulásával arra előkészült. Azonban sok összehasonlító kísérlet alapján úgy vélem, hogy a bányászattal s a vele rokon mesterségekkel foglalkozó nép megfigyelése a társadalmi igazságok megismerésének legrövidebb útja. Ezt különösen az olvasztókat, a finomítókat s a kovácsokat illetőleg találtam így.

Ezek a munkások tényleg, rendesen látszólag könnyű eljárás útján, szerfelett bonyolult fizikai és vegyi hatásokat érnek el. Hogy mindenfajta műhely társadalmi tünetényeit alaposan megismerhessem, sokszor napokon s éjjeleken át érintkezésben kellett maradnom a munkásokkal. Csodálva tudományukat, melyet nyers,

kiműveletlen formában bírtak, megszerettem őket és igyekeztem jobban megismerni. Sokszor hajlékukban is laktam, a hol a műhelyek a hegyek közt vagy az erdőségekben voltak szétszórva. Miután a munkást, kit a helyi monografia tárgyául kiszemeltem, műhelyében tanulmányoztam volna, apródonkint megfigyeltem családját is, tevékenysége minden részletével együtt. Ezek az elemek és körülmények rendesen a következő sorrendben tárultak elém: 1. a családtagok; 2. az a számtalanféle ipar, melyhez folyamodnak, hogy a fém-munka által szolgáltatott megélhetési eszközöket kiegészítsék; 3. a családi kör szokásai; 4. a tűzhely története; 5. végre amaz erkölcsök és intézmények, melyek a jó társadalmi szervezetekben a példának vett család anyagi és erkölcsi jóllétét biztosítják. — Az illető ország társadalmi szervezete felől való tudakozódás közben pedig a következőket tudakoltam: 1. ama kötelekeket, melyek a fém munkával foglalkozó különféle munkásokat egymáshoz fűzik; 2. a munkások viszonyát munkaadójukkal s családjukkal szemben s ama kötelekeket, melyek a műhely személyzetét az ország népéhez fűzik; 3. a helybeli nép főtypusait: a bányászokat, favágókat s egyéb erdei munkásokat, az úsztatókat, a szekeres-gazdákat s ama mindenféle foglalkozású embereket, kiknek feladatuk az épületek s a műhelybeli anyagok jókarban tartása; 4. végre az általános felfogást, a közerkölcsöt, a hagyományos szokásokat, melyek a szomszédos környék népére többé-kevésbé közvetlenül hatnak.

Ezek a párhuzamos megfigyelések hirtelen vezettek váratlan eredményre. A fém munkabeli eljárások monografiái, miként mondtam, elvezetik az embert a munkáscsaládok monografiájához; viszont ezek előttem

sokszor megvilágították a fémmunka gazdasági és adminisztratív ágait, s kiválólag a bérkérdéseket. A földnek s a víznek halászat, vadászat, szedegetés, legeltetés útján ingyen gyűjtött, spontán termékei néhol a népnek oly segédforrást nyitnak, mely a pénzbeli fizetéssel bőven felér. A családi monográfiák s főként a költségvetések sokszor megmagyarázták előttem azokat az anomáliákat, melyek a különböző országok gazdasági rendszereiben nyilvánulnak. Így pl., miután utazásaim kezdetétől fogva összehasonlítólág tanulmányoztam volna a czinn-feldolgozást a brit szigeten s a szárazföldön, úgy találtam, hogy a csehországi kohásznak, kinek napi bére mindössze 60 centime volt, de bőséges földben való segítséget kapott, jóléte inkább volt biztosítva, mint a *cornouailles-i* kohásznak, ki naponta 5 francot keresett, de azonkívül semmit.

Vállalkozásomban a két tudomány így támogatta egymást. A két módszer munkája, mely 1829-ben kezdődött, mind a kettőre nézve egyszerre érte el azt a fokot, melyre én vihettem. A fémmunka módszere 1848-ban már ki volt adva, miután az illetékes tekintélyek* mintaszerűnek elismerték volna. Ugyanazon év márcziusában a társadalmi módszer csillapította le egy órára a meghasonlott kedélyeket. Három hónappal később, a júniusi szörnyű vérontás után, ugyanez a módszer még hathatósabban végezte a békítés s az összehangolás munkáját.

3. §. Mégis egy említésre méltó különbséget talál-

* E monografia czíme: *Description des procédés métallurgiques employés dans le pays des Galles pour la fabrication du cuivre*. Egy idegen tudósna e munkájára hivatkoztak az angol tudósok, mikor a londoni bányászati iskolát alapították.

lok ama lelki dispositio közt, mely a kétféle tudomány művelésére ösztönzött. A fémtudományt illetőleg egyetlen gondom volt legparányibb részleteikben is megismerni a műhelyek jellemző eljárásait, azután azokból következtetni, a józanész törvényei szerint, az elméleti és gyakorlati következményekre. Ellenben a társadalmi tudománynyal szemben, emberi voltomnálfogva, egy érzelemnek engedelmeskedtem: előre kellett hinnenem amaz intézmények és erkölcsök jogosságában, melyek hazámban a vérontásig vitt meghasonlásnak végét vethetnék. Ezt a hitemet, mely munkáim kiindulási pontja volt, egyetlen tény sem ingatta meg. Ellenkezőleg, valamennyi máig megfigyelt tény megszilárdította. Sőt még azt is megállapítottam, hogy az erőszak által sugalmazott érzéseket a köz- és a magánéletben úgy a tapasztalat, mint a józanész elítéli. Ily módon jutottam arra a belátásra, hogy a társadalmi tudomány épp úgy alá van vetve embertársaink szeretetének, miként a mértan a kiterjedés sarkigazságainak. Ez az érzés e tudomány kútfeje; a gyakorlati életben a társadalmi béke iránt való odaadásban nyilvánul; s mesterekké avatja azokat, kik attól át vannak hatva.

Minden nemeslelkű ember ugyane következtetésre fog jutni, ha nem restelli a fáradságot, hogy ugyanama módszer útján keresse a világosságot, melyet én alkalmaztam e két tudományra. Nem is kell e munkát, miként én tettem, egy fél századon át, száz meg száz helysége kiterjesztenie. Elég, ha figyelmét szomszédságára összpontosítja, két fajta családra, melyek egyikét a közvélemény a béke, másikat a meghasonlás példájának tartja. Van még egy út, mely ugyanezen igazsághoz vezet: ama társadalmak történetének

vizsgálata, melyek boldogulásukról vagy szenvedéseikről voltak híresek.

A társadalmakban a béke vagy a meg hasonlítás az egyénekben az erény vagy a bűn, az intézményekben a jó vagy a rossz összehasonlító megfigyelése oly kérdéseket vet föl, melyek első tekintetre megoldhatatlanoknak látszanak. A javak legfőbbikét minden boldoguló társadalom a békében látta; de az egyént veleszületett hajlama viszi a rosszra s a visszavonásra. Ama nagy nemzetek, melyek a történelemben az emberiség példányképei gyanánt szerepelnek, mindnyájan belátták, hogy nagy érdekük a legjobbakat azzal bizni meg, hogy e hajlamot példájuk és tekintélyük által legyőzzék. Hogy történhetett mégis, hogy ugyanazon nemzetek előbb-utóbb ellenkező sugalmazásnak engedtek? Mért rögzik meg ma a visszavonásban némely faj, melyet előbb példányszerűnek ismertek? Miért rombolja le nekidühödve amaz intézményeket, miért gázolja el amaz embereket, kikre egykor a béke fentartása bizva volt? A felelet egyszerű. Mert azok az emberek a gazdagság, a tudomány és a hatalom birtokában megromlottak. A nép elnyomására használták azt a tekintélyt, melyet csak a végre nyertek, hogy azt szolgálják.

A társadalmi tudomány tehát az összehasonlító megfigyelésnek módszere útján a társadalmak, az egyének s az intézmények felől megállapított tényekből a következő három sarkigazságot vonja le: 1. A boldogság kritérionja a társadalmi béke. 2. A jók azok, kik a meg hasonlítást megszüntetik, a rosszak, kik azt előidézik. 3. A jó: a boldogság a békében s az összhangban; a rossz: a nyugtalanság az ellentétben s gyűlölködésben.

A MUNKÁSVISZONYOK REFORMJA.

A SZERZŐ TÁJÉKOZTATÓJA A HARMADIK KIADÁSHOZ.

A midőn 1870 márcziusában és májusában e mű első két kiadását bocsátottam közre, főképp a gyöngülés amaz okait kellett jeleznem, melyek már akkor nagy katasztrófákat sejtettek. Főczélom az volt, hogy honfitársaimat ama lelkingyugalomtól óvjam, mely a boldogulás némi látszatával beállott s mely a szükséges reformokat visszautasította.

1871. áprilisában, mikor e harmadik kiadást a tisztelt kiadónak átadom, sejtelmeimet¹ a hallatlan katasztrófák nagyon is igazolták. Tévedéseinket már nem szükséges bizonyitanom; de jobban kell hangsúlyoznom, mint valaha, bajunk három főokát (31. §.) s ama hat nehézséget (50—61. §§.), mely a gyógyulásnak nyolczvannolcz éve útját állja.

E nehézségek közül az, mely e perczben is leginkább gátol bennünket abban, hogy abból az örvényből, a melybe jutottunk, kiszabaduljunk, a négy politikai párt közös tévedése. Az e pártokhoz tartozó jó hazafiak, kivált azok, kik az utolsó választáskor kép-

¹ 1870. júl. 19-én küldte el Napoleon a hadizenetet; szept. 2-án a hadsereg Sedannál már letette a fegyvert; szept. 19-től jan. 28-ig tartott Páris ostroma; áprilisban pedig még javában dúlt a *commune*.

Ford.

viselői megbízást kaptak, nem látják eléggé világosan, hogy a baj bennük magukban s a nemzet testében van. Holott ők azt ama négyféle kormányforma elveinek vagy kezelésének tulajdonítják, mely 1789 óta tizenhatszor váltotta fel egymást. Mintegy sarkigazság gyanánt állítják fel, hogy az orvoslás az általuk választandó új kormányzási kísérletben rejlik s készek egy tizenhetedik írott alkotmány meddő munkáját előlről kezdeni!

Ez egyoldalú álláspontra helyezkedve, a négy pártbeli jobbérzésűek a dolgok alapját s az örök igazságokat feledve, a helyett üres formákhoz s bizonytalan értelmű szavakhoz (56—60. §§) ragaszkodnak, melyek az elméket valamely tehetetlen újítás mellett szenvedélyes pártoskodásra tüzelik. Képtelenné válnak arra, hogy az ország jobb sorsát a pártok egyesülése által biztosítsák; mert a tisztességes elemek a formák s üres szók iránt való sajnálatos elfogultságukról csakis akkor mondanának le, ha az igazi elvekhez térnének vissza. Ám ezeket az elveket ma is, mint mindenkor, a tapasztalat s a józanész mutatja ki. Egy megkapó ellentétéről ismerszenek meg: a hanyatló népek tagadják, a boldogulás útján levők gyakorolják őket.

Legjobb polgáraink tehetetlenségre kárhoztatvák, nem csupán az igazság elfeledése, hanem az egy mással kibékíthetetlen pártokra való szakadozottságuk által. Minthogy a rendes kormányzáshoz szükséges lényeges elveknek csak egy részét értik át, mihelyt hatalomra jutnak, mindegyikük kudarcza elkerülhetetlen. A vezetők, kiket a nemzet többsége minden felforgatáskor választ, e folytonos kudarczok által, minden erényük és tehetségük mellett, lejárattják magu-

kat; s a válságkor, mely az egyik formáról a másikra való átmenetet kíséri, szabad tért engednek az erőszakoskodóknak, kik már kedvencz eszméiknél és eljárásuknál fogva is képtelenek bárminek alapot építeni. Azok pedig, kik erőszak révén bitorolják az uralkodással járó tisztességet és előnyöket, sikereik által a hatalmat megkivántatják; s különösen korábbi szövetségeseik előtt válnak ellenszenvesekké, kik ugyanazon kedvezéseket nem élvezik; és támpontjukat veszítve, mihamar elbuknak. Így ássa alá minden újabb forradalom nemzeti létünk alapjait, a jog helyébe erőszakot ültetve s csökkentve a jók bizalmát; míg a gonoszok nekibátorodnak. Szerencsétlenségre van egy csalhatatlan mértékünk ama gyorsaság megmérésére, melylyel e társadalmi bomlás végbemegy: elég összehasonlitanunk a Párisban 1848 júniusában kitört polgárháború tartamát azzal, mely ugyanott még egyre tart e perczen is, hogy e sorokat írom.¹

E szentségtelen háború élesztői a szenvedélyek s érdekek kibogoztatlan szövevényében mozognak; de alapjában véve ugyanaz a tévedés sarkalja őket is, mely 1789 óta annyi meddő forradalmat hozott létre. Tagadják a tizparancsolatot s a hagyományos szokást, melyek vetélytársainknak ma jobban biztosítják, mint bármikor, békében az összhangot, háborúban a sikert. Még a tapasztalat s a józanész oktatását is lenézik; a helyett a *Társadalmi szerződés*¹ szofizmáit emelik hitágazattá. E gyászos tanítás szerint a rossz, mely a társadalmakban pusztít, az emberi természet-

¹ 1848-ban az élethalál-harcz a munkások s katonák közt június 23-tól 26-ig tartott; 1871-ben a commune örvöngése márczius 18-án kezdődött s csak május 30-án ért véget. Ford.

² Rousseau műve.

től idegen; csak az intézmények s szokások gyümölcse; s azokon mindaddig változtatgatni kell, valámíg a jó uralma helyre nem áll. A társadalmi feladat tehát nem abból áll, miként addig hitték, hogy a társadalmakkal s vezetőikkel a népek boldogulását leginkább biztosító intézményeket kell tiszteletben tartatni: ellenkezőleg, ezen intézmények szétrombolásából áll, hogy a rossz gyökere kiirtódjék s az ember a tökéletesség eredeti állapotába visszajusson. Minthogy pedig az ifjú nemzedék ettől az állapottól még kevésbé távolodott el, mint a többiek, azt lehetőleg ki kell vonni az érettkorúak s az öregek befolyása alól. (E) Végre, az igazi hazafiságnak kötelessége e tanítás következtetéseit az oly népekkel, melyek azt makacsul visszautasítják, akár erőnek erejével is elfogadtatni. Kiknek a hatalom bitorlása sikerül, bátran alávetethetik a nemzeteket, kényszerrel is, a tapasztalatból meritett szabály nélkül, minden újításnak, minden utópiának, melyet a társadalmi tényekben való tudatlanság s az emberi gonoszság sugalmazhat.

Ez a tan, mely 1762-ben első sikerét a fejedelem s az udvar romlottságának köszönhette, 1789-ben még csak az irodalmilag művelteket s amaz osztályokat hatotta át, melyek a közügygyel foglalkozni ráérnek. Ezeknek befolyása révén akkor mégis megsemmisíthette Európa egyik legszilárdabb alkotmányát. Ma, ugyane befolyás alatt, elharapódzott a városi nép közt s az iparos központokban, melyeket kormányaink a hagyományt nem tisztelve s az okosság minden szabályát megvetve, két század óta jogtalan kiváltságok révén fejlesztettek. Az így megmételyezett helyeken szemünk láttára bomlasztja szét úgy a magán-, mint a közéletet.

Az erőszakoskodók csoportja most e nép közt az utópia egy különös formájára való hivatkozással, valószínűségi hadseregeket toboroz. Új szervezetről prédikálnak nekik, melyben a napi béréből élő munkás függetlenné válhatik, a nélkül, hogy magát a megtakarítás követelte nélkülözéseknek s a többi szokásoknak alávetné, melyeknek minden idők boldoguló népei sikerüket köszönhatték.

A művelteknek s közülők azoknak, kik a közvélemény alakulására befolyanak, a hazára zúdult szerencsétlenségek láttára, tévedésüket be kell látniok. Merem remélni, hogy jövőre jobb irányba fogják terelni az elméket s hogy e végre szövetkezni fognak ama jó polgárokkal, kik az igazi elvekhez hívek maradván, forradalmaink szofizmái és erőszakoskodásai ellenére, abban a körben, melyre befolyásuk kiterjed, a jólétet és a békét fenn bírták tartani.

Az 1848-iki üdvös intelmeken okulva, tőlem telhetőleg igyekeztem polgártársaim felfogásában ezt az evolútiót megindítani. A munka szervezését illetőleg, úgy véltem, jobb lesz inkább példákra támaszkodnom, mint szabályokra; azért tanulmányoztam és írtam tehát le a minta-műhelyeket, hol sorsukkal, úgy a gazda, mint munkásai, teljesen elégedettek. Ezt a térítési munkát 1855-ben kezdettem meg az *Európai munkások* kiadásával. 1864 óta a *Társadalmi reform* kiadásával folytattam. Végre egy év óta újra kezdem a próbálkozást határozottabb célra s szabatosabb formában. Ez új műben, valamint a megelőzőkben, a tapasztalatra s józanészre egyaránt alapított igazságból indulok ki.

Mig a henye gazdagok, a hitetlenek, a műveltek s a kormányzók két évszázad óta (17. §.) oltogatják

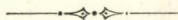
a nemzetbe a tévedést, s azután többnyire magvuk szakad: minden rendű más családok, a földművelésnek, iparnak és kereskedelemnek élvén, boldogulnak s a munka, a hagyományos szokás és a tizparancsolat üdvös befolyása alatt fenmaradnak. E családokban, még ha a legalacsonyabb sorsban élnek is, megvan a leghasznosabb tudomány: az, mely az emberek közt az egyetértést fentartja. Valamennyit egyazon vonásról ismerni meg: munkatársaik és szomszédjaik felett azt a jogos tekintélyt élvezik, melynek alapja a becsülés és a szeretet. Méltán nevezhetők „*társadalmi tekintélyek*”-nek (5. §.); s a boldoguló népeknél tényleg ők adnak irányt a magánéletnek (67. §) s a helyi közigazgatásnak is. (68. §.)

Ama családokat, melyek Franciaországban, a boldogulás nagy korszakaiban (14. és 16. §§.) ezt a hivatást betöltötték, az uralkodók önkénye s az udvarok romlottsága, majd a nép nevében üzött üldözés tette semmivé vagy tizedelte meg. De a munka, a tehetőség s az erény révén szüntelen új családok keletkeznek; s Európában e tekintetben szebb példákat egyetlen faj sem mutathat fel (18. §.). E családok betöltenék azt a szerepet, mely őket minden boldoguló népnél megilleti s mihamar helyreállítanák a jólétet s összhangot, ha a forradalom két törvénye (42—49. §§.) nem bomlasztgatná őket szüntelen s ha a hivatalnokok nem kerekednének felibük mindenütt. (54. §.) E természetes tekintélyek felújítása idézheti elő végre az új korszakot, mely 1789-ben nem virradhatott fel; mert rázkódás nélkül fogja helyreállítani a jó társadalmi viszonyokat, miket előbb a *régi rendszer* romlottsága, majd a forradalom erőszakoskodásai romboltak szét. A társadalmi béke jótéte-

ménye, miként a XVII. században (16. §.), úgy most is, a nép tudatában természetszerűleg össze fog forni ama dinasztia vagy bármely más kormányforma nevével, mely a reformot megindítandja. (72. §.)

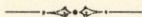
Ezen igazsághoz a kormányformákban 1789 óta (8. §.) beállt változtatások meddőségének megállapítása közben sokszor vissza fogok térni, mely változtatások a felfogás ingadozása s a rendszer tartama által az évszakok időszakos váltakozására emlékeztetnek. A cél, a melyet oly magasban keresünk, mindnyájunknak kezeügyébe esik: vissza kell térnünk amaz intézményekhez, melyek őseinknek a boldogulást biztosították, s melyek azt az európai közvélemény által legnagyobbra tartott népeknél (62—66. §§.) ma is fentartják. Jóllehet elfogadjuk korunk formáit, vissza kell helyezni a társadalmat örök alapjaira: a *magánéletre*, a *tűzhelyre*, a *műhelyre*, az egyházközségre s az ipartestületre (97. §.); a helyi kormányzatot a megyére, illetőleg a városra (68. §.); a központi kormányzatot a tartományra s az államra (69. §.). Szóval reformálnunk kell a rémuralomtól öröklött intézményeket (37. §.).

Ligoure (Haute-Vienne), 1871. április 30.

1877-KI UTÓIRAT.

Az erőszaknak 1789-ben kezdődött korszakával a francia nemzet a megállapodott kormányformák felforgatása által tett szert hírnévre. Az így keletkezett kormányok igen változatosak voltak; de valamennyi egy eredményre vezetett: a belső villongások szakadatlan nöttére. E tekintetben 1871 óta mi sem változott; s a nemzeti pusztulást megelőző ez a tünet ma jobban nyilvánul, mint bármikor. Tehát csak ismételnem kell azt, a mit 1840 óta mondok s 1855 óta írok. Azt tanácslom polgártársaimnak, hogy zabolázzák meg szenvedélyeiket s haragjukat, melyet a meghasonlás annyi oka után, az a hat katasztrófa keltett, melyek Páris utcáit 1830 óta francia vérrel áztatták. Hogy kikerüljünk az örvényből, melybe sülyedtünk, csak egyet kell megtennünk: nem szabad jobban meghasonlanunk, bárminő politikai formákat hozna magával az erőszak, vagy a józanész; egyesülnünk kell a kormány körül, mely feladatául tűzi ki a béke ama három forrásának felújítását, melyet e könyvben jeleztünk, *Isten, az atya s a nő* tiszteletét.

ELSŐ FEJEZET.

A JÓ ÉS A ROSSZ MEGKÜLÖNBÖZTETÉSE.

1. §. Miért szükséges a jót a rossztól jóelőre megkülönböztetni?

A műhelyek¹ szervezésének lényeges szabályai sok tekintetben megegyeznek a társadalmak szervezetének egyetemes elveivel. A jelen munka folyamán tehát gyakran lesznek kénytelen ezen elvek közül azokra emlékeztetni, melyeket manapság kétségbe vonnak. A mire főleg ebben az első fejezetben lesznek kénytelen; de utalásaimmal úgy ebben, mint a következőkben megmaradok ama szokott kérdések, illetőleg a történelmi és földrajzi általános fogalmak keretében, melyek tárgyam kifejtéséhez feltétlenül szükségesek.

Az az egyetemes érdeklődés, melyet nyugaton a munka kérdése kelt, főképp a sok műhelyben elharpódzott bajból ered, mely a társadalmi rendet meg-

¹ Le Play *műhely* alatt nem csak a szorosan vett ipari műhelyt érti, hanem mindennemű gazdaságot és kereskedő-üzletet is; tehát mintegy szociális egység gyanánt tekinti, mely magába foglalja a munkaadót, a munkásokat s a munka tárgyát, legyen az birtok, erdő, bánya, üzlet vagy iparvállalat.

Ford.

zavarja. E baj azonban mindmáig kevésbé van elterjedve, mintsem azok hiszik, kik miatta szenvednek, s első gondom az olvasót a túlságosan általános következtetésektől óvni, melyeket nálunk a szemünk előtt levő tényekből sokan levonnak.

A munka szervezését s a munkaadó és munkás között való viszonyt illetőleg Európa kelete és nyugata éles ellentétet tüntet föl. Keleten¹ a mezei és erdei gazdaságokban, a bányaművelésben, az iparos műhelyekben s a kereskedelemben, szóval, a termelő foglalkozásokban,² ritkán látni belső egyenetlenséget. A békét a gazda s a munkások által egyaránt tiszteletben tartott szokások biztosítják. Nyugaton ez az összhang szintén sok műhelyben megvan; mások azonban, a hagyománnyal szakítva, ellenségeskedés színterévé válnak, mely épp úgy veszélyezteti a nemzetet, mint az illető családokat.

A termelés mechanikai munkáival foglalkozó néprétegek közt lábra kapott zavar szükségképp átcsap a szellemi munkával foglalkozó osztályokra is. Tévedéseik és vétkes erkölceik révén sokszor épp ezek oltják be a méetelyt, vagy ezek késleltetik a reformot; erre vonatkozik Richelieunek e könyv élén idézett mondása. E hatások a jelen korszakban³ (17. §.) Franciaországban jobban érvényesülnek, mint Európa bármely más államában; kivált a kormányzó és tudományosan művelt rétegekből indultak ki; s nyolcz évszázad óta (14. §.) feledésbe ment veszedelmes sajátságok feléledésével,

¹ A 40-es évek Magyarországot is beleszámítva. Bővebb meghatározása a 9. §-ban.

² Le Play *art usuel* = termelő foglalkozás alatt minden oly munkát ért, mely az emberre nézve hasznos dolgokat termel.

³ A francia nemzet hanyatlásának kora 1661-től kezdve.

a régi monarchia alatt az erkölcsi hanyatlást, korunk forradalmi közben az állandóság hiányát idézték elő. Azonban, ha a műhelyekben létező baj nem is a legveszedelmesebb, sem a legmélyebbreható, mégis az a legszembeötlőbb és időszakai forradalmainknak az szolgáltatja szereplőit s a működés eszközeit. Minthogy egy másik munkámban¹ a két foglalkozási ágat² már jellemeztem, itt főképp a termelő munka műhelyeivel fogok foglalkozni s a munka szervezésének igazi módját főleg eme műhelyekre való tekintettel fogom kutatni.

E munkában két igazság összeegyeztetését sokszor kell hangoztatnom: egyik az, hogy a műhelyekben az ellenkezés legott nyilvánul s a népben az elégedetlenség legott kifejlődik, mihelyt a boldoguló műhelyekre jellemző szokásoktól eltérnek s hogy a baj megszüntetésére elég eme szokásokhoz visszatérni; másik az, hogy a jó szokások elhagyása csaknem mindig az elvek elfeledéséből ered; ha tehát az erkölcsöket vagy az intézményeket akarjuk reformálni, a munkát a gondolkodás reformján kell kezdenünk. A miből az következik, hogy a társadalmi egyenetlenségek által megbomlasztott nyugati népeknek előbb némely primordiális fogalmakat kell emlékükből idéznünk, melyek az oly műhelyekben, hol ma is béke honol, a hagyományos szokással együtt szállnak nemzedékről-nemzedékre.

E fejezetben eme fogalmakat akarom kifejteni. E végre csak rövid foglalatját adom a dolognak, korábbi munkáim bő fejtegetései nélkül; csupán néhány oly körülmény megfontolására terjeszkedve ki, melyek a következő fejezetek megértésére nézve fontosak.

¹ *La Réforme Sociale en France*, 3. kötet.

² T. i. a termelő s a szellemi munkát.

2. §. A jó és a rossz a műhelyben.

Az emberek s a dolgok sokféleségének közepette a munka legjobb szervezése mindenütt bizonyos érzelmekről s még láthatóbban bizonyos hagyományos szokásokról ismerszik meg. E szokások nyugat némely vidékén egyre ritkulnak; de a megfigyelő, ki Európát a maga egészében tanulmányozza, sokszor fölfedezi őket, kivált ha oly családok körében tartózkodik, melyek a köztisztletben álló műhelyek kötelékébe tartoznak.

E családok fizikai, szellemi és erkölcsi jólétben élnek; megvan bennük az emberi természettel összeférhető minden állandóság; végre, kölcsönös viszonyukban az összhang teljes. Magának e boldog állapotnak szembeötlő mutatója az, hogy az egyén sorsával meg van elégedve s a fennálló rendhez ragaszkodik. Különösen a munkásosztály idegenkedik minden változástól; elannyira, hogy a hasznos újítások megszerettetése a vezető osztályoknak (3. §.) s a társadalmi tekintélyeknek (5. §.) egyik főfeladatukká válik. Az ellenkező hajlandóság legfeljebb néhány elfajzott egyénben található s tisztára esetleges jellegű. Azonkívül a rendbontás e tünetei, az illetők rossz erkölceivel egyetemben, bántják a közvéleményt is és a jóhoz való ragaszkodást mindenkiben annál jobban megerősítik.

Jóllehet, az ily szervezet mellett a műhely békéje nem mindig terjed ki az egész tartományra vagy államra (69. §.); ám, ha a politikai szenvedélyek a vezető osztályokat pártokra szaggatják s polgárháborút idéznek elő, a meghasonlás a munkásszemélyzet közé nem hatol el: a munkások gazdájuk ügyét teszik magukévá s védelmére köréje csoportosulnak.

Ha a vezető osztályok az ily szenvedélyektől mentesek, azt a társadalmi szervezetnek egy feltűnő vonása

legott elárulja, mely az utast a mélyebb megfigyelés alól fölmenti: a közcsend magától áll fenn, minden fegyveres hatalom beavatkozása nélkül; a rendőrség a közhatóságnak csak ártatlan jelvényét¹ hordja. Sőt költségkimélés szempontjából olykor beérik annyival, hogy az illető jelvényt imitt-amott közszemlére² teszik ki.

*

Ha ellenben a műhelyek az emberek megromlása következtében bomlásnak indulnak, épp viszáját mutatják annak, a mit imént leírtam.

A családok zúgolódnak és állhatatlanok. A közös munkában állók egymással ellenkeznek. Sokszor, kiket az isteni jóság a legbensőbb kötelékekkel kapcsolt vala egybe — házasségeket, szülőt és gyermeket, gazdát és cselédet — ugyanez az Istenostora választja el egymástól. A szenvedéstől s az elszigeteltségtől elkeseredve, az egyén nem ragaszkodik a fennálló rendhez; sorsával elégedetlen s a változáson mohón kap.

Ha a vezető osztályok ellenségeskedése polgárháborút szít, a munkások nyíltan gazdáik ellen szövetkeznek. Ha a közcsend nincs nyilvánvalólag megháborítva, a belső meghasonlás olykor nem tűnik szembe; de legott kész kitörni, mihelyt a nyugtalan-ságra való valamely új ok a csalóka nyugalmat megzavarja. A társadalom e siralmas állapotát az utas

¹ Kivált Anglia falvaiban; de gyakori e szokás Európa egyéb államaiban is.

² Így Biscayában „egy, olykor teljesen üres pad, mely elé lándzsa van szúrva — a hatóság hajdani jelvénye — elegendő arra, hogy a nép épp oly rendesen viselje magát, mintha csak maga a falusi bíró volna jelen“. (*Truebla* emlékirataiból.)

előtt legott nyilvánvalóvá a rendőrség katonai szervezete teszi.¹

Ha egyazon birodalom egyik részében a fegyveres erő állandón látható, a másikban nem, az biztos jele annak, hogy egyik helyen baj van, másik helyen pedig a viszonyok egészségesek.

Így Anglia és Skótország falvaiban a rendőrség csak pálczával jár; már (29. §.) a gyáripari tömörületek közelében ezenfelül némi rejtett védő eszközzel van ellátva; Irországban végre nyíltan fel van fegyverezve, mint a párisi rendőr, vagy a mezei csendőr Franciaországszerte.

3. §. A munkás-személyzet s a vezető osztályok.

Hogy a jó és rossz meghatározását teljesebbé tegyük, itt némi magyarázatát kell adnom a vezető osztályok s a műhelybeli munkásszemélyzet közt való megkülönböztetésnek, melyet (1. és 2. §.) imént közbevetőleg említettem.

Mint fentebb jeleztem (1. §.), e munkámban főképp a termelő munkával foglalkozók helyzetét vizsgálom. Igazában mindenütt ezek alkotják a nemzet zömét s a társadalmi szervezet jellemző vonásait az ezek és a vezetők között kifejlett viszony adja meg. Vezető osztály alatt értem mindama kiváló egyéniségek összességét (ha még oly távol állanak is a műhelyek vezetésétől), kik a társadalomnak irányt szabnak, akár a közintézmények által reájuk ruházott hatalomnál,

¹ Ha a baj netovábbját éri el, a fegyveres erő nem csupán segítője a kormánynak, hanem némileg tekintélyének forrásává válik. Így volt ez Róma hanyatlása idején; ma (t. i. 1855.) ismétlődni látszik Spanyolországban.

akár a hagyomány, a gazdagság, a tehetség vagy erényeik révén szerzett erkölcsi befolyásuknál fogva. A két osztály közt — a jó és a rossz elterjedését illetőleg — csaknem mindenütt meglepő ellentét észlelhető.

A vad vagy barbár népek szükségleteikről keservesen bírnak gondoskodni, durva munka vagy az erkölcsi törvényt többé-kevésbé áthágó szokások útján. E népeket a létfenntartás munkája csaknem teljesen igénybe veszi; de az csak súlyedésükre szolgál. Alárendelt állapotukból csakis néhány, többnyire idegen ember vezetése alatt bírnak kiemelkedni, a kik tekintélyüket tehetségüknek s erényeiknek köszönik.

A művelt népek zöme időnként maga válik erényessé, állásukra érdemes kormányzók vezetése alatt. A hagyományos szokás s az erkölcsi törvény jótékony befolyása alatt a munkásműhelyek nagy tökéletességre emelkednek; a nép pedig mindenféle anyagi, szellemi és erkölcsi jólétnek örvend. E közben maga a nemzet is a hatalom magas fokára jut, a munka által létrehozott erkölcsös és szapora törzsökös családokból származó (6. §.), s a nemzet véréből való vezető osztályok közreműködésével. Ám ez a boldogulás, minél inkább kifejlődik, annál hajlandóbb, tulajdon sikerei által, a gőg s a gazdagság következtében, határt szabni maga-magának. A rosszat a politikai vagy valóságos tekintély letéteményesei¹ kezdi terjesztetni, kiket szívesen választanak a gazdagok köréből; mert ily helyzetben legkönnyebben engedi át magát az ember bűnös hajlamainak, az abból eredő kellemetlenségeket a közre háritva. A henyéléstől elfajult vezető

¹ Innen a közmondás: *fejétől bűdösödik a hal.*

osztályok nem érik be azzal, hogy a népet rossz példájukkal megrontsák, minden kicsapongást megengedve maguknak, melyet az érzékiség s az önző érdek sugalmaz; hanem, mintegy megszédülve, tulajdon nyilvánvaló érdekükkel ellentétben, ők maguk válnak a tévedés és a rombolás terjesztőivé: maguk ássák alá beszédjükkel és írásaikkal, valamint példájukkal a vallásos hitet, a családi szellemet, a társadalmi rangfokozatok hagyományát s általában mindazon eszméket és érzéseket, melyekben eladdig a társadalom ereje állt.

Európa udvarai a XVIII. századnak elejétől végéig e szomorú látványt nyújtották. Ezzel idézték fel a társadalom összeomlását, melynek legvéresebb epizódja a francia forradalom volt s melynek visszahatása az egész európai szárazföldön jobban terjed, mint valaha. Végre az eltévelyedés olykor odáig megy, hogy maga a törvény, a tulajdont s az által a családot és a válást támadva meg, az egyének akarata ellenére, szünetlen meg-megújítja a társadalom bomlását. Ilyen, például, 84 év óta a francia örökösödési törvény hatása, melyet a rémuralom erőszakolt a nemzetre. E törvény nyomása alatt, melyet egész hivatalnok-hadsereg (46. §.) hajt végre s a gonosz szenvedélyek segítenek elő, a tulajdon fogalma annyira meghamisult, hogy ma már csupán az egyéni élvezés gondolata fűződik hozzá. Innen az, hogy az ősök tűzhelyének vagy műhelyének örökösei nem érzik magukat semmire kötelezve, sem az ahhoz tartozó cselédek, sem a család, sem a haza iránt. E társadalomellenes uralom alatt a vezető osztályokból származó ifjak a gazdagságot a születés feltétlen jogán követelik maguknak, a mely, természetesen, általánosabb és botránkoztatóbb, mint a haj-

dani elsőszülöttségi jog (43. §.). Nem csoda tehát, ha a munkás-személyzet elszakad az oly gazdától, ki csupán birtokosa a műhelynek, anélkül, hogy egyetlen kötelességet is teljesítene; ha megveti azokat, kik a munka gyümölcsében csak a henye, kicsapongó élet eszközét látják; s ha végre ez a megvetés magára a tulajdon elvére is kiterjed és a kommunizmust nemzi.

Azonkívül a közhatalom gyakorlása, még akkor is, ha a gazdagság bírása nem súlyosítja azt, mindig korrumpáló, hacsak erőteljes erkölcsi befolyások nem ellensúlyozzák (8. §.). Rombolásait főképp a henye osztályok közt viszi véghez; de nem kiméli meg a kezük munkája után élő osztályokat sem, ha nagy nemzetnél az intézmények, saját közvetlen érdekeiknek ellenőrzésén kívül, a szuverénítás gyakorlásában is bizonyos részt juttatnak nekik (69. §.). Így az Egyesült-Államokban a választási rendszer, eltérve a törvényszentesítette helyi szokásoktól (69. §.), s az egyetemes választói jog lejtőjén egyre lejjebb csúszva, a jóérzésűeket egyre jobban száműzi (69. §.) s a romlottsághoz, mely e nagy birodalomban mindenfelé mutatkozik, nem kevésbé hozzájárul, mint a gazdagsággal való visszaélés.

Ekképpen a befolyások, melyek a boldoguló népeket rossz útra terelik, többfélék, mint azok, melyek a szenvedő népet a jóra visszavezérelhetik. Lealjasodott nemzetnél a keze munkája után élő tömeg nem emelkedhet föl újra új vezető osztályok keletkezése nélkül; de boldoguló népnél a romlás siettetésében az is közreműködhetik. E befolyások különböző voltát két példán fogom megmutatni. Angliában a munkás-személyzet — a hagyományos szokás elhagyásával maga helyezvén magát az erkölcsi renden kívül —

csakugyan maga okozta bomlását (29. §.). Franciaországban ellenben XIV. Lajos és utódja, az erkölcsi törvény megszegésével, először a vezető osztályokat mételyezték meg; a műhelyek munkás személyzetét azután fokozatosan ezek bomlasztották szét (30. §.). Az a durva concubinatus, mely Páris műhelyeiben ma pusztít, egyenes leszármazottja a házasságtörésnek, melyet a versailles-i udvar országvilág színe előtt rendszerezített (17. §.).

A nyugateurópai nép erkölce napjainkban mélyreható átalakuláson megy át. A társadalmi ellentét, a nemzetek betegségének ez a rettenetes tünete, egykor (14. §.) csak nagy időközökben fejlődött ki a társadalom magaslatain; ma elharapódzott az összes műhelyekben is és állandóvá vált. Ebből a nyugati népek olyfokú elgyöngülése következik, melyet kormányzók nem győznek eléggé figyelembe venni. Mintegy szédültől ragadtatva, ma a métely terjedését a kontinens minden nagy nemzete sínyli. A jobbak, kiknek a közvéleményt irányozniok kellene, egyre jobban pártokra szakadoznak; míg példátlan megegyezés jó létre azok közt, kik a társadalmi rend felforgatására törnek. Elbizakodva a boldogulásban, melyet most megvetett hagyományoknak köszönnek (14. §.), a vezető osztályok feledik a vallás és a történelem tanításában rejlő üdvös intelmet (12—17. §.). Ezt az erkölcsi hanyatlást főképp egy újfajta tévedés idézi elő, mely a feltétlen haladás (58. §.) állítólagos tanára támaszkodva, a boldogulás végtelen korszakának eljövetelét igéri, melyet a népek a vaksorstól várhatnak, a nélkül, hogy azt önfeláldozás, egyéni áldozatok és hazafiság árán megérdemelni tartoznának.

4. §. A műhelybeli hagyomány s a tízparancsolat.

A romlottság általában a vezető osztályoktól ered; de főforrása olykor a műhelyek személyzetéből is fakadhat. Ez utóbbi esetben a bajt úgy a gazda, mint a munkások, terjeszthetik. De eredetének e többféle-sége mellett a rossz egyetlen végső okra: az erkölcsi törvény megszegésére, vezethető vissza.

Az erkölcsi törvény legjobb kifejezése Mózes tízparancsolata, úgy, a mint azt az Evangélium kiegészíti; mert a mely népek azt legjobban betartják, azok élvezik a legnagyobb jólétet, állandóságot és összhangot. A termelő foglalkozásokban a tízparancsolat befolyása alatt kifejlődött gyakorlat alkotja mindenütt a munka legjobb szervezetét, azt, a melyet kiválólag nevezhetünk műhelybeli hagyományos szokásnak vagy egyszerűen hagyománynak. A kételkedők, kik a válást háromszáz év óta visszautasították, a keresztény tanítás kitünőségének elismerésében általán megegyeztek.¹ A mai tudósok megvetik; csakhogy ők oly tudomány nevében beszélnek, mely egyenesen azt hangoztatja, hogy sem az erkölccsel, sem a józan észszel, sem az emberiség jólétével nem törődik² (39. §.).

Tárgyam természete sokszor rátérít ama benső viszonyra, mely a társadalmi rend fenntartása s a tíz-

¹ *Proudhon* a tízparancsolatról ezt írja: „Keressetek az emberi s polgári összes kötelességek között csak egyet is, mely ne erre vezetne vissza — nem találtok. Ellenben ha bárhol egyetlen parancsolatot, egyetlen ily mértékben feloldhatatlan kötelezettséget mutattok, előre is okom van e kötelezettséget, e parancsolatot lelkiismereten kívülnek, következésképpen önkényesnek, igazságtalannak és erkölcstelennek nyilvánítani“. (*A vasárnap megünneplésének hasznáról*. I. 13. és követk. lap.)

² Célzás a 60-as évek túlzó materialista bölcselőire.

parancsolat betartása, tehát a hagyomány lényeges szokásai s az azokból eredő erkölcsi erők között fennáll. Igyekeztem tehát e kapcsolatot lehetőleg egyszerűsíteni; e végre a tízparancsolatot két szakaszba foglaltam:¹ elsőbe az 1., 2., 3., 4., 6. és 9. parancsolatot, melyek Isten, az atya s a nő iránt való tiszteletről szólnak; másodikba az 5., 7., 8. és 10. parancsolatot, melyek az emberölést, a lopást s a hamis tanúságot tiltják. Ez a megkülönböztetés kezd érvényesülni némely európai nemzet törvényeiben. Az a törvényhozás, a mely a legerőteljesebb fajokat hozta létre, az egész tízparancsolat betartását szigorú büntetés terhe alatt rájuk róttá (8. §.). Holott Franciaországban a forradalom óta a büntetőtörvény csakis a parancsolatok második csoportját ismeri. Ez nem valamennyi boldoguló nép irányzata, főképp a nő iránt való tiszteletet illetőleg (48. §.). De a keserves tapasztalatok előbbutóbb bennünket is vissza fognak vezetni a józanabb útra. Ebben is úgy, mint egyébben. a szabadság kiterjesztése csak az esetben igazolt, ha az az anyagi jóléttel s az erkölcsi renddel összefér.

5. §. A társadalmi tekintélyek a hagyományos szokások őrei.

A nemzetek a jólét és összhang legfelső fokára nehezen emelkednek. De azoknak, a melyek azt elérték, szinte még nehezebb az erkölcsi romlástól őrizkedniök, melyet akkor a hatalom s a gazdagság szül.

A métélynek a termelő munkával foglalkozó rétegek rendesen jobban ellentállnak a többinél. Az

¹ A francia viszonyokra jellemző, hogy Le Play szükségesnek látta a tízparancsolatot könyvében közölni.

ellentállás főszékhelyei pedig az oly gazdák műhelyei, kik a virágzás korában fölvelt szokásokhoz a hanyatlás korában is hiven ragaszkodnak. Kikben e küldetés teljesítésére a szükséges gazdagság, tehetség és erény megvan; kik a kormányzók s a henye gazdagok erkölcsrontó hatását¹ saját személyes befolyásukkal ellensúlyozzák: azok joggal igényelhetik a *társadalmi tekintély* elnevezést. Még szilárdabb a műhelybeli hagyomány akkor, ha az erkölcsi törvény nem csupán a gazdában, hanem az egyszerű munkásokban is erős gyökeret vert.

E tekintélyek — a mint hosszas utazásaim közben megállapíthattam — mindenütt ugyanazon vonásokról ismerksenek meg: áhitattal őrzik az ősi szokást, hogy utódaiknak átadhassák; munkásaikat a tisztelet s ragaszkodás fűzi hozzájuk; minden országban s minden foglalkozási ágban nem csupán hasonló eljárást követnek, hanem egyenlő módon oldják is meg amaz elvi kérdéseket, melyek napjainkban végtelen vitákat idéznek fel; s ez a megegyezés maga legbiztosabb ismérve az igazságnak. Miután a rossz időszakokban a kormányzók által terjesztett mételynek jobban ellentálltak, mint a nemzet többi része, a reform korában ők annak legfőbb segítői. A társadalmi tekintélyek befolyása azonban műhelyükön túl is terjed, a közjóra irányuló magán-egyesületekben mindig előkelő helyet foglalnak el (67. §.); szintűgy az egyházközségben s a helyi közigazgatásban (68. §.), valamikor a nép, szabad

¹ Ily szerepet játszottak Európában a mezei gazdaságok s az ipari műhelyek a XVIII. században, e szomorú korban, mikor XV. Lajos, II. György, Nagy Frigyes, Nagy Katalin s az apró fejedelmek nagy része nyíltan szegte meg a tizparancsolatot s terjesztette a romlást maga körül.

akaratát élvezve, azzal helyesen él. Azonfelül az utas figyelmét mindig a nép becsülése és hálája tereli rájuk.

A társadalmi tekintélyek nem csupán a nagy iparban találhatók, t. i. ott, a hol sok munkás dolgozik; hanem épp úgy az egyes törzsökös családok (6. §.) apró műhelyeiben is, hol a műhely a tűzhelylyel olvad egybe. Az apa, ki egyszersmind gazda is, örökösével társul, ki feleséggestül házában lakik; azonfelül munkások gyanánt maga köré gyűjti az atyafiság hajadon- és legénytagjait; a felnőtt gyermekeket, kik hozományukkal még nem alapítottak saját tűzhelyet; végre szükség esetén, cseléd gyanánt, segédek s inasokat, kiket családtagokul tekint. A középkor, melyben mai korunk legszilárdabb intézményei gyökereznek, hasonló sikerrel teremtette meg úgy a kis, mint a nagy műhelyek társadalmi tekintélyeit (14. §.). Azóta e törzsalakok, simulván a változó idők szükségleteihez, fennmaradtak, hacsak az uralkodók vagy a nép zsarnoksága rendszeresen szét nem rombolta őket. Az oly nemzeteknél, melyeknél a kormány az egyéni (67. §.) és helyi (68. §.) szabadságot tiszteletben tartotta, bőviben vannak úgy a mezőgazdaság, mint az ipar terén. Igaz, hogy a termelés rengeteg mérvű megnövekedését, melyet a kereskedelem korunktól követel — egész sereg mesteri szerszám kitalálása, a köszén s a gőzgép alkalmazása, végre a nemzetközi nagykereskedelem növekvő fontossága révén — általánosan a nagy műhelyeknek tulajdonítják. Ám a munka kiterjesztéséből részüket az apró műhelyek is kivették.¹ Franciaország-

¹ Így pl. Párisban az ipar és kereskedelem óriási fejlődése közepette az apró családi műhelyek száma ma is nagyobb, mint a nagy műhelyeké. 1860-ban 101,170 műhely közül 62,199-ben maga a mester egyetlen segéddel dolgozott; 31,480-ban 2—10 segéddel; s csupán 7402 műhelyben dolgozott 10-nél több segéd.

ban az ily apró műhelyeknek kitünő példái ellentállottak a hanyatló *régi rendszer*¹ s a forradalom (17. §.) rontó befolyásának; úgy itt, valamint Németországban, a városoktól s a nagykereskedelmi útvonalaktól félreeső vidékeken ma is fennállnak. Az ilyen apró műhelyeket kormányzó társadalmi tekintélyek bámulatos típusokat szolgáltatnak, melyeket ipari középpontjainkban vagy elaprózott határu falvainkban (46. §.) hiába keresnénk. Ezek a mértékletesség és erény ősi hagyományaihoz ma is ragaszkodnak; míg a társadalmi rangfokozat csúcsán álló tekintélyek a becsületérzéssel együtt a faj legragyogóbb tulajdonságait egyesítik. Az igazi reformnak mindkét tényező segítője lesz; ha ugyan az nem várat magára sokáig; azaz, ha ama tényezőket a polgári törvénykönyv bomlasztó hatása már előbb tönkre nem teszi. (K.)

6. §. A hagyományos szokás a család háromféle formája mellett.

A hagyományos szokások s a tizparancsolat betartása, mely amazoknak alapja, bármely népnél csakis akkor maradhat fenn, ha azt mindegyik nemzedék beleolthatja a következőbe. A családnak azonban nem mind a háromféle szervezet mellett áll egyenlőn hatalmában ezt a beoltást egyenlő mértékben s egyenlő hathatósan eszközölnie.

A hagyományt legjobban a patriarkális családi szervezet tartja fenn. Keleten ez még nagyon el van terjedve (9. §.). E szervezet mellett a szülők házas fiaikat

¹ T. i. a nagy forradalom előtti abszolút királyság, melyet a francia *ancien régime*-nek nevez.

s azok gyermekeit házközösségben mindvégig maguk mellett tartják. Minthogy az ifjú nemzedékekkel, tekintélyük épségben tartása mellett, szakadatlan érintkeznek, fáradságukba sem kerül, hogy az ösöktől átvett hitet, eszméket és szokásokat, úgy a tűzhely, mint a műhely körében, az ifjabbakba átültessék.¹ Az öreg szülők halála után az új családfő, ki már félszázada alá volt vetve a hagyományos szokásoknak, maga is ráparancsolja azokat gyermekeire. A boldoguló népeknél ez a rendszer, a műhely társadalmi szervezete szempontjából, csak előnnyel jár. De a munka, a technikai eljárást illetőleg, kaptafamunkává fajulhat; ha t. i. az ifjoknak vándorlás által bővíteni ismereteiket nincs módjukban; vagy ha a vezető osztályok, s kiváltképp a társadalmi tekintélyek, az újítás szükségét nem terjesztik kellő mértékben (2. §.).

A hagyomány befolyása az ifjúságra legkevesbbé a nem-állandó családban érvényesül. A felnőtt ifjak, mihelyt kenyerüket meg bírják keresni, az atyai tűzhelytől elszakadnak; a hagyományos szokások betartására mi sem kötelezi őket; csupán ama szokásokat veszik át, melyek a fajfentartás érdekében mellőzhetetlenek. E feltétlen alakjában azonban a nem-állandó család csupán egynémely lesülyedett, vad népnél található. Azonban a kényszer-osztály (E) elfogadása óta Franciaországban is hova-tovább lábra kap. Már nem egy feltűnő vonás árulja el. A gyermekeken a szülői befolyás kevéssé látszik meg; sokszor még a vadak-

¹ „Az embernek rendesen módjában van gyermekeivel ismereteit közölni; még inkább érzelmeit. Ha nem így van, arra mutat, hogy az atyai ház munkáját külső befolyások rombolták le“. (Montesquieu, *De l'Esprit des Lois*. IV. könyv, V. fejt.).

nál is kevesebbet érintkeznek velük.¹ A felnőttek nejük-
ket nem a régi tűzhelyhez hozzák; jövőjük reményét
sem fűzik sem e tűzhelyhez, sem szüleik műhelyéhez.
Azoknak elhaltával a gyermekek a műhelyben hagyomá-
mánynyá vált kötelességek elvállalására nem kötele-
lezhék. Sőt joguk van azt a tűzhelyet, őseik gazda-
ságát vagy gyárát, fel is oszlatni s annak töredékein
megosztozni. Következésképp a cselédség vagy a
munkás-családok sorsára sincs gondjuk, kiknek ez az
osztzkodási jog életfeltételeiket veszi el. De e rend-
szer mellett magában a munkában sincs állandóság.
Igaz, hogy a módszerek tökéletesedésével s a műhelyek
forgalmi jövedelmezőségének emelkedésével az sokszor
föllendül. De, a mint később ki fogom mutatni, sem a
társadalmi békével s a faj térfoglalásával, sem a ha-
gyományos szokás s a tizparancsolat betartásával meg
nem fér.

A törzsökös család, a mely a két szélső typus
között áll, bámulatos szervezet, mely úgy a maradi-
ságban, mint az állandóság hiányában rejlő veszedel-
met kikerüli. Nyugat (9. §.) középső tájainak virágzó
részein mindenütt jeles példáit találni. Itt az apa ősi
tűzhelyét és műhelyét ama gyermekére hagyja, kit
legalkalmasabbnak ítél arra, hogy a szokás-szentesi-
tette kötelességeket családja, munkásai, a helység s
az állam iránt teljesítse. Ezen örökösével egyetértve,
kit lehetőleg korán társul fogad, többi gyermekeit
egész életén gyűjtött megtakarított tőkéjéből elégíti
ki, őket szabadjukra hagyva, hogy hajlamuk szerint

¹ Egyik oly vonása a mai francia erkölcsöknek, melyet az
európai közvélemény leginkább helytelenít, az a sok bentlakó
intézet, melyben a jómódúak gyermekei szüleiktől távol s a
családi tűzhely hagyományaitól elidegenedve nevelődnek.

válasszanak életpályát. A kik közülök akár az anyaországban, akár a gyarmatokon új műhelyt alapítanak, azokat a hagyomány nem köti. Nyügözetlen vállalkozhatnak bármire, a mit az újítás szelleme sugall. Mi sem gátolná őket abban sem, hogy jobb szokást kezdjenek, ha az, a mely ősidőktől fogva uralkodik, épp úgy, mint a tőle elválaszthatatlan tizparancsolat, nem lenne magára az emberi természetre alapítva. A szabad végrendelkezési jogra alapított törzsökös család a faj számára a szaporaság minden előnyét biztosítja. Az új családokban az újításnak tág teret enged; de az ősi hajlékokkal együtt fentartja amaz anyagi és erkölcsi előnyöket, melyek a sírok iránt való kegyelettel a tűzhelyhez s a műhelybeli hagyományhoz való ragaszkodást is öröklővé teszik. Az európai társadalom legjelesebb példáit mindenkor és ma is ez szolgáltatja.¹ A legegyszerűbb törzsökös családok kebeléből sarjadnak többnyire — a szülék s az örökös önfeláldozása és áldozatai révén — a nagy tehetségek s a nagy erények, melyek a virágzó társadalmaknak

¹ A forradalom előtt a törzsökös család Franciaországban bámulatos vonásokat tüntetett fel, melyeket az utasok sokszor megcsodáltak. Az angol *Young A.* írja a XVIII. század végén: „Olyik párisi magánház óriási, minthogy a családok együtt élnek... Már csak ezért is megszerettem volna őket... Ha a legidősb fiú megnősül, nejét atyja házához viszi, hol már kész lakás vár reájuk; ha a leány nem elsőszülötthez megy, férje szintén odaszáll, a mi a családi asztalt roppant megélénkíti. Ezt nem lehet a takarékoskodásnak betudni; mert e szokás a leggazdagabb családoknál épp úgy megvan. Ez a francia modorral megfér; Angliában a kudarcz bármely társadalmi osztályban biztos volna. Nem következik-e ebből, hogy a nemzet, a melynél ez lehetséges, a legjobb természetű?” (*Voyages en France.*)

hirnevet szereznek. Gascogne és Normandia paraszt-jainál s gazdálkodó nemeseinél ez az állapot gyakori volt; a baszk tartományokban ma¹ is úgy van, valamint sok német tartományban s Nagybritanniában. Tudok egy angol családot, a hol — családja által anyagilag és erkölcsileg segítve — tíz ifjabb fiú szerzett nagyobb vagyont munkájával, mint legidősebb bátyjuk. S ámbátor a gyarmatokon gazdagságban élnek, nincs nagyobb boldogságuk, mint ha karácsonykor családotul a szerény tűzhely köré gyűlhetnek, a mely mellett bölcsőjük ringott.

Míg a nem állandó család a gazdag osztályoknál minden nemzedékben egyetlen engedetlen, préda fiat nemz: a törzsökös család hasonló feltételek mellett, a nemzeti hagyományt őrző örökösön kívül, átlag kétféle fiút nevel, kik a vállalkozó szellemből s az okos újítások iránt való érzékből eredő előnyöket úgy a gyarmatoknak, mint az anyaországnak biztosítják.

7. §. A boldogulás vagy a hanyatlás a műhelyben s a nemzetben.

Ha a társadalmi tekintélyek köteleességüket teljesítik, azaz, ha munkatársaikkal a tizparancsolatot s a hagyományos szokásokat megtartatják, saját családjukat pedig az erkölcsi romlástól megóvják, a társadalomnak már pusztán ezzel is a jólét és az összhang elemeit szolgáltatják. Azonban a nemzet a boldogulás ez állapotát végérvényesen csak akkor éri el, ha a nép s a társadalmi tekintélyek között levő összhang ez utóbbiak s a helyi, tartományi és állam-kormányzat élén álló tényezők között is létre jött.

¹ T. i. 1877-ben.

A kormányzás feladata igazában ez összhang megteremtésében áll, a fejedelem, a kormányzók, a termelő munkát intéző társadalmi tekintélyek s ama szellemi munkát végző kiváló emberek közt. Ezt a kérdést egy másik művemben¹ fejtettem ki. De ki fogom fejteni röviden ennek utolsó fejezetében is (61—70. §§.); azonkívül a következő szakaszban meg fogom említeni a két főmegoldást, a melyekre való utalást mellőzni a társadalmi reform bármely ágának tanulmányozása közben lehetetlen.

Bármely nemzet boldogulása, miként kifejtendő leszek (8. §.), két nagyon elütő rendszer mellett lehetséges; de mindenütt azonos vonásokról ismerhető föl: T. i. a vallásos hit minden szívbe bele van vésve; az összhangot s a jólétet az osztályok kölcsönös viszonyában a béke, a családban a szaporaság mutatja. A munkához és szófogadáshoz szoktatott számos fiatal-ság a bővülő műhelyeknek munkással, a hadseregnek újonczczal való ellátására bőven elégséges; valamint arra is, hogy a sokasodó faj a földgömb miveletlen részein virágzó gyarmatokat alapítson.

A nemzet hanyatlása ellenben mindig összeesik a boldogulásra vezető két rendszer felbomlásával. Az egyénben a hit kiveszése, a családban a meddőség, az államban a polgárháború jelzi. A nem szaporodó vagy fogyó s forradalomra és ellenségeskedésre hajló népesség sem a műhelyek szükségletére, sem a föld védelmére nem elegendő. Egykori határai közt csak bajjal tartva fenn magát, a fajnak semmi része az új gyarmatokban, miket a boldoguló népek anyaállamaikon kívül alapítanak. E vonások Franciaország-

¹ T. i. a *La Réforme Sociale de la France*-ban.

ban a jelen korszak nemzedékeinél (17. §.) egyre nyilvánvalóbbak lettek, úgy a hanyatló *régi rendszer*, mint a forradalmak mai időszakában. Ma már csak amaz írók nem látják meg őket, kik az erkölcsi renddel nem törődve, a boldogulást kizárólag a gazdagsággal s az érzéki élvezetekkel mérik (29. §.). A mi magukat az élvezeteket illeti, a történelem arra tanít, hogy mihamar véget fognak érni, hacsak a mai áramlatot más irányba terelni nem sikerül.

8. §. A jó és a rossz a kényszer és a szabadság rendszere mellett.

Az egészséges állapot a családban, a műhelyben s az államban, vagy más szóval, a nemzeti boldogulás tehát az intézmények s az erkölcsök összhangjában nyilvánul. Úgy a vallásos, mint a polgári törvények oda irányulnak, hogy a családot a tizparancsolat, a műhelyt a hagyomány uralma alá hajtsák (19. §.). A társadalmi tekintélyek (5. §.) s a kormányzók a romlás meggátlására egyetértőleg járnak el; annak forrása: vagy a rosszra való szünetlen ösztön a fiatalságban,¹ vagy a gazdagság, melyet a boldogulás, az erkölcsi rend nagy veszedelmére, egyre gyarapít.² Ez a szerencsés egybehangzás azonban a történelemben ritkaság; koronkint mégis létrejött, az emberiség gyermekkorától kezdve, két oly társadalmi rendszer hatása alatt, miknek céljuk közös, noha elérésére különböző úton törekednek.

Az első esetben a főhatalom kizárólag a fejedele-

¹ „A balgaság belenőtt a gyermek szívébe, de a fegyelem vasvesszeje kiűzi onnan“. (Közmondás).

² Bizony mondom, könnyebben átmegy a hajókötél a tífókán, mintsem gazdag ember a mennyországba jutna. (Máté ev.)

lem vagy kevés ember kezében összpontosul. Ugy a vallásos, mint a polgári törvény a fegyveres erőre támaszkodik. E rendszer feltétlen alakjának elvei szerint, a fejedelem Istentől letétbe kapott minden tekintélyt, de kötelezve is van arra, hogy mindenben jó példát mutasson. Ez az előjog s e kötelesség hasonlóképp egyesül a kormányzóknak, kik által a fejedelem hatalmát gyakorolja; ezeknek a feladata tehát abban áll, hogy a rossznak minden nyilvánulását elfojtsák úgy az államban, mint a tartományban (69. §.). A társadalmi tekintélyek (5. §.) a fejedelem és helyettesei iránt a legmélyebb tisztelettel viseltetnek: parancsaiikat és utasításaitak készséggel fogadják; s a helyi közigazgatásban (68. §.), a műhelyben (19. §.) s a magánéletben (67. §.) viszont ők is rászoritják a népet a jóra, melyet a hagyomány munkára és engedelmes-ségre szoktatott. Úgy látszik, az ily szervezetre jobb elnevezés nincs, mint a *kényszer rendszere*. Ez a rendszer még tökéletlen elvek és szokások mellett is, sokszor nagy eredményeket hozott létre. Napjainkban¹ példa rá Oroszország, mely a boldogulás legtöbb jelét egyesíti (7. §.). 1861-ig erőszakkal alkalmazta a munka szervezetére. A nemzeti vallás érdekében szükség esetén a világi hatalmat is igénybe veszi. A népet erőteljes hittel töltötte meg; nevezetesen a halállal szemben oly derűt oltott belé, mely minden megfigyelőt meglep.²

¹ 1865.

² Egy hivatalos jelentés a következőkben számol be az almai csataterén maradt halottakról:

„A halottak arca többnyire nyugalmat s ájtatos megadást fejezett ki. Mások mintha szólni akartak volna s mintegy átszellemülve boldogan mosolyogtak volna az égre . . . egyik kissé oldalt feküdt, mintegy térdelve, összekulcsolt keze fölemelve, feje hátra vetve, mintha imádkozott volna“. *Chenu orvos jelentése a krími háborúról*, 1854—56.

A fejedelmi hatalommal egyesült vallásnak e jótékony hatása sok nép nagyságának volt kiindulópontja; de rendesen nem sokáig tartott. A kormányzókat a romlottság, mely a hatalom gyakorlatából csaknem ellenállhatatlan erővel burjánzik fel, mihamar megmételyezte. A nemzedékek során sokszor kiveszett belőlük a kötelességérzet, mely őseikben megvolt; ők maguk lettek terjesztői a rossznak, melynek elfojtására voltak hivatva s ők idézték elő a hanyatlást. Mindazonáltal a közerkölcsök épsége mellett a boldogulás bizonyos foka fennállhatott a kormányzók romlottsága ellenére is, valamig azok a botrányt kerülték s a helyi közigazgatást (68. §.) a társadalmi tekintélyekre bízta. Ez utóbbiak haszonnal léptek közbe a nép s a hivatalnokok közt; ettől fogva a baj úgy szólván a társadalom felsőbb köreire szorítkozván, a műhelyekbe nem hatolt be. Ily kényszer-rendszer példáját Törökország szolgáltatja, melyet a szultánok körében elhatalmasodott romlottság részben felbomlasztott; de azért a megújulásnak sok eleme megvan benne ma is:¹ mert igen sok, keresztény és mohamedán népességű helység, egyéb egészséges szokások mellett, oly helyi és magán-szabadságot élvez, melyért a nyugat is megirigyelhetné őket. Oroszország a XVIII. században szintén élvezte a független helyi hatóságok áldását; ezek szabadságának köszönhető, hogy e nagy

Ugyanezt a megadást tapasztalta a német *Lehmann* orvos az 1898-ki éhínség alkalmával az inségsujtotta Volgamenti falvakban. (*Lehmann* és *Parvus*: Az éhező Oroszország, 121, 128, 129, 139 lap.)

Ford.

¹ Le Play véleményét az azóta keletkezett önálló Balkán-államok igazolják; a helyi önállóságnak általa jelzett szakadatlan gyakorlata nélkül azok nem lettek volna életképesek. *Ford.*

birodalom falvai nem sínylették meg komolyan a romlottságot, mely II. Katalin udvarát megmértelyezte.

A második rendszernek ama típusai mellett, melyek az előbbitől leginkább eltérnek, a főhatalmat a polgárainak többsége által képviselt nemzet gyakorolja. A vallásos törvényt az egyénre nem a fegyveres hatalom, csakis a lelkiismeret ösztönzése kényszeríti. Épp úgy a polgári törvény is sokkal nagyobb tért enged a lelkiismeretnek; s következésképp kevésbé gondol a műhelyben a hagyományos szokás, a helyi kormányzatban, a tartományban és az államban a tizparancsolat megtartásával. E befolyások alatt a boldogulás akkor jó létre, ha az egyéni lelkiismeretből eredő *erkölcsi kényszer* hathatósabb a *törvényes kényszernél*, melyet az előbbi rendszer mellett a kormányzók s a társadalmi tekintélyek gyakorolnak. Mikor az ily társadalmi szervezetet a *szabadság rendszerének* nevezem, inkább polgártársaim szokásához és uralkodó előítéletéhez alkalmazkodom, mintsem az intézmény igazi természetét fejezném ki. E csalóka elnevezés alatt nyugat (57. §.) nem egy népe reméli a forradalom útján érni el eszményét, melytől szünetlen távolodik. Ellenkezőleg, a mely népek azt leginkább megközelítik, akár nagyok, akár kicsinyek, akár gazdagok, akár szegények legyenek, épp azok, a melyek politikai programjukban a szabadság szót legritkábban emlegetik. Sokszor feltűnt ez nekem Angliában s Biscayában, vagyis ama két népnél, mely legjobban boldogul, míg az erkölcsi kényszer hatalma náluk legnagyobb.

Egyébiránt a két rendszer eszközeire nézve kevésbé különbözik, mint azok vélik, kik zajosan követelik a szabadságnak nem lényegét, csak némely formáját. Hogy ez igazságról meggyőződünk, elég lesz a külön-

böző népek vallásos állapotát, azaz társadalmi szervezetük legfontosabb vonását, összehasonlitanunk.

Egy elterjedt vélemény szerint korunk legvirágzóbb nemzete Észak-Amerika Egyesült-Államai volnának. Állítólag e nemzetenél van a vallásos törvény a polgári törvénytől, más szóval, az egyház az államtól, a legteltesebben elkülönítve. E két véleményt sokszor hangoztatják; én azonban napról-napra kétesebbnek látom, főképp, ha a multat a jelennel hasonlítom össze. Az amerikai jellemnek legragyogóbb képviselői mindmáig Washington, Adams J., Madison J. és kortársaik, kik személyes befolyásukkal az Egyesült-Államok kormányát megteremtették. Nos, szülőgyarmataikon mind e nagy emberek a legszigorúbb kényszerrendszer alatt formálódtak. E rendszerek a kereszténységet a kormányzással oly teljesen azonosították, hogy több helyi törvény — pl. a connecticuti — államvallást rendel, s az eretnekségre, az istenkáromlásra, a házasságtörésre s a szülék káromlására halálbüntetést szab. Idővel a szokás e törvények szigorát enyhítette; de a függetlenségi háború idején a tizparancsolatot még mindig ezek tartatták be. Az Egyesült-Államoknak 1789-ben életbe lépett alkotmánya, s az azóta végbevitt módosítások (60. §.) a szokásjogon tényleg mit sem változtattak. Az erkölcsök s az intézmények ma is nyilván *Isten országát és igazságát* keresik.¹

¹ Ezen állítást egész sereg tény igazolja; én a következők említésére szorítkozom: Minden nyilvános szertartás, a kongresszus s a tartományi törvényhozások ülései, imádsággal kezdődnek. A nemzetre nézve örvendetes vagy gyászos, nagy események alkalmával az elnök a polgárokat Isten iránt való háláadásra vagy bűnbánatra hívja fel. A hatóságok csak az oly tanuvallomást fogadják el, melyért az Istenbe vetett hit

Nem igaz tehát, hogy az amerikaiak a vallásos törvény iránt közönyöseké váltak volna. Jóllehet, a hit néhány év óta többhelyt meggyengült; de már ez a gyöngülés korántsem esik össze az erkölcsi haladásal. Amerika egykori jó példaadásának helyébe oly cynizmus és romlottság lép,¹ mely Európát megdöbenti. A társadalmi gyűlölség, a polgárháború s a politikai gyilkosságok, melyek ezen országot csak nemrég pusztították, azt bizonyítják, hogy boldogulásának egyik legszembeötlőbb vonása elenyészett (7. §.). Ez a válság, remélhetőleg, csak rövid ideig fog tartani; de míg e nagy nemzet történetének eredményeit várjuk, nincs joga senkinek a múltból következtetnie, hogy valamely nép boldogulása annál inkább növekszik, mennél inkább szétválik egymástól a polgári s vallási törvény. Másfelől Anglia és Biscaya, melyek a kis és nagy nemzetek közt a szabadság legszebb példáit mutatják, az államvalláshoz erősen ragaszkodnak. De boldogulásuk, úgy látszik, annál nagyobb, minél kevésbbé támogatja e vallást a kényszer. A társadalmi tudomány a *szabadság rendszere* kifejezést kivált az esetben helyeselheti, mikor az intézmények a felekezeteknek

szavatol. Sokszor segítői is a vallásnak. Így a vasárnapi munkaszünetet szigorúan betarttatják; az istenkáromlást s a keresztény dogmák gyalázását börtönnel, a káromkodást bírsággal büntetik; a templomban vagy szabad ég alatt tartott vallásos összejöveteleket a közönség tolakodása ellen megvédi; a hadkötelezettség alól minden felekezet papját feloldják; ... a házassági köteleesség betartása felett, noha a házasságot állami beavatkozás nélkül, pusztán pap előtt kötik, örködnék.

¹ A legbotrányosabb esetek a csődök, az elválások, némely hivatalnokok zsarolása s főképp némely üzlet (60. §.) körében fordulnak elő, melyet Európában, romlottságának régibb kelete mellett sem tűrne meg egyetlen nép sem.

még az állami vallás mellett is teljes szabadságot biztosítanak. Egyébiránt a fenti meghatározás szerint a boldogulás csak akkor tartós, ha a lelkiismereti szabadságot az emberek arra használják, hogy magukat az isteni törvény rendelkezéseinek jobban alá vessék.

Ama népek intézményei, melyek e kétféle rendszer alatt boldogulnak, sok analógiát mutatnak. A mint a helyi közigazgatáshoz s a magánélethez közeledünk, a főhatalom szervezetében rejlő ellentét fokozatosan elenyésszik. Úgy a szabadság, mint a kényszer rendszere alatt — tehát Angliában, Biscayában, Svájcban és Skandináviában, valamint Orosz-, Porosz- és Törökországban — megtalálható a tökéletes helyi autonómia, a kormányzók ellenőrzése s a társadalmi tekintélyek oltalma alatt. (5. §.) A mihez hozzáteszem azt is, hogy az európai különböző alkotmányokat részletesen tanulmányozván, sokszor meggyőződtem arról, hogy a főhatalom beavatkozása a szabadság rendszere mellett olykor alkalmatlanabb¹ volt, mint a kényszeré alatt.

A két rendszer végre még egy megkapó analógiát mutat. A romlottság, ha egyszer befészkelei magát, csaknem mindig egyazon forrásból ered: a hatalom birtokosainak kötelességfelejtéséből. A népgyűlések s

¹ Így pl. a függetlenség kivívása után Massachusset-állam 1789-ben az iszákosok s a játékosok ellen oly kényszerszabályt hozott, melynek párja a mai abszolút monarchiákban sincs: „Minden község *hitesei* ki fogják függesztetni a korcsmárosok, vendéglősök és szatócsok boltjaiban a korhely és játékos hírből álló emberek névsorát; kik idejüket s vagyonukat e házakban szökták elvesztegetni; s a melyik ily ház gazdája e figyelmeztetés után is megtűri, hogy házában a nevezettek igyanak és játsszanak, vagy ha azoknak szeszes italt ad el, birsággal sújtandó.”

a korlátlan uralkodók az alkotmányt egyaránt felbomlasztják, ha hatalmuk másra-ruházása közben a hízélgést és a vétket a függetlenségnél s az erénynél többre becsülik. Sőt a történelem alapján könnyű lenne bebizonyítani, hogy a választók romlottsága a népekre nézve épp oly végzetes volt, mint a királyoké.

Ama forradalmi korszakban, mely Franciaországon 1789-ben kezdődött, a tizparancsolat s a hagyomány elfelejtése (30—32. §§.) mindkét rendszert meghamisította. Igazában nálunk a szabadság s a kényszer négy-négyszeri rendszere csak névleg tartozik a most leírt valódi típusokhoz. A fejedelmi hatalom szervezetét illetőleg a forradalomra következőt négy első rendszer minden ismeretes hagyománytól teljesen eltért, s csak kérészéletű volt. A későbbiek az állandó népek példáját jobban megközelítették; mégse érte meg egyikük sem egy nemzedék életkorát. A szuverénítás mindenik formájának e kudarcza közös okból eredt, melyet később fogok megmagyarázni. A forradalom úgy a magánéletnek, mint a helyi kormányzatnak oly szervezetet adott, mely úgy a régi Franciaország hagyományait, mint az összes boldoguló népek mai gyakorlatát sérti. Ez a szervezet semmiféle társadalmi renddel össze nem fér; nem lehet tehát sikere sem a kényszer, sem a szabadság rendszere mellett. Minden reformtörekvésünk dugába dőlt; mert a hatalmukkal visszaélő hivatalnokok s a jogászok uralma alatt csupán azokat az intézményeket tartottuk meg, melyeket megváltoztatni kellene.

¹ Pedig a túlzott központosítással járó bajokat maga az uralkodó jelezte. Hasonló nézetten volt Napoleon herceg s több magas államférfi. Remélhető tehát, hogy a reform e része nem késik soká.

9. §. A jó és a rossz földrajza.

A munka józan reformjának egyik lényeges tényezője ama műhelyek ismerete, melyekben a jó vagy a rossz gyakorlata s a boldogulás vagy a hanyatlás leginkább szembevetődik. Sokáig sajnáltam, hogy az utazók elbeszéléseiben erre vonatkozólag semmi pontos adatot nem találtam; azért törekedtem közvetlen tájékozást szerezni Európa népeinek összehasonlító tanulmányozása alapján, a miben sok jeles ember segített. E kutatás egész csomó módszeres megfigyelést eredményezett, melyet hasznos lesz a tudatlanság s a szenvedély által terjesztett tévedésekkel szembeállítani. Mintegy a jó és a rossz földrajzát képviselik ezek, melynek főbb vonásait itt jelezni fogom.

Némely európai nemzet eredetiségét túlzott érényeinek vagy hibáinak köszöni. E munka, melyben a jó s a rossz megkülönböztetése főképp a népek összehasonlító megfigyelésére van alapítva, többször említést tesz róluk. E nemzetek két főcsoportba oszthatók, melyeket egy középső régió választ el egymástól, hol az erkölcsök vegyes jellegűek. A keleti csoport Ázsia határa mentén a Jeges-tengertől a Földközi-tengerig terjed és Skandináviát, Oroszországot, Lengyelországot, Magyarországot s Törökországot foglalja magába. A nyugati csoport, mely az Atlanti-óceánt s a la Manche-csatornát érinti, főképp Nagy-britannia, Németalföld, Belgium, Németország, Svájc és Franciaország iparos területeit zárja be. Rövidség okáért a kettőt kelet és nyugat névvel jelzem. A középtenger két félszigete, ha nem is földrajzi fekvése, de vegyes jellege által a középső régióhoz tartozik. E régió államaiban itt-ott apró néptörzsek élnek, melyek érényeik és eredetiségük által a legelső

helyre tarthatnak számot. Így a baszkok s a catalánok Spanyolországban; így a lucaiak s a bergamoiak Olaszországban; így Svájc hat kis katolikus kantonja; így a tiroli s a karantán nép; így Westphalia s a hannoverai Lüneburg népe Északnémetországban.

Kelet társadalmi szervezeteinek jellemző vonása: az oly gazdasági és ipari műhelyek, hol a jót gyakorolják, s hol az összhangon alapuló boldogulás ott-honos. Az ily műhelyek a középső régió felé viszonylag gyérülnek; nyugaton csaknem mindenütt kisebbségben vannak; az Atlanti-óceán partja mentén lévő ipari tömörületekben csaknem teljesen hiányzanak. Kelet és nyugat összehasonlító tanulmányozása nem csupán magát ezt az ellentétet mutatja ki nyilvánvaló tények által, hanem földeríti annak okait is.

Az Ázsiával s a Jeges-tengerrel határos országokban a népeket a jóban való megmaradásban s a rossztól való őrizkedésben úgy az éghajlat, mint a talajviszonyok s a hajózható tengerektől való távolság segíti. A zord éghajlat a legveszedelmesebb érzéki vágyakat elfojtja.¹ A művelés alá nem fogott területnek a nép bővében van s ott könnyű szerrel megtelepedhetik. A föld termékei s a nagy kereskedelmi utak hiánya a gazdagság felhalmozódásának nem kedveznek, sem a gőg és kételkedés kifejlődésének, mely pedig a romlottságnak minden történeti korszakban s mindenütt forrása volt. Azonkívül egész sereg helyi szokás, melyek nagy része az előbbi okokból

¹ „Nincs hevesebb szenvedély a kéjnél . . . Szerencsére, e nemű szenvedély csak egy van; mert ha kettő volna, nem akadna egyetlen ember a föld kerekiségén, ki az igazságot keresné.” (Chakya-Monui V. szabványából.)

ered, járul hozzá a hagyományos állapot — a jólét, az állandóság s az összhang — fentartásához. Ama természetes feltételek, intézmények és erkölcsök közül, melyek segítségével e tájakon a jó uralma állandósúl, első sorban a következőket figyeltem meg: a nomádoknál a felosztatlan erdők s termékeny puszták birtokával együtt járó pásztorkodást; a sarkvidékeken a halászatot, vadászatot s legeltetést, amaz erkölcsi behatással együtt, mely az embernek a természettel való jótékony küzdelméből fakad; a megletelepedett skandinávoknál a gyáripár egyesítését az erdőgazdasággal s a földműveléssel, a földesúri gyámkodás összeegyeztetését a személyes szabadsággal, s az önkénytes szegődség folytonosságát (20. §.) a munkahelyekben; Oroszországban a gazda s a munkások között a kényszerből eredő kölcsönös szegődséget, a szántóföld időnkénti új felosztását, az egyénnek a patriarkális család, a községi szervezet s a földesúri gyámkodás által biztosított hármastartást; Törökországban a félig kikényszerített szegődséget, melyet a gyámkodás, a türelem és egyenlőség megszokása a két vetélkedő vallás ellenére, bámulatosan enyhít; Magyarországon¹ a jobbágyszervezetet, mely kitűnő birtokrendszert s a parasztság részére annyi földet biztosít, a mennyi egy család jólétéhez elegendő; végre Magyarország, Karintia, Krajna és Hannovera kincstári erdeiben, bányáiban s érczolvasztóiban ősi patronátus² járja, mely az illető vállalatoknak az olesó munkást, a munkásoknak pedig a teljesen biztos megélhetést biztosítja.

¹ *Ouvriers Européens*. II. k. VII. fej.

² U. o. III. k. III. fej.; IV. k. I. fej.; VI. k. I. fej.

Az Atlanti-óceánnal határos iparos országokban úgy a természeti viszonyok, mint az általános okok többnyire ellenkezőleg hatnak. A déliesebb éghajlat a jó erkölcsnek kevésbbé kedvez. A teljesen művelés alá fogott föld a földetlen népnek sem a megélhetés, sem a könnyű megtelepedés feltételeit meg nem adja. A dús vas- és szénbányák a gyáriparnak (29. §.), a nyers- és a fűtőanyagot s a hajtóerőt illetőleg, csaknem határtalan fejlődést biztosítanak. Az óceáni közlekedés könnyű és olcsó volta a nyerstermények behozatalát a tengerentúli tartományokból s viszont az ipari termékek kivitelét eszközli. Végre a gazdagság, mely a munkára nézve ily kedvező körülmények közt hirtelen fejlődik, a vezető osztályokra káros hatást gyakorol. E befolyás alatt a kormányzók s a papság kötelességeik elfelejtésére kiválóan hajlandók s helyzetüknél fogva könnyen válnak a társadalom megrontóivá. Az erkölcsök és intézmények, noha sok tekintetben különbek a keletiekénél, sokszor ugyanazon irányban hatnak, mint a természeti tényezők. Így a kiváló egyén ezer módot talál gyorsan kiemelkedni ama körből, melyben született; de viszont a legalsó rétegekben nagy tömegek képtelenek önmagukról gondoskodni. Ezek a tömegek a jólétből s a biztonságból végleg kizárva, holott megélhetésüket keleten a műveletlen föld sokasága s a kényszerrendszer biztosítja. A szenvedést, melyet ezen okok összessége idéz elő, a munkásnép többségére nézve rendszeren még három főköörülmény súlyosbitja. Először is a termelési eszközök sokasodása a műhelyek közt végletekbe menő versengést szít; majd lázas munkásságra ösztönöz, majd munkaszünetre kényszerít; ezzel a munkásokat kettős veszedelemnek: egyrészt

az erkölcsrontó bőségnek, másrészt kinos nélkülözésnek teszi ki. Másodszor a falusi élet üdvös befolyása alól kiragadott munkások, ha a városi romlottság hatása alá jutnak, még a kereskedelmi tevékenység idejében is, ki vannak téve mindama bajoknak, melyeket a vétek s az előrenemlátás szül. Harmadszor, még ama ritka esetekben is, mikor az egyéni jólétet a szerencsés kereskedelmi eshetőségek s az erkölcsi rend fennállása előidézhetnék, ott a szegődéségek állandóságának hiánya, a társadalmi gyűlölség, a sztrájk s a velejáró izgató viták, a betegségek s a korai halál, melyek egész családokat kegyetlen szenvedésre kárhoztatnak.

Azonban nyugatnak a tőke bőségéből, a termelési és csereeszközök különbvoltából eredő fölényt sok kiváló vonás igazolja, még a munkaszervezés terén is. Műhelyében sok társadalmi tekintély a hagyományos szokás minden jótéteményét fentartotta. Ily esetben a társadalmi összhang oly tökéletes, a milyennek azt kelet legboldogulóbb tájain sem találtam. Egyes munkások, kivált ha vallásos hitüket is megőrzik, még a bűnbe és gyűlölségbe merült gyári középpontokban is, oly szellemi és erkölcsi tulajdonságokra tesznek szert, minőket az erdős és pásztoroklakta vidékek legderekebb népében sem találni. Mint már előbb említettem, ugyancsak ez iparos tömörületek közepette a nagy tehetségek könnyebben kiemelkednek igazi helyükre, mint az oly országokban, hol a társadalmi osztályozás főképp a szokás uralma alatt megy végbe. Ám az ily kiemelkedésbe némi rossz is vegyül: mert a tehetségek gyors boldogulásával az ősi erények megőrzése nem jár mindig együtt. A fáradságos erőfeszítéssel szerzett nagy társadalmi állá-

sok nyugat fényét nagyban nevelik, melyet az a kereskedelem kiterjedésének s a gazdagság felhalmozódásának köszön; de, ha az erkölcsi rend meggyöngül, ez állások sem a meggazdagodottakra, sem a nemzetre nézve nem forrásai a boldogságnak. Kelet társadalmi tekintélyei, melyek hagyományos helyzetükben olykor megromlanak vagy elzsibbadnak, néha kevésbé ellenségei a reformnak, mint nyugat némely felkapaszkodottjai. Ezek közül sokan meg vannak elégedve ama társadalmi renddel, mely mellett tisztességet és vagyont szereztek s így az oly intézmények megváltoztatására, melyek az előre nem látó tömegeket továbbra is szenvedésre kárhoztatják, kevésbé hajlandók. E tömegeknek nagyobb szükségük van a gyámkodásra, mint a függetlenségre;¹ kevésbé is húznak a hirtelen fölemelkedett emberekhez, mint azokhoz, kik a társadalmi létra különböző fokain őseik helyzetéhez ragaszkodnak.² Érthető, hogy az oly országokban, hol megfeszített munkára csak a szegény fiatalság s a kapaszkodók képesek s hol a társa-

¹ Mindig meglepett a mélyreható különbség az oltalomra szorult, előre nem látó népek s azok közt, melyek szabad akaratukkal élve boldogulnak. A népek szabadságát inkább az általam híven leírt erkölcsök, mintsem az általános szavazati jog fejleszti ki.

² Franciaországban a társadalmi ellenségeskedést a munkásnépben semmivel sem igazolható gyűlölség és irigység éleszti. Részben mégis megmagyarázza az a különbség, mely a munkások oltalmazása szempontjából az ugorkafára felkapottak s a hagyományos birtokosok között van. A munkások gyűlölete az újonnan felgazdagodottak iránt társadalmunk egyik legveszedelmesebb vonása; 1848-ban lett nyilvánvalóvá; 1868-ban, 1869-ben ismétlődött a párisi népgyűléseken s a bázeli s lausannei kongresszusokon.

dalmi tekintélyek sarjai a munka megszokását s a vagyon bírásához fűződő kötelességek érzetét meg nem őrzik, a társadalmi béke nem valami biztos. Az oly társadalmi rendet, mely mellett a nagy tehetség magasabbra emelkedhetik ugyan, mint egyebütt, de a testileg-lelkileg gyöngye sokkal mélyebbre bukik, nem lehet feltétlenül bámulni.

10. §. A jó és a rossz a történelemben.

A jó és a rossz megkülönböztetése a történelem terén mindmáig még kevésbé szabatos, mint a földrajzban. A megfejtethetlen tévedések, melyek közt élünk, általában egy okból erednek. Amaz írók legnagyobb része, kiknek műveiből a közönség tévesen történeti tudását meríti, korántsem történész; lesz idő, mikor csodálkozni fognak azon, hogy ezt a nevet a muló percz nekik megadta. A tudomány tényeit feltárni tényleg eszük ágában sincs; igazában egyetlen czéljuk az olvasót mulattatni vagy hiúságának hízlegelni. E végből rendesen háromféle eljárást követnek: elhallgatják ama kevésbé drámai tényeket, melyek a jó gyakorlatával függnek össze s a boldogulást hozzák létre (7. §.); ellenben kiemelik a rossz szellem sugallta vállalkozásokat; igyekeznek azokat vonzókká tenni, a mennyiben föltűnést¹ keltenek és sikerrel járnak; mikor pedig az elbeszélés fonala a katasztrófáig ér, a hanyatlást nem az általuk kedvelt egyéneknek vagy dolgoknak, hanem a végzetnek tulajdonítják, mely szerintük felváltva minden nemzetre s minden fajra ránehezedik.

¹ A történelmek: az igaz tényekből, vagy azok ötletéből ki-gondolt hazug tények. (Montesquieu, *Vegyes gondolatok*.)

Szerencsére a történetírás e szomorú állapotát kiváló szellemek vették észre,¹ kik az exact tudományok művelőit utánozva, a léha közönség tetszésére nem hederítve, tudományukat a mult hiteles nyomaira alapítják.¹ Ezek az igazi történetírók korunk legmegbízhatóbb büszkeségei közé tartoznak. Ma még csak a tanult elmékhez szólnak; de munkáik lassankint alaposan át fogják alakítani a megtévesztett közvéleményt. A történelemben előadottak igaz vagy meghamisított voltáról, a mennyire körülményeim engedték, náluk kerestem felvilágosítást. Íme, rövid foglalatja annak, a mit műveikből vagy a velük való társalgásból merítettem.

Oly korszakokban, midőn a jó kerekedik felül, az események egyhangúak s kevésbé zajosak. A csa-

¹ ... Mihamar észrevettem, hogy a történelem magamagáért tetszett, mint a multról festett kép ... s valahányszor egy-egy középkori alakban vagy eseményben némi életet vagy helyszínezetet találtam, önkénytelenül megindított. Ez a gyakori tapasztalat mihamar megváltoztatta ízlésemet. Észrevétlenül hagyogattam el a modern könyveket a régiek, a történelmeket a krónikák kedvéért, s mintegy megpillantottam a valóságot, mely íróink ragyogó stíljébe s conventionalis formuláiba fül. Igyekeztem emlékeimből mindent kitörölni, a mire tanítottak — mintegy fellázkodtam mestereim ellen. Minél nagyobb volt egy-egy író hírneve és hitele, annál jobban bántott, hogy mindent elhitttem neki s hogy egész sereg embert épp úgy elámitottak, mint jómagamat ... Volt okom azt mondani, hogy történetíróink a középkori eseményeket a leghazugabb világításban adták elő. Be kell látnunk, hogy a közvéleményt Franciaország történetének a XVII. század előtti részeit illetőleg — ha szabad e szóval élnem — gyökerestül meg kell ujitani ... Franciaországban senki sem szabadított fel senkit; nekünk nincsenek újkeletű jogaink; s a mai nemzedék minden jogát a megelőzők bátorságának köszönheti.“ (Thierry A. *Franciaország történelméről írt leveleiből.*)

ládok abban büszkélkednek, hogy minél több, elődeiknél derekabb és különb gyermeket neveljenek. A társadalmi tekintélyek saját körükben a tizparancsolat s a hagyományos szokások tiszteletben tartását terjesztik. Többnyire vidéken lakván, munkájuk gyümölcsét a nép jólétének biztosítására, lakóhelyük jobb karba helyezésére, gazdaságuk fejlesztésére s virágzó gyarmatok alapítására fordítják. A fejedelem és közegei a helyi kormányzat gondját — akár a kényszer, akár a szabadság rendszere mellett — a társadalmi tekintélyekre bizzák; míg ők a maguk működésében arra szorítkoznak, hogy az államban az erkölcsi rendet és a közbékét fentartsák. Az ily nyugodt korszakok nem lévén alkalmasak a klasszikus történetírók¹ kedvelte stílusbeli pompa kifejtésére, azoknak figyelmét már csak rövid tartamuknál fogva is kikerülik.

Mondják, hogy az emberiség természeténél fogva a jóra hajlik s hogy a rosszat csak a társadalmi intézmények idézik elő. Ez a téves tantétel két igen veszedelmes érzelmet emel úgyszólván dogmává: minden tekintély megvetését s a forradalom szeretetét. E tévedéseket nyugaton nyolczvan év óta leginkább Franciaország terjesztette el; és sokszor meggyőződtem róla, hogy azokat, kik pályájuk sikerét ez állítólagos elvek terjesztésére alapítják, az igazsághoz visszavezérelni semmi sem képes. Igaz, hogy némely ember, ha természetes hajlamaira bizzák, mindig a jóra hajlik, főképp mióta Krisztus a tökéletesség példáját megadta; de többen vannak, kik makacsul a rosszat cselekszik; s legtöbbszörében mindkétféle hajlandóság

¹ T. i. Voltaire, Rollin, Vertot stb.

állandóan megvan. Tehát az intézmények a szerint jók vagy rosszak, a mint ez ellentétes ösztönök egyikének vagy másikának kedveznek; kritérionjuk pedig az eredmény, t. i. a boldogulás vagy a hanyatlás tünetei (7. §.).

A klasszikus történetírók sok téves felfogást terjesztettek el, úgy a boldogulás vagy a hanyatlás jelenségei, mint a jó s a rossz eredete felől. Rendszerint félreismerték az eme jelenségekben érvényesülő, következő igazságokat:

A gazdagság s a művészet haladása, melyet legjobban bámulnak, a népek boldogulása szempontjából sokkal csekélyebb jelentőségű, mint az erkölcsi rend javulása; ha pedig a haladás csupán e két irányban mutatkozik, a romlás hirtelen bekövetkezik. Korunk nevezetes találmányai a természettudományok s az ipar terén korántsem vontak maguk után megfelelő fölfedezéseket az erkölcsi rendben is. Ellenkezőleg: a mily termékenyítő az újtás anyagi téren, épp oly meddő erkölcsi téren. A nemzeteket a fejlődés vagy a hanyatlás útjára történetüknek egyetlen korszakában sem a végzet űzi. Ifjuságukat nem követi szükségképp vénülés, mint az egyénét. Erkölcsileg megromolván, hanyatlásnak indulnak ugyan, de az erény útjára visszatérvén, megifjulhatnak.

Egy-egy faj jóllétéhez vagy inségéhez nagyban hozzájárul a talaj s az éghajlat fizikai hatása; de az erkölcsi törvény megvetéséből vagy tiszteletéből eredő befolyások e hatást leküzdhetik. Sőt a tartózkodóhely s a munka szerint az a hatás maga is módosul. Így teszem azt, a nomád s a letelepedett népek közt nagy ellentét mutatkozik. De maguk a nomádok közt is van ellentét, a szerint, a mint vadászattal vagy

pásztorkodással foglalkoznak; épp úgy a megtelepedettek közt, a szerint, a mint falun vagy városban élnek. Feltűnő a különbség a falusi nép közt is, a szerint, a mint marhatenyésztésre alkalmas hegyvidéken, vagy gabonatermő síkságon lakik; vagy a szerint, a mint a tanyája körül egy tagban levő birtokát, vagy pedig az elpántlikázott határu falvak körül levő diribdarab földjeit műveli (46. §.). Ily szempontból az emberi nem története néhány vonásba foglalható össze.

Ázsia fensikjának termékeny pusztái, mérsékelt éghajlatuknál s a nagy kereskedelmi utaktól való távolságuknál fogva, a pásztori foglalkozás kimeríthetetlen forrásait szolgáltatják. E tájak nomád pásztorai ősidőktől fogva mintegy az emberi nem nagy gyűjtőmedenczéi voltak. Mindig egyetlen intézmény: a patriarkális család révén boldogultak. (6. §.) A legjobb indulatú s legkevésbé megrontható tekintélynek alávetve; bőségben élve, a nélkül, hogy felgazdagodhatnának, értelmüket elmélkedéssel művelve, a nélkül, hogy a kézi foglalkozás üdvös befolyását nélkülöznék: e népek mindig minden más népnél inkább követték a jót s szegültek ellene a rossznak (64. §.) A földművelő népek, melyek osztatlan, nagy legelők birtokában vannak, csaknem ugyanily állapotban maradnak, ha a patriarkális családdal együtt megőrzik a régi gallok (12. §.) és frankok (14. §.) szokását, a falunlakást is. Ha végre a talaj teljesen művelés alá van fogva s egyéni birtokká darabolódik, a földműves új szükségletnek enged: a patriarkális család felbomlik; városok épülnek, gyárak keletkeznek; kifejlődik a kereskedelem s a szellemi foglalkozás; ám akkor már a gazdagságnak és a gőgnek, melyek a boldogulás szokott gyümölcsei, nem bír ellentállani, hacsak intéz-

ményeit az új feltételeknek megfelelően nem módosítja. Az erkölcsnek s szokásnak jobban, mint valaha, a becsületre s a józanészre kell támaszkodnia; az egyéni kezdeményezésnek s az újítás szellemének tévedéseit pedig írott törvénnyel kell meggátolni. A mint a társadalom e fokra eljutott, a jóhoz bámulatos lendülettel még jobban fölemelkedhetik, de a rossz ellen való védekezésben kevésbé biztos. A mely korban legcsodáltabb, sokszor már nem oly ép, a mily ragyogó. Végre, ha az erkölcsök s a szokások megromlanak, a boldogulás megszűnik s a hanyatlás elkerülhetetlen. E romlás legrettenetesebb jelei: a tizparancsolat elfeledése; a hagyományos szokások elhagyogatása; a nem-állandó család szaporodása; a pompás fővárosok létrejötte, melyek a fényűzés s a kicsapongás tanyái; a gazdagsággal s a hatalommal való visszaélés; s főképp az apróbb nemzetek leigázása. Az ó-kor összes híres népei, melyek a kereszténység jótékony befolyását nélkülözték, előbb-utóbb ide jutottak: először a rosszat engedték elhatalmasodni; azután gyógyíthatatlan hanyatlásnak indultak.¹

A megtelepedett népek az erkölcsi rendet a boldogulás idején a kereszténység befolyása alatt jobban fenn tudják tartani, mint a pogányok. A góg s a romlottság ellen, melyet a tudomány, a gazdagság és a hatalom szül, teljesen védekezni ők sem bírnak; de a rossz leküzdésére s a jóhoz való visszatérésre több az erejük. A társadalmi katasztrófák, melyek a hanyatlásnak nyilvánvaló jelei, a megtévedt népe-

¹ E történelmi törvényt csupán a kínaiak kerülték el; ám az ő fajukat a birodalom északi pusztaságain élő nomád pásztrok folyton fölfrissítették (64. §).

ket mihamar emlékeztetik e világi javak mulandóságára s veszedelmeire, ha azoknak alapjuk nem az isteni félelem s az erkölcsi törvény tisztelete. E javak veszendőségének láttára a népek megértik a vallásos tanítás igazságát s készítetve érzik magukat ama nagy embereknek engedelmeskedni, kik oktatásuk vagy példájuk által a tizparancsolat rendelkezéseit s a hagyományos szokásokat még fentartják. A romlás és megújulás e váltakozását csupán a nomád pásztorok¹ s a tanyáikon gazdálkodó földmivelők² kerülik ki. Egyedül náluk van meg az az állandó, tartós boldogulás, mely nem a gazdagságban, nem a fényben s a hatalomban, hanem a munkában, az igénytelenségben s az erényben nyilvánul.

A hivatása magaslatán álló történetírásnak főképp amaz okokat kellene jeleznie, melyek a népeket a jó vagy a rossz s a boldogulás vagy a hanyatlás felé irányítják. Korunk igazi történetírói kezdik ez okokat megvilágítani; így elevenedik meg majd előttünk a helységek, a tartományok s a nemzetek multja. Mire elkészül, mindegyik mű négy részből fog állni: az emberi munka által ősidőktől fogva létrehozott tárgyak tárlatából; egy könyvtárból, mely minden írott okmányt magába foglal; a történeti tényeknek a tárgyakra s az okmányokra való utalás által igazolt teljes chronológiájából; végre egy sorozat külön és helyi monografiából, mely a tudomány s a művészet minden

¹ Azoknak legszebb példái az Altáj déli tövében találhatók ma is. Erre nézve lásd: *Huc* Tatárországi utazását.

² Európában a legjobb példák erre: Franciaországban a lavedani s labourdi paraszt; Biscaya s a svájcz apró kantonok földmives népe; a hannoveri lüneburgi gazdák s a Balkán déli tövében élő földmivesnép.

segédeszközével úgy az események sorát, valamint a dolgok képét s az emberek jellemét újra elénk tárja, főként azokét, kik a jó vagy a rossz cselekvésével¹ kortársaik sorsára leginkább befolytak.

Ha majd e munkák elvégeztével a történetírás módszere véglegesen meg lesz állapítva, akkor érkezik el az egyetemes történetírás ideje; csakhogy abban az első helyet nem, miként a legtöbb klasszikus munkában, a hódítók foglalják el; sem a pompaszerető uralkodók, kik a városokat a vidék elszegényítése árán gazdagítják fel; sem az állítólagos hősök, kik igazában csak ostorai voltak az emberiségnek. A történelem nagy korszakai nem fognak többé kizárólag e gyászos hírű nevekhez fűződni; hanem amaz igazi nagy nevekhez, kiknek emlékét igenis sokszor mellőzték, t. i. azokhoz, kik a békét szerették, a társadalmi tekintélyeket tisztelték, a falusi életet megerősítették, a helyi önkormányzatot tiszteletben tartották s az apró nemzeteket oltalmazták; szóval, kik az erkölcsi rendre alapított közboldogulást zajtalanul megteremtették.

Az emberi társadalmakra nézve lényeges tényeket s a történelem egyetemes törvényét csak akkor fogjuk tisztán látni:² egyfelől az apró pásztorkodó és földművelő nemzeteket, melyek a városok s a gazdagság ártó befolyásától távol, pusztáikon és hegyeik közt (64. és 65. §§.) az igaz s a jó hagyományait

¹ E monografiáknak irodalmi szempontból bájos példáját Thierry Á. *Les récits des temps mérovingiens* cz. műve szolgál-tatja; csakhogy ki kellene azt a tudomány és művészet szolgáltatta elemekkel egészíteni.

² Erre nézve lásd: Gratry. *La morale et la loi de l'histoire*. Páris 1868. 2 kötet.

híven őrzik; másfelől a nagy nemzeteket, pompás udvaraikkal, rettenetes hadseregeikkel, fényt és művészetet űző városaikkal, melyek a világot majd elpusztítják, majd dicsőségbe borítják, a szerint, a mint a bűn vagy az erény, a hanyatlás vagy a boldogulás időszakait élik.

11. §. A történelem hat korszaka Franciaország földjén.

XIV. Lajos trónralépte óta kormányzóink, a hagyomány megvetésével, minden boldogulás egyik alapját rombolták szét. Azt hiszik, hogy a népet egészen új csapásokon vezetik; s ha olykor a múltra czéloznak, az csupán arra való, hogy saját koruk feltétlen felsőbbségét erősítsék. A klasszikus írók ezt a hiedelmet rendesen még táplálták;¹ a tudósok iménti fölfedezései s a kegyetlen megpróbáltatások azonban, melyeknek Franciaország két század óta ki van téve, ráczáfoltak. A francia történelemről terjesztett hazug elméletek e tényleges szenvedések állandósításához nagyban hozzájárulnak. A francia szellemet békózzák. Szemünket mintegy bekötik, mert nem látjuk tőlük azokat a sarkalatos igazságokat, melyeket versenytársaink hasznukra fordítanak. Ezen elméletek megczáfolása a javulásnak egyik előfeltétele.

Mohón ragadtam meg minden alkalmat, megtudni az igazi tudósok véleményét a jó és a rossz felől történelmünkben. Addig is, míg illetékes író nem vág bele e nagy kérdésbe, néhány szóval összegezem itt kutatásom eredményét.

¹ „Ne legyünk képmutatók; csak vagy huszonhat éve léte-zünk: törvény, rendőrség, katonai fegyelem, kereskedelem, ten-gerészet, művészet, pompa, szellem, izlés, minden XIV. Lajossal kezdődik.“ *Voltaire*.

Ha csupán a lényeges tényeket nézem, országunkban a megújulásnak s a boldogulásnak egymás után három korszakát látom, melyet a romlásnak s a hanyatlásnak három korszaka vált föl. Czélszerűnek látom azokat külön-külön említeni meg; de nehogy főtárgyamtól eltérjek, itt csakis a három utóbbit fogom némileg részletesebben tárgyalni; mert, mint Thierry Ágoston megjegyezte (10. §.), kedvelt íróink az igazságról való felfogást Franciaországban, főleg az e korszakokról alkotott ítéletükkel zavarták meg.

12. §. I. időszak (1600—300. Kr. e.): a pásztorkodó és földművelő gallok boldogulása.

Azok a keleti fajok, melyek a gallok földjén ős-időktől kezdve egymás után telepedtek le, a történelmi időben sok törzsre voltak szakadozva. Ezeknek némelyike erkölceik- és hagyományaikban nagyon eltért egymástól. Nagyobb részüket azonban a közös származás fűzte egybe. Némelyek, egyéniségük és függetlenségük megőrzése mellett, pozitív intézményekre alapított szövetségeket alkottak.

A legelső bevándorlók, kik nagy vaddal bővelkedő rengetegeket találtak, főképp vadászatból éltek, a mi a nomád fajok legkezdetlegesebb foglalkozása. Folytonos küzdelemre kényszerülve, egyrészt élelmük megszerzése, másfelől a vadnak a szomszédos bebetörő törzsektől való megvédeése végett, az első gallok összes szokásaikban az indián vadásztörzsekhez hasonlítottak, kiket Észak-Amerika erdőségeiben ugyane szélességi fok alatt ma is meg lehet figyelni. A mi őket megkülönböztette, főképp Istenbe s a jövő életbe vetett erős hitük volt továbbá a halál s a testi szenvedések megvetése; harczy s diadalmi jelvényeik barbár

volta; a saját magukba vetett határtalan bizalom; s idegenkedésük minden tekintéllyel szemben, mely nem nyilvánvaló fölényen alapult. Kivált két főtekintetben multak felül minden más kezdetleges fajt, melyeknek emlékét a történelem megőrizte: elismerték egy papokból, tudósokból s birákból álló testület — a *druidák* — tekintélyét, kik, a kasztszellem kizárásával, az összes törzsek legjelesebb egyéniségeiből toborzódtak, s kik a gall mezővároskáktól távol, az erdőségben apró csoportonként, elszórva éldegéltek; és több törzs a nő iránt oly tiszteletet tanusított, minőt egyetlen más fajnál sem lehet találni; a szűznek s az anyának isteni tiszteletükben, a családban s a törzsek közt támadt egyenetlenségek lecsillapításában, sőt a nemzetközi érintkezésben is kiváló szerepet juttattak.¹

¹ *Thierry* és *Martin*, kik a gallokat nagy szeretettel tanulmányozták, Plutarchosban s a többi ó-kori íróban gondosan felkutatták mindama részleteket, melyek a gall nő erkölcsi tisztaságára, okosságára, bátorságára, szóval társadalmi befolyására vallanak. Főbb ily vonások: a leány szabadon választotta férjét; a fiút, egész, a míg a fegyverforgatás tanulása sorra nem került, kizárólag anyja nevelte. Plutarchos idéz egy, Hannibal s egyik déli gall törzs között kötött szerződést: abban az volt kikötve, hogy a carthagóiak pörös ügyeit, míg az illető törzs területén vonulnak át, az odavaló asszonyok békebírósa dönti el. Strabo pedig a következő vonást jegyzi fel: „A cantabriaiaknál (a baszkok) a férfi visz nejének hozományt; szülei birtokát a leány örökli s fiútestvérei ellátásáról ő gondoskodik“ . . . „Az ilyes szokások mutatják ott a női nem tekintélyét; a mi nem nagy műveltségre mutat,“ teszi hozzá. (Strabo, III., IV. 18.) Pedig a görög író által megrótt szokásnak legtöbb része volt a baszk szaporaság és szabadság fentartásában, melyért e népet egész Európa irigyelhetné. E szokásnál fogva az apai birtokot a legidősebb leány épp oly czímen örökli, mint a legidősebb fiú: s ez esetben úgy a házasságok, mint a nemzedékek sürűbben

E jótékony befolyások alatt megerősödve, a gallok lassanként, a nélkül, hogy megromlottak volna, kezdték levetni erkölcsaik nyersességét, vadságát. A birtokközösséget, melyet a faji szellemnek megfelelően mindegyik törzs elfogadott, az egyéni követelés ritkábban zavarta meg. A különböző törzsek hagyományos versengéseit pedig a druidák enyhítették, kik az egész faj felett biráskodtak s kik iskoláikban az összes vezető osztályok ifjúságát egyesítették. A nők társadalmi befolyása szintén szelidítette az erkölcsöt és segített a belső torzsalkodásokat csillapítani. Másfelől a gallok földjük előnyeit kihasználni jókor elkezdtek; a hajdani földleírók a természet nyújtotta kedvezéseket kedvtelve emelték ki. A pásztorkodás, melyet az összes bevándorlók, a szarvasmarhával s a juhval együtt, Ázsia s a Fekete-tengermellék pusztáiról magukkal hoztak be, a magas hegységeken, a folyók mentén s az erdei tisztásokon gyorsan kifejlődött s a népnek a megélhetés rendszeres feltételeit adta meg és azt helyhez kötötte. Később a megélhetés forrásait a mezei munka gyarapította, melyet a búzával s egyéb gabonaneművel szintén némely törzs hozott be; de meg jobban rá is szoktatta a népet az állandó lakóhelyre. Az erdők szélén, a folyók mentén, a mezők és legelők szomszédjában apró mezővároskák keletkeztek, a melyeket szabadon választott főnökök igazgattak. Majoroktól körülvett, elszigetelt tanyák állottak szétszórva mindenfelé, a hegyi legelők mellett s az

követik egymást. A francia baszkoknál a törzsökös család e sajátos rendszere egész a rémuralomig érintetlenül fennállott. A polgári törvénykönyv épp most (1875.) végzi be szétrombolását. (Erre nézve lásd a *Le Play tanítása* cz. résznek *A család* ról szóló fejezetét, 42—43. lap. Ford.)

erdők belsejében, hol a vadászatra, a baromtenyésztésre s a sertéstartásra kedvező feltételek megvoltak. A boldogulás általános lett s szokott tünetében: a családok szaporaságában nyilvánult. Legnagyobb mérvét a Kr. e. VI. században érte el, s egész a IV. század végéig komolyabb változás nélkül megmaradt. Ez a három század alkotta Gallia fénykorát. Ekkor ért fel a gallok ereje Róma gazdagságával; ekkor reszkettették meg Görögországot; s elszaporodott népük ekkor áradt szét Dél-Európára, az Atlanti-tengertől a Fekete-tengerig.

13. §. II. időszak (300. Kr. e. — 496. Kr. u.) Gallia hanyatlása a nagy városok uralma s a római központosítás alatt.

Ám ez a boldogulás, a hatalmat és a gazdagságot kifejlesztvén, szülőanyja lett azoknak a szenvedélyeknek és vétkeknek is, melyek a hanyatlást megindítani szokták. Az Istenről való megfélelkezés, a góg s minden ezekből eredő baj hirtelen elharapódzott ekkor e fogékony népnél, mely sikereit inkább az egyéni derékségnek, semmint a társadalmi szervezetnek köszönhette; a melynek nem sikerült az egyéni és szabad tulajdont szerveznie; végre a mely, míg más népeken uralkodni akart, a tekintély elvét saját kebelében, sem a családban, sem a törzsben, sem a nemzetben befogadni nem tudta.

A befolyás, melyet addig a nagy szolgálatok által híressé vált nemzetségek élveztek, ekkor a kézműipar, a kereskedelem s a bányászat révén felgazdagodott családokra szállt. A választó s a hűbérrendszer mihamar a bőkezű gazdagoknak juttatta azt a tekintélyt, melyet azelőtt a druidák bölcsessége s a katonák bátorsága szerzett. Ettől fogva a nemzeti

tevékenység mintha a ruházat-, bútor- és lakomabeli fényüzséget tűzte volna ki céljául. Ekkor tartották ország-szerte az utazók által megbámult roppant vendégsé-geket, melyeknek se hossza se vége nem volt, s melyekre az új földesurak nem csupán jobbágyaikat, hanem sokszor az egész népet meghívták.¹

E hanyatlást, melyet az erkölcsi haladás ellensúlya nélkül beállott gazdagság idézett elő, különös módon súlyosbitotta a lakóhely megváltoztatása.

A középtengeri partvidék idegen gyarmatainak pél-dája, az Alpeseken inneni gall gyarmatokkal való érint-kezés, a délfelé irányuló utazások s harczi kalando-zások felköltötték a bámulatot a görögök s rómaiak anyagias polgárosultsága iránt. Az új vezető osztályok ezentúl a helyett, hogy elfojtották volna, a végletekbe vitték azt a gyászos ösztönt, mely a gall fajt mindig arra hajtotta, hogy belső torzsalkodások által dúlt városokba verődjék. Tanyai lakóhelyeiket (46. §.) a La Manche partján, a Pyreneusok tövében s egyéb marhatenyésztésre alkalmas helyeken, apródonkint el-hagyogatták; el az elaprózott határú mezővárosokat (46. §.) a völgyekben vagy a gabonatermő síkokon; sőt a hegyvidéki vagy erdei nyári lakokat is. (12. §.). Kin-cseikkel együtt a falakkal körülbástyázott városokba tömörültek; így alapították meg természetes úton azt a visszaélő uralmat, a melyet azóta a városok a vidék fölött gyakoroltak. Ez az uralom Gallia társadalmi

¹ Athenaeus, a görög Posidonius elbeszélése nyomán, ki Galliát a római hódítás s Krisztus születése közé eső időben járta be, így ír egy dús gallról: „Tizenkét stadiumnyi széles négyszöget kerítettett be, hol kádszámra állt a drága ital s napokig annyi enniivaló, hogy, a ki csak bement, duskálhatott benne, mert szünetlenül hordták az ételt.“

bomlásához nagyban hozzájárult. A gyöngye kötelékek, melyek az úrbérest a tulajdonoshoz fűzték, az utóbbiak távollétében a folytonos osztozkodás alatt egyre jobban meglazultak. A falusi földesúri gyámkodás jótékony szokását a forumi meddő vitatkozások váltották fel. A meglegedést, melyet egykor a munkában s a békességben kerestek, most csak a fényűzésben s erőszakban találták. S végre a városok kifejlődése — a támadó s védelmi eszközök összpontosítása által — szervezte igazában a gall törzsek ellenségeskedését s fejlesztette ki az egyszerű helyi esetepaték helyett az országos háborúságot.

Ily módon gyengült el a gallok erkölcsi és értelmi ereje, míg ellenkező befolyások a rómaiakét megnövelték. Mig ez utóbbiak bensőleg az egyetértésben találtak megerősödést, s ellenségeik jó szokásait elsa-játították (62. §), tökéletesítve seregeik fegyelmét, taktikáját s fegyverzetét: a gallok, belső meghasonlások által gyöngítve, s fajuk felsőbbbségében elbizakodva, becsületbevágónak tartották, hogy hadi sikereiket kizárólag az egyéni vitézségnek köszönjék. A védelmi eszközöket megvetették s a tökéletesített fegyvereket nem fogadták el. Vakságuk odáig ment, hogy még aczéljukat sem edzették, oly korban, mikor harczy öltözékükre két kézzel szórták az aranyat, ezüstöt. A történelem eléggé kimutatta, hogy Gallia függetlenségének elvesztését a hősi faj belső villongásainak, előrenemlátásának, elbizakodottságának és fegyelmezetlenségének tulajdoníthatta. A hódítás után a városok uralma, melyek maguk is Róma központosításának voltak alávetve, lassankint szétbomlasztotta a nemzetet, mely másfélévezreden át a pásztori s földműves-élettel járó erkölcsön nyugodott. A gazdag gall-rómaiak bir-

tokaik jövedelmét gyümölcstelenül fogyasztották a városokban; fajuk hagyományairól véggépp megfeledezve. Így lettek, nemcsak a római kincstár eszközei, hanem a romlottság segítői is, mely a császárok ellenőrizetlen tekintélyéből származott. Megállás e romlásban csak a császárság bukása után volt lehetséges, mikor Gallia új urai, a frankok, Klodviggal a kereszténységre kezdtek áttérni.

14. §. III. időszak (496—1270.): a két keresztény papság versenyének köszönhető boldogulás a hűbéri intézmények uralma alatt.

A birodalom bomlása s a barbárok betörése által előidézett hanyatlás, Klodvig s a frankok megtérése után is, ránehezedett az országra. De a kereszténység, a hűbériség s a hűbéri egyeduralom lassankint egészen új társadalmi rendet hozott létre. Ezeknek befolyása alatt az erkölcsi és anyagi rend ismét visszatért, majd a boldogulás minden jele feltűnedezett.

A kereszténység már a gall-római romlottság közepette is becses csirákat hintett el. A gallok közt a keresztény hit, a hét püspök¹ buzgósa folytán már a III. század óta kezdett terjedni. Egy századdal utóbb e mű már nagy eredményeket termelt: az V. század

¹ Arles-ban Sz. Trophimus, Narbonne-ban Sz. Pál, Toulouse-ban Sz. Saturnin, Clermont-Ferrand-ban Sz. Austremoine, Limoges-ban Sz. Martial, Tours-ban Sz. Gratianus s Párisban Sz. Dénes. Oly korban, midőn a népek az isteni törvény ellen láznak s mikor e nagy emberek művét csaknem egészen újból kell kezdeni (17. §.), a francziák nem becsülhetik meg eléggé azok bátorságát s nem követhetik eléggé példájukat. A hitetlenség pusztításait (17. §.) jóvá tenni nem kevésbé nehéz, mint a barbárokéit.

vége felé, mikor a birodalom szétbomlott, a püspökök rendezett intézményében az ország újjászervezésének legelső alapköveit rakta le. Az erkölcsi tekintélynél fogva, melyre szert tettek, a püspökök mihamar urai lettek a germán fajoknak, melyek Galliát mindenfelől előzönlöttek. Ez által egyik leghasznosabb hódítást vitték véghez, melyről a történelem tud; mert a rajnai barbárok, a rómaiakkal való érintkezés által megmetyelveztetvén, őseiknek nem minden erényét őrizték meg.¹ Később a főpapság, mely a hűbéri társadalom főbbjeiből került ki, hatalmával visszaélve, szövetséget kötött a püspökségek s a hűbérurak közt: a világi hatalmat hívta a vallás segítségére; máskor meg a vallást bocsátotta világi szenvedélyek szolgálatába. Így fogyatkozott meg a püspökök erkölcsi befolyása; de azt a szerzetesrendek s az alsó papság bőségesen helyettesítette. Az első századok apostoli munkáját a szerzetesek folytatták; ők őrizték meg a tudomány s irodalom letétjét is.² A plébánosok a zárdai példa által serkentve, s a néppel közvetlen érintkezve, a lelkeket Isten számára a tanítás s a mindennapi példa által hódították meg. A két papság a vezető-osztályokba

¹ Így pl. a frankok bejövetelük idejében már elvesztették volt erkölcsi tisztaságukat; de megőrizték a családias szellemet s főképp az apai tekintélyt. *Thierry Á.*

² Montalambert egyik művében leírta a szerzetesek által e korban teljesített nagy szolgálatokat s azokat így összegezi: „Szent Benedek halála óta (583.) még nem telt el egy század, s vissza van hódítva mindaz, a mit a barbárok a civilizációtól elhódítottak. Mi több, az ő fiai (a benecézsek) készek az evangéliumot túlvinni ama határokon, melyeket Krisztus tanítványai nem léphettek át... Nyugat meg van váltva. Egy új birodalom alapja rakódott le; egy új világ kezdődik.“ (*Nyugat szerzetesei*, III. köt.).

bele oltotta a keresztény irgalom szellemét, melyet az ó-kori népek alig ismertek; s apostoli munkájukkal egész a társadalom legeslegalsó rétegeibe lehatoltak. A testvériség és egyenlőség érzetét, melyet a józan ész s az igazság követel, minden szivben felébresztették; az osztályok általános érdekeit ezzel békítették ki. A gall-rómaiak s a frankok, a gazdagok és szegények, az urak és szolgák tudtán kívül, rázkódás nélkül vitték végbe a legnagyobb forradalmat, melyet az emberi nem valaha átélt. Tényleg ők teremtték meg a középkorban az új társadalmi rendet s a modern szellemet, melynek eredetét nem egy kortársunk igazságtalanul a mai kornak tulajdonítja.

A frankok, minekutána a főhatalmat s a föld-birtokot erőszakkal meghódították volna, a gallok föld-jére az ország megújhodásának két lényeges elemét hozták vissza magukkal. Gyakorlatuk által felújították a személyes függetlenség s az egyéni kezdeményezés szellemét, melyet a császári önkény, úgy Rómában, mint a meghódított népeknél, a társadalom minden osztályában elfojtott. Fajuk szokásaihoz híven, megvetve a városi tartózkodást, vidéken való lakásuk puszta ténye által, helyre állították a vidék helyi szabadságait; s véget vetettek a városi nép elnyomásának, melyet az a megelőző hanyatlás korában a vidékre gyakorolt. (13. §.). Maguk a frank királyok is mindjárt eleinte pompás falusi birtokokon rendezték be udvarukat, földmivelő és iparúzó szolgák és hűbéreseik közepette.¹ Példájukat nagyjaik s az összes

¹ „Soissons-tól néhány mértföldnyire, egy kis folyó partján áll Braine falva. Egyike volt ez amaz óriási tanyáknak, hol a frank királyok udvarukat tartották, s melyeket Gallia legszebb városainál többre becsültek. A királyi lak mit sem emlékeztetett

társadalmi tekintélyek követték, melyek a hűbéri szervezetben részt vettek; ez a szokás lett egyik főforrása a XIII. század anyagi boldogulásának s erkölcsi nagyságának. Az új vezető osztályok, melyek a frankok s a gall-rómaiak észrevétlen keveredéséből keletkeztek, végre megteremtették a francia intézményeket s erkölcsöket, miközben a papság az érzelmeket s a gondolkozást alakította át.

A megújulás művén s a hűbériség kiépítésén azonban a királyság is dolgozott. Az egyazon hűbérhez tartozó birtokokon a közbéke eléggé biztosítva volt, valamint a Franciaország területén létezett számos szüzerénséghez tartozó hűbéreken is. De az apró szüzerének sűrűn háborúskodtak egymással, elannyira, hogy a tartós béke biztosítása kivált a gyengébbeknek érdekükben állott. Ezt az eredményt Franciaország nagyobb részében lassankint a hűbéri egyeduralom szervezésével érték el, mely eleinte csupán a többiek felett álló szüzerénség volt. Ez az új rendszer akkor kezdette minden gyümölcsét teremni, mikor a francia király hatalmát valamennyi apróbb vazallus elismerte, a nélkül, hogy hasznosan gyakorolható tekintélyéből bár egyikük is veszített volna s a nélkül, hogy közvetlen földesurától függeni bár a legcsekélyebb helység is megszűnt volna.

A jó erkölcsnek, a belső békének s a boldogulásnak e nagy korszaka tetőpontját Szent Lajos uralkodása alatt érte el (1226—1270). Franciaországban

a középkori harcziás várkastélyokra . . .“ *Thierry*. A mely író a földesúr és jobbágyai mindennapi életét egy ily XIII. századbeli falusi udvarban kutatásai alapján összefoglalná, bizony más véleménynyel lenne e nagy korszak felől, melyet annyi író rágalmazott, a nélkül, hogy ismerte volna.

akkor már igen kifejlett csirái voltak meg a legjobb intézményeknek, melyeket az emberi társadalmak mindmáig létrehoztak. A családok Franciaország nagyobb részében a két legjobb typus¹ szerint voltak szervezve, s a hűbéri rangfokozatban oly függetlenséget élveztek,² melyet birniok, a miniszteri hivatalokkal,

¹ A patriarkális család (6. §.) főképp a falusi hűbéresek közt fejlődött ki; e korból származnak Limousin, Berri, Morvan s a többi marhatenyésztő vidékek kitünő feléscsaládjai; a nagy forradalomkor még csaknem mindazon vidékeken épségben megvoltak, hol a földbirtokosok birtokukon tartózkodtak. Azóta a polgári törvénykönyv s a minisztériumi hivatalnokok, a sorozás s a városi élet vonzóereje e családok kilencztizedrészét szétbomlasztotta... A törzsökös család (6. §.) leginkább a mindenrendű birtokosok közt fejlődött ki; a forradalomnak az előbbinél jobban ellentállt. Mindkét középkori typus többet ért, mint a forradalom által megteremtett nem-állandó typus.

² Beaumont-en-Argonne község hat századon át szabadságlevele alapján kormányozta magát, melyet szüzerénje, Champagne-i Vilmos, 1182-ben önkényt adott... E levél értelmében a csekély adó egyszer s mindenkorra volt megállapítva. Az egyéni szabadság biztosítva volt. A polgárok évenként maguk választják tisztviselőiket, kik a községet igazgatják, polgári és bűnügyekben igazságot szolgáltatnak s a szerződéseket hitelesítik. A közös érdekek fölött a bíróból, hitesekből s a negyven legértelmesebb polgárból álló gyűlés a plébánia-templom udvarán határoz. E kis helyi önkormányzatba a földesúr alig avatkozik. Az ő előjoga egy esküdt kinevezéséből áll, ki a polgárok által választott két másikkal együtt a földesúri jövedelemből engedélyezett alapok felhasználására, s a város szépítésére és védelmére ügyel föl; némely esetben ő ad kegyelmet; végre az újonválasztott tisztikart ő esketi föl. Ezzel szemben köteles a községet minden külső ellenség ellen megvédeni, a nélkül azonban, hogy őket megadóztatná, vagy hogy őket huszonnégy óránál tovább katonai szolgálatra kényszerítné.

A polgárok, a földesúr számára föntartott területen kívül, mindenütt szabadon s ingyen élvezték, a mit a föld, az erdő s

a kincstárral s a bürokráciával szemben, a mai családoknak boldogság volna. Akkoriban a legutolsó falu is oly önkormányzatot élvezett, melyről mai nagyvárosaink álmodni se mernek. A mezei munkást, ki semmiféle személyes függésben nem állott,¹ földesurához folytonos viszony fűzte, mely mindkét felet egyenlően kötelezett; nemkülönben a műhelybeli egyéb lényeges hagyományos szokások. (20—25. §§.) A legcsekélyebb hűbérben is, a báróságban, mely a helyi

a víz magától termett, azzal az egy kikötéssel, hogy a közrend némely szabályát betartják. A halászat, a faizás s a vadgyümölcs szedése a családok megélhetését, kivált a szegényebbjeét, nagyban könnyítette, úgy eledel, mint építkezés, bútorzat, világítás és fűtés dolgában.

Beaumont polgárai oly szabadok voltak s oly jólétet élveztek, hogy községi szervezetükhöz szívósan ragaszkodtak... S az ily szabadság akkoriban nem volt kivétel; még a XVII. században is mintegy ötszáz község élt csak a beaumonti törvények szerint. — *Dufourny Monografiájából.*

¹ „Normandiában... a paraszt korán felszabadult; a *servitus* (tudniillik, hogy a földesúr jobbágya testének is ura volt) már a XI. század óta megszűnt. Ettől fogva fennáll még némi úrbér s némi robot; de annak nagy része a föld használatához van kötve. A kötelezettségek a kiváltságlevelekben s a szokásjogban pontosan körülírvák; a paraszt készséggel teljesíti őket: tudja, hogy az a családját tápláló földnek bére; azt is tudja, hogy földesura segítségére s oltalmára számíthat.“ L. Delisle, *Étude sur la condition de la classe agricole en Normandie au moyen âge.*

... A középkorban a parasztság, esküdtszéke által, úgy Francia-, mint Németországban (Elszászban is) a polgári és bűnpörökben maga ítelt; csekély adót fizetett; a helyi kiadásokra saját belátása szerint vetette ki a taksát; végre földesuraival szemben oly függetlenül viselkedett, a mint ma a bürokráciával szemben a kontinens egyetlen társadalma sem merne viselkedni. (*La Réforme Sociale*, 63. fej.)

kormányzatnak teljes egysége volt,¹ valamint a kiterjedtebb hűbérekben is, melyek a báróság s az állam közt fokozatosan foglaltak helyet, minden függetlenséget élveztek, mely a társadalmi rend fentartásával összefért. A fejedelem, ki e hatalmas társadalmi hierarchia csúcsán állt, úgy érezte, hogy alattvalóihoz parancsoló kötelezettség köti:² a külső támadások ellen az országot ő védte meg; a belső békét ő tartotta fenn; s az alsófokú bíróságok által elintézett némely ügyekben mint felsőbb bíró ő ítélte. A nemes-séggel való érintkezésben egyébiránt a minden frankok egyenlőségét tartó hagyományt megőrizte. Ugyane hagyományhoz hiven, részt engedett venniök az állam

¹ Joinville így beszéli el vazallusait illető intézkedését, mielőtt kereszties hadjáratra indult volna: „Az üdv 1248. esztendejének húsvétjakor embereimet s jobbágymat összehíttam Joinvillebe... Így szóltam hozzájuk: Urak, tengerentúlra megyek s nem tudom, visszatérek-e? Lépjetek elő: ha vétettem nektek, jóvá fogom tenni, rendre mindegyiteknek, a mint szoktam, valakik tőlem vagy embereimtől valamit követelnek. És jóvátettem, az én földemen lakó összes nép véleménye szerint; s nehogy befolyásoljam őket, felálltam a tanácsból és vita nélkül fogadtam el mind, a mit határoznak vala.“ (Joinville, *Szent Lajos története*, XXV.)

² Szent Lajos fiát a királyi kötelességre következő szavakkal oktatta: „Szép fiam, kérlek, szerettesd meg magadat népeddel; mert bizony mondom, inkább lássam azt, hogy skót ember jönne Skótországból a népet törvényesen és jól kormányozni, semmint te kormányoznád rosszul, mindenek láttára.“ (Joinville, *Szt. Lajos története*, 26. lap.) — Szent Lajos anyja, Castiliani Blanka, sokszor mondta fiának, hogy „inkább látná holtan, mintsem egyetlen halálos vétet követve, s hogy, ha oly helyzetbe jutna, hogy életét csakis halálos véték árán tarthatná meg, inkább halna meg, mintsem Teremtője megbántásával lelkét veszítné el.“ (Le Nain de Tillemont, *Szt. Lajos élete*, I. 408.)

kormányzásában is; így alkotta meg a bárók részvételével az évenként tartott gyűléseken a legfontosabb törvényeket, a melyek a tízparancsolat betartását biztosították¹; végre a vezető osztályokkal együtt ő maga adott példát annak betartására².

A középkori boldogulást, melyet főleg a kereszténység hozott létre, azonkívül növelte a verseny is, mely az araboknak Spanyolországba való beözönlésük óta (710-ben) nyugat keresztényei és muzulmánja közt meg nem szűnt. A kereszteshadjáratok által keletre átvitt mérkőzés nem volt ily jótékony. Az óriási arányú vándorlás által megindított szellemi föllendülést végeredményében nagyon is ellensúlyozta az erkölcsi romlás, mely keleten a keresztések útján terjedt el

¹ „Bároi véleményével és beleegyezésével egy híres rendeletet adott ki a törvénybíró s az igazságszolgáltatás többi közegeinek kötelességeiről... Ebben minden alattvalójának megtiltja a káromkodást, a fajtalanságot, a koresmázást.“ (U. a. IV. 47.) — „Egyik földolog, a mit Szt. Lajos Franciaországért tett, a parlamentek elrendelése volt... minden évben pünkösd, mindenszentek és gyertyaszentelő után tarttatta.“ (U. a. IV. 48.) De míg a vallásos gyakorlatokat híven teljesítette, a papságnak minden túlkapását szilárdan visszautasította; ama kiátkozottakkal szemben, kiknek vétkét a bíróság meg nem állapíthatta, a világi hatalom büntető karját megtagadta. (Joinville, *Szt. Lajos élete*, XIII.)

² Ezen korszakban Franciaország vezető osztályai az erkölcsi tökéletesség példáját adták, melyet a római udvarban a gazdagság s a hatalom (15. §.) káros hatása ekkor már megrontott volt. Joinville így beszéli el a pápai követ búcsúzását 1254-ben, mikor Szt. Lajos a Szentföldet elhagyta: „A követ... kezemet kezébe fogva, keserves sirásra fakadt; s a mint szólni bírt, ezt mondta: „...elszorul a szívem, hogy itt kell hagynom a kegyelmetek szent társaságát s hogy vissza kell mennem a római udvarba, ama hitszegők közé.“ (U. a. CXX.)

s az elnyomás, mely Franciaországban a népre nehezedett, míg szokott oltalmazói távol voltak.¹

Szóval, a hűbéri társadalom, a szerzetesek s a világiak versengése által felvilágosítva, nyugat keresztényeinek és muzulmánjainak vetélkedése által serkentve, a földművelés s a városi ipar által felgazdagodva s végre, a falun való tartózkodás által fizikailag és erkölcsileg megerősödve, szilárdabb és szabadabb alkotmányt teremtett, mint a multban bármely társadalom.

A hűbéri intézmények Franciaországban tökéletességük legnagyobb fokát Szent Lajos alatt érték el; de analóg vonásokkal az összes nyugati népeknél érvényben voltak. Angliában az alkotmányos királyság fejlődött ki belőlük, vagyis az a kormányforma, melyet a mai nagy nemzetek mintául tekintenek. Franciaországban másként történt. Ama befolyások alatt, melyeket a következő három szakaszban fogok jelezni, a francziák szüntelen az önkényuralom felé haladtak. Az az állítólagos haladás, mely a történetírók útszéli frázisai szerint az utolsó Valois-k, XIV. Lajos s a forradalom korával kezdődik, tényleg csak oda irá-

¹ Joinville a következő megokolással tagadta meg részvételét Szent Lajos második, szerencsétlen kereszties hadjáratában: „A francia király s a navarrai is, igen sürgetett, mennék keresztiesnek. Mire azt feleltem, hogy jártam én már Isten s a király szolgálatában túl a tengeren; s mióta onnan visszajöttem, a végrehajtlók (a két királyéi) úgy kipusztították embe-reimet, hogy azt soha ki nem heverik, se ők, se én; s meg-mondtam nekik, hogy ha Isten kedvére akarok cselekedni, itt fogok maradni, hogy népemen segítsek és azt megoltalmaz-zam.“ (U. a. CXLIV.) E feleletben nyilatkozik meg a középkor igazi szelleme.

nyult, hogy a társadalmi élet minden fokán a kormányzók illetékességét gyarapítsa, a kormányzottak függését pedig súlyosbitsa.

15. §. IV. időszak (1270—1589): a papság s a királyság romlottsága által előidézett hanyatlás az utolsó Valois-k alatt.

A hűbériség ereje ama tényben rejlett, hogy az egyéni kezdeményezésre, melyet a jó erkölcsi törvény s az erős akarat által termékenyített függetlenségi szellem sugalt, a tér egész sereg ember előtt nyitva volt, egész a földbirtok legapróbb részletéig. Gyöngesége az ellenőrzés hiányából eredt, mely e kezdeményezésekre felügyelni és azokat fékezni lett volna hivatva. A nép a hatalommal való visszaélést a germán fajok betódulását követő századokban sokszor nyögte. E szenvedések közben, természetesen, megszerette amaz intézményeket, melyek a helyi hatalom ellenőrzését egymásután szervezték: az egyházat, mely az erőszakot az irgalom szellemével mérsékelte s a legelőkelőbb szellemeknek a lovagkor fenséges önfeláldozását sugalmazta; s a királyságot, mely a szétszórt erők csoportosításával a közbékét biztosította s a jogtudósok közreműködésével a király bíraskodását fejlesztette ki. De egyik szírtet kikerülve, a nép a másikba ütődött: a túlzás s a visszaélés, mely a hűbéri szervezetben kis mértékben volt meg, a pápaság¹ s a

¹ Az egyháztörténelemben jártas egyének azt vetik ellenem, hogy a papság ilyen bírálata nem veszi számba azokat a szolgálatokat, melyeket nem szűnt meg tenni; s hogy azok korunk hitetlenjeinek heves támadásaival szemben nem valami alkalmoszerűek. Ez ellenvetések előtt nem hajolhattam meg; sőt inkább, minél világosabban látom a vallásnak szánt sze-

hűbéres királyság segítőinél óriásivá fejlődött. A IX. századtól kezdve a XI-ikig a pápák, kiket a közvélemény mintegy maga hitt fel arra, hogy a világtügyekbe avatkozzanak, a világi fejedelmek felett egyre jobban hatalmaskodtak; ám a papság romlottsága hatalmával együtt nőtt (14. §.). Némely egyházi hatóságok megszokták, hogy a hit oltalmára, melyet elődeik ékesszólásuk és erényük példájával terjesztettek el, a világi hatalomra támaszkodjanak. A német császároknak a pápaság ellen indított hadjáratai, az izlam betörései, az ellenpápák fortélyoskodásai, a kereszteshadak nyomán támadt féktelenkedések s a kegyetlenkedés, melyet az eretnekségek elnyomása fejlesztett ki, a kereszténység által megnyitott bámulatos erkölcsi és anyagi forrásokat részben semlegesítették.

E bajok láttára a népek mindama jótéteményekről elfelejtkeztek, melyeket a papságnak a világi kormányzatba való beavatkozása eleinte biztosított. Minden reménységüket a hűbéres királyságba vetették; e remények a XIII. század vége felé, mikor Szent Lajos uralkodása a szerencsés befolyást, melyet a világi dolgokra a bölcsen ellensúlyozott világi tekintélyek gyakorolnak, ha a tizparancsolat s az evangéliom tanítását követik (14. §.), nyilvánvalóvá tette, sajátosságosan meggyarapodtak. De itt is komoly csalódások következtek. Szent Lajos utódai a helyi szabadságo-

repet a 84 év óta várt társadalmi reformban, annál alkalomszerűbbnek találom munkatervemet. Ha a katolikusok társadalmi kötelességük magaslatára akarnak emelkedni, ismerniök kell, kivált a boldogulás időszakaiban (14. és 16. §§.) végzett szolgálataikat s a hanyatlás korszakaiban (15. s 17. §§.) elkövetett hibáikat.

kat, melyeknek a hűbériség nagyságát köszönte, nem tartották tiszteletben. A törvénytudósok által félrevezetve a helyi kormányzatokat, melyeknek csupán ellenőrzésükre voltak hivatva, szétrombolták s eszményükké mindinkább a római császárok önkényuralma vált. E szomorú rendszerrel együtt a kormányzók romlottsága itt is feltűnt, a papság önkényuralmából származó bajokat kiegészítve; s e kettős befolyás alatt megint három évszázadig tartó hanyatlás következett.

Mint előbb, történelmünk e negyedik időszakának jellemző vonásai szintén észrevétlen fokozatban tüntek fel. Valamint a megújulás csirái lassacskán kelegettek ki, már a gall-római hanyatlás korában, épp úgy a visszaesés tünetei is gyakran mutatkoztak a hűbéri társadalom boldogulása közepette. Mint mindenkor, az emberi természettől elválhatatlan romlás a helyi háborúskodások s a távoli hadjáratok által vált állandóvá. De a XIV. század elejétől kezdve a romlottságot a társadalom testébe nem csak a meggazdagodott papság, hanem a királyok s a törvénytudósok is oltogatták, melyeket a közvélemény, hogy a hűbériség visszaéléseit ellensúlyozni bírják, nagygyá nevelt.

A római egyház, mely kilencz évszázad folyamán a világnak példát adott, lassankint a métely terjesztőjévé vált.¹ A benne lábrakapott rendetlenségek oly-

¹ „Szt. Bernát, mondja Bossuet, élte fogytáig imádkozott az egyház bajain. Szüntelen figyelmeztette rájuk a népeket, a papságot, a püspököket, sőt magukat a pápákat is . . . A római egyház, mely az egyházi fegyelem példás betartásával azt teljes kilencz évszázadon az egész világon fentartotta, nem volt híjával a bajoknak; s egyik nagy püspök, kit a pápa a vienne-i zsinaton tárgyalandó anyag előkészítésével bízott volt meg, már attól

kor a pápaválasztásokból eredő czivakodások közben valóságos bomlászá fajultak. A papi romlottság Szent Bernát (1091—1153.), III. Incze (1161—1216.)¹ d'Ailly Péter biboros (1350—1420.) s Gerson János hittudós (1363—1429) erőfeszítései és tiltakozásai ellenére Franciaországban is elterjedt. A baj, mely az egyházi

fogva azt tartotta, hogy az egyháznak fejétől tagjaiig megújításra van szüksége. A valamivel később bekövetkezett nagy schisma következtében e mondást nem csupán egyes tudósok, egy Gerson, egy d'Ailly Péter s a kor egyéb nagy emberei hangoztatták, hanem maguk a zsinatok is; kivált a pisai s a constanzi. Köztudomású, mi történt a bázeli zsinaton, melyen a reformációt szerencsétlenségre megkerülték... Julián biboros IV. Jenő előtt feltárta a papság rendetlenkedését, kivált Németországban... A papság, mondotta vala, javíthatatlan s rendetlenkedéseim nem akar segíteni. Ránk fognak támadni, ha javulásunkra semmi remény nem marad. Az emberek várják az eljövendőt, s úgy látszik, maholnap valami tragikus dolog fog megszülemleni... Nemsokára azt fogják vélni, hogy az egyháziak kinzásával vagy fosztogatásával, mint kik Isten és ember előtt utáltak s a legmélyebb romlottságba vannak merülve, Istennek tetsző dolgot cselekesznek. A mi csekély áhítat még a papi rend iránt találkozik, végre el fog tünedezni. Minde rendetlenkedésekért a római udvart fogják okolni, minthogy a bajon segíteni elmulasztotta... Szent Bernát, folytatja Bossuet, konstátálta, hogy az egyház Izsaiással elmondhatja: *legfájóbb keserűségemet a béke okozza*, ha, békében hagyatván a hitetlenségtől s az eretnekektől, veszedelmesebb támadást kell kiállania tulajdon fiainak rossz erkölce által." (Bossuet, *Histoire des variations des églises protestantes*.)

¹ Conti Lothár Olaszországban született, de egyetemi tanulmányait nagy sikerrel Párisban végezte s a párisi egyetem tanaihoz híu maradt. Mikor III. Incze néven pápa lett, hiába igyekezett a római egyházat reformálni. A negyedik lateráni zsinat ünnepélyes megnyitáskor erélyesen hangsúlyozta a baj forrását, mondván: „A nép minden romlottsága a papságtól ered." (*III. Incze története*, Hurtértől, III. 335.)

főméltóságoktól indult ki, hovatovább terjedt; a következő század közepén már az egész papságot megméltelyezte.¹ E zavarok látása nagyban hozzájárult a protestáns reformáció sikeréhez. (1530—1540.) Nem egy buzgó ember azért vált hugenottává, hogy a jobb erkölcsök uralmát visszahozza; de ez elhatározásukkal sokaknak a társadalmi rendnek saját érdekükben való megzavarására nyújtottak alkalmat; innen eredtek e szomorú korszak szenvedélyei, háborúi és vérfürdői. A mérsékeltek megbotránkoztak a hit nevében úgy katolikus, mint protestáns részről olyanok által elkövetett botrányokon, kik a keresztény névre egyaránt érdemetlenek voltak. A felháborodott józanész bennük lassankint előbb a kételkedést, majd a hitetlenséget ébresztette föl, mely fajunkból a római birodalom felbomlása óta kiveszett. Ilyen lelki állapotban írta Montaigne *Essai*-it (1572—1580) és Charron a *Bölcsesség-ről* írott értekezését. (1601.)

Olaszországban a papság rendetlenkedéseiben az egész vezető osztály részt vett, mely pompás lakóhelyeit a városokban építette. Rómában VI. Sándor (1492—1503) s a Borgiák, visszaélve az Egyházi állam jövedelmeivel sakereszténység adományaival, a pogányság romlottságát elevenítették fel. Firenzében a Mediciek, s az óriási kereskedelem által felgazdagodott nemesség és polgárság, fényűzés és kicsapongás dögében túltettek a félsziget többi városain.²

¹ Rabelais élete és iratai, valamint egyházi feljebbvalóinak iránta végig megőrzött jóindulata, ismeretes tanujele a francia papság lanyhaságának ama korban, midőn a meudoni híres plébános írt. (*Gargantuája*, 1533—1553.)

² „A firenzeiek kicsapongó életet éltek, eszük csak a mulatságon járt... Az ifjúság elhenyélte életét s idejét és vagyó-

Franciaországban a rossz példát, már ez időszak elejétől fogva a királyok, az évjáradékot húzó hercegek, a szüzerén urak s udvaronczaik, kik immár a városokban laktak, adták meg. A nemesség zöme azonban, mely továbbra is falusi jószágán lakott, tisztességes erkölcseihez¹ egész a XV. század végéig hű maradt. Egyenlő készséggel hadakozván s művelvén földjeit, azonkívül teljes függetlenséget élvezve,² az e korbeli idegen utazók szemében e nemesség sokszor bámulat tárgya volt. Érthető a kavarodás, melyet VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferencz olaszországi háborúi (1494—1525.) idéztek elő amaz ifjú nemesek gondolkozásában és erkölcsében, kik a falusi élet szigorú szokásaiban nevedtek. A francia nemességnek az olaszok előtt való szent híre az első hadjáratral együtt oda lett.³

nát pompás lakomákra s hiú élvezetekre pazarolta. Kizárólag a fényűzés, a játék, az asszonyok, a léha beszélgetés foglalta el őket. Ily erkölcsök szolgására vezetnek.“ (Macchiavelli.)

¹ Bayart (1476—1524.) e korban a francia nemesember egyik tökéletes typusa volt. A *hű szolga* krónikája bájos képet fest Bayart családi életéről; leírja ama bámulatos erkölcsöket, melyek a nemesség szerény falusi udvaraiban még a XV. században is megvoltak.

² „Törvényeink voltaképp eléggé szabadok; s a francia nemesember a szuverénitás súlyát alig kétszer érzi életében... Mert a ki tűzhelye mellett akar kotlani s házat pörpatvar nélkül tudja jó rendben tartani, olyan szabadon élhet, akár a velencei doge.“ (Montaigne, *Essais*, I. köt. XLII.)

³ „A nép Olaszországszerte csak fellázadni vágyott, ha a király mindent jól intézett volna, jó rendben, fosztogatás nélkül. De minden ellenkezőleg történt; így hát nagy gyászba jutottam a francia nemzet becsületéért és hírnevéért. Mert a nép minket szenteknek nézett, megbecsülte szótartásunkat és jószágunkat. De nemsokára másképp lett, rendetlenkedéseink és fosztogatásaink miatt, meg hogy az ellenség is mindenfelől szo-

VIII. Károly s a hadsereg nápolyi tartózkodásuk alatt túltettek azokon, kik a bajt beléjük oltották; romlottságukkal nem kevésbbé botránkoztatták meg az olaszokat, mint követelő fellépésükkel.

I. Ferencz s utódai pompás udvarukban a hadsereg által Olaszországból behurczolt bűnöket kifejlesztették. Súlyosbították a bajt azzal, hogy a Mediciekkal szöveteztek s hogy egész olasz gyarmatot gyűjtöttek maguk köré. Ettől fogva az utolsó Valois-k s udvaronczaik sokkal inkább hozzájárultak, mintsem a papság, a francia fajba az erkölcsi emelkedés nyolcz évszázada által beoltott erények megrontásához (14. §.) E kettős befolyás alatt következett be a tizparancsolatról való megfejtkezés, a pogány felfogáshoz való visszatérés; a házasságtörésnek mintegy intézménynyé avatása, a magánélet minden egyéb kicsapongásaival együtt; a szabadsággal s egyéni méltósággal járó szokások elhagyogatása, melyeket a nemzet a frankoktól vett át; a közélet bomlása a politikai és vallásháborúk következtében; a spanyol király s a pápa közbenjárása a belső villongások alkalmával, az egy-

rongatta a népet, ránk fogva, hogy az asszonyokat erőszakkal elvettük s a pénzt s egyéb jószágot is, a hol leltük. Nagyobb hibát nem foghattak ránk Olaszországban; mert irigyebbek s fősvényebbek másoknál. A mi az asszonyokat illeti, e részben hazudtak; de valami mégis volt benne.“ (Ph. de Commynes.)

¹ „Apáink szokása s ezen ország nemességének különös szabadsága ellenére, födetlen fővel állunk körülük (t. i. a királyok körül) már messziről, akárhol volnának.“ (Montaigne, *Essais*, I. k. XLII.) — E XVI. századbéli erkölcsök ellentétben állnak ama nyájas bizalmassággal, mely Szt. Lajos idejében a király s nemesei közt fennállt (14. §.) A nemességnek mindazonáltal meghagyták méltóságát és függetlenségét, melytől XIV. Lajos később megfosztotta. (17. §.)

házi szakadás, majd a hitetlenség; végre, a hanyatlás korszakainak legfőbb befejezése: az uralkodóház bukása.

16. §. V. időszak (1589—1661.): a két keresztény egyház versenye következtében beállott boldogulás, a két első Bourbon alatt.

A hanyatlás három százada alatt támadt örvényt két király tatarozó uralkodása részben betömte s visszaadta Franciaországnak a boldogulást. A két első Bourbonban korántsem volt meg az a négy tulajdonság, melyre az oly uralkodónak van szüksége, ki a romlottság hosszantartó időszaka után, a felforgató szenvedélyek ellen kénytelen küzdeni s kinek a kényszerhez kell folyamodnia. (8. §.) Nem volt meg egyikükben sem ősük, Szent Lajos, mindhárom tulajdonsága: az erény, az éleslátás s az erély. De mindegyikben megvolt a józan ítélőképesség, a melylyel mintegy saját hiányait pótolni tudta, a nagy embereket magához vonva s a hatalmat azok kezébe téve le, az udvaroncok cselszövényei vagy saját hiúságuk lázadásai ellenére.

IV. Henrikben (1589—1610.) az éleslátás s az erély nagy mértékben megvolt. De az az erkölcsi romlottság, melyet az utolsó Valois-k udvarában magába szívott, élte fogytáig benne maradt.¹ Mindazonáltal szerette magához vonzani az oly embereket, kik erényeik által tűntek ki.

¹ Egy nemrég megjelent mű több szempontból rámutat az erkölcsi érzék teljes hiányára e nagy uralkodóban (*J. Héroutard naplója XIII. Lajos gyermekkoráról*. Közli Soulié és Barthélemy IV., VII., IX., I. köt., III. 118., 135. lap.) — A király romlottságáról emlékirataiban Bassompierre is körülményes részleteket közöl.

Uralkodásának első tíz éve alatt a király, ügyes munkatársai segítségével, az ország belügyeit teljesen rendbe hozta. A hanyatlás legnyilvánvalóbb jelét, t. i. az idegenek beavatkozását, lassankint kiszorította; végre, az erőt ügyességgel párosítva, a polgárháborúnak is véget vetett. A társadalmi gyűlölséget s a hitetlenséget gyökerükben szárazította el az által, hogy népét a keresztény szokásokhoz visszatérítette; e célját azzal érte el, hogy egy nagy katolikus államban ő elsőül mondotta ki a felekezeti szabadságot. A nantes-i edictum (1598.) koronája volt a belső béke épületének. Pillanatnyilag oly biztosítékokat adott a protestánsoknak, melyeket a nemrégí vérengzések eleven emléke parancsolt, de melyek alapjukban véve az állam biztonságával összeférhetlenek lévén, utódja alatt megszűntek. Daczára e szervi hibájának, az edictum legott megbecsülhetetlen áldással járt: a két versenyző felekezetet, jótékony serkentésével,¹ közös elveik követésére bírta; a vezető osztályokat pedig visszaterelte a tizparancsolat betartására.

Uralkodásának második felében kiválólag a külügyek rendezésének szentelte idejét, melyek a liga zavarai közben alaposan megbomlottak. Állandóan két elvet tartott szem előtt, melyek az igazságosságsszelleméből erednek s melyek a nagy nemzeteknek mindig jogos befolyást fognak biztosítani: az apróbb nemzetek függetlenségét minden körülmény közt tiszteletben tartotta és hatalmas szomszédaik támadása ellen mindig kész volt velük szövetkezni.

XIII. Lajos (1610—1643.) legzsengőbb korától

¹ IV. Henrik e versengést azzal tartotta fenn s az edictum hátrányait azzal egyenlítette ki, hogy mindkét felekezetet kiváló embereit maga köré vonzotta.

kezdvé rendkívüli jeleit adta ítélőképességének és erényének. A történelem mindmáig egyetlen uralkodónál sem jegyezhetett fel oly korai hajlamot az erkölcsi törvény követésére. Minden alkalommal megvetését nyilvánította a Valois-k által terjesztett durva erkölcsök iránt, melyek hihetetlen cynismussal még a gyermekkorá gondozásával megbízott asszonyokban is nyilvánultak. Természetes hajlamánál fogva Isten-félő volt. Noha a concubinákat és korcsokat, kiket társaságául rendeltek, ellenkezéssel fogadta, atyja és királya iránt mégis tisztelet és bámulat hatotta át.¹ Egész élete példásan tiszta volt; udvarában az előbbi uralom alatt lábrakapott erkölcsök ellen küzdött;² ilyképp ő is hozzájárult e korszak társadalmának szellemi és erkölcsi megújodásához,³ melyet

¹ Lásd *J. Hérourard* fent idézett naplóját.

² ... Bizalmasan értesülvén, hogy a király de Hautefort kisasszonyért, a királyné udvarhölgyéért eped, az udvaronc (Saint-Simon atyja) közbenjárását ajánlotta fel; de a király keményen megdorgálta érte: „Igaz, hogy szerelmes vagyok belé, hogy utána járok, hogy szívesen beszélek róla s még többet gondolok rá; az is igaz, hogy minderről nem tehetek, mert ember és gyarló vagyok; de minél könnyebbé teszi királyi voltom vágyam kielégítését, annál jobban kell őrizkednem a büntől s botránykoztatástól. Ezúttal megbocsátok ifjúságodnak; de soha többé így ne szólj hozzám, ha azt akarod, hogy tovább is szeresselek.“ (*Saint-Simon emlékiratai*, I. 58.)

³ Cousin ugyanily jótekonynak tartja XIII. Lajos befolyását; mint ama részletből kitűnik, melyben a Rambouillet-salonban dívó ártatlan udvarlás elveit sorolja fel: „Ezek az elvek IV. Henrik korában nevetségesek lettek volna; de nem voltak ama király uralkodása alatt, ki la Fayette Angelikát s de Hautefort Máriát oly tisztán szerette, s mikor a roconyi győztes a tiszta és erényes Vigean kisasszony egyetlen pillantásáért minden könnyűvérű szépséget megvetett.“ (*A francia társadalom a XVII. században*, I., 269.)

Rambouillet marquise az ő hírneves leánya s ama nemes hölgyek vittek végbe, kik a Rambouillet, a Longueville, a Condé, az Albret s a la Rochefoucauld-palotákban. a szellem, a báj s az erény hatalmánál fogva uralkodtak Szerencsétlenségre, a bűnös nevelés s a beteges szervezet az éleslátásnak s az erélynek kifejlődését, mely a királyban sokszor mutatkozott, meggátolta. De megvolt benne az a ritka érdem, hogy tekintélyét Richelieure ruházta s azt számára szilárdan és önmegtartóztatással meghagyta. A haldokló Richelieu tanácsára azután Mazarint fogadta kegyébe, végrendeletileg regenssé is tette XIV. Lajos kiskorúsága idejére (1643—1651); ily módon egész Mazarin haláláig (1661.) biztosította kettőjük uralkodása legjobb hagyományainak folytatását. XIII. Lajos és Richelieu nagy intézménye a *kegyelmi edictum* volt (1629.), mely la Rochelle megvétele után a protestánsokat a lázadás jogától ugyan megfosztotta, de meghagyott nekik minden hasznos szabadságot. Soha lázadást legyőzött uralkodó győzelme felhasználásában több mérsékletet s okosságot nem tanusított. Az erővel párosult mérséklet itt is bőven termette a jó gyümölcsöt.

XIII. Lajos uralkodása alatt, valamint a boldogulás két előbbeni szakában (12. s 14. §§.), minden haladás igazi megindítója a vallásos hit volt. Ez az igazság akkor különösen nyilvánvalóvá vált, mert a javulás szinte rögtönös volt s könnyebbé vált, mint bármikor, eredeti okára vezetni vissza a négy nagy eredményt, mely a XVII. század közepe felé egyidejűleg mutatkozott.

A protestánsok, nem lévén többé módjukban az államot rázkódásnak kitenni, s nem számíthatván immár

sem az udvari kegyre, sem a kormányzók támogatására, hallatlan buzgalommal igyekeztek befolyásukat a földművelésre, a kézi iparra, s a többi hasznos mesterségre alapítani. A protestánsok példáját lassankint a katolikusok is kezdték követni, noha csak távolról. Ez a békés verseny, mely oly időben ment végbe, mikor a brit szigetek s a német államok uralkodói, kik XIII. Lajosnál kevésbbé igazságosak és éleslátók voltak, népeiket a vallásos villongásokra ösztönözték, mihamar a munka s a gazdagság oly föllendülését idézte elő, a minőt Európa addig nem látott.

A dogmák s elvek békés megvitatása által táplált versengés még buzgóbb lett, még termékenyítőbb a katolikusokra nézve.¹ Ez utóbbiaknál egész sereg kiváló egyéniséget támasztott, kik között főképp salesi Szt. Ferencz, paulai Vincze, Chantal Johanna, Olier, de Rancé és Bossuet tündököltek. Visszaadta a francia egyháznak a szentséget és a fényt, a melyet Szent Lajos és aquinói Szent Tamás óta elvesztett.

Az első két Bourbon által elfogadott elveket a francia hadseregek dicsőségesen segítettek terjeszteni. Azoknak áldásait a svédekkel együtt Németországra is kiterjesztették; a vallásszabadságnak s az apró nemzetek függetlenségének az osztrák ház ellenére érvényt szereztek ott is. E nagy célok szolgálatában szerezték hirnevüket Turenne, Condé s annyi más vitéz katona.

A szabadság, az önuralom s a szenvedélyesség vegyülete, mely e kor vallásos vitatkozásait jellemzi,

¹ A protestánsok közt hiába kerestem oly kitünőségeket, minők versenytársaik közt támadtak. A szólásszabadság akkor is az uralkodó pártnak vált javára, mint mindig.

különös módon megnemesítette az elméket s az egykori ellenségeskedést bámulatos társadalmi érintkezés váltotta fel. Gassendi, Peiresc, Fermat, Pascal és Descartes a tudományt lendítették fel rendkívüli mértékben. Malherbe, Corneille, La Fontaine, Molière,¹ Boileau,² Racine,³ Arnauld Antal, Lemaistre de Sacy, Nicole, Fléchier és Bossuet⁴ a francia irodalmat a tökéletesség legmagasabb fokára emelték. Végre kiváló nők, kiknek báját és erényét sokan dicsőítették, e kor minden rendbeli nagyságának képviselőit kecses oltalmuk alá gyűjtötték; megalapították a társadalmi összhangot a tudomány és irodalom művelése s az erény alapján; a francia szellembe beoltották a kellemet s a mérsékletet, s ezzel az erkölcsökbe a türelmet vitték be, melyet a kormányzók a törvényben juttattak érvényre. E különféle szempontokból mindegyikük salonja valóságos intézmény színvonalára emelkedett.⁵

¹ Molière negyvenéves volt, mikor Mazarin halála (1662.) az ötödik időszakot bezárta; s 1663-ban halt meg. Művei egy részét tehát oly társadalom számára írta, melyben a kegyelmi edictum s a Rambouillet-salon szelleme uralkodott.

² Első szatiráit Boileau is a Rambouillet-szalomban olvasta fel.

³ Racine (szül. 1639.) művei nagy részét a versaillesi udvar megalakulása előtt (1682.) írta...mindig ellenére volt az a pogány szellem, melyet a király botrányos élete uralkodóvá tett; port-royal-i elveit megőrizte és kegyvesztetten halt meg. XIV. Lajos a port-royaliakat üldözte, hajlékukat lerombolta s nem hagyta Racine hamvait békén nyugodni.

⁴ Bossuet 1627-ben született; legelőször a Rambouillet-szalomban prédikált; Mazarin halálakor ő már megállapodott ember volt.

⁵ Két hollandi nemesember 1657-ben Párisban utazván, az ottani hölgyeket így hasonlította össze a hazájabeliekkel: „Rhodet ura látogatóba vitt bennünket egyik nőrokonához,... Aniou herczeg egyik lovászmesterének nejéhez. Szép fiatal

Európa vezető osztályai, engedve a jogos bámulatnak, ekkor fogadták el a francia nyelvet, eszméket és szokásokat.¹ Boldog lett volna hazánk, ha Mazarin a Fronde-ot 1651-ben legyőzvé, ugyanazt az okos belátást tanusítja, a mit Richelieu 1629-ben, a fellázadt protestánsok legyőzése után. Mennyi bajtól meg lettünk volna óva két évszázad óta (17. §.), ha a nemesség, az ítélőszékek, s a polgárság, nem élhetvén többé vissza hatalmukkal, akkortól kezdve megalapíthatták volna azokat az intézményeket, melyek a bitorlásnak útját állhatták s a királyok tetteit ellenőrizhették volna! E tekintetben Mazarin nem bizonyult, sem éleslátóbbnak, sem mérsékeltebbnek mint e két nagy király uralma alatt élt többi államférfiú. A reformot valamennyien a feltétlen hatalom könnyű szerétől várták. Hathatós, de veszedelmes intézményekkel állították helyre a boldogulást: mert ügyetlen vagy romlott emberek kezében az önkényuralomnak a hanyatlást rohamosan kellett előidéznie. Azonban az egyeduralmi vagy nép-abszolútizmus, mely a kényszerre vagy az erőszakra támaszkodik, a két első

asszony, kinek magaviselete és társalgása oly kellemes, hogy jó négy órahosszat ott mulattunk... Oly nagy különbség van a párisi asszonyokkal s a mieinkkel való érintkezés közt, hogy de la Platte atyánkfiának igaza van: az ember visszakívánczik Párisba, a hol becsületet tanulhat mindenki.“ („*Egy párisi útinapló 1657—58-ból.*“)

¹ De Maistre e század elején épp úgy ítélte meg paulai Szt. Vincze, Condé és Descartes korát, mint magam: „Emlékezetek Franciaország nagy századára. Akkor a vallás, a derékség s a tudomány úgyszólván egyensúlyozta egymást; minek eredménye lett ama szép jellem, melyet minden nemzet, egyhangú helyesléssel, az európai jellem mintájául fogadott el.“ (A szt.-pétervári esték, II. 23.)

Bourbon reformja óta kedvelt eljárásuk lett a francziáknak. Pillanatnyilag nagy eredményeket érhetett el; de mindig visszaélésben vagy tehetetlenségben végződött.

17. §. VI. időszak (1661 óta): a hitetlenség által előidézett hanyatlás az önkényes királyság romlottsága s a forradalom erőszakosságai alatt.

A megelőző időszak korántsem állt mindenben felette a hűbérkorinak. (14. §.) A két első Bourbon alatt való megújulás hirtelenebb volt, a boldogulás feltünőbb; de eredményei nem voltak oly tartósak. Az új rendszernek két oly bűne volt, mely a társadalmi rendet már két ízben aláásta: a római uralom (13. §.) s az utolsó Valois-k (15. §.) korában.

A befolyásos osztályok, szerencsére, visszahatást fejtettek ki a romlottság ellen (16. §.), de a helyett, hogy a gallok, a frankok s a XIII. századbeli földesurak példájára falun laktak volna, Párisban telepedtek le. Maga a királyság is, székhelyével, erkölceivel s gondolkozásmódjával a városi élethez szegődött. Azzal, hogy Franciaországnak minden más nemzet felett való társadalmi felsőbbségét megteremtette, sok hajdani visszaélésének emlékét eltörölte s a nép szemében roppant nagyot nött. De egyszersmind engedett annak a hajlamnak, mely a legjobb hatalmakban is megvan: t. i. túlozta saját elvét. Túlon túl szárnyát szegte az egyéni kezdeményezésnek s meggyöngítette a helyi önkormányzatot, mely a boldogulást e földön nyolcz évszázad alatt (14. §.) meggyökereztetete, sőt mely a következő időszakban a papság s a kormányzók által megindított hanyatlásnak három századon át ellentállt.

Az ötödik időszak végével a királyságnak már megvolt a szükséges befolyása arra, hogy bármely ellenkezéstől gátolatlanul cselekedhesse a jót; de a falusi s városi társadalmi tekintélyek (5. §.) már nem rendelkeztek amaz intézményekkel, melyek segítségével egykor a métely elterjedését meggátolhatták. E tekintélyek immár képtelenekké váltak az uralkodóvá vált királysággal szemben azt az ellenőrzést gyakorolni, melyet Szent Lajos annyi haszonnal szegezett a hűbériség helyi hatalmai ellen. Innen eredtek ama rettenetes eshetőségek, melyek be is következtek. A mit négy ember — IV. Henrik, XIII. Lajos, Richelieu és Mazarin — erénye és önfeláldozása létrehozott, azt egyetlen király önzése, bűnei leronították. A fejedelem romlottságának gyászos befolyásához járult uralkodásának hosszas tartama: míg a két Bourbon első személyes befolyása mindössze negyvenhét évig tartott, XIV. Lajosé ötvennégy esztendeig nehezedett az országra.

XIV. Lajos uralkodását négy főköörülmény jellemezte. A keresztényeknél addig ismeretlen szemérmelenséggel tárta fel a király magánéletének kicsapongásait. Tovább ment egész végig az előbbi kormányok útján az abszolút hatalom felé.¹ Szétrom-

¹ A király s minisztere, Louvois, e szókkal tagadta meg a magánélet egyik lényeges szabadságát: „Valami államaink területén van, bármily természetű lenne is, ugyanazon czímen tulajdonunk. . . Légy tehát meggyőződve, hogy a király korlátlan ura mindama javaknak s azokkal teljesen és szabadon rendelkezhetik, melyek akár az egyháziak, akár a világiak tulajdonában vannak; azzal mindig böles gazda módjára élhet, azaz, állama egyetemes szükséglete szerint“. (XIV. Lajos: A

bolta az erkölcsöket és intézményeket, sőt sokszor elcsüggesztette azokat az embereket is, kik Európa legvirágzóbb királyságát teremtették meg; tetteivel és elveivel csorbát ütött a papság hagyományos szabadságain; még kevésbbé kimélte a nemességet; s elterjesztette azt a szomorú egyenlőséget, mely a közös lealjasodásban nyilvánul. Végre az országot a háborúk s az adók által tönkre juttatva, a nép kiszípolozása által elgyengítve s a nagy emberekből teljesen kifogyva hagyta.

Ám a népek a boldogulásból a hanyatlás útjára még a legrosszabb kormány alatt sem térhetnek átmenet nélkül. A király tudatlansága s bűnei a megelőző rendszer alatt teremtett tehetségeket és erőnyeket nem semmisíthették meg egy csapással. Ama kor, melyet helytelenül neveztek „nagy“-nak, két eléggé különböző részre válik: az elsőt (1661—1682) az erkölcsi romlás visszatérése jellemzi, de szellemi és anyagi téren a boldogulás még egyre tart; a másodikat (1682—1715.) úgy szellemi, mint anyagi, vala-

dauphinnek adott utasítások, II. 93. s 121.). — „Felségednek minden alattvalója, bárki legyen, Felségednek tartozik személyével, vagyonával, vérével, a nélkül, hogy abból bármit is igényelhetne magának. Mindent feláldozván Felségednek, csak kötelességüket teljesítik s nem adnak semmit, mert minden Felségedé“. (Louvois politikai végrendeletéből. 136). — E galád elvekből, melyeket minden művelt nép elvetett, eredt két természetes következmény: XIV. Lajos alatt a nép kifosztatása az adópréss útján s a protestánsok vagyonának elkobzása, a rémuralom alatt a katolikus egyház, a nemesség s a gyanúsítottak javainak elkobzása. — Manapság a népnek hizelgő tudósok, a kik veszedelmesebbek, mint a királyoknak hizelgő udvaroncok, ugyanazon tanokból vezetik le a communismus tévedéseit.

mint erkölcsi téren, a hanyatlás, mely egész a király haláláig meg nem állapodott.¹

Miután 1660-ban egy oly hercegnővel házastották össze, kit szépségéért s erényéért egyenlően csodáltak, a király már 1661-ben ágyast fogadott maga mellé; 1663-ban az udvarnál nagy ranggal ruházta fel; 1668-ban nagy feltűnéssel még egy ágyast igtatott be, hat évvel az elsőnek végleges visszavonulása előtt; 1678-ban még egy harmadikat. 1673-tól kezdve törvényesíteni kezdte korcsait, e kettős házasságtörés gyümölcseit, nyíltan hirdetve ezzel az isteni és emberi törvények megvetését. A király uralkodása kezdetétől belemerült a pompás építkezésekbe s a fényűzésbe, mely az állam s az udvarhoz vont

¹ Az ellentét uralkodásának két szaka között a magánéletben épp úgy érezhető, mint a közéletben. Az első időszakban az erkölcsök a XIII. Lajos által helyreállított tisztességet pillanatnyilag a király rossz példája mellett is megőrizték; a méltóság megvolt, még mikor a Valois-k hagyományához kezdtek is visszatérni. A második időszakban az udvaroncok egész nyíltan űzték a nemi közösséget, a megnevezhetetlen kicsapongásokat, a zabolátlan játékszenvedélyt s az utálatos falánkságot; sőt a mérgezés is napirenden volt, a nélkül, hogy a hatóságok közbelépni mertek volna. Ez a különbség a kor minden emlékiratában szembeötlik; az orléansi hercegnő levelezésének ezer részletével lehet bizonyítani. Én a következő vonásra szorítkozom, melyet leírhatok, a nélkül, hogy az olvasó iránt tartozó tisztelet ellen véténék: „A királyné s az első trónörökösné korában az udvar csupa szerénység és méltóság volt. A kik titokban kicsapongók voltak, a nyilvánosság előtt tartózkodást negélyeztek; de mióta az a vén (de Maintenon) ült a kormányrúdhhoz s a királyi udvarba minden korcsot bevitt, minden fenekestől felfordult“. (I. 307.), — Az erkölcsi érzék kiveszését különben igazolja maga a szerző, ezen illetlen szóval, melylyel oly nőt illet, ki legalább az udvari botrányokat igyekezett csökkenteni.

családok romlását okozta. Ily módon a befolyásos osztályokat az érintkezés útján mételyezte meg, kivált a vidéken lakó, de az udvaroncokkal atyafiságban álló nemeseket: a polgárságot s a pénz-embe-
reket, kiket sűrűn alkalmazott közhivatalban; az egyházi méltóságokat, kiket az udvar pogány fényűzéseinek s kicsapongásainak részesévé tett (41. §.); végre s kiváltképp a megfizetett írókat, kik Augustus dicsőítőinek hagyományait követvén s történelmi munkáikban a jó s a rossz fogalmait összezavarván, a romlottságot sok időre fentartották. Uralkodása első időszakában a király hangosan hirdette akaratát, hogy maga akar kormányozni; de tényleg úgy a közigazgatásban, mint a háborúban, tekintélyét még a mult kormány szellemében formálódott emberekre bízta. Csakhogy ezek az emberek gögös uruk nyomása alatt nem maradhattak mindig a Richelieu és Mazarin-kijelölte úton. Ők érték el azokat a ragyogó eredményeket, melyeket tévesen tartanak a fejedelem kiváltsága jelének, holott az csupán az elődjei által felhalmozott erők felhasználása, sokszor az azokkal való visszaélés volt. Ez a boldogulás a király személyétől idegen volt; mert elenyészett, mihelyt a halál segítő társaitól megfosztotta. Turenne halála (1675) s Condé elbocsátása Elzász szerencsés védelme után így vetett véget a hódításoknak s kényszerítette a királyt a keserves Nymvegeni béke megkötésére (1678—1679).

Uralkodása második szakában a király által elkövetett botrányok csökkentek s de Maintenonné befolyása alatt lassankint megszűntek; ő először a második concubina korcsainak volt nevelőnöje, majd (1684.) titkon egybekelt a királylyal. De a kereszténységhez való e visszatérés előnyeit bőven ellen-

súlyozta a zsarnokság szelleme, mely attól fogva úgy vallási, mint világi téren érvényesült. A protestánsok üldözése, mely XIV. Lajos uralkodásával kezdődött,¹ egyre súlyosbodott,² s végre a fosztogatásban, a száműzésben s a mérszárlásokban végződött. A hagyomány s a jog ellen elkövetett ez új merényletben a király szenvedélyei megint összeütköztek legjobb tanácsosainak érzelmeivel.³

Megtörténnte után e sajnálatos tettet sok francia püspök helyeselte, de úgy látszik, egyetlen egy sem javasolta volt; sőt némelyek az üldözésnek bátran ellene szegültek.⁴ A nantes-i edictum visszavonása

¹ 1662-től kezdve XIV. Lajos Gex vidékén huszonkét templomot romboltatott le, oly ürügy alatt, hogy e kerületben, mely az országhoz csak a nantes-i edictum kiadatása után csatolódott, amaz edictum nem alkalmazható. (Weiss C. *A protestáns bujdósók története*. I. 65.)

² Így pl. a király a protestánsokat apródonként minden közhivatalból kizárta, holott azok ott Richelieu és Mazarin idejében sikeresen működtek.

³ Colbert mindig ellene volt a protestánsok üldözésének, mert leghozzáférhetetlenebb pénzügyi hivatalnokai épp azok közül kerültek ki. Maintenonné részességét az üldözésekben mi sem bizonyítja. Fivérének így ír: „Ajánlom kegyelmednek a katolikusokat, s kérem ne legyen embertelen a hugenották iránt; az embereket szelidséggel kell megnyerni, a mire Jézus Krisztus mutatott példát.“ (*Maintenonné levelezése*. I. 167.)

⁴ A protestánsok üldözését illetőleg nem állom meg, hogy ne idézzem a következő vonást, mely megmutatja, mi volt a nemes érzésű püspök a régi királyság alatt, még a korlátlan hatalmat bitorló király szemében is. *Coislín*-ről, Orleáns püspökéről van szó. „Mikor a nantes-i edictum visszavonása után azt vétették a király fejébe, hogy a hugenottákat drágonyosokkal s kinzással kell megtéríteni, egy ezredet Orleánsba küldtek, hogy az ott a püspöki megyében oszolják el. A püspök úr, mihelyt az ezred megérkezett, valamennyi lovat a maga istál-

XIV. Lajos dicsőítőinek nyilvánvaló czáfolata. Ennek következtében bukott alá Franciaország 1629—1661-ig tartó nagyszerű emelkedése után (16. §.); ez apasztotta el a belső boldogulás egyik főforrását, annak áldásait Angliára, Hollandiára s Észak-Németországra árasztva; s végre ez idézte fel Franciaország ellen azt a gyűlöletet,¹ mely nemsokára Hochstaed (1704.), Ramilly és Turin (1706.), Oudenarde (1708.), és Malplaquet (1709.) vereségeihez vezetett. A XIV. Lajos uralkodása végén beállott hanyatlás összeesik a legutolsó jeles férfiak elhaltával, kiket még a megelőző uralom formált: Condé (1683.), le Tellier (1685.), Louvois (1691.), Luxembourg (1695.), Pomponne (1699.), Catinat (1701.), és Vauban (1707.) kidőltével. Ez a hanyatlás akkor áll be, mikor az ország ügyeit tehetetlen emberek, Chamillard (1699.), Villeroy (1701.) és Voysin

lójába állította, meghívta a tiszteket asztalához egyszer s mindenkorra; kérte őket, hogy egyetlen dragonyos se menne ki a városból, egy se rendetlenkednék s ha nem volna elég élelmük, ő majd gondoskodik róluk; s kivált, hogy a hugenottáknak egy szót se szóljanak, s hogy egyhez se menjenek szállásra. Akarta, hogy szavát fogadják s úgy lett. Egy hónapig időztek ott, a mi neki jó sokjába került; utoljára úgy intézte a sort, hogy az ezred megyéjéből kivonult s hogy nem is küldtek oda több dragonyost. Ez a jóságos viselkedés, mely annyira ellentétben állt a többi megyékével, majdnem annyi hugenottát megtérített, mint a kegyetlenkedés egyebütt . . . Bátorság kellett ahhoz is, hogy így hallgatagon rosszalja valaki azt, a mi akkoriban történt s a mihez a király oly igen ragaszkodott, így ellenére tévén.“
(*Saint Simon*. V. 115.)

¹ Utazásaim közben, 1829—1862., arról győződtem meg, hogy ez a gyűlölség máig is megvan sok száműzött utódjában, kik most is hozzájárulnak Anglia, Hollandia és Poroszország felvirágozásához.

(1709.) intézik.¹ E két utóbbi a zsarnoki és romlott udvarok kedvenceinek szokott hagyományát követte: miután tehetetlenségüket megmutatták, elárulták az uralkodót, ki végrendelete végrehajtását reájuk bízta. Egyébiránt az akkori emlékiratok eléggé nyilvánvalóvá teszik az erkölcsi hanyatlást, mely a vezető osztályok kebelében ez állítólagos „nagy király“ alatt lábra kapott: a nemesség elaljasodása a szolgai szokások által, melyek 1682 óta a versailles-i kastélyban meghonosodtak;² az erkölcsi eldurvulás, melyet a legelőkelőbb udvari hölgyek is tanúsítottak,³ akár csak IV. Henrik korában; végre a vallás gyűlölete s az álszenteskedés, melyet a babona s a türelmetlenség keltett, melyek a királyban az aggkor rokkantságával s a haláltól való félelemmel kifejlődtek.⁴

¹ Franciaország akkor a feldarabolást inkább az angolok mérséklete s Bolingbroke éleslátása által kerülte ki, mintsem Torey, Villars s Vendôme tehetségének, kik utolsó tanítványai voltak Pomponne-nak, Turenne-nak s Condé-nak.

² A főnemesség akkor hagyta ott végleg a vidéket, holott a falun való tartózkodás tíz századon át juttatott neki az államra s a helyi kormányzatra hasznos szerepet.

³ Az e korbeli emlékiratokban bokrostul találni a nevetéses vagy botrányos részleteket. (Lásd: *Saint Simon emlékiratait s az Orléansi hercegnő levelezését.*)

⁴ Voltaire egyike amaz íróknak, kik igazolják Thierry Á. véleményét a nálunk hiteleseknek tartott történeti tények hazug volta felől. (10. §.) Így Voltaire mindig azokat az uralkodókat állította fel példa gyanánt, kik az erkölcsöt megrontották s az intézményeket szétbomlasztották. „XIV. Lajos szép százada tökéletesíti azt, a mit X. Leó, a Mediciek, V. Károly s I. Ferencz megkezdték. Régóta dolgozom e század történetén — mely hivatta van a jövő századoknak példányképül szolgálni . . . Nem vagyok híjával az emlékiratoknak XIV. Lajos magánlete felől, ki otthonában épp úgy példája volt az embernek, a mint olykor példája volt a királynak.“ (Összes művei. XLVI. 116.)

A közvéleményben ma gyökeret vert ama botrányok tudata, melyek XV. Lajos régensének siralmas kormányzatát hirhedtté tették; némely tekintetben azonban hasznos lesz ezt kiegészíteni. A régens nem volt oka a romlottságnak, mint sokan állítják; ő csak cynikus nyíltsággal tárta fel azt a romlottságot, melyet XIV. Lajos teremtetett meg bűnös ifjúsága példájával s később még jobban élesztett megkésett erénye türelmetlenségével. A regens uralkodása Franciaországra kevésbbé volt káros, mintsem ugyanennyi idő alatt az előbbi uralom folytatása lett volna. Nem vihette be az udvari szokásokba a bűn szabad gyakorlatát, a nélkül, hogy bizonyos fokig a gondolat szabadságát ne tűrje. Ez a szabadság a XVIII. században kétségkívül sokszor a hitetlenség terjesztésében s ennek folytán a társadalom felbomlasztásában érvényesült; de e tekintetben hatása nem volt gyászosabb, mint a XIV. Lajos alatt lábra kapott elnyomásé és képmutatásé. A tévedés s a bűn szabadsága, mely a hanyatló régi rendszer egyik újitása volt, olykor az igazság s az erény serkentője lett. Megkimélte Franciaországot a legnagyobb lealjasodástól, mely nemzetet érhet: a tudatlanságban s romlottságban való megnyugvástól.¹ Az

A reform nehezen fog menni, valamíg az ifjúságot ily tanítással táplálják!

¹ Ily szomorú sorsra jutott Spanyolország a szellemi és erkölcsi túlsúly korszaka után, melyet a keresztények a muzulmánokkal való harczaik végeztével megszereztek (1492.), II. Fülöp szelleme, kit XIV. Lajos mintájául választott, három század óta nyomja e boldogtalan országot, a hitetlenség s a forradalom correctivuma nélkül, melyet Franciaországban ellene szegeztek. Ez a szellem tette semmivé a tudományt és irodalmat az erkölccsel együtt és termette ama keserű gyümölcsöt, melyet most aratnak.

irodalom ápolása által közvetve biztosította a helyes eszmék elterjedését, melyek, bár sok tévedéssel vegyülve, e kor nagy íróiban feltalálhatók.

A hanyatlás közepette, melyet az erkölcsi rend kiveszése magával hozott, a francia nyelv tekintélyét, melyre az Descartes százada óta szert tett,¹ ideig-óráig megtartotta A regens és XV. Lajos egyébiránt a megelőző uralkodók csapásán haladtak az önkényuralom megszilárdítása, s főképp a helyi kormányzat szétrombolása felé (68. §.). A mennyire tőlük függött, a nép fölött való erkölcsi gyámkodást kivették a társadalmi tekintélyek (5. §.) kezéből, a kik pedig az erényt a munka áldásos befolyása alatt legjobban gyakorolják. E tekintélyektől többé sem támogatást, sem ellenőrzést nem kívántak; helyükbe mesterséges tekintélyeket állítottak, melyek a műhelybeli munkától idegenek voltak; ily módon oltották be a mētelyt a százados szabadságaiktól megfosztott helységekbe.

XVI. Lajos végre, követve őse, Szent Lajos, példáját (14. §.), visszahelyezte a trónra az erényt. A jó példa, melyet Franciaország egy évszázadnál tovább nélkülözött, mindenfelé a javulás reményét keltette s

¹ „Akár csak Franciaországban volnék itt. Egyebet nem hallok, mint francia beszédet. Németül csak a katonával, meg a lóval beszélnek . . . Az udvarban legritkább a német szó. Én még egy szót se hallottam belőle. Nyelvünk s szépirodalmunk, nagyobb hódítást vitt véghez mint Nagy Károly.“ (*Voltaire levelei*. Berlin, 1750.) — II. Frigyes főműveit francziául írta s azt következőleg okolta meg: „ . . . ez a legcsiszoltabb s legelterjedtebb nyelv Európában s a XIV. Lajos korabeli jó írók által mintegy rögzítve van. Végre nem különösebb, ha német ember ma francziául ír, mint volt Cicero idejében, ha római görögül írt.“

egyik legcsodásabb nemzeti föllendülést idézte elő, melyet a történelem valaha látott. Szerencsétlenségre a királyban nem volt meg az uralkodóknak s kivált a reformátoroknak szükséges többi három tulajdonság (13. §.): csekély volt benne az ítélőképesség és éleslátás s teljesen hijával volt az erélynek. Tehát nem volt képes sem magához vonzani, sem a hatalmon megtartani az oly férfiakat, kik kormányzását kiegészíteni képesek lettek volna.

A forradalmi gyülekezetek, melyek a legfőbb hatalmat fokozatosan magukhoz ragadták, rendes kormány alakítására még képtelenebbek voltak, mert a szervezés minden eleme hiányzott belőlük. A hagyományos szokás, mely minden jó társadalmi szervezetnek alapja, egyrészt a kormányzók bűnei, másrészt az encyclopaedisták tévtanai által hitelét veszttette.¹ A társadalom mindennapi életében legmellőzhetőbb hagyományokat, valamint ama nemeseket, papokat és tisztviselőket is összetörték, kik az ősi szokáshoz, a valláshoz s a királysághoz a század romlottsága közepette is hívek maradtak. A hivatalnokok túlkapásai a társadalmi tekintélyeket jogos hatalmuktól az egész birodalomban megfosztották: azokban a nemzeti alkotmány ellen elkövetett merényletek elfojtására nem

¹ A XVIII. század nagy írói többnyire lelkipurdalás nélkül fogadták el a vezető osztályok vétkeit; sőt a bűn s a tévedés terjesztésére sokszor az uralkodóval is egyesültek. II. Frigyes olykor sikeresen utánózta Voltaire obscén iratait. Hogy a legkiválóbb szellemek is mily botlásokat követtek el, arról fogalmat szerezhetni Montesquieu levelezéséből barátjával, Guasco abbéval, kit leánya gyóntatójául választott. (Montesquieu *összes művei*; a XXII., XXIX., XXXI. s XXXII. lev.)

maradt többé erő; de ha nem volt bátorságuk az elnyomást nyíltan elítélni, legalább megtagadták tőle segítségüket. A gyűlések, a mint az erőszak útján továbbhaladtak, végzetszerűen kényszerültek a legkevésbé tiszteletreméltó egyéniségekre támaszkodni. Ezek között egyre jobban uralkodtak: a hajdani vezető osztályok s a papság bizonyos, botrányaikról hírhedt kitűnőségei; az egykori hivatalnoksereg alsóbbbrangú személyzete; a törvénytudósok, kik az új kormányok alatt folytatták szomorú hivatásukat, melyet az önkényesen uralkodó fejedelmek alatt teljesítettek (15. §.); az írók, kiket az udvari pártfogás és pénzbeli segítség megrontott, vagy kiket a klasszikus emlékek s a társadalomról való chimaerikus felfogás megtévesztett; végre az erőszakos emberek, kik a nép szenvedélyeit az utcán ügyesen tudták felkorbácsolni, a parlamentben pedig rá tudtak ijeszteni a kishitű többségekre, melyek minden emberi és isteni törvény megtiprásába beleegyeztek.

E mozgalom csúcspontját a rémuralomban érte el. Ez az egész nemzetbe beoltotta mindama bűnöket és tévedéseket, melyek az abszolút királyság korában csak a vezető osztályokat mérgezték volt meg. A kézműves osztályokba oly romlottságot vitt be, mely az igazság alapfogalmainak kiveszésével párosulva nőttön-nőtt, úgy, hogy a népet néhol az eredeti vadság állapotába sülyesztette vissza. (J.) Oly törvények által, melyek ma is ránehezedenek Francziaországra, szétrombolta Isten, az atya s nő tiszteletét (31. §.); majd ennek közvetlen következményeként, elhagyatta a tízparancsolat s a műhelybeli hagyományos szokások betartását. Az egyenlőség fogalma, a képtelenségig túlozva, a józanészen nyers erővel uralkodott. Ily módon

alapelvében bomlasztotta meg a szabad és boldoguló népeknek szükséges rangfokozatot, azt, a mely a tehetséggel s erénnyel párosult gazdagságon alapszik. Végre hosszú időre megnyitotta a forradalmak korát azáltal, hogy a nemzetet a bölcsék kövének új alakban való keresésére ösztönözte. Azóta csakugyan azt hiszik, hogy lehet minden ízében új kormánygépezetet szerkeszteni, a mult tapasztalataiból nem véve át semmit, mely a polgároknak az anyagi jólét áldásait biztosítná, a nélkül, hogy tőlük az erkölcsi törvény tiszteletét megkövetelné. A magánintézmények, melyek e szomorú korból valók, mintha oly társadalom számára létesültek volna, melyben mindenkinek minden társadalmi előny élvezetére joga van, a nélkül, hogy a tűzhely, a műhely s a helyi kormányzat iránt bármely köteleesség teljesítésével tartoznék. De ugyanekkor a közintézmények mind oda irányulnak, hogy az állami beavatkozással a helyi érdek s a magánélet legjogosabb követelményeinek kielégítését gátolják.

Eleinte bajos megérteni, hogy tűrhetett Franciaország mai napig oly rendszert, mely ennyire ellentétben áll az összes szabad és boldoguló államok gyakorlatával; de ez a titok mihamar eloszlik azok előtt, kik a dolgok e rendjén javítani akarván, a reform által támasztott ellenvetésekbe (38—49. §§.) s akadályokba (50—61. §§.) ütköznek. Ez a helyzet két, egymásután bekövetkezett zavarnak eredménye. A *régi rendszert*, minthogy az a tekintélyvel visszaélt, megvetik. A forradalom, az erőszakra támaszkodván, a visszaéléseken nem mindig segített; a bajt sokszor még súlyosbította s a megmaradt jót is szétrombolta. A miből az következik, hogy a jelenlegi társadalom

sok lényeges tekintetben egyesíti a régi rendszer s a forradalom bűneit.¹

A rémuralom után egymást követő számos kormány igyekezett ugyan e korszak intézményeinek hatását enyhíteni; de annak alapelvét mindegyik érintetlen hagyta, vagy mivel a jót a rossztól megkülönböztetni nem tudta, vagy mivel a rémuralom által a nemzetbe oltott szenvedélyekkel és előítéletekkel szembeszállni nem mert. Mióta a francia nemzet a forradalmak útjára lépett, jelleme egy oly vonást vett fel, mely saját történetében is teljesen új. Felváltva két ellentétes érzelem közt ingadozik: egyik a vágy, hogy a jelen bajaiból szabaduljon; a másik az attól való félelem, hogy a múlt visszaélései közé talál visszaesni. Így változtatta meg hatvankét év alatt, a Bastille bevételétől a második császárságig, tizszer, sokszor erőszakkal is, az intézmények betűjét s a kormányzat személyzetét.

18. §. A közeli reform tünetei.

Sokan, kik a fent kifejtett tényeket és elveket elfogadják, a reformot illetőleg mégis minden bizalmukat elvesztették a jövő iránt. A kik reményüket bizonyos kormányformához fűzték (61. §.), elcsüggednek, vala-

¹ A szüntelen ismételt téves eszmék által félrevezetett közvélemény ezen igazság elfogadására aligha van előkészítve. Első sorban azt fogja kifogásolni, hogy az 1789-iki forradalmat megelőző és követő századot egy történelmi korszakba foglaltam. A két rendszer analogiáját a közigazgatást illetőleg már Tocqueville kimutatta; de épp úgy fennáll az az eszmékre s erkölcsre, melyek a nemzetek boldogulását még jobban befolyásolják. A mi a vallásos közönyt, a politikai türelmetlenséget, a kiváltságok szomjúhozását s a bürokrácia túlkapásait illeti, az azonosság csaknem teljes.

hányszor kedvencz eljárásuk tehetetlenségét tapasztalják. A kik bizonyos nemzetek végzetes bukásában hisznek, egyre ismétlődő katasztrófáinkban téves elméletük újabb igazolását látják. Mindkettő egyre jobban elhitheti magával, hogy a francia immár képtelen azon a lejtőn újra feljutni,¹ melyen két évszázad óta a hanyatlás felé süllyedt. Engem minden munkámban az ellenkező meggyőződés erősített; s abban egyre jobban megerősödöm, a mint a mult embereit s kortársaimat jobban megismerem. Hogy a reform korántsem lehetetlen, azt a hitet az alább következők megfontolása kelti bennem. Ez a javulás épp oly gyors lenne, mint a XIII. Lajos s a III. György alatt bekövetkezett, ha a jó polgárok, kik a rosszat meglátják, vállvetve szentelnék magukat a jó uralmának helyreállítására.²

¹ A *Réforme Sociale*-ban (4. füzet) a csüggedés e formulájának tarthatatlanságát már bebizonyítottam. Szükségesebb volna, mint valaha, hogy a jó hazafiak, pártkülönbtség nélkül, egyesüljenek ellene... A csüggedés 1869 óta még növekvőben van. Két vonás ötlík kiválóan szembe. Egyik az, hogy sok, jelleménél s helyzeténél fogva független ember, ki a helyi kormányzatban (68. §.) ingyen működik közre, azt véli, hogy a törvényes kényszer (8. §.) rendszere szükséges ellensúlya ama felforgató befolyásnak, melyet a jelenlegi választási rendszer a falusi s városi korcsmárosoknak s azok számtalan clientélájának biztosít. Másik az, hogy a közélettől távol álló tisztességes emberekből a kezdeményezés megszokása kiveszett. Megriadva a szabadság szótól, nem értik át, hogy a reform nem egyéb, mint a boldogulás nagy korszakának (14. §.) erkölcsi kényszeréhez való visszatérés. Következésképp nem tartják feladatuknak a jóról való helyes felfogás (50. §.) kutatását, sem annak terjesztését; sóhajtvá megadják magukat s tűrik a forradalom s a dictatura szokott váltakozását (8. §.).

² Másodrangú közérdek javára nem egyszer mozgattam már meg amaz erkölcsi és szellemi erőket, melyek az országban és Párisban még most is megvannak. Alig lehet elképzelni az

A hanyatlás türésébe még a most lefolyt két gyászos század (16. §.) után sem nyugodott bele vala mennyi francia. Csak kivételesen mutatkozik az a megnyugvás a romlottságban, mely dél némely népét sokáig tespesztette. Igaz, hogy a reform kísérleteiben mindig tévedtek, akár a mult század íróit, akár a mai idő forradalmárait s jogtudósait fogadták mesteröklül; de legalább a vágy: javítani a viszonyokon mindig élénk volt.

Másfelől e kísérletek közben a francia korántsem tanusította azt a könnyelműséget és állhatatlanságot, melylyel sokszor vádolják. Sőt mondhatni, hogy némely tekintetben gondolkozásában és tetteiben nagyon is következetes volt. A hanyatló régi rendszer rendetlenségeit egy álló századig tűrte, állhatatos türelemmel várva, hogy az abszolút királyság végre visszavezesse a boldogulás útjára, mint XIII. Lajos korában (16. §.). E hosszú várakozás után kiábrándulva, s legott más tévedésbe esve, épp oly állhatatosan várta a forradalmaktól, a mit a régi uralom meg nem adott. Nem volt még nemzet, a mely, miután nyolcz évszázadon át állhatatosan kitarzott egy igaz eszme mellett, tovább ragaszkodott volna két hamis eszméhez.

A reformért való ez a buzgóság s ez az elvhűség

eredményeket, melyek elérhetők volnának, ha azokat emelkedettebb célokra hívnák sorompóba, minden önző gondolatól szűz, hazafias odaadással. E feladatra elég volna néhány tehetséges ember, kiket az igazság szeretete s a közjóért való tiszta lelkesedés egyesít. E gondolatot már a forradalom s az első császárság csapásai után de Maistre is kifejezte . . . : „E fővárosban sok jót lehetne tenni . . . Húsz egyetértő ember elegendő volna.“ (1814. decz. 1-én kelt levele.) Ám ma is, miként akkor, a baj nem annyira a gonoszak hatalmában, mint inkább a jók tehetetlenségében rejlik.

korunkban sem veszett ki. Gyümölcsét mindkettő megtermi, mihelyt Franciaország a boldogulás útjára visszatér, azaz, majd, ha a jó s a rossz megkülönböztetése általánosan meglesz a szívekben s az elmékben.

Azok az előítéletek és szenvedélyek, melyek a rémuralom óta a javulást gátolták, már nem nehezednek az országra oly súlyosan, mint a múltban. A kormányzók közül kivált a törvénytudósoknál tartják magukat, de a jelenlegi alkotmány, amaz előítéletek s szenvedélyek káros hatásainak mérséklésére,¹ némely esetben az előbbieknél alkalmasabbnak bizonyult. A hanyatló régi rendszer s a forradalom tévedései a henye városi tőkepénzesekben s a gazdag ifjúságban, mely őseinek megtakarított vagyonát érzéki élvezetekre fecsérli, máig megvannak; nagy lármával terjednek el a gyári munkásnépnél, melynek szónokai az új párisi klubokat s a szomszéd országok kongresszusait látogatják; kevésbbé feltűnő, de félelme-
sebb propaganda révén terjednek a falusi nép közt, mely a földüzérek s a korcsmárosok ártalmas befolyásának szellemi és erkölcsi vezetés nélkül van kiszolgáltatva. Ám e tévedések ellen egy idő óta olykor hathatósan küzdenek oly kiváló papi és világi emberek, kiknek szavuk és írásaik a vallásos élet feléledésével biztatnak. Még több sikerrel száll ellenük sikra egy új kategóriája az

¹ III. Napoleon kormánya több lényeges vonás által tűnt ki mindama nem-állandó kormányok közt, melyek egymást 1789 óta oly hirtelen követték: kevésbbé sugalmaztatta magát a jogászok szelleme által; nevezetesen visszahatást fejtett ki az ő véleményük ellenére a törvényes kényszer ellen, mindarra nézve, a mi a szövetségeket, a sajtót s a nyilvános gyülekezéseket illeti. Valamennyi között elsőül helyettesítette, forradalom nélkül, a kényszert a szabadság rendszerével (8. §.)

íróknak, kik nagyon különböző irányú tehetségükkel a közönség kegyét megnyerték s kiknek inkább lehet az eltévedt közvéleményt jó útra terelniök,¹ mint a tulajdonképpeni vallásos íróknak. Ez írók munkái néhány év óta sok polgártársamra észrevehetőleg hatnak. A megújulás e tüneteit napról-napra látom a nagy gyári műhelyek és falusi gazdaságok munkaadóinál, valamint azok munkásainál és minden rangú munkatársainál; nemkülönben az ifjúság ép részénél, melynek célja az, hogy a munka által tegyen szert közbecsülésre.² E tüneteket imitt-amott még a törvénytudósok s kormányzók közt is meglátom, vagyis amaz osztályoknál, melyek az erkölcsi gyöngülés időszakaiban a reformoknak leginkább ellene szegülnek.

Még attól se félek, hogy Franciaország társadalmi reformját korunk egyik legrettenetesebb tévedése: t. i. a nagy birodalmaknak az apróbb nemzetek rovására, erőszakkal való alakítása, sokáig késleltethetné. Ezek az igazságtalan vállalkozások Európa békéjét pillanatnyilag még megzavarhatják; de minél többet szenvednek majd a népek a háború borzalmaiktól, annál inkább fogják érezni szükségét annak, hogy az erkölcsi rendet úgy kölcsönös viszonyaikban, mint a nemzetek társadalmi érintkezésében, helyreállítsák. Franciaország XIV. Lajos kora óta e két szempontból sokszor adott rossz példát; de a jónak újból való kezdeményezésére, tévedései s részleges hanyatlása

¹ A többi közt Renan, Girardin, Dumas fils, About, stb.

² A restauratio vége felé a műegyetem növendékei közül alig néhányan vallották magukat valamely vallás követőinek; máig ez a szám legalább megötszöröződött. Ez a kedvező változás nagyrészt a tanító-rendeknek tudható be, kik odaadásukkal tanítványaik bizalmát s szeretetét megnyerték.

mellett is, legfőbb vetélytársainál is képeesebb maradt. Nem vezett még ki belőle teljesen az a kiválóan társadalmi erény, melyet Voltaire egyik fenséges barátjához intézett levelében ¹ emelt ki, hogy t. i. gyakran önzetlenül érdeklődött a mások boldogulása iránt. Vajha le tudna mondani a hódítási vágyról s a többi téves eszméről, mely két évszázada annyiszor megtévesztette! Vajha vissza bírná szerezni XVII. századbeli erkölcsi befolyását, e korszak nagy hagyományainak — az igazság egyetemes terjesztésének s az apróbb nemzetek oltalmazásának — befogadásával!

A kitartásra a jó keresésében s az emberiség iránt való áldozatkészségben s a képességre az igaznak a hamistól való megkülönböztetésére ama nyelv segítségével, melyet Descartes s kortársai e feladatra kiválóan alkalmassá tettek, ma nyugat népeinek nagyobb szükségük van, mint valaha. E tulajdonságokat a társadalmi háborúk e mai korában épp úgy meg fogják becsülni, mint a XVI. és XVII. század vallásos háborúi idején. Azok mihamar el fogják oszlatni a régi rendszer s a forradalom tévedéseit, mint a hogy a Valois-k bukása után a papság s az uralkodók által terjesztett romlottságon diadalmaskodtak.²

¹ Voltaire Nagy Frigyeshez (midőn az tervezett párisi útjáról lemondott): „...Érezte volna Felséged, mily jól esik egy oly nép szeretete, mely minden gyarlósága mellett talán egyedüli kiosztója a dicsőségnek. Az angol csak az angolt dicséri: az olasz nem számít, a spanyolok közt hős már nem is akad.. Felséged tudja, hogy nemzetem iránt elfogult nem vagyok; de azt merem állítani, hogy egyetlen nemzet, mely a nem kebelében született nagy embereknek emléket állít.”

² A vezető osztályokban Európa minden országában találtam még aggastyánokat, kiknek nevelése, 1789 előtt, nyelvünk tanulmányozásán alapult. Azzal éltek családi körükben,

Igaz, hogy a romlottság s a tévedés ma olyan arányokat öltött, melyekről IV. Henrik kora nem tudott. A baj, mely akkor csupán a vezető osztályokat mételezte volt meg (15. §.), ma, miként a gall-római korban (13. §.), az egész társadalomra elragadt. A kételkedés s az ellenségeskedés, mely egykor csak vallási kérdésekben mutatkozott, ma a társadalmi élet minden egyéb elemét is megzavarja. Az új reform tehát nehezebben fog menni, mint a megelőző; de Európa hálája s a reformátoroknak jutó befolyás a mű nehézségének arányában lesz nagyobb.

Az e misszióra képes emberek a mai Franciaországban nem hiányzanak. A kiváló elmék ma még gyakoribbak, mint ama nagy korban. Legalább a mai rendszer alkalmasabb e tehetségeket serkenteni vagy kiemelni, mint IV. Henrik vagy XIII. Lajos kora s nem ismerék fajt, mely oly állhatatosan igyekeznék a társadalmi tevékenység minden ágában vagyont és becsületet szerezni. Kivált szónokaink s íróink közt vannak bámulatos tehetségek; azok mihamar elődeikhez hasonló dicsőséget szereznének maguknak, ha a helyett, hogy gőgjük s tévedéseik által egymást kölcsönösen semlegesítnék az igazság szolgálatára, közös eszményben szövetkeznének. De hiányzik belőlük az egységes ösztönzés, mely a nagy században (16. §.) a francziák tevékenységében

olykor nemzeti nyelvük rovására is; s oly tökéletesen bírták, s jó íróinkat oly szorgalmasan olvasták, mintha igazi anyanyelvük a franczia lett volna... ma a franczia nyelv mellékes tudása nagyon sokszor a mai irodalom igen sajnálatos termékeire támaszkodik. Hogy tűzhelyüket az ebből eredő veszélytől megóvják, a családfők gyermekeiket, még Orosz-, Svéd- s Németországban is, kizárólag az angol nyelvre tanítatják.

nyilvánult: politikai téren négy nagyszabású ember, erkölcsi téren a Rambouillet-salon kiváló női, a kézimesterségek terén a katolikusok és protestánsok versenye s az egész társadalomban a keresztény szellem által.

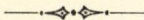
Miként a boldogulás két megelőző korszakában (14. s 16. §.), a megújítást most is főképp a kereszténység fogja előidézni; de eszközei szükségképp nem lesznek ugyanazok. Más zavarokkal s más segítőeszközökkel szemben valószínűleg más alakot is fog ölteni. Hogy az új rendszer fővonásait előre láthassuk, számba kell vennünk először is a hitetlenség újkeletű elharapódzását (39. §.), s a városokba vagy gyártelepekbe való tödülésből (29. §.) eredő bajokat, s főképp a nagy államok nagyravágyása által szervezett rettenetes hadierőt (69. §.); szem előtt kell tartanunk a szabad és boldoguló népek polgári és vallásos intézményeit, azokéit, melyek ez Istenostorok ellen legjobban tudnak védekezni (62—70. §§.). Nos, minél többet tanulmányozom korunk embereit s viszonyait; minél inkább látom a társadalmi tekintélyek (5. §.) hatását: annál inkább megbizonyosodom a felől, hogy történelmünk hetedik időszakának, melyet Franciaország 1789-ben előre látott, ez lesz czíme: *Az összes keresztények versenyéből eredő boldogulás, a képviseleti rendszer alatt.*

Bizva az erőben, mely e befolyás alatt a jó helyes felfogásából származni fog, a javulásnak csak egy feltétlen akadályát látom: azoknak pillanatnyi sikereit, kik abban biznak, hogy társadalmi rendszereiket a nemzetre erőszakolhatják. Ez erőszak ellen kell fegyverkezniök azoknak, kik magukat az igazság birtokában hiszik.

Ama vérengzések közepette, melyek 1848. júniusá-

ban családjainkat megrémítették, megértettem a hivatás sürgősségét, mely minden francziára vár; akkor tökélttem el, hogy abbahagyom tanulmányaimat, melyek ifjúságom gyönyörűségei voltak, hogy erőmtől telhetőleg e csapások megelőzésén dolgozzam. Azóta mindenki tanácsolta, hogy e vállalkozásomnál megmaradjak: sokan bátorítottak, még azok részéről is, kiknek némely nézeteiket sértettem; s máig hű maradtam hozzá.

Miután ezen I. fejezetben némely tényeket megállapítottam, melyeket minden egyéb társadalmi kérdés kiindulási pontjainak tartottam, azokra térek át, melyek e könyv tulajdonképpeni tárgyát közelebbről érintik. A II-ik fejezetben a műhelyekben dívó hagyományos szokást, vagy más szóval, a munka jó szervezéséhez szükséges gyakorlat lényegét írom le. Ez a hagyományos szokás is olyan, mint minden alaptörvény: rendkívül egyszerű, és könnyű lenne követni, ha a bűn, a tévedés s a szenvedély nem szegülne ellene. Ezért, míg a hagyományos szokás jóságának kimutatására egyetlen fejezet elegendő, négy kell ahhoz, hogy szükséges voltát bebizonyítsuk. E végre a III. és IV. fejezetben azt vizsgálom, miért hagyogatták el a hagyományos szokást s miképp lehetne azt felújítani. Végre az V.-ben és VI.-ban megadom a választ az ellenvetésekre s előadom a reformot gátló akadályok legyőzésének módját.

MÁSODIK FEJEZET.

A JÓ GYAKORLATA, VAGYIS A HAGYOMÁNYOS SZOKÁS.

19. §. A hagyományos szokás a jót hat lényeges eszközzel tartja fenn.

Napjainkban a különféle munkarendszerek tanulmányozását az egyoldalúság jellemzi. Sem a sokhelyt uralkodó bajok orvosságát, sem az egészséges viszonyok fentartása szempontjából fontos szokásokat nem veszik figyelembe. Kizárólag ama csillapító szerekkel foglalkoznak, melyek a társadalmi rend kikerülhetetlen következményeként jelzett betegség ellen alkalmazhatók.

Ama csillapító szerek között, melyek e betegség nyilvánvaló mutatói, első helyen érdemelnek említést a kölesönös segítségre alakult társulatok s mindenféle egyesületek, melyek az előrenemlátáson s a gyámtalanságon akarnak többé-kevésbé segíteni; azután a jótékony egyesületek, melyeknek célja ugyanaz, vagy a melyek a legveszedelmesebb bűnök — az ágyasság s iszákosság — ellen küzdenek. Mindez

intézményeknek közös vonásuk az, hogy szükségtele-
neknek tartják őket minden oly műhelyben, hol a
hagyományos boldogulás ma is megvan; továbbá, hogy
a jólét legalsó fokaira emelkedett családok már vissza-
utasítják őket; végre, hogy eltűnnek, mihelyt a reform
végbement.

Más e fajta intézményeket napjainkban a közjóté-
konyság hozott létre. Ily feltételek mellett csakúgy a baj
jelzői; holott egészséges viszonyok mutatói volnának,
ha a nép önkénytes mozgalma teremtené meg őket. A
csillapító szerek eme kategóriájába tartozik: minden-
nemű iskola, könyvtár, minden válogatott szórakozás,
a különféle takarékpénztárak, s általában minden oly
intézmény, mely a családok jólétét és méltóságát nö-
velni törekszik.

Azok a szokások, melyek azt mutatják, hogy a
műhelybeli viszonyok, úgy anyagi, mint erkölcsi tekin-
tetben egészségesek, s melyeket ezért lényegeseknek
mondok, főleg két vonásról ismerhetők fel: nyugat
gyári központjaiban, hol a pauperizmus bajai leginkább
felhalmozódnak, teljesen felhagytak velük; ellenben
az oly vállalatokban s műhelyekben, hol összhang,
állandóság és jólét uralkodik, fentartották őket. E
szokások a következő hat pontba foglalhatók össze:
1. a munkaadó s a munkás között való kölcsönös
szegődség állandósága; 2. teljes egyetértés a bér
megállapítását illetőleg; 3. a műhelybeli munka egye-
sítése a házi, mezei, vagy kézműiparral; 4. a taka-
rékosság megszokása, mely a család méltóságát és
sarjainak elhelyezését biztosítja; 5. feloldhatatlan egy-
sége a családnak tűzhelyével; 6. a nő tisztelete és
oltalmazása.

Ama puszták között, melyeket Európa s Ázsia

nomádjai kóborolnak be (64. §.), s a tengerpart között, a hol nyugat gyárvárosai fölősszámmal vannak, ama különféle társadalmi szervezetek, melyek a történelem összes korszakaiban uralkodtak, manapság is megfigyelhetők. Harmincz esztendő alatt három ízben gondosan végigtanulmányoztam valamennyit; s úgy közvetlen tapasztalatom, mint az igazi társadalmi tekintélyek egyhangú véleménye ugyanarra a következtetésre vezetett, hogy ez a hat szokás mindenütt biztos jele a boldogulásnak; elhagyásuk pedig elkerülhetetlenül maga után vonja a hanyatlást.

Ez a hat szokás a boldogulást megteremti és fenntartja a *kényszer rendszere* alatt épp úgy, mint a *szabadság rendszere* alatt: tehát összefér mind a két ellentétes rendszerrel, mely a nemzetek kormányzatában érvényesül (8. §.). Rendesen bizonyos anyagi eredményekben nyilvánul; alapjában véve azonban erkölcsi természetű eszmékből és érzelmekből ered, melyek a jó időkben (14. s 16. §§.) a társadalom egészén uralkodnak. Igazában ez a hat szokás nem egyéb, mint a tizparancsolat s az evangélium alkalmazása a műhelyekben.

Hogy e szokások teljes képét adhassam, két nagyobb munkám anyagát kell ismételnem. A részletezéseket az olvasó magukban e munkákban találja meg; itt a főtények jelzésére szorítkozom. Azonfelül tárgyat lehetőleg egyszerű formában adom elő; e végből a lehetőségig elhagyogatom mindazt a részletet, mely a keleti népekre jellemző; s főképp a nyugatra vonatkozó intézményeket s tényeket adom elő.

**20. §. 1. szokás: hogy a munkaadó és a munkás között
a kölcsönös szegődség állandó.**

A szegődség folytonossága, az egyéni szabadság rendszere mellett, az állandóság legfőbb kifejezése; biztos jele azonkívül a jólétnek s az összhangnak is. Legjobb ismertető jeleivel együtt ott uralkodik, a hol a munkaadót munkásaival nemzedékről-nemzedékre szálló hagyományos ragaszkodás fűzi egybe. Ez az állapot, ha egyszer megvan, mindenik érdekelt félre végtelen előnnyel jár; még akkor is fenmarad, hogyha ezek, az erkölcsi kényszer (8. §.) alól, mely a társadalmat bármely rendszer mellett egybefűzi, bár pillanatnyilag szabadulni igyekeznek. A gyöngeség ez eseteiben a munkaadónál a jóindulat, a munkásnál a tisztelet s valamennyiükénél a hagyományos szokás hatalma azt tanácsolja, hogy az egyéni javulást türelmesen s elnézéssel várják. Általában, ha valamely régen meglevő állapot hirtelen megváltozik, a szakadás inkább a munkaadótól ered, mintsem a munkástól.

Viszont az oly munkaadót, kinél a folytonosság megvan, a közvélemény a közboldogulás becses tényezőjének tekintí. Minden megtiszteltetésre méltó, kivált a mi társadalmi viszonyaink közt, hol a hagyományos szokás megbontásán s azon, hogy a hajdani összhangot gyűlölködés váltsa fel, szünetlen annyi befolyás dolgozik. Ama kötelességek közt, melyeket e szokás betartása a munkaadóra ró, legszükségesebb egy oly örökös nevelése, ki át legyen hatva őseinek a munkásokkal szemben vállalt kötelességeinek tudatától, melyekért a hagyományos szokás szavatol s melyek a tulajdonosra a műhely tulajdonával együtt a helyi hagyomány útján szállnak.

A század elejétől kezdve és főképp 1830 óta¹ (29. §.) ezt a szokást a nyugati iparos telepek egyre jobban elhagyogatják, noha a pillanatnyi szegődség mindenütt szenvedést és gyűlölséget idézett elő. Azóta a munkások szüntelen mozgolódnak, hogy e bajoktól megszabaduljanak s a biztosságot újra megtalálják. Tévútra vezetve, miként gazdáik, a tévedések által, melyek a bajnak eredeti okai (26—32 §.), az orvosságot a hagyományos szokáson kívül keresik; erejüket tehetetlen kíséreletekben merítik ki; s csalódásaik után a közbéke ellenségeivel szövethetnek. Ezek azonban, a helyett, hogy őket jó útra térítenék, a céltól még eltávolítják; mert az emberi nem legállandóbb hagyományainak átalakítását, sőt felforgatását hirdetik előttük. A munkások e bizonytalan vágyakozása egy ismeretlen társadalmi rend után máris nagy bajokat idézett elő; társadalmaink számára még kegyetlen megpróbáltatásokat tartogat akkorra, ha majd a józanész s a tapasztalat tanításával szemben több hitelre talál.

¹ A párisi műhelyekben már előbb is mutatkozott nyoma a felforgató eszméknek s a gyűlölségnek, melyet a korábbi forradalmak szültek. Azonban akkor még oly intézményeket és erkölcsöket figyelhettem ott meg, a melyeknél különbeket nem találtam Európában sehol. A gazda és neje szerényen élve, munkásaik családi életének minden részletét ismerték, azok pedig szüntelen a közös boldoguláson igyekeztek. Az érdekezonosság s összhang közöttük mindenben kitűnt, de kivált az az ú. n. *gyertyaünnepben*. A gazda minden ősszel, az első oly hét előtt való vasárnap, mikor már a műhelyben esténként gyertyavilág mellett kellett dolgozni, munkásait családotul vendégségbe hívta, mely tánczczal s egyéb mulatsággal végződött. 1867-ben e szokásnak már nyoma veszett; de kiveszett vele a munkások családjából a ragaszkodás és tisztelet is munkaadóik iránt.

A legkevésbé veszedelmes kísérletek arra nézve, hogy ezt az ismeretlen rendet mindenestül megteremtsek: azok, a melyek a közbéke tiszteletbentartásával összeférnek, érdekes példát szolgáltatnak az eltévelyedésekre, melyeket a hagyományos szokás megvetése előidéz. Az újítók uralkodó előítélete az, hogy a munkaadók társadalmi tevékenységét el kell fojtani s a műhelyt a társulás elvére, azaz magukból a kézimunkát végző munkásokból álló közösségekre kell alapítani. Nem lehet eléggé csodálni a tehetség és erény erőfeszítéseit, melyek segítségével erre az elvre néhány boldoguló műhelyt alapítani sikerült. De e kivételes vállalatok az európai műhelyek közt alig vehetők számba. És semmi sem mutat arra, mintha a jövőben másképp lenne.¹

¹ ... A tapasztalat azt mutatja, hogy az egykor oly gyakori munkásczéhek ma már csak keleten vannak meg: a népek nagyobb szabadságával s boldogulásával lassankint eltűnedeznek s az egyéni vállalkozásnak adnak helyet. A nyugaton 1848 óta próbaképp alakult közösségek rendszeren három okon szenvedtek hajótörést: 1. a munkások magukválasztotta előjáróiknak nem fogadtak szót; 2. vagy nem arra valókat választottak vezetőül; vagy rosszul fizették meg azokat, kik helyüket jól megállták; 3. végre idő előtt megosztottak a nyereségen s így nem fejleszthettek ki oly hatalmas műhelyeket, melyek a gyermekeik jólétéért élő munkaadók megtakarításából gyarapodnak. A közösségek sikere, a mai szabad társadalomban, kivétel. Nem valók azok sem az együttes munkához szükséges erkölcsi tulajdonságoknak hiányával levő tömegnek, sem a kiváló egyéneknek, kik a saját emberségükből is bírnak boldogulni. Csak az oly munkásoknak valók, kik jó viseletüknél fogva a közös munkára alkalmasak, a nélkül, hogy egyéni kezdeményezés volna bennük. Némely közösség kivételes sikere csak a helyi vállalatokban észlelhető, melyek a külföldi ipar versenyét meg nem érzik. Azok az újítók, kik a középkori czéhekhez

Az Ausztriában (1849.) s Oroszországban (1861.) létesült reformok óta Európában a kényszer-rendszert (8. §.) a szegődségek állandóságának biztosítására már nem alkalmazzák. Keleten¹ mindenütt, hol azt 20 év alatt megfigyelhettem, a kényszerű szegődség mindkét felet kötelezte, a nagyon változatos szokás előírása szerint. Azonban valamennyi hagyományos szokás olyan volt, hogy a nyugati munkaadók, mint érdekeik szempontjából terheseket, visszautasították volna őket. Ez a viszony tehát semmiképp sem emlékeztet arra az eszmére, melyet Franciaországban a jobbágyság szó kelt. Mi több, a társadalmi szervezet példás eseteiben, melyek Európaszerte ezrével vannak, a szegődség folytonossága kizárólag az érdekeltek szabad meggyezésén alapszik.

21. §. 2. szokás: a teljes egyetértés a munkabér megállapítására nézve.

A munkaadó s a munkás között való állandó egyetértésnek a munkabér megállapítását illetőleg jele az, hogy semmiféle izgató vitatkozás nem hallszik. Ez a köztük levő jó viszonyt s azt is bizonyítja, hogy ezen a legnagyobb nehézség sem fog, mely nyugaton a gyűlölködésnek főforrása. De egyszersmind az általános jólétről is tanuskodik, melynél fogva a munkás helyzetével beéri, s mely a munkaadónak módot ad, hogy a családok fentartására a szükségest megadja. Végre bebizonyítja azt is, hogy az ellentmondó érdekek

akarnának visszatérni, épp oly veszedelmesen tévednek, mint ha ma az akkori hajító fegyverekkel akarnának háborúba indulni.

¹ Így többek közt a tiszamenti parasztságnál is.

felett, melyeket a munkabér megállapítása felidéz, az állandóság közös szükséglete uralkodik.

A bér felőli vitából eredő sztrájkok s zavarok ellenben rendes tünetei az oly helységeknek, hol a gyűlölködés s az inség uralkodik és az állandóság nincs meg. Az ily zavarok legott beállnak, mihelyt az erkölcsi romlás s főképp a nyereszkesedési vágy a szegődség folytonosságát megbontja. (20. §.) A hagyományos szokás megszegésére e tekintetben is leginkább némely munkaadók hajlandók. Mikor a kereskedelem az árakat felszökteti s a gyári termékek keresletét megnöveszti, azok a termelést minden áron emelni akarják; versenytársaik munkásait, sőt a szomszédos mezei gazdaságok munkásait is nagy bérekkel elcsalják. Mihelyt azonban a kereslet s vele az ár csökken, nem furdalja őket a lelkiismeret, ha munkásaikat az elé a választás elé állítják, hogy vagy kereset nélkül maradjanak, vagy oly bérrel érvék be, mely a családok szükségletének már meg nem felel. Mióta a hagyományos szokást így megszegették, a munkások készek elégtételt venni, a mint a kereskedelem ismét élénkül; ily módon harapódzik el a gyűlölség a gyárakban, a mezei gazdaságokban s végre az egész társadalomban.

De a legjobb munkaadóknak műhelyüket attól megóvniok még ott is sikerül, hol a társadalmi háború az egész országot lángba borította; s ha a kívülről jövő bérhullámozás visszahatását megérzik, ők maguk szabályozzák, minden vitatkozás nélkül, az új béreket munkásaik javára. Erről ismerni meg a társadalmi tekintélyeket a gyűlölködés s anarchia által látogatott nemzetek közepette.

A bér megállapítása a munka természetétől s főképp a nép jellemétől függ. A szerint, a mint a mun-

kásokban az előrelátás, az éleslátás s az erély kifejlődik, a fizetségre nézve három főrendszer lép föl. Az elsőben a munkás díjazása a munkaidővel arányos: ez minden munkanemre s mindenfajta jellemű munkásra alkalmazható; de kivált a megmételvezett s előre nem látó néphez illik; az ő szellemi és erkölcsi fogyatzatosaiknak lehető legjobban megfelel, ha a munkaadó mindig ad munkát s inség idején a családok fentartására csekély árért gabonát is oszt. A másodikban az illetmény a termelés egy részéből áll, melyet a hagyomány alapján állapítanak meg; ez főképp a csekély értékű nyerstermelésnek felel meg, melynek termékei bárhol könnyen kelendők. A harmadikban végre a fizetség a végzett munkával arányos; a munkás vállalkozóvá emelkedik az által, hogy kialkudott árért a műhelybeli munka egyik kisebb részét elvállalja; sőt olykor a maga kezére is fogad fel munkásokat s ezzel valóságos főnökké válik. Ily esetben sikert csak úgy érhet el, ha megvan benne a kellő előrelátás és anyagi erő, hogy egymást követő vállalataiban a rossz eshetőségek következményein is tudjon segíteni. Ezek az eshetőségek némely bonyolult iparágban olykor elszámítással járnak. A gond, melylyel azokat mérlegelnie kell s az előre nem látott akadályok legyőzésének szüksége a munkás erélyét és éleslátását kíválóan kifejlesztik; e befolyások alatt a vállalkozók előbb-utóbb elsőrangú munkaadókká válnak.

A munkabér megállapításánál követett ez eljárásoknak kétségkívül megvan a maguk fontosságuk; mindazonáltal ezek elvégre is csak gépezetek, melyeknek jótékony hatása főképp amaz erkölcsi rugóktól függ, melyek magában a rendszerben vagy az érdekeltekben működnek. Azért minden kísérlet csütörtö-

köt mondott, valahányszor a munkát e gépezetek valamelyikére, vagy valamely pénzügyi kombinációra alapított általános formula szerint próbálták újjászervezni. Egyes eseteket kivéve, a terv dugába dőlt, mert az emberek, az iparágak végtelen sokféleségére semmiféle ilyenmő formula rá nem húzható.¹ Ellenben a hagyományos szokás, miként a tizparancsolat, mindenütt alkalmazható.

22. §. 3. szakas: a műhelybeli munka kapcsolata a házi, mezei vagy kézműiparral.

Bármely rendszer mellett a mezei munka az, mely a munkásnak a megélhetést legjobban biztosítja, a nemzeteknek pedig a boldogulás legjobb forrásait szolgáltatja. Ezt az igazságot azonban az utolsó Valois-k óta kormányzóink nagy része félreértette. Politikájuk eredménye sokszor az iparnak minden áron való fejlesztése s a mezőgazdaság pusztulása lett. E mezei gazdaságok nem foglalhatják vissza vezető rangjukat a munka-műhelyek közt, valamint a kormány igyekezete nem pusztá hivatalos beszédekben, hanem az elkerülhetetlen reformokban is nyilatkozni nem fog.

¹ Az 1848-iki termelő szövetkezetek okozta csalódások óta a mai reformátorok egyre jobban magasztalják az oly rendszert, mely mellett a munkás a munkaadó nyereségéből részesülne. Ez a rendszer magától fejlődik ki s termékenynek is bizonyul az egyszerű vállalatokban, vagy pl. a kicsiben való eladásnál, hol a nyereség az eladásokkal, következőképp az alkalmazottak munkájával, arányosan nő. Ellenben nem alkalmas, vagy nem alkalmazható egész sereg esetben; . . . pl. a bonyolult iparágakban, hol a nyereség a munkabérek tömegével szemben jelentéktelen; hol a nyereség az esetlegtől függ s a kedvezőtlen eshetőséget az előre nem látó nép meg nem bírná; hol végre a nyereség hiteles megállapítása a munkásra nézve a gyanu forrásává válnék, a munkaadót pedig zavarba hozná.

A hajdani európai rendszer mellett a mezei munka s a kézműipar közt a belső kapcsolat mindig megvolt. E szervezet célja az volt, hogy a munkásoknak folytonos keresetet s a megélhetési eszközök állandó megszerzését biztosítsa s főképp a kereskedelmi válságok elhárításában s az évszakonkénti munkátlan-ságon igyekezett segíteni. E végre a mezei gazdaságokhoz oly műhelyeket csatoltak, a hol a helyben termelt vagy máshonnan beszerzett nyers terményeket feldolgozták; máshol meg a nagy gyártelepekhez kapcsoltak erdei vagy mezei gazdaságot. A legszokottabb s legbiztosabb eljárás szerint, mindegyik munkaadó biztatta munkásait, hogy a maguk kezére fogjanak egész sereg házi, mezei vagy kézműiparba. Ezek helyettesítették azután a műhelybeli munkát, mikor kivételesen munkanélküliség támadt; ama családtagoknak pedig, kiket koruk s nemük a tűzhelyhez kötött, mindig jövedelmező foglalkozást nyújtottak.

A mezei munka s a kézműipar ilyenén kapcsolata az északi és keleti nagy gazdaságokban mindmáig gyakori. Európa többi részében azonban a nagy uradalmak, erdőgazdaságok és érczbányák kivételével, egyre ritkul. De a kicsiben üzött háziipar bizonyos fokig mindenütt ki van fejlődve, még az iparos telepeken is; s mindig nagy fontosságra tesz szert, valahányszor a munkás tűzhelyéhez valami kis földecskét is szerezhet.¹

A mezei munkák, melyeket az iparúzó munkáscsaládokban rendszeren végezni láttam, a földbirtok helyi szervezete, az éghajlat s a munkaadó és mun-

¹ L. erre nézve az *Európai munkások* 2. kiadását, *A munkabér*, *A háziipar haszna* cz. fejezeteket (Magyarországról is van benne szó).

kás közös megegyezésével létrejött munkarend tökéletessége szerint változik. Franciaországban sokszor négyféle ipart találtam; azokat a következő sorrendbe állítottam, a szerint, a mint gyakoriabbak: egy zöldséges kert művelését, mely a családnak zöldséget, gyümölcsöt és illatos növényeket szolgáltat; méh, baromfi s egyéb aprójószág tenyésztését, melyek eleségüket a munkaadó vagy a szomszéd birtokosok engedelmével a kijelölt pázsiton gyűjtik; egy-két sertés hizlalását, mely majd a háztartásból, majd a kertből, majd a közös legelőből kerül ki, néha ezek egybevetéséből; végre egy-két fejős tehén tartását, hol a család által birt vagy bérelt legelőn, vagy a községi legelőn, vagy végtelen változatos segítséggel. A kertművelésben része lehet a legszegényebb családnak is; a többi három a jobbmódú családokban a növekvő jólét alapját képezi.

Ez a kisipar az anyának, a lányoknak, a gyermekeknek s az öreg szüléknek erejükhöz mért, jövedelmező munkát ad. A családoknak oly jólétet biztosít, melyről a két gyakran idézett művemben leírt hetvenhárom család költségvetése adhat fogalmat. A népet a földhöz kötik; a családapának s fiainak a boldogulást aránylag csekély bér mellett is lehetővé teszik. E különféle szempontokból a két előbbi szokás fentartásához nagyban hozzájárulnak.

Ez az áldásos szervezet sajátságos alakban időtlen idők óta fennáll, még a városok s fővárosok megmegszakított nagy munkáira nézve is. E munkákat kiscgazdákra bizzák, kik a tartományok s a szomszéd államok hegyvidékén laknak. A családfő felnőtt fiaival minden tavasszal lejő elvállalni a munkát, melyet az építkezés s az utak fentartása megkíván, míg család-

jának többi része ősi gazdaságában marad; ősszel, szántás-vetés, ültetés idejére, hazatérnek s végzik a többi gazdasági munkát.

Párisban e százados szokástól 1841-ben tértek el, az erődítmények építésekor; s 1852 óta, a rendkívüli munkák alkalmával, melyek azóta mind máig állandósultak. A hajdani vándormunkások nagy részét állandó munkások foglalták el; ezek kizárólag városi munkából élnek, mely immár sohasem szünetel. E munkások helyzetük bizonytalanságát ösztönszerűleg érzik: azokkal együtt, kik százezerszámra üznek a városi élettől alapjában véve idegen foglalkozást, ők alkotják a szenvedés s a gyűlölség legrettenetesebb tüzhelyét, minőt művelt népnél valaha láttak. Szerencsétlenségre Francziaországban két évszázad óta minden befolyás egyesül a végre, hogy a hajdani szervezetet megromtassa. Kormányaink a boldogulás eszményét már nem a vezető osztályok által lakott, gazdag vidékben látják. Mint Róma és Babylon kormányai, a nemzet eleven erejét ők is lehetőleg a fővárosba összpontosították. Törvényhatóságainkat a községi adók hamis rendszere vezette s mintegy hiúságból is azon igyekeztek, hogy népességüket szünetlen gyarapítsák.¹ Végre a kormány iránt ellenséges indulattal viseltető pártok mindig titkos megelégedéssel látták szaporodni

¹ A párisi közigazgatás egyik feje irigykedve London nagyobb népességére, egyszer egyik miniszternek oly rendszabályt javasolt, mely Páris népességének gyarapodását gyorsítani volt hivatva. „Uram, felelt az államférfi, én másként látom a dolgot. Ha e tekintetben utól is érzük Angliát, Kinától messze elmaradunk“. E párbeszédet még diákkoromban hallottam; élénken emlékemben maradt; a társadalmi tudományból ez volt legelső leczkém.

ama tömegeket, melyekből — úgy látszik — a jövőendő forradalom hadseregének ki kell kerülnie.

Angliában az iparos nép még inkább összetömörült a kőszéntelepek medenczéibe, melyek a melegség forrását s a hajtó erőt a kontinensbelieknél bővebben adják. A kétféle munka kettéválasztását ott egyrészt a lakosság rendkívüli sűrűsége követeli, melynél fogva a lakások mellől a gazdaság teljesen hiányzik; másrészt az áltudomány, mely a társadalmi törvényeket a gazdaságiaknak (29. §.) rendeli alá. E tantól áthatva, sok munkaadó nagyra van azzal, ha a munkamegosztás áldásait a legvégső határig kiterjeszti; e szempontból munkásaik családját a gyári munkához nem tartozó, minden egyéb foglalkozástól eltiltják.¹ Anglia s a szárazföld egyes csoportjait összehasonlítván, gyakran megállapítottam, hogy ezt a gyakorlatot a gyár nagyobb virágzása sem igazolja, valamint nem a társadalmi állandóság. Ez az észrevétel nevezetesen az angol-, német- és franciaországi kés-, vas- és rövid-árú-gyárakra áll.

23. §. 4. szokás: a takarékoság megszokása, mely a család fenmaradását s a sarjak elhelyezését biztosítja.

A takarékoság lényeges szokássá akkor válik, ha némi megtakarítás a család költségvetésében rendszeren előfordul s a bevételnek legalább tizedrészét teszi.

¹ Sok angol gyáros elv gyanánt jelenti ki, hogy a munkás minden gondolatát mesterségére tartozik összpontosítani. E tan gyakorlati alkalmazásaként egyszer egy kitűnő munkást előttem bocsátottak el, noha az műhelybeli munkáját példásan végezte; de elkövette azt a vétket, hogy otthon leányai s felesége kezelése alatt egy kisded fűszeresboltot nyitott.

Nyilvánvaló jele ez a fizikai jóllétnek, mert azt bizonyítja, hogy a családnak feleslege van. De egyszersmind némely erkölcsi jó tulajdonságok jelzője is; mert az egyének akkor önkénytes önmegtartóztatásuk által bizonyítják be, hogy van erejük szenvedélyeiket elfojtani s kívánságaikat legyőzni.

Az egy nemzedéken tartó megtakarítás gyümölcse, úgy a munkaadónál, mint a munkásnál, megadja a módot valamennyi gyermek illő nevelésére és ellátására, úgy, hogy azok a tűzhelyen kívül is megélhetnek. Lehetővé teszi tehát az apára nézve azt, hogy a családi tűzhelyet, minden hozzátartozó földdel, ingósággal és szerszámmal együtt arra a gyermekére hagyja, a melyiket a családi hagyomány fentartására legalkalmasabbnak látja. A megtakarítás egyszersmind a munkaadók s munkások új nemzedékének is lehetővé teszi, hogy a műhelyben a hagyományos szokás által szentesített jó viszonyt továbbra is fentartsák.

A megtakarítás ilyképp két egyenlőn parancsoló szükségletnek felel meg, mely minden jól szervezett társadalomban megvan. A népesség feleslege előtt, mely ősei műhelyében munkát nem találhat, minden kíváncsi pályát megnyit. S minden zavar nélkül fentartja ama szokásokat, melyek az egymást követő nemzedékek jólétét biztosítják s melyek összességükben a nemzeti élet legszilárdabb alapját alkotják.

A boldoguló nemzeteknél a munkaadók s a munkások megtakarítása egyaránt szükséges; vagy a végre, hogy a gyarmatokban a faj kiterjedésének kedvezzen, vagy a végre, hogy az anyaország családjainál a megelőző nemzedékek által szerzett jólétet fentartsa vagy növelje. Ez az áldott szokás a többi valamennyit megtermékenyíti. Franciaország nagyságát századokon át

ennek köszönhetette; s ama nemzetek túlsúlyát, melyek az európai műhelyek szokásaihoz hívek maradtak, mai napig ez biztosítja. Ama nagy emberek származását vizsgálva, kik az utóbbi évszázadok alatt a francia névnek fényt szereztek, egy-egy szerény családot talál az ember, mely a megtakarítás által lassan-lassan emelkedett. Miközben helyét a társadalmi létra középső vagy alsó fokain megtartotta, az ily család megtakarított tőkéjének okos felhasználásával, képes volt egyik sarja jeles tehetségeit kiemelni. Az atya megtakarítása s az elsőszülött önzetlensége tette lehetővé, hogy apró birtokosaink közül annyinak ifjabb fia válhatott híressé.

24. §. 5. szokás: a feloldhatatlan egység a család és tűzhelye közt.

Az ötödik szokás a családalapító által épített tűzhelyhez az egymást követő nemzedékeket s az utódokat századokon át hozzáköti. Nem csupán a jó műhelyek egyik lényeges vonása ez, hanem a család méltóságának fentartásához is elengedhetetlen. Így vélekednek kivált ama népek, melyek a társadalmi tekintélyek irányítása mellett helyi szabadságaikat a monarchikus vagy népies zsarnokság ellen megvédelmezték. Ez a szokás ama nemzeteknek kiválóan kedves, melyek fejlődésükkel járó átalakulásaik közben is mindig ragaszkodtak, nem a pusztá szavakra s az erőszakra, hanem az erkölcsökre alapított, jogos egyenlőséghez. (59. §.)

Ez a szokás Európa északán, keletén s delén majdnem általános; sőt még Közép- és Nyugateurópában is nagyon el van terjedve. Ez utóbbi tájon még napjainkban is egész helységekben ellentáll a forradalmak,

a városi romlottság s a gyári embertömegek okozta felforgató befolyásoknak. Holott e befolyások legott ellenállhatatlan erővel hatnak, mihelyt a nép a könnyű szerrel csereberélhető bérelt lakásokban lakik. Franciaországban ez a társadalmi baj a nem állandó család (6. §.) s a kényszer-osztály (32. §.) intézményével egyesül; még a gazdag családokban is annyira elterjedt, hogy egész Európa megütközik s megbotránkozik rajta.

A család s a tűzhely egysége egyik alapfeltétele az európai régi rendszer kölcsönös kényszeren és függésen alapuló rendszerének, mely Keleten máig fenmaradt. A szabadság rendszere mellett a hagyományos szokással együtt három főkombináció jóvoltából maradt fenn, melyek maguk is a nép szellemi és erkölcsi állapotának rendelvék alá. A családapák, ha vágyaikat eléggé meg tudják ítélni és fékezni, hogy a pénzkölcsönzők hurkára ne kerüljenek, a szabad és egyéni tulajdon rendszere mellett, tűzhelyüket rendesen bírják is. Ha ez erények hiányoznak, a munkaadók segítenek a bajon, a mennyire lehet, az által, hogy a műhelyhez tartozó családok javára vagy az örökös haszonélvezetet, vagy az állandó segély rendszerét teremtik meg, mely a szegődség idejéig tart és sokszor egész nemzedékek során érvényben marad.¹

¹ Az európai munkások családi életének kitartó tanulmányozása arról győzött meg, hogy némely kivételes tájakat nem számítva, az ingatlant bírónak csak csekély töredéke tud ellentállni a vágnak, hogy azt közvetlen élvezet megszerzése kedvéért jelzáloggal megterhelje. A hűbériség e bámulatos társadalmi gyarlóságnak orvosságát a jobbágyrendszerben találta meg. A jobbágy a szabad és egyéni birtok minden hasz-

Az oly néprétegek viszonylagos jólétét, melyek tűzhelyüket állandóan bírják, első tekintetre pusztá gazdasági okból lehetne kimagyarázni; s tényleg, igen jól esik nekik, hogy munkabérükből vagy javadalmukból házbérre elszakítaniok nem kell. A gondosabb vizsgálat azonban kimutatja, hogy ez a jólét főképp az erkölcsi okok összeségének köszönhető. E részben minden nép meg van győződve arról, hogy a tűzhely

nos jogát élvezte; de a földesúr a jelzálogot nem engedte meg, hanem *vis major* esetén maga segített jobbágyain; eladás esetén pedig a felhatalmazást magának tartotta fenn. Ama derék férfiak, kik nevezetesen Elzászban arra törekésznek, hogy a munkásnak tulajdon tűzhelye megszerzését ismét szokássá tegyék, a népnek ugyane gyarlóságába ütköznek. Egyik nemrégiben tartott ankéten azt konstataáltam, hogy néhány munkaadó, miután munkásait tulajdon-tűzhely szerzéséhez segítette volna, szükségesnek látta a jelzálogi tilalom jogát magának tartanifenn; tehát a jobbágyvilág szokásához munkásaik tulajdon érdeke vezeti őket vissza. A mai rendszer mellett, a törvénytudósok uralma alatt, az ilyenmű kombinációkat vissza fogják utasítani. De sikeresen helyre fogják őket állítani, mihelyt a társadalmi tekintélyek jogos befolyásukat visszanyerik, a törvénytudósok hatásköre pedig arra fog szorítkozni, hogy a valódi érdekelték szokásait formulázzák. Mi több, a munkást a tulajdon-tűzhely megszerzésében tényleg nem annyira jelenlegi előrenemlátása gátolja, mint inkább a kényszerosztzkodás. A közjót szolgáló, önként, hatósági beavatkozás nélkül alakult (67. §.) egyesületek, hogy helységüket a bérletek rendszérével járó testi és erkölcsi szenvedésektől megóvják, adományokból és hagyatékokból mihamar milliókat gyűjtenének össze, ha a munka révén felgazdagodott, minden jóérzésű embernek módjában volna ily műhöz fűzni saját maga s maradvékai nevét. Az ily intézmények jótékony hatását már legelső utamkor (még bányásziskolai tanulókoromban) tapasztaltam; mert a hannoverai Hartz vidékén bámulhattam azt a jótékony szokást, mely szerint a bányászok tűzhelyük tulajdonjogát megszerezhetik s megtarthatják.

előleges megszerzése minden új családra, mely a magaszőrűek becsülésére számot tart, parancsoló kötelesség. A szülők tőlük telhetőle törekeshnek ezt az előnyt ama gyermekeik részére is biztosítani, kik a szülői hajlékban meg nem férnek. A munkaadók ugyanezt a törekvést tanusítják az új családokkal szemben, melyek műhelyükhöz csatlakozni kívánnak. De a boldogulás időszakában főképp a nők válnak e szempontból az erkölcsi rend segítőivé, valaminthogy a hanyatlás időszakában is ők a romlás főeszközei. Valamikor az ötödik szokást tiszteletben tartják, a leány nem megy férjhez oly emberhez, kinek saját hajléka nincs; tehát a legélénkebb emberi vonzalom mindkétnembeli fiatalságot a munkában s takarékoságban való erőfeszítésre ösztönzi, mely viszonylag ritkasággá válik, ha e sarkantyút a bérelt lakások megszokása eltompította.

Az ily erőfeszítések erkölcsi hatása akkor is tovább érezhető, ha az anyagi czél már el van érve. A tűzhely előleges megszerzésére való törekvés az ifjú házaspárt igen jól rászoktatja a takarékoságra (23. §.) s a már elsorolt többi szokásra. Sőt még a gyárak szervezetére is gyakorol közvetett bár, de azért nagyon hatékony befolyást. Az oly nép, mely a tulajdon tűzhely birását elsőrendű szükségletnek tekinti, inkább szegődik a falusi gyárakba, melyek közelében e nagy érdekét kielégítheti. A kik ellenben magukat amaz erőfeszítések alól felmentik, melyekkel a tűzhely megszerzése az élet kezdetén jár, többnyire megszokják az érzéki élvezetekben való gyönyörűséget, melyeket falun föl nem találnak; tehát szívesebben fordulnak a városi gyárak felé, mivel ott a közvélemény a legáldásosabb hagyományos szokás elhagyását megtűri.

Amaz erkölcsi vonás, mely szememet a nyugaton a társadalmi szervezetek felől elterjedt némely tanokkal szemben¹ legelőször nyitotta fel, az a megnyugvás volt, melyet keleten (9. §.) az állandó tűzhely bírása még a legszegényebb családnak is megad. Valóságos elvakultság kell ahhoz, hogy az új szokást feltétlenül jobbnak mondja valaki, holott az a régi nyugalom helyébe a ma uralkodó gyűlölséget és torzsalakodást tette.

A pártok, melyek Franciaországot ellentmondó véleményeikkel nyolczvannégyszáz év óta zaklatják, a tűzhelykérdésben alkalmat találhatnak, erőfeszítéseiket termékeny reform létrehozására egyesíteni: mert itt az egyéni jólétről, de egyszersmind a nemzeti méltóságról

¹ Franciaországban ama bajt, melyet a munkaadó s munkások között való igazi viszonyt kiforgató tanok idéztek elő, kiválóan súlyosbitja az 1793. óta ránk parancsolt kényszerosztály s melyet az első császárság a kevéssé jómódú osztályok számára tartott fenn (K). Teissier érdekes kutatásai szerint Toulonban ekkor még a családok nagy része ugyanazon tűzhelyet bírta, melyet őseik a középkorban építettek volt; ellenben ma többnyire bérelt házban laknak. A némely helységben tett erőfeszítések arra nézve, hogy a munkások lakóházaikat tulajdonul szerezhessék meg, majdnem meddő; mert az első megszerző halálát szükségképp követő árveréseken e lakások oly tőkepenészek kezére jutnak, kik jövedelmet merítenek abból, hogy a bérletrendszert helyreállítják. Ha az igazi reform korszaka elkövetkezik, az ember nem fogja érteni, hogy e társadalomellenes rendszer ily soká fennállhatott, szemben az ország általános, s a családok külön érdekével. Az a kényszerrendszer, mely a tőkepenészek jövedelmének e sajnálatos forrásait gyarapítja, részben megmagyarázza ama tévedést, melynek alapján ma némely munkás a megtakarítás által gyűjtött tőkét feltétlen bajnak tartja (I).

is van szó.¹ A munka könnyűnek fog látszani, ha rövid nem is lesz, azoknak, kik az igazi rendszert alkalmazni tudják, azaz, kik az ötödik szokást előzetesen tanulmány tárgyává fogják tenni. A nép igazi barátai, azok, kik áldozatkészségüket inkább tettekkel, mint szavakkal szeretik bizonyítani, igyekezni fognak e reformot megvalósítani, mihelyt annak szükségét megértették. S biztosra fognak menni, mert kitűnő példákat fognak találni ama számtalan helységben, hol még az egész nép kivétel nélkül, a saját családi hajlékában lakik.

Ez a reform nem kevésbbé szükséges, mint az erkölcsi rend egyéb elemeinek felújítása; s a belőle eredő jótétemények nyilvánvalósága révén a legajánlatosabbnak s legkönnyebbnek látszik. A tízparancsolat s a szokás mihamar újra fel fogja építeni, a mit a tévedés s a forradalom lerombolt. A nyugati nemzetek jelenlegi felsőbbbsége az egyéb korbeli s más földtájbeli népek felett sok szempontból valódi; de egészben véve nem lenne igazolt, ha a nemzetek tömege meg lenne fosztva a tulajdon tűzhelytől, melyet a középkorban a legszegényebb család is megszerezhetett s melyet keleten máig is valamennyi bír. A reform igazi feltételei mindenkinek szemébe fognak ötleni, ki a jelent tanulmányozván, a multa is figyelmet fordít: első sorban mindig a munkás mérsékletessége s a munkaadó áldozatkészsége és valamennyiben az érdekközösség érzete fog állani. Nyilván-

¹ A mi elégtételt Franciaországban négy szó (57—60. §§.) használata ad, nem ér fel bérletrendszerünk hiányaival, a tulajdonrendszerrel összehasonlítva, melynek áldását kelet minden népe élvezzi.

való az is, hogy a reform a jelenlegi viszonyok közt lehetetlen: merő circulus vitiosus volna, ha a társadalomellenes törvény ezen magánérények munkáját továbbra is rombolná.

25. §. 6. szokás: a nő tisztelete és oltalmazása.

A hatodik szokás főképp ama tartózkodásban és figyelemben nyilvánul, melyeket az intézmények s az erkölcsök, a nővel való viszonyában, a férfiúra rónak; továbbá a bűnhődésben, melyet a kötelességek áthágóira a törvény szab ki; végre ama szokásokban, melyek a nő kötelezettségeit lehetőleg a tűzhely köré összpontosítják s őt magát fölmentik attól, hogy azon kívül keressen munkát s érdekeket.

Ez a szokás sok tekintetben kiinduló pontja a többi ötnek. Így a fiatal emberek nem vetik magukat alá a tűzhely előleges megszerzése (24. §.) által követelt erőfeszítésnek s nem szokják meg életük kezdetétől fogva a többi lényeges szokást, ha az egész társadalmi szervezet a házasság szentségére nincs alapítva. E részben minden boldoguló társadalom alapköve a vallásos s a polgári törvény megegyezése volt; s főképp ennek elfeledése sülyesztett a legszörnyűbb romlottságba annyi népet, mely azelőtt a történelemben kiváló szerepet játszott. Ma is, valamint a multban, a társadalmi épület egyik záróköve a nőnek megadott tisztelet.¹

¹ „A nőknél az erény elvesztésével annyi tökéletlenség jár; egész lelkületük annyira lealjasodik általa; e fődolog elvesztése annyi egyéb elvesztését vonja maga után: hogy a nép állapotában a közparázsnaságot végső szerencsétlenségnek lehet tekinteni, s annak bizonyosságául, hogy a társadalmi szervezet átalakult.“ (Montesquieu, *De l'Esprit des Loïs*.)

A nyugatot elpusztított forradalmak egyik nyilvánvaló oka a XVIII. századbeli udvarok erkölcsi romlottsága volt. Kivált Franciaországban vitt véghez nagy rombolást; s társadalmi szervezetünkön olyan csorbát ütött, a mely még ma sincs kiköszörülve. Korunkban ama népek híre és hatalma nőtt legnagyobbra, melyek, mint az Északamerikai Egyesült Államok lakossága, e romlásnak legjobban ellentálltak; vagy azoké, kik, mint az angolok s poroszok, legerősebb visszahatást fejtettek ki ellene. E népek a francia *régi rendszer* egyik elvét most is tiszteletben tartják: a leányok elcsábítása ellen megadják a családnak a törvényes biztosítékot. A porosz törvény szelleme értelmében a csábítás oly bűncselekmény, melyet a hatóságok hivataltól tartoznak üldözni. Az angol-szászok ősi szokásjoga szerint, a csábítás a házassági ígéretnek, vagyis minden szerződés közt a legszentebbnek, megszegését jelenti. Angliában e szokásjogot a Tudorok s a Stuartok romlottsága részben meghamisította. Az Egyesült-Államokba teljes tisztaságában vitték be még a legelső gyarmatosok,¹ s azt ott ma is tiszteletben tartják. A bírónak kötelessége, az esetben, ha a házasság lehetetlen, a csábítót áldozatával szemben nagy anyagi kárpótlásra kényszeríteni. E század első felében az ily ítéletek a vétkeseknek sokszor egész vagyonukba kerültek; s úgy értesülök, hogy az amerikai bírák e hagyományos szokást hiven követik, daczára a romlottságnak, mely e nagy birodalomban elharapódzik (60. §.).

¹ Washington, Madison és de Quincy Adams kortársai még a mai porosz törvélynél szigorúbb szokásjog befolyása alatt nevelődtek. A bírónak joga volt a kilenczedik parancsolat megszegését házassággal tétetnie jóvá, vagy a vétkest megostoroztatnia és megbírságotlatnia.

Ezen elv tekintélyét az egész társadalomra ki kell terjeszteni. A társadalom a tökéletességet meg se közelítheti, csakis ama vallásos és világi intézmények segítségével, melyek az okos és szemérmes nő¹ befo-lyását biztosítják. De a legjobban szervezett műhe-lyek is ezt a célt szolgálják, bizonyos szokások révén, melyek rájuk nézve jellemzők.

E szokások, különféle alakjukban is, mind egy közös elvből erednek: a családanya s a leányok meg-hagyásából a tűzhely² körül s amaz állítólagos haladás visszautasításából, mely őket a műhelybeli munkába bevonja. Ez a gyári szervezet egyik alaptörvénye; az 1867-ki nemzetközi jury egyhangúlag ama gyáraknak ítélte oda az elsőséget, melyek azt legszigorúbban meg-tartják. Az ügykezelést e szabálynak alárendelve, igaz, hogy némely munkaadó némi pillanatnyi haszontól fosztja meg magát; de a jövőre nézve meggátolja ama veszteségeket, melyek a családok romlottságából ezer formában okvetlenül erednének. Sőt alapos kuta-tások azt is megállapították, hogy temérdek esetben³ az anyának s leányainak állandón a családi tűzhely mellett való maradása még anyagi szempontból is épp oly hasznos, mint erkölcsiből. A nők otthon, a házi-ipar és munka révén, oly termékeket állítanak elő, melyek a családra nézve rendesen értékesebbek, mint a bér, melyet a műhelyben keresnének. A férfiak s fivérek pedig az oly otthonban, melyben a nők állandóan tartózkodnak, oly varázst és jólétet találnak, mely

¹ Az okos és szemérmetes asszonyban olyan bűbáj lakozik, mely minden más bűbajt felülmul. *Jézus Sirách könyve*, XXVI. 19.

² Erről meggyőződhetik akárki, ha az *Ouvriers Européens* című munkában leírt 73 család költségvetését összehasonlítja.

fizikai erővesztésüket kipótolja, jellemüket megedzi s műhelybeli munkájukat gyümölcsözőbbé teszi.

Az 1867-ki nemzetközi jury mindamellett külön jutalmazta az oly munkaadókat, kik, noha a nőt a gyáripárban foglalkoztatják, csakis oly munkát adnak neki, melyet otthon is elvégezhet.

Végre a jury jelezte a szokások oly összességét is, melyek ama, nagyon is gyakori esetben érvényesülnek, mikor, a mai kereskedelmi verseny következtében, némely munkát csakis fiatal leányok végezhetnek, sokan, együtt, oly műhelyekben, melyeknek készülékeit hatalmas gépek hajtják. A munkaadók az ily állapot hátrányait azzal enyhítik, sőt még némely anyagi és erkölcsi előnyt is érnek el általa, hogy a következő programot teljes szigorúsággal betartják: 1. a férjes asszonyok teljes kizárása; 2. kizárólagosan nagyon fiatal, még nem eladó lányok alkalmazása; 3. különös intézkedések a munkásnők munkáját és a szünetek eltöltését illetőleg, oly helyiséget jelölve ki számukra, melybe idegennek lépnie tilos; 4. családias szervezet, mely a fiatal leányoknak bizalomra méltó nők tanácsát s irányozását, valamint a házimunkák megtanulását biztosítja; 5. a munkaadónak s családja nő-tagjainak szünetlen gondoskodása a munkásnők szellemi, erkölcsi és vallásos szükségleteiről; 6. oly pénzkezelési szervezet, mely a bérnek a munkásnő s családja közvetlen szükségletére nem kellő részét gyümölcsöztetve, azt részére megőrzi; 7. végre, hozomány-gyűjtés, hogy a leány kedvezően férjhez mehessen. A jury dicsérettel emelt ki egy massachussetti telepet, hol e szokások, úgy látszik, már a század eleje óta fennállnak. Megállapította, hogy e szokás már Európa talajában is teljes sikerrel meghonosult. Kivált egy badeni telepet emelt ki, hol a

feladat oly jól meg van oldva, hogy az oda beadott fiatal leányok a házasulandó ifjak közt kiválóan kapósak.

Az auvergne-i bányákról és kohókról még 1850-ben írott egy tanulmány jelezte már a szerencsés eredményeket, melyeket a fiatal leányok illetén oltalmazásával ott elérni sikerült. Bizonyosság ez arra, hogy az ily feltételek mellett űzött ipar némely vidék népében az erkölcsi rend javítására is módot nyújt.

HARMADIK FEJEZET.

A ROSSZ BEÖZÖNLÉSE, VAGYIS A ROMLOTTSÁG.

26. §. A rossz eredete.

Nem elég, ha valamely nemzet kebelében a jó gyakorlatát némely ember példája és befolyása meggyökerezteti; szükség van azonkívül pozitív intézményekre is, melyek a társadalmat fenyegető bajok ellen erős gátat emeljenek; szükséges azonfelül, hogy a vezető osztályok ne bizzanak magukban túlságosan s hogy folyton éberem őrizkedjenek a romlottságtól.¹

A baj főforrása maga az eredendő bűn, mely az emberi természettel veleszületett, s mely az ifjú nemzedékben, még a legtökéletesebbé fejlett társadalomban is, egyre megújul. Ez a forrás, daczára az isteni malasztnak, kiapadhatatlan; mert az ember szabad akaratát sokszor arra használja, hogy a természet s az erkölcs törvényeit áthágja. Ám a rossznak ez állandó

¹ Angliában a titkos tanács tagjai (mely ott egyik legfőbb állami testület), hivatalba léptükkor esküvel fogadják, hogy a *corruptiótól őrizkedni fognak*.

forrásával szemben a boldoguló társadalmak ernyedetlenül alkalmaznak bizonyos orvosságokat. Az eredendő bűn következményei jó intézményekkel mindig semlegesíthetők oly emberek vezetése alatt, kiket magukat is ezen intézmények javítottak meg, vagy kiket a jóra kivételes szervezetük irányoz. Ellenben súlyosbíthatók e következmények rossz intézmények, vagy a gonoszak uralma által. A földrajz s a történelem arra tanít, hogy e rossz befolyások tartós hatása alatt az ember az elvetemültség legalsó fokára süllyedhet.

A baj másodrendű okai igen sokfélék s magából a nemzet boldogulásából erednek. Főtüneteik: a siker által nemzett gög; a gazdagság által kifejlesztett érzéki vágyak; s a tekintélyvel való visszaélésből eredő elnyomás. Ezek a kinövések annál nagyobb mértéket öltenek, minél inkább elfoglalja a jólétben született ifjú nemzedék azok helyét, kik a boldogulás állapotát a maguk munkájukkal és erényeikkel hozták létre. Ez a három ok, sok egyéb befolyás által támogatva, úgy a köz-, mint a magánéletben, szünetlen hat.

A jólétben élő ember a gögre tényleg könnyen hajlandó. Szívesen tekinti magát a siker egyedüli tényezőjének, holott ősei azt inkább Isten jóságának tulajdonították. De ez a bitorlás rájuk nézve korántsem az erő forrása: a vereség mihamar magában erejük elvében éri őket. Pillanatnyilag fentartják ugyan magukat, azoknak példáját követve, kik mindent Istenre vezetnek vissza; de ez a sarkantyú, a baj minél inkább terjed, annál jobban eltompul; a hanyatlás azután a csökkenő erkölcsi renddel egyszerre áll be.

A mint az erkölcsi törvény a testi vágyakat többé vissza nem tartja, az érzékek erőt vesznek az emberen s ezzel a szellem megtévelyedése által előidézett zava-

rokat sajátságos módon növelik. A szokások durvasága a gondolat tévelygését mintegy szemmel láthatóvá teszi. E befolyás alatt nem egy kényes társadalom egyetlen nemzedék alatt a legbotrányosabb kicsapongásoknak engedte át magát (17. §.).

A romlottság e két alakja a kormányzóknál gyorsabban kifejlődik, mint a többi osztályoknál. Ebben a környezetben következményük: a tekintélynek majd túlzása, majd megfogyatkozása. A kormányzottakban mindig gyöngítik a tiszteletet s a szeretetet, melyek a társadalmi rangfokozat legszilárdabb támaszai. A tekintély elvének csökkenése maga is egész sereg társadalmi zavarnak válik szülőanyjává. Káros hatását főképp a nők s az ifjak sínylik, kiknek a szilárd irányozásra nagyobb szükségük van, mint a férfiaknak. A szemérem s a tisztaság kiveszése előtt, mely az erkölcsi hanyatlás legalsó fokát jelzi (25. §.), a tekintély lazulásának rendes tünete: az asszonyoknak s ifjaknak engedett szabadság, melynél fogva magukat a divat különbségeinek, ruházat, bútor és szórakozás dolgában egyaránt, átengedhetik. Ez a fajta kikapás a mi történetünkben a romlottságot megelőzőt két korszak előtt, úgy a római uralom (13. §.), mint az utolsó Valois-k¹ (15. §.) korában igen szembevető volt. Napjainkban a legbántóbb vonásokkal ismétlődik.²

¹ „Plato államában még a döghalált se tartja ártalmasabbnak, mint ha az ifjúságnak megengedik, hogy a formákat ruházat, mozdulat, táncz, testgyakorlás és dal dolgában szabadjára csere-berélje“. (Montaigne *Essai-i.*)

² Dupin főállamügyész nézete a nők féktelen fényűzéséről. Az ifjabb nemzedéknél, sőt a gyermekeknél is fellépő szenvedély a kábító szerek iránt oly újítás, mely fajunk jövőjére még nagyobb veszedelmet rejt magában. (A szenátus 1865. június 22-ki ülésében.)

A munkarendszer megzavarásához kétszáz év óta mind e rendetlenségek hozzájárulnak. A királyság s annak segítői által (17. §.) megrontott vezető osztályok maguk terjesztették ama hat parancsolat feledését, melyek Isten, az atya s a nő tiszteletét követelik (4. §.); bűneik látványa által pedig szétbomlasztották úgy a falusi, mint a városi életet. Példájukat sok mezei és gyári műhely munkaadói követték. Erkölcsaikben s érzelmeikben így megrendülve, félrevezetve azonkívül az Angliából (29. §.) beszivárgott hamis gazdasági tanok által, áthágták a hagyományos szokást; kivált a szegődségek folytonosságáról mondtak le s ezzel szétszakították a köteléket, mely őket munkásaikkal egyesítette (20—25. §.). A huzamosan látott rossz példa végre megrontotta magukat a munkásokat is: ¹ kivált a városokban oly romlottságba sülyednek,

¹ A párisi s a város határában lakó munkások mai kicsapongásai egyenes leszármazottjai a király kicsapongásainak, ki 1661-ben a romlottság mai rendszerét beigtatta. Az ezen igazságból eredő okulás hathatósan fogja a reformot szolgálni. — Erre vonatkozólag lásd: *Reybaud L.* elmékedéseit a vezetőosztályok rossz példájának következményeiről — ama levelezéseket s emlékiratokat, melyek a direktorium s a rémuralom főbb szereplőinek, Rousseau-nak, Voltaire-nak s a főbb encyclopaedistáknak magánéletét írják le, és ama hölgyekét, kik eszméiket terjesztették, — *Barbier* naplóját XV. Lajosról, — az *Orleansi hercegnő* és *Saint-Simon* iratait, — *Cousin V.* művét „A francia társadalom a XVII. században“. — A hivatalos okmányok közül, melyek a két király személyes erkölcsrontó hatását legjobban megvilágítják, ki kell emelnem ama nemesleveleket, melyekben concubináiknak a nemesség legmagasabb fokait adományozták. — Végre a fentebb (17. §.) közölt részletek kiegészítésére idézem ama levelet, melyben XIV. Lajos Kérouralle urat a leányának (ki az angol király concubinája volt) adományozott nemesi címekről értesíti. Mi sem fejezi ki jobban

mely talán nem oly mély, de visszataszítóbb, mint a vezető osztályoké. Megfosztva a biztonságtól, mely nélkül az életnek sem egyéb javait megbecsülni, sem bajait elviselni nem lehet, meggyűlöltek az új társadalmi rendet. Elszakadva a szokástól, chimaerikus eszmékkel rokonszenveznek, melyeket az emberi nem tapasztalata elítél. Agyrémeik megvalósítása végett a társadalmat nyugtalanítani mindig készek s ezzel a saját romlásukon maguk dolgoznak.

27. §. A jelenlegi időszak bajainak különös sajátosságai.

Nálunk ma a baj a zavaros időszakoknak sok rendes tünetét (7. §.) mutatja; de azonkívül némely oly sajátosság által tűnik ki, melyek történelmünkben sohasem mutatkoztak. A romlottság, mely az utolsó Valois-k (15. §.) s a hanyatló *régi rendszer* (17. §.) alatt nem terjedt túl az udvaroncok s a gazdag osztályok körén, a rémuralom óta a termelő munkával foglalkozó rétegekbe is behatolt. Ez az újítás napról-napra rettenetesebb mérveket ölt; mert míg a felső osztályok színe-java kezd visszatérni a jóhoz, a nem-

a fenségnek, gögnek és cynismusnak ama keverékét, mely XIV. Lajost jellemezte s mely képessé tette arra, hogy udvaronczeit befolyásával megrontsa. „Ama fontos szolgálatok, miket Portsmouth hercegnő Franciaországnak tett, arra indítottak, hogy *pairnővé* nevezzem ki és neki s minden leszármazójának a d'Aubigné hercegnői czimet adományozzam. Remélem, hogy kegyelmed nem lesz szigorúbb, mint királya s hogy visszavonja amaz átkot, melylyel szerencsétlen leányát sujtani kötelességének vélte. Ezt barátilag kérem, mint hív alattvalómtól és királyilag kívánom. Lajos.“

zet alsó rétegeiben a métely jobban terjed, mint valaha.¹ A romlottság természete nem változott, csak hogy most más rétegben lép fel; s könnyű belátni, hogy a jelenlegi körülmények közt a javulás nem lesz oly könnyű, mint volt a XVII. században. (16. §.).

A liga s a fronde társadalmi válságai közben őseinket a baj végső túlzásaitól maga a magánélet (67. §.) s a helyi közigazgatás szervezete (68. §.) óvta meg. Franciaország továbbra is falusi plébániákból, mezővárosokból, mezei birtokokból s városi vagy falusi gyárakból alakult apró csoportonként volt szervezve; a gondolat s a cselekvés egységét ezek mindegyikében köztiszteletben álló főnökök tartották fenn. Épp úgy minden egyes csoport zömét oly családfők alkották, kiknek tekintélye népes családra terjedt ki, s kik a család tűzhelyének tulajdonosai vagy legalább haszonélvezői voltak. A befolyást tehát a társadalom testének legcsekélyebb tagjában is oly emberek gyakorolták, kik életük gyakorlatával bizonyították be, hogy úgy a köz-, mint a magánboldogulásnak öt forrása van: a vallás, a tulajdon, a család, a munka s a társadalmi rangfokozat tiszteletben tar-

¹ Nem ismételem itt mindama bajok elsorolását, melyek ma nyugat műhelyeinek személyzetére s főképp a munkásosztályokra nehezednek. E tények régóta köztudomásúak. Angliában a parlamenti ankétek, Franciaországban Villermé, Blanqui, Reybaud L., Simon J. s más ügyes írók által jutottak nyilvánosságra. Azon föltevésben, hogy a betegség foka e munkák révén eléggé ismeretes, én főleg ama szervezetet tanulmányoztam, mely némely műhelyben az egészséges viszonyokat fenntartotta; továbbá amaz okokat, melyek sok másban a bajt előidézték, valamint az orvoslás sikeresnek bizonyult módjait... Itt tehát inkább a baj eredetét fogom vizsgálni, mintsem a társadalmi nyomorúság részleteit, melyeket már elégszer leírtak.

tása. Ily befolyások alatt a nemzet zöme azonosította magát a közbéke őreivel. Mikor az államban egyenetlenség tört ki, a tapasztalatlan fiatalság, a heves szívűek, a hamis elméjűek s az osztályukból leszármazott egyének, kikben a társadalmi gyűlölködés tüze ég, a rosszban bizonyos határon túl nem mentek tovább. A pártokat a hamis elvek sokszor háborúskodásba sodorták; sőt olykor ama mérszárlásokra is vetemedtek, melyek történelmünkben oly gyászos emléket hagytak s melyek a tévedésnek végleteit jelezték; de az igazságnak, a vitába nem elegyített minden egyéb társadalmi érdeket illetőleg, tudatában maradtak. S mihelyt a küzdelemnek vége lett, a békével együtt visszatért a társadalmi rend is: a család s a műhely körében kiki nyugalmat talált.

Ma Franciaországban csak kivételesen találni oly társadalmi csoportokat, melyeknek tagjai, az erkölcsi törvénynek való alávetettségben, a szeretet s a tisztelet kötelékei által egybefűzve volnának. XIV. Lajos óta minden kormány azt tanította, hogy e kötelékeket az állami gyámkodásnak kell helyettesítenie s e tekintetben az 1791 óta hatalomra került kormányok még túltettek (G) a hanyatló *régi rendszeren*. Ennyi erőfeszítés végre győzött fajunk hagyományain s ősi nemzeti szabadságunkon. Az érzékeny szelleme a családban, a műhelyben s a helyi kormányzatban¹

¹ Kisközségeink mai erkölcsi állapota sokban különbözik attól, a melynek emlékét felidéztem. Nemrég volt alkalmam oly kis községeket tanulmányozni, hol a községtanács a mezőrendőr fizetését megtagadta, mivel az, kötelességéhez képest, a többség tagjait is megbírságotlatta, különféle kihágások (utak rongálása, fuvarozási s közegészségi szabályok áthágása, vadászati, halászati tilalom megszegése, a községi javakkal s korcsmázási engedéllyel való visszaélés) miatt. Máshol meg a

már csak kivételesen van meg. Kivált 1830 óta a régi műhelyek nagy részéből kiveszett; s jelenleg úgy ezekben, mint az újonnan alapított műhelyekben a munkaadókat s munkásokat csak az ellenségeskedés vezérli. De ama változásokkal, melyeket a szokásokban az új erkölcsök és intézmények véghezvittek, sem egyik, sem másik nem járt jól.

Erkölcseink hanyatlását azonfelül tökéletesen jellemzi az az ellentét, mely a régi s a mai rendszer alatt kiütött polgári egyenlenségek között észlelhető. Egykor a munkaadó szolgáitól s munkásaitól környezetten ment a harciba: ma azokat az ellenséges táborban találja.

28. §. A rossz beözlésének két főalakja.

A rossz, mely napjainkban a nyugati műhelyekben elharapódzott, egyre azonosabb vonásokat mutat: mindenütt ugyanazon eredményre vezet, t. i. a különféle

választók coteriája, mely a hatósággal rendelkezik, a leginkább közbecsülésben álló embereket rendszeresen kizárja. Sőt oly falut is láttam, hol egy nagybirtokos, kit a vidék jötevőjének tartottak, nem bírt a kisbirtokosokból, kézművesekből és köcsmárosokból álló községtanácsba bejutni. A szemrehányásokra ezt felelték: „Igaza van, uram; a herczeg úr ritka jó ember s a vidék oltalmazója; szeretjük is valamennyien; de bourgeois-t nem akarunk magunk közé engedni.“ — A ki a helyi kormányzatot (68. §.) ezen erkölcsi hanyatlás számbavétele nélkül szervezné újjá, nagy csalódásoknak tenné ki az országot, melyeket ki kell kerülnünk. E csalódások megint csak sürgessztőleg hatnának; mert két évszázad óta arra vagyunk betanítva, hogy inkább a kényszer, mint a szabadság visszaéléseit bírjuk elviselni. (8. §.) Franciaország a tizparancsolattal, a hagyományos szokással s a törzsökös családdal elvesztette azt a féket, mely a két rendszerrel járó alkalmatlanságokat csökkentette.

társadalmi osztályok gyűlölködésére. De a különféle országokba igen különböző utakon hatolt be.

Olykor a bomlás a műhelyekben kezdődött, míg egyebütt a rend fenmaradt. A hagyományos szokásokat lassankint elhagyogatták; azután a nép, az oltalmazó gyámoltól megfosztva, elfelejtkezett a tizparancsolatról. Olykor, ellenkezőleg, a tizparancsolat elfelejtése, melyet a vezető osztályok rossz példájukkal kezdtek terjeszteni, rontotta meg az erkölcsöt s az intézményeket; nemsokára a szokás is, valódi alapjait elvesztvén, mindenfelé megbomlott.

A baj elharapódzásának ez a két főalakja kivált Francia- és Angolországban lépett fel. Alkalmasabb lesz külön vizsgálni mindkettőt, hogy az árnyalatokat, melyekre a reformnál, akár e két országban, akár nyugat egyéb tájain szükség lesz, meg lehessen különböztetni. A következő két szakaszban e vizsgálódás eredményei foglalvák össze.

29. §. Angliában a baj a hagyományos szokás elhagyásából eredt.

Angliában a munkásviszonyok zavarai e század első éveiben kezdődtek, azaz, oly időszakban, mikor az erkölcsi rend a vezető osztályok körében helyre volt állítva. (30. és 31. §.) Három főök befolyása alatt szülemlett meg és súlyosbodik napról-napra, melyek nem annyira formális tévedésekből, mint inkább némely igazságok túlzásából erednek.

Első oka a bajnak a munkamegosztással, azaz, egy oly gyakorlattal való visszaélés, mely csak akkor jótékony, ha a hagyományos szokás tiszteletbentartásával összefér. Maga ez a visszaélés is oly teljesen új körülményeknek a kifolyása, miknek következmé-

nyeit eleinte előre látni sem lehetett. Azok a nevezetes fölfedezések, melyek a kőszénbányákban a gyár-
ipar számára a melegség s a hajtóerő végtelen for-
rásait nyitották meg, elvakították az emberek szemét,
kik a jólét kevésbbé fontos forrásait többé meg se
látták. A munkaadók többé számba se vették azokat
az előnyöket, melyeket munkásaiknak a háziiparral
is való foglalkozás biztosított (22. §.). Figyelmüket
kizárólag a termelés technikai feltételeire irányozván,
ezek az előre nem látó munkaadók elfeledték a ha-
gyományos hat szokás (19. §.) által parancsolt köte-
lességeket; újításait a pénzügyi siker eleinte igaz-
olni látszott. A kőszénnel dolgozó műhelyek alapítói
egyazon úton futottak versenyt: aggodalom nélkül
szakították ki a munkást a falusi élet köréből; azt a
magas bérrel a műhelybe kecsegtetve, a városokba
csődítették, a nélkül, hogy a biztonságnak legcseké-
lyebb biztosítékát nyújtották volna s a nélkül, hogy
eleinte még erkölcsi irányításával csak gondoltak
volna is, melyet eladdig bármely művelt nép életében
elengedhetetlennek tartottak.

Másik oka a bajnak az ipar túltengése. Az anglo-
lok a gazdagság felhalmozódásának köszönhető elő-
nyöket túlbecsülik s nem törődnek eléggé azokkal a
káros hatásokkal, melyeket a nyomornak időszakon-
kint kitett nép hirtelen összetorlódása okozhat, a mely
nép kegyetlen bizonytalanságnak van kitéve s melyet
a minden társadalmi renddel összeférhetetlen ellen-
séges indulat folyton zaklat. Nem látják, hogy a baj
elharapódzásával szemben a gazdagság ereje előbb-
utóbb megszűnik, s hogy az ily férges rendszer szü-
netlen kiterjesztése végre veszélyeztetni fogja magát
alkotmányukat is, mely egyike a legszilárdabbaknak.

Harmadik ok a munkameggazdálkodására vonatkozó bizonyos tanok túlzásba vitele. A bajt némely írók idézték elő, kik nem ismervén a boldoguló műhelyek gyakorlatát (19—25. §§.), a gazdasági s az erkölcsi rend közt rendszeres határvonalat húztak. Ezek az írók az új gyári rendszer legsajnálatosabb tényeit elméletté emelték. Ama kölcsönös kötelességeket, melyeket a százados szokás a munkásra s a munkaadóra egyaránt kötelezővé tesz, s melyeket úgy a kontinens, mint magának Angliának társadalmi tekintélyei (5. §.) most is tiszteletben tartanak, számba se vették. Így például a munkabéreket szabályozó törvényeket összezavarták a gazdasági törvényekkel, melyek az árúk kicserélésében érvényesülnek. Ezzel a munka rendszerébe a bomlás csiráját vitték be; mert ezzel a munkaadókat oda terelték, hogy magukat a hagyományos szokás legáldásosabb kötelezettségei alól (20. §.) teljes lelkiismereti nyugalommal feloldozzák.

Íme főokai ama siralmas állapotnak, mely az angol parlamentben 1830-tól 1848-ig annyi vitára szolgáltatott okot. Innen ama helyi hanyatlások, melyeket némely hivatalos vizsgálat, a *barbárság* szót igen enyhének találván, *baromiséggal* jellemzett. Daczára ama számtalan reformnak,¹ melyet a törvény kényszere vagy

¹ A reformot végrehajtó közhivatalnokok feladata rendesen az, hogy a törvény értelmében ama visszaéléseket irtsák ki, melyek az asszonyoknak s gyermekeknek a nagy műhelyekben való alkalmazása körül lábrakaptak. De hivatásuk teljesítése közben rájöttek arra is, hogy a hagyományos szokáshoz való visszatérés a meglett embereket illetőleg is szükséges. Kivált az állandó szegődség (20. §.) hasznát kezdik belátni, úgy a gazdára, mint munkásaira nézve. Így egyik gyári felügyelő kiemelte egy vasgyár sikerét, mely a heti szegődséget a régi northumberlandi szokás esztendei szegődségével helyettesítette.

az egyesek önkéntes kezdeményezése máris létrehozott, az angol gyári központok koránt sincsenek kielégítő állapotban; romlottságuk, a bennük uralkodó elégedetlenség és ellenségeskedés által, most is ellentétben áll a környező falvak jó erkölcaseivel, jólétével s összhangjával. A boldogulás, melyet az ásványi tüzelőanyagok bőségének, a tengerpart kiterjedt voltának s a falusi élet kitűnő szervezetének köszönhet, eddig leplezte a hanyatlást, mely a brit gazdasági szervezetet a gyáripár révén megtámadta. Anglia e tekintetben a szárazföldnek rossz példát ad; s a reformot nem halaszthatja soká, hacsak saját jövőjét komolyan veszélyeztetni nem akarja.

30. §. Franciaországban a baj a tízparancsolat elfeledéséből származott.

Franciaország köszénben tiszszerte szegényebb Angliánál, s a tengeri kereskedelmet illetőleg sokkal kevésbé kedvező viszonyok között él. Az igaz, hogy a szárazföld többi országait mindkét tekintetben felülmulja; következésképp Anglia rossz példáját is jobban elfogadta mint amazok, az által, hogy a kőszénnel dolgozó gyárakat helyenkint túlon-túl összehalmozta. Mindamellet az ily alakjában 1815-ben behurczolt anyagi baj igen jelentéktelen a már előbb elharapódzott erkölcsi bajjal szemben.

Franciaország és Anglia viszonylagos helyzete a XVII. század közepe óta tényleg megváltozott. Ez utóbbi korban a két első Bourbon (16. §.) győzedelmeskedett volt a romlottságon s az ellenségeskedésen, melynek magvát nyugaton a XVI. században a papság s az uralkodók hintették el (15. §.); míg Anglia a köztársaság s a Stuartok uralma alatt továbbra is

a rosszban elmerülve maradt. A XIX. század elején minden megváltozott. Angliában a társadalmi ellentétet az új uralkodóház lassankint begyógyította; a jó erkölcsök, az amerikai háborúban szenvedett megaláztatások üdvös befolyása s a III. György által adott példa hatása alatt, helyreálltak; a mihez hozzájárult a felekezetek buzgó vallásossága s az ezek által keltezt verseny Anglia és Skótország állami egyházai közt. Franciaországban, ellenkezőleg, a hanyatló *régi rendszer* s a forradalom okozta bajokat még semmi sem orvosolta. Az első császárság hadjáratai a társadalmi ellentétet ideig-óráig lecsillapították; de a hitetlenség (17. §.) által terjesztett romlottságnak a tért szabadon hagyták.

Az angolok gazdasági elméletével s gyáripari rendszerével együttjáró bajok tehát az általános béke után egyszerre behatoltak egy oly társadalomba, melyben az erkölcsi rend XIV. Lajos óta szakadatlan gyöngült. Ily viszonyok közt még a legüdvösebb hagyományos szokások betartása sem tartóztathatta fel sokáig a belső romlás kifejlődését s a külföldről jövő tévedések elterjedését. Így érthető, hogy a politikai ellentét mellett, mely a hanyatlás előbbeni korszakában (15. §.) pusztított, egyetlen nemzedék elegendő volt, kifejleszteni a társadalmi ellentétet is, melyet őseink nem is ismertek.

Nem tudom, más nemzetnél jegyezhetné-e fel a történelem oly hosszú sorát a rossz befolyásoknak, szemben a jóra való törekvés állandóságával (17. §.). A magam részéről, ama kegyetlen megpróbáltatások közepette, melyeknek okát kutatom, csak egy dolgon csodálkozom: hogy falusi és városi műhelyeink jó hagyományai fajunk ősi erényeivel sokhelyt ellent birtak állni a házára szabadított annyi rossznak; hogy még

akadnak egymást megbecsülő munkások és munkások; s végre, hogy az 1867-ki nemzetközi jury francia földön a munka terén a legnagyobb jutalomra méltó annyi embert tudott találni. Vajha polgártársaim egy perczre megszüntetnék meddő vitatkozásaikat és a helyett a társadalmi tekintélyek eljárását tanulmányoznák, kik a hagyományos szokás őrei s vajha azoknál keresnék a reform igazi elemeit!

31. §. Miként veszett ki Franciaországban Isten, az atya s a nő tisztelete?

Általánosságban előadtam ime a romlottság fokozatos elterjedését a hajdani királyság, majd korunk forradalmi alatt, s kimutattam, hogy a kétféle rendszerben több volt az analógia, mint az ellentét (17. §.). Áttérve aztán tulajdonképpeni tárgyamra, kimutattam a benső kapcsolatot, mely a hanyatlás két százada alatt a tizparancsolat elfeledése s a szokás elhagyása között fennállott (30. §.). Hogy a végkövetkeztetéshez még közelebb jussunk, foglalkoznom kell még a romlottság e hosszú időszakának főeredményével: az Isten, az atya s a nő iránt való kötelességek szokásossá vált megszegésével; más szóval, ama hat isteni parancsolat feledésével, melyet a büntetőtörvény nem szentesít (4. §.), de melyet a tisztelet három főága parancsol.

A hanyatló *régi rendszer* legragyogóbb erőfeszítései Isten s a vallás ellen irányultak. Megteremtették a hitetlenség iskoláját, melyhez — az egy törököt kivéve, — minden európai udvar csatlakozott.¹ Ez eltévelyedések, melyekre addig példa nem volt, hasonló-

¹ Lásd Voltaire levelezéseit Nagy Frigyessel, Nagy Katalinnal, Szaniszló lengyel királylyal s a német apróbb fejedelmi családok férfi- és nőtagjaival. Nagy Frigyes mindenféle vallást

képp soha nem hallott eredményeket szültek: a rémuralmat; a papság kifosztását, száműzését és lemészárlását; a kereszténység elhagyását, az ész s a legfelső lény hivatalos tisztelete kedvéért.

A francia forradalmat követő katasztrófák egész Európára nézve üdvös intelmek voltak. A vezető osztályok, kivált Angol- Porosz- és Oroszországban, belátták tévedésüket s visszatértek a hithez. Franciaország, melyet a csapás a többi nemzetnél jobban sújtott, egyre jobban csatlakozott a mozgalomhoz, azon mértékben, a mint az 1815-iki, 1830-iki s 1848-iki megpróbáltatások az igazság útját világosabban megmutatták. Attól fogva a legkiválóbb laikusok s a forradalom üldözése által megújhosztott katolikus papság, s a minden jogaikba visszahelyezett felekezetek a vezető osztályok egy részét visszavezették a valáshoz; kivált azt, a mely a nagy gyárat s a föld-

az emberi elme eltévelyedésének tekintett: a türelem, a melyben azokat részesítette, épp úgy eredt megvetésből, mint politikából. A kereszténységnek sem szellemét, sem erkölcsét meg nem értette. A bölcsesség szerinte a szellemi és érzéki élvezetekkel való mérsékelt élésben áll. Tantételeit a következőkben összegezte: „Voltaire *Mondain*-je (Világfi), e kedves darab, mely csupa örömet lehel, ha szabad magamat úgy kifejeznem, valóságos erkölcsi tanfolyam. A tiszta kéj élvezeténél nincs valóbb e világon. Azt a kéjt értem, melyet Montaigne említ s mely korántsem fajul túlzott kicsapongássá“. (Voltairenek írott levele, 1736. decz. 23.) II. György ugyanazon időben felváltva, hol Hannoverában, hol Angliában, még materialistább bölcséletet alkalmazott. Münchenben a versailles-i udvar romlottsága Voltaire hitetlenségével együtt terjedt el: az udvar büszke volt rá, hogy egy Montespan-ja van s az udvar hölgyei szemérmetlen szokásokat vettek fel; azokat egy angol diplomata jegyezte fel (A *Memoir of the r. hon. Hugh Elliot*, par la comtesse de Minto; Edinbourg, 1868).

birtokokat kormányozta. Sőt a szentség s a keresztény odaadás oly példái is termettek, melyekből egész Európa okulást merithet s melyeknél fogva némely élesen látó idegenek ¹ máris előre látják amaz erkölcsi befolyás, mely Franciaországban már két ízben uralkodott: Szent Lajos és Aquinói Szent Tamás korában (14. §.) s Paulai Szt. Vincze, Condé és Descartes századában (16. §.).

Hogy ez az irányzat Franciaországban s Európában döntő eredményeket hozzon létre, azt mostanáig, szerencsétlenségre, sokféle ok gátolja. A legnépesebb s legkevésbé felvilágosodott osztály, miután magát a forradalom tévedéseivel teleszívta, szokásos szerepéhez híven a régi kerékvágásban halad (2-ik §.); több szenvedélylyel, mint józan ítélőképességgel követi a XVIII. század írói által adott lökést.² A tör-

¹ Ezt a reményt több ízben kifejezték előttem oly emberek, kik a tudományok hitetlenség (39. §.) terjedésének rettenetes következményeit előre látják s kik a rossz ezen új beözönlésével szemben, mindazokban szövetségest keresnek, a kik Istenben hisznek.

² E tanokat a párisi gyűléseken s a svájci és belgiumi kongresszusokon a nyugati városokban fölnevelődött sok munkás terjeszti ma; egy század elmultával ismétlik a régi rendszer vezető osztályainak és tudományosan művelt rétegeinek eltévelyedéseit. Másfelől a kormányzók e rendetlenségek veszedelmes voltát belátva, a korlátlan egyeduradalom hagyományait tartják fenn: hajlandóbbak kényszerrendszer útján előzni azt meg, hogysem a tapasztalatra s a józan észre támaszkodva harczolnának ellene. Kétségtelenül könnyebb is a tévedésre hallgatást parancsolni, mintsem az igazságot bebizonyítani; de a vezető osztályok e hibába esve, ha hozzá a tévedésnek az üldöztetésből eredő fölényt is megadják s ezzel a közvélemény fölött való uralmat is biztosítják neki, újból kiteszik magukat ugyanazon katasztrófáknak, melyek ugyanily hiba következtében, a XVIII. század végén bekövetkeztek.

ténelem gyenge itéletű oktatása nem világosítja fel ifjainkat arról, hogy őseik legnagyobb sikereiket a keresztény vallásnak köszönték. A németek tudományos hitetlensége (39. §.) a régi francia hitetlenséget segítvén, hévvel igyekszik Isten eszméjét a természettudományok tekintélyével lerombolni. A tévedés ez új alakja kedvező feltételeket talál egy oly társadalomban, melyben a vezető osztályok az anyagi világ fontosságát sajátságos módon túlbecsülték; s a rossz nevelési rendszer befolyása mellett az ifjú nemzedékekben, melyek a műhelybeli oktatás, sőt a családi tűzhely befolyása alól is, nagyon is ki vannak vonva, könnyen elterjed. Végre az uralkodó vallás áldásait a fajunkba a királyi s népies zsarnokság két évszázada által beoltott erkölcsök semlegesítik. Sok katolikus, a helyett hogy a többi keresztényekkel szövetkezve, a hitetlenség különféle árnyalatai ellen küzdene, tulajdon egyházában valószínűságot polgárháborút idéz fel. Buzgóságuk oly kérdések heves vitatásában merül ki, melyeket a többi nemzetek tisztas hagyományai s jelenlegi gyakorlata mindig másodranguaknak tekintett. Polgári életünk türelmetlen szokásait s bürokratikus formáit az egyházi kormányzatba is be akarják vinni. Az egység s a rangfokozat elvével, mely az egyháznak erőssége, visszaélve, maguk hívják ki a katolikus bürokráciát, hogy a püspökök, a káptalanok s az egyszerű papok hatáskörébe beleavatkozzék. Az ő befolyásuk alatt a társadalmi gyűlölség s az egyenlőségi szellem azzal fenyeget, hogy az egyházat épp úgy meg fogja zavarni, mint az államot. Ez a belső háború keserves eredményeket von maga után. Azonban, a kik a hitetlenségben rejlő veszedelmet látják, mégis haboznak

az ily szenvedélyes emberekkel közösséget vállalni. Aggódva gondolnak amaz elhatározásokra, melyekre, élesebb meghasonlások esetén, egy ily érzelmektől áthatott többség ragadtathatná magát. Attól félnek, hogy a hit felújításával később a vérengzések s a máglya is vissza találnak térni.

Az atya tekintélye sem szilárdabb, mint Istené; itt még a megújulásnak kezdete sem mutatkozik. Miután a XVIII. században a korlátlan királyság korabeli erkölcsök megrendítették, a konvent törvényesen eltörülte s egyenesen a közérdekkel összeférhetetlennek jelentette ki. Megfosztották a végrendelkezési szabadságtól, vagyis attól a szentesítéstől, mely minden művelt népnél megilleti. Azóta az atya gyermekeivel szemben oly helyzetben van, minővel uralkodó lenne alattvalóival szemben, ha a lázadás elnyomására való minden eszköztől megfosztanak. A törvénnyel hasonló értelemben jár el az irodalom: szünetlen az aggkor s a meglett kor ellen küzd, oly állításokkal, miket a józan ész meghazudtol, de miknek megczáfolásával kevés ember gondol. Innen ama társadalmi zavarok, melyek mindmáig különlegességei országunknak. A társadalom alsó osztályaiban a baj cynikusan nyilvánul. Feljebb a látszatot jobban megóvják, de a valóság nem jobb; örökösödési jogára támaszkodva, az ifjúság a családi fegyelem ellen sokszor fellázad. Az atyai műhely munkásaival szemben a hagyományos szokás által szentesített kötelességek teljesítését megtagadja. Sőt az ősök munkája által teremtetett gazdagságot tétlenségben s kicsapongva¹ akarja élvezni (C).

¹ Az a könnyű irodalom, melynek főczélja a közönség mulattatása, nálunk a rossz erkölcsöt terjeszteni sokszor segít; s e tekintetben most is sokat árt. Azonban mintha hiva-

A nő iránt való tisztelet kiveszése szintén egyik igen nyilvánvaló vonása a mai erkölcsnek. A házasságtörés, melyet a Louvrebán nyíltan először az utolsó Valois-k üztek, majd Versaillesban XIV. Lajos újított fel, utódja alatt a főnemesség s a pénzemberek, sőt még a tudományosan műveltek között is elterjedt, kik azzal hizelegtek maguknak, hogy példájukkal s tanításukkal Franciaországot reformálják. A nők pedig, míg azt az igazi befolyást, melyet részükre az erkölcsi tisztaság biztosít, elvesztették: a társadalmat a köz- és magánügyekbe való botrányos beavatkozással zavarták. Ennek a rendetlenségnek különös része volt a régi rendszer romlottságában s a forradalom tehetetlenségében 1788-ban egy élesenlátó megfigyelő a reform egyik főakadálya gyanánt jelölte meg;¹ napjainkban pedig még ártalmasabb jelleget öltött (49. §.). Mikor az 1791. szept. 25-ki büntetőtörvénykönyv (F) művelt nép-nél legelőször mondotta ki elvileg, hogy a csábítás

tását már jobban átértené: így pl. az ifjúság kicsapongásait is kezdi a nevetség fegyverével támadni. Ugy az ujságban, mint a regényben, már nem csupán az apának nincs igaza.

¹ „Van egy fajta befolyás, melylyel reformterveik nem számolnak s mely valamennyit csúffá teheti: értem az asszonyi befolyást a kormányzatra. A nemzeti erkölcs megengedi nekik, hogy bárkihez egyedül elmenjenek s hogy férjeik, családjuk, barátjaik érdekében kérelmezzenek; s az ily kérelmezések minden rendtartásnál s törvéynél többet nyomnak a latban. Honfittársaink, a kik megszokták a jogot mindennémű kérelmezés ellen való korlátnak tekinteni, alig tudnának maguknak egy ily akadályról helyes fogalmat alkotni; csak a ki tulajdon szemével látta e dolgokat, az értheti meg azt a kétségbeejtő helyzetet, melybe ezen ország egy oly befolyás mindenhatósága következtében jutott, mely nálunk, magának a női nemnek szerencséjére, nem terjed túl a családi körön.“ (Jefferson vegyes politikai irataiból, I. 332.)

sem nem bűncselekmény, sem nem szerződésszegés, az erkölcsök legott megromlottak. Ugyanakkor a direktórium rossz példája a mételyt oly osztályokba is behurczolta, melyek attól addig mentesek voltak. Azóta a baj, úgy a városokban, mint a vidéken egyre jobban elhatalmasodott. Az a gyöngédség, mely az angolszászoknál a nőnek, ha egyedül kénytelen a nyilvánosság előtt járni, tiszteletet s szükség esetén minden férfiú részéről oltalmat biztosít, a francziákból majdnem teljesen hiányzik. Sokszor durva tolakodás helyettesíti, mely némely erkölcsi rajzokhoz komikus jeleneteket szolgáltat, s melyen a tisztességes emberek éppen nem botránkoznak meg.¹ Párisban e baj ma az összes művelt népeknél elért mérveket felülmulja; oly vonásokat vett föl, melyeket a világ Athén s Róma hanyatlása óta többé nem ismert; s annyira vérebe ment a népnek, hogy a házasságok egyre meddőbbekké válnak, s minden három születés közül egy fattyúra esik. Az egyenlőség szelleme a rosszban is nivellálta az összes osztályokat; míg a henység egész sereg szeretőt tartanak ki, a munkás lemond a házasságról; s némely foglalkozási ágban az ágyasság mintegy a foglalkozáshoz tartozó gyakorlattá vált.

¹ Egy híres író, ki a vallásos hit felújítását tűzte ki céljául, egyszer így szólt: „Miért éppen Szent Lajos dicső fáját ösztönözte a gonosz szellem arra, hogy e gyalázatra példát adjon? Mi módon emelkedünk fel újra, holott oly mélyre süllyedtünk versenytársainkkal szemben?” Abban állapotunk meg, hogy a fölemelkedés eszközét Franciaország régi története (16. §.) mutatja meg. Ugyanerre tanít Anglia mai történelme: nem lehet elégszer emlékeztetni arra, hogy ezen ország erkölcsiiben azt a gyors átalakulást, melyet Richardson és Scott Walter kora irodalmának összehasonlítása bizonyít, a vallásos hitnek a vezető osztályok kebelében történt felújulása idézte elő.

32. §. Mikép rombolta szét a tisztelet kiveszése a hat hagyományos szokást?

A tisztelet három főalakjának kiveszése a magánéletben nem csupán a családot s a műhelyt bomlasztja szét: még gyászosabb a közéletben, mert ez utóbbi sokkal kevésbé bír a romlottságnak saját erejénél fogva ellentállni; s könnyű lenne bebizonyítanom, hogy az uralkodó tekintélyét még jobban aláássa, mint az atyáét vagy a munkaadóét. De tárgyamra szorítkozva, csak e hanyatlás összefüggését fogom kifejtetni a munka jó szervezetéhez szükséges hat lényeges szokással.

Az erkölcsi romlás legelőször a hatodik szokást bontja meg (25. §.). Egyéb káros következmények közt a házasságok terméketlenségét vonja maga után; ez által pedig a nő társadalmi helyzetét mélyre süllyeszti. Mihelyt t. i. a nő életét nem szenteli többé az anyaság kötelmeinek, megszűnik a családi tűzhely papnője lenni. A munkaadó neje, kivált városban, ott hagyja tűzhelyét, hogy ama nomád külső élet szokásait vegye fel, melyek a mai torzképrajzolóknak annyi nevettető vonást szolgáltatnak: s ama ritka esetekben, midőn férje érdekeivel azonosítja magát, nem egyéb már, csupán első pénztárosa vagy segédje. A munkás feleségéből s leányaiból pedig gyári *munkásnők* válnak, mely typus a XVII. század erkölcsseiben s nyelvében egyaránt ismeretlen volt. Ily feltételek közt a nő elveszíti azt a méltóságot, melyet minden jó társadalmi szervezetben elfoglal; oly erkölcsi és fizikai gyötrelmeknek van kitéve, melyek maguk is elegendők volnának, hogy e sajnálatos rendszert elítéljék. A hatodik szokás elhagyásából eredő bajokat Franciaországban különösen súlyosbítja a forradalmi

nemzetgyűlésnek az a törvénye (F), mely a fiatal munkásnőket a csábítás ellen való oltalomtól megfosztja, a mit minden más művelt nép törvénye megad nekik.

Nem hangsúlyozható eléggé, mily mélyre süllyed végzetszerűen az oly nép, melyből a nő tisztelete kiveszett. Ez a rendetlenség az egész társadalomra ránehezedik; de kivált az alsó néposztályok sínylik meg, mert képtelenné teszi őket ama jogos vágyuk kielégítésére, hogy a társadalmi létrán feljebb emelkedhessenek. Mikor a becsületes szerelem vonzó erejét elvesztette; mikor a mennyasszony beleegyezésében a férfi már nem lát jutalmat, sem a házasságban tisztességet: akkor a fiatal emberekben sincs meg többé a szükséges erély, amaz erőfeszítésekre, melyeket az ötödik szokás (24. §.) betartása megkíván. Fölmentik magukat az alól a kötelesség alól, hogy a tűzhelyet, mely körül családot alapíthatnak, még a házasság előtt megszerezzék; idő előtt letelepszének s éltek fogytáig bérelt lakásokban bolyongnak. Így fosztják meg magukat mindazon anyagi és erkölcsi előnytől, mely a családnak a tűzhellyel való feloldhatlan egységből származik.

Az ember, ha egyszer Istennel s a jövő élettel nem gondol, megszűnik tekintetét a jövőre irányozni. Egy jobb erkölcsi rend korábbi vagy későbbi eljövételén munkálkodni nem tartja magát kötelezettnek. Idegen lévén tőle az az érzés, mely az izraelitáknál minden családapában élt, esze ágában sincs arra gondolni, hogy maradékaiból az emberiség jóltevője származhatnék. Főképp maga akarva a jelent élvezni, a szaporaság terhétől irtózik; ilyképpen más úton ismét csak a házasság meddőségéhez vezetődik vissza. Más-

felől az ifjú házasok, kik magukat a tűzhely előzetes megszerzése alól felmentették, a takarékosság megszokására való legjobb alkalmat elszalasztják. Attól fogva elidegenednek amaz érzelmektől és érdekektől is, melyek a negyedik szokást tartják fenn (23. §.).

Minden rangú-rendű család — munkás, munkafelügyelő vagy munkaadó — mihelyt csak a jelenvaló étellel gondol, többre becsüli a városi érzéki életet a szigorúbb falusi életnél. A helyzetüknek megfelelő falusi gazdaság berendezése követelte, viszonylag jelentékeny terhek pótlására szükséges segédforrásuk már nincs meg. Az ily családok előszeretettel fordulnak a városi gyárakhoz: következőképp nem tarthatják fenn legjobb alakjában a harmadik szokást sem; vagyis, az ipari munkát nem egyesíthetik a leggyümölcsözőbb házi iparral, azzal, melynek alapja a mezei munka.

Kivált a munkásosztály, hijával lévén a félretett összegnek, mely falun a jó házirend révén könnyen összekuporgatható, sokszor megszorul pénz dolgában még akkor is, ha a munkaadó a gyár állapotával összeférő legmagasabb bért fizeti. A szükség s a nyomor beáll; kivált ha a többi műhelyek versenye, a kereskedelmi válságok s a magánosokat vagy a közt erő csapások munkaszünetet parancsolnak. Ily esetekben a bérmegállapítás szükségképp zavart idéz elő. Ekkor a második szokás (21. §.) sem tartható fenn jótékony formájában. A nézeteltérés növekszik s végre izgatott vitatkozássá fajul, kivált, ha a munkaadó maga is meg van szorulva vagy kapzsi. Ily viszonyok közt a második szokás apródonkint kivész s a hajdani összhang helyét gyűlölködés váltja fel.

A munkás mind e befolyások alatt gazdájától válság idején csak elégtelen bért kapván, a boldo-

gulás idején pedig a túlzott bérekkel versenyző munkaadókhoz csalogatódván, a bér hullámzása folyton éleszti benne az ellenségeskedést, a nomád élet pedig nem köti lakóhelyéhez ; tehát nem is ragaszkodik gazdájához, következőképp az első szokást (20. §.) sem tartja tiszteletben. De Franciaországban a kényszerosztály mai rendszere mellett az első akadály maguktól a munkaadóktól származik. Valóban, mióta a konvent ezt a rendszert törvénybe iktatta, (E) hogy az atyja s fiai közt az eszmék s érzelmek hagyományát szétszakítsa, a munkaadók s munkások egymást követő nemzedékei között levő kölcsönös szegődség is csak kivételesen marad fenn. A munka által meggazdagodott munkaadóknak többnyire oly fiai vannak, kik vagyonukat az örökösödéshez való joguknál fogva tétlenségben akarják élvezni s kik azt sokszor kicsapongások közt pazarolják el (C). Az atya olyankor csupán időelőtti visszavonulás által kerülheti ki azt az alárendeltséget, melybe a kor súlya ifjabb és tevékenyebb versenytársaival szemben előbb-utóbb döntené. Így esik aztán, hogy a műhelyek időszakos felhagyás következtében felbomlanak ; s a közbéke nagy kárára, a szegődségek állandósága is így szűnik meg (20. §.)

Íme, a forradalmárok s a jogászok, Robespierre és Tronchet, 1793-ban történt szövetségének eredménye! Hiába kerestem úgy az ó korban, valamint, kiváló történészek közreműködésével, a mai Európában, harmincz évi utazgatás közben, népet, mely a társadalmi összhangot, a közbékét s a családapák legjogosabb óhajtatását a fiatalság lázadásának, előre nem látásának s szenvedélyeinek így alárendelte volna.

NEGYEDIK FEJEZET.

A JÓHOZ VALÓ VISSZATÉRÉS VAGY A REFORM.

33. §. A tisztelet három alakjához s a hat hagyományos szokáshoz való visszatérés.

Az előbbeni fejezetben előadottak szerint a baj, mely a francia műhelyekben pusztít, a tízparancsolat s a hagyományos szokások fokozatos elhagyogatásából ered. A mely műhelyek e parancsolatokat s e szokásokat betartják, azokban nem pusztít. Tehát joggal következtethetni, hogy az orvoslás a tízparancsolat s a hagyományos szokás együttes felújításában rejlik. Ez a reform pedig két különböző rendszer (8. §.) alatt is végbemehet s akkor a főeljárási eszközök vagy a kényszerre, vagy a szabadságra alapíthatók.

A mi a hagyományos szokásokat illeti, a nemzetek azok fentartását többnyire az érdekeltek buzgalmára bízták. Így például ama nemzetek, melyeknél a szegődség folytonossága a kényszeren alapult, erről egyre jobban lemondanak.¹ A tapasztalat tehát a reform ez

¹ Ausztriában a jobbágyságot 1846—48 közt, Oroszországban 1861 óta törölték el.

első részének végrehajtását, úgy látszik, az erkölcsöknek s a közvéleménynek tartja fenn.

A mi a tízparancsolatot illeti, Franciaország a büntetőtörvény szentesítését ama négy parancsolattól, mely az emberölést, a lopást s a hamis esküt tiltja, még a legrosszabb időszakokban sem tagadta meg. De a többi hat parancsolatra nézve nem csupán a kényszerrel mondott le, melyet az Egyesült-Államok s Oroszország máig fentartottak (8. és 65. §§.), hanem még arra sem érzi magát kötelezve, hogy e parancsolatokat, miként Anglia, a szabadság s a lelkiismeret oltalma alá helyezné. Betartásuktól, polgárait egyes, már említett esetekben (31. §.) maga tartotta vissza a rémuralom alatt létrejött s mai napig fentartott intézmények által. Nos, a népek sokszor boldogultak, ha az ily lényeges szokásoknak kényszer útján való fentartásáról le is mondtak; de a romlás kikerülhetetlen volt, valahányszor azokat megtiltani vagy hitelvesztettekké tenni akarták.

Franciaország intézményei azonban nem maradtak a tisztelet hat parancsolatával (31. §.) szemben teljesen ellenségesek. Sőt a consulus s az első császárság a vallás javára a régi kényszerrendszer (8. §.) több hagyományát is felelevenítette; s ezeket a későbbi kormányok általában fentartották. Így pl. az állam által elismert négy felekezet papjait a kincstár segíti; ugyane felekezetek papi pályán levő tagjai a katonai szolgálat alól fölmentvék; sőt a jelenlegi kormány alatt a papságnak még politikai szerep is jut.

Tehát nem állna ellentmondásban intézményeink szellemével s azonfelül a szabad népek hagyományait követnők általa, ha eltörölnők a forradalmi törvényeket (E. és F.), melyek a tulajdonjogot oly végzetesen meg-

esonkították s melyek ezáltal kicsavarták a családapák kezéből az arra való hatalmat, hogy az ifjú nemzedékekben saját odaadásuk és szabad kezdeményezésük által állítsák helyre Isten, az atya s a nő tiszteletét.

E visszatérés a szabadsághoz a megújhodás lényeges kelléke. Ezt az állítást a következő három szakaszban fogom igazolni.

34. §. Hogy állítható helyre Franciaországban Isten tisztelete ?

Fentebb (32. §.) jeleztem volt, hogy Franciaországban a vallásos hit kiveszése a műhelyek felbomlásával esett össze. Ha tárgyam a bővebb kifejtést megkívánta volna, még azt tettem volna hozzá, hogy a francia szellem e szomorú evolúcióját a magán- és közélet egyéb elemeiben hasonlóképp mélyreható zavar jelezte. Az Isten iránt való tisztelet helyreállításának sürgősségét bebizonyítandó, nem szükséges ismételnem, hogy korunk legboldogulóbb népei a legvallásosabbak is ; mert az elmék e részben jobban elő vannak készítve, mint a reform másik két ágára (35. és 36. §§.) nézve. A császár, uralkodása kezdetén, foglalkozott a hit kiveszése következtében beállott erkölcsi hanyatlással. Bordeaux-i programjában, 1852-ben, első sorba állította az anyagi rendnek, a munka- s az erkölcsi rendnek a vallás által való egyidejű reformját. 1860-ban, Persigny grófhoz intézett levelében, ki akkor londoni nagykövet volt, ugyane programot határozottan ismételte. Végre a párisi érseknek adott egyik újabb válszában a császár, ama sajnálatos tanokra czélozva, melyeket a népgyűléseken naponkint hirdetnek, ismét kiemelte a hit visszatértének szükségét (M).

1852 óta a francziák rendkívüli buzgalommal követ-

ték az anyagi rend visszatértének adott lökést; de a vallási és erkölcsi rend tekintetében éppen nem követték a császár óhaját. Sőt a szemünk előtt folyó tények azt bizonyítják, hogy 1852 óta a helyzet több tekintetben súlyosbodott. Ezt az eredményt megmagyarázni nem nehéz; mert a nemzeti erkölcs mindig megromlik, valahányszor a gazdagság gyarapodását az érzéki vágyak elfojtása s a hazáért való nagyobb önmeztartás nem ellensúlyozza.

A második császárság dicsősége megkívánja, hogy a bordeaux-i program második részét is végrehajtsák. A romlottság hosszú korszaka után (17. §.) ideje újra kezdeni a művet, mely Descartes korában a francia erkölcsnek és eszmének ellenállhatatlan varázst biztosított. (16. §.) A nemzet végre szakítsa ki magát nemes erőfeszítéssel ama szenvedélyek s előítéletek közül, melyeket a királyság romlottsága s a forradalom erőszakoskodása hagyott rá. A közszellem ragadja ki magát a nyolczvannégy éve tartó habozásból; mondjon le végképp a rosszról s a tévedésről és térjen vissza a jóhoz s az igazsághoz. A tapasztalat e czél elérésére három főeszközt mutat.

Első eszköze a megújulásnak a jó példa s a kormányzók részvétele. Bizonyos, hogy teljes befolyását kezdetben nem gyakorolhatja, szemben a hanyatló *régi rendszer* megmaradt emlékeivel s a mai éra némely kormányaival. A *régi rendszer* idején a kormányzók s a papság olykor tényleg ártottak a vallásnak, még pedig a felekezetek üldözése által talán még inkább, mint botrányos romlottságukkal. Noha ez egykori botrányok megszűntek, a restauratio kormányai és papsága oktalan kezdeményezéseikkel határozottan meggátolták a hithez való visszatérést. A hatóság részvétele

tehát bizonyos mértékig a közvélemény haladásának lesz alárendelve. A kormányzók először is alkalmazkodni fognak a császárnak 1869. január 1-én kifejezett óhajához (E.); saját magánéletükben jobban meg fogják tartani a tizparancsolatot; és felekezeti különbség nélkül meg fogják becsülni — miként a nagy században (16. §.) történt — a jó példát adó polgárokat. Azután, ha majd a felvilágosodott emberek a vallás jótéteményeit végre megértették, a hatóság hathatóssabban fogja megszilárdítani Isten tiszteletét a közéletben, a legszabadabb s legboldogulóbb népek gyakorlatáról véve példát. Így pl. az írott törvény, míg az állam minden egyenes kényszerét (69. §.) továbbra is elhárítja, felhatalmazhatná a helyi hatóságokat (68. §), hogy az északamerikai községek példáját utánozva, területükön a vasárnap megünneplését rendelő parancsolatnak érvényt szerezzenek. (4. §.) A helyi kormányzat hatáskörének ilyenén kibővítése lassankint felújítaná Franciaországban is azokat a szokásokat, melyeket a szabad népek elengedhetetleneknek tartanak. Sok helység legott élvezné ezen újítás jótéteményeit, mely közegészségi s közrendészeti szempontból épp oly fontos, mint erkölcsi s vallásos tekintetben. E helységek boldogulása mihamar okulásul szolgálna azoknak, a melyek vallás dolgában közönyösek. A mely helységek továbbra is elmerülve maradnának a *régi rendszer* s a forradalom előítéleteiben vagy szenvedélyeiben, azok szabadon folytathatnák a hanyatlás felé vezető, megkezdett útjokat. A reform igazi kezdetét az Isten tiszteletéhez való visszatérés nyilvános tanúságtételei fogják jelezni; de a kormányzók hiába akarnák azt már ma megkezdeni. E rendszabályokat mindjárt eleinte visszautasítná az egyformaság zsar-

noksága, vagyis a türelmetlenség szellemének az az egyik legrettenetesebb alakja, mely nálunk két évszázad óta egyre súlyosbodik s mely szomszédaink ellenszenvét leginkább felkölti. (41. §.) E pillanatban e reform leginkább a városi vagy gyári népesség izgága kisebbségét sértené, mely a *demokrácia* szóval (60. §.) leginkább visszaél, mely Isten s a vallás tagadásával, forrásában apasztja el a befolyást, melyre igényt tart (8. §.), a mely a heti pihenést kizárólag egészségi követelményképp követeli s abból a *vasárnap* szót kizárja s a *hétfői* és *keddi* áldomást emeli társadalmi dogmává s gyakorlatával azt terjeszti; a mely végre megvetéssel utasítja vissza a munkaadó, a pap s az uralkodó tekintélyét, de mely alázatos szolgájává válik egy oly hatalomnak, melytől minden szabad, boldog nép irtózik: a korcsmárosnak.¹

A reform másik eszköze a népnek mindennapi ösztönzése ama kiváló emberek által, kik munkatársaik szeretetét bírva, a városi vagy falusi műhelyekben a munkát irányítják. Az ily társadalmi környezet a hanyatlás és zavarok idején mindig valódi tartalékja volt az erkölcsi rendnek. Ezek a társadalmi tekintélyek a jó hagyományát a többi osztályoknál mindig

¹ Oly szabad és boldoguló népek, melyek a szabadság s egyenlőség józan szokásait a tökély legnagyobb fokára emelték, igen erélyesen nyomják el mindama szatócsüzleteket, melyek sikere a szokott vevők körében a szeszes italokkal való visszaélésre van alapítva. E részben az Egyesült-Államok járnak elől. Ha a feltétlen általános választójog a korcsmárosoknak jövőre még nagyobb befolyást biztosítna, mint a melyet Franciaországban már 1869-ben megállapítottak, legott észrevehető lenne, mennyivel magasabban állnak erkölcsileg és szellemileg a vasárnapi munkaszünetet betartó községek.

jobban fentartották s jelesen négyszáz év óta ellentálltak a romlottság s hitetlenség egyidejű felburjánzásának. Holott e kétféle mételty ugyanez időben két ízben is (15. s 17. §§.) rohamos gyorsasággal ellepte az udvart, a főnemességet, a főpapságot, a tudományosan művelteket, a tudósokat, a főtisztviselőket; majd nyomról-nyomra, a tétlenségbe, a tudatlanságba, az érzéki kívánságokba, a nyerészkedésbe merült osztályokat. Mikor az uralkodók Nagy Katalin és Nagy Frigyes korában a hit rombolására szövetkeztek (31. §.), a társadalmi tekintélyek ez eltévelyedésnek szilárdan ellentálltak. A műhelyek főnökei, kik a munka rangfokozatának élén állnak, mai nap épp úgy habozás nélkül ellene szegülnek a kor nyavalyájának: t. i. a francia hitetlenség hagyományainak, az új német hitetlenségnek (39. §.), a fényűzés szertelenségeinek s az erkölcsi kicsapongásoknak. Épp a társadalmi kötelességek teljesítéséből merítik abbeli meggyőződésüket, hogy a családok jóllétéhez s a műhelyek boldogulásához Isten s a vallás tisztelete épp oly szükséges, mint akár a legkitünőbb kereskedelmi és technikai találmányok keresése. A termelő munkának ezen igazi képviselői az igazság mellett szilárdan megállnak, míg a tévedés a szellemi munkával foglalkozók legnagyobb részén erőt vesz, valamint azokon is, kik a gazdagság birtokába jutottak, a nélkül, hogy azt munkájuk vagy családjuk iránt való önfeláldozásuk által kiérdemelték volna. Kormányaink két évszázad óta abban tévednek, hogy e természetes tekintélyeket a gazdag heréknek, az íróknak, a jogászoknak s a hivatalnokoknak alárendelik. Az annyszer ígért, de mindig elhalasztott reform részben a vallásos hit s a helyi szabadság helyreállításában fog állni, eme tekintélyek

segítségével, melyeket a fejedelemnek választásra a nép becsülése jelöl ki.

A megújódás harmadik eszköze némely papi vagy világi ember önfeláldozása, kik, lemondva a termelő munka irányozásával járó befolyásról és haszonról, egész életüket Isten szolgálatának, embertársaik boldogításának s az igazság keresésének szentelik. Ez emberekben a hitnek, a mely mindenkor mindenféle önmegtagadásnak kútfeje volt, a tudománynyal kell egyesülnie, mely tekintélyével a tévedés minden alakját legyőzi, s ékesszólással, mely az eltévedt lelkeket az igazsághoz visszavezeti. E tulajdonságok egyesülése vajmi ritka; szerencsére azonban azok hatásköre, kikben megvannak, szinte határtalan. A kereszténységet tizenkét apostol alapította meg; hazánk földjébe hét püspök ültette be (14. §.); nem lesz szükség többre, hogy felújulhasson.

A kik a megújódásnak akarják életüket szentelni, azoknak első sorban a csüggedéstől kell óvakodniok; e végre feladatuk nehézségeivel szilárdan szembe kell nézniök. A renaissance, de kivált XIV. Lajos kora óta, a polgári és egyházi hatóságok, melyek a francia nemzetet nyomják, a tévedés ellen való védekezés ürügye alatt oly teljes szabályzatot s oly ügyes bürokráciát¹ szerveztek, hogy egy csapással az igazság kimondását is meggátolták. Ez a szomorú rend-

¹ Msgr. Isoard: *Tegnap és ma.* — A kiváló szerző könyvében tökéletesen jelezte az új apostolkodás módját, melyre egy oly társadalomban van szükség, melyből a keresztény hit kiesezett. Helyes észrevétele szerint, a gallok apostolai, kik mintegy új népfajt hoztak létre, édeskeveset törődtek azokkal a kérdésekkel, melyek ma némely katolikusokat szenvedélyesen izgatnak. (31. §.)

szer, melyet a feltétlen hatalomhoz való ragaszkodás teremtett meg s többé-kevésbbé a forradalmaktól való félelem tartott fenn, nemzetünk erkölcsi erőforrásait jelentékenyen megapasztotta; s az a gyanum, hogy, ha már a római császárság korában fel lett volna fedezve, lehetetlenné tette volna Szent Pál apostoli munkáját, valamint Szent Jeromos és Szent Ágoston felvilágosodott vitatkozásait is. Nálunk az elnyomásnak ez a mesteri rendszere az igazság barátait sokszor elcsüggesztette, míg a tévedés híveit az üldöztetés prestige-ével megnemesítette és serkentette. Csaknem minden francziában kifejlesztette a türelmetlenség szellemét, melynek következtében minden szabad vitatkozás mihamar polgárháborúvá fajul.

Szerencsére a szólás és sajtószabadság, melyet a császár, a vezető osztályok többségének aggodalma ellenére, csak nemrégiben újitott fel, megadja a módot e gyászos hagyomány eltörlésére. A mult nyomását még egy darabig érezni fogjuk; de a romlottság s a tévedés, melyet ránk hagyott, sem nem rettenetesebb, sem nem gyökerezik mélyebben, mint a melyek felett Franciaország más korszakokban (14. és 16. §§.) győzedelmeskedett. Korunk, noha a rémuralom vérengzéseit átélte, jogosan mondhatja, hogy kormányzói egészben véve nem voltak türelmetlenebbek, mint az ókoriak s a középkorbeliek. Reméljük tehát, hogy a gallok új apostolai sem lesznek lanyhábbak elődeiknél; hogy a szószék, a bírói szék s a sajtó mihamar sikeresen megkezdí a rendszeres harczot az igazságért a tévedés ellen.

A szószék két évszázad óta szabadságát jobban megőrizte, mint a szónoki emelvény vagy a sajtó; a két utóbbinál előbb is fogja a reformhoz szükséges

személyzetet szolgáltatni. Páris érsekei a szószék e sajátos szerepét észrevették, azért szervezték a fővárosban a notre-dame-i híres előadásokat. A jeles szónokok, kik ez előadások tartásával megbízták, néhány év óta részletesebben taglalták ott korunk társadalmi kérdéseit, mintsem elődjeik annak idején; s valahányszor e kérdéseket fejtegették, a sikert, melyet tehetségük mindig biztosít, hallgatóságuknak e tárgy iránt való roppant érdeklődése megkétszerezte. Szent Bernát és Nagy Albert napjai térnének vissza, s a művelt világ színe-java egész Európából özönlének nagy keresztény szónokaink köré, ha azok kiválólag ama reformoknak szentelnék magukat, melyek manapság az embereket hevitik; ha különösen amaz ellenvetések (38—49. §§.) czáfolatába bocsátkoznának, melyeket a megtévesztett közvélemény a tisztelet három alakjának helyreállítása ellen felhoz. Ez az oktatás mihamar egész rendszerré válnék, mely gyorsan kiegészítődnék s megszilárdulna a többi keresztény szószékek, a politikai szónokok, az időszaki sajtó, a szakkönyvek s a szalonok segítségével. Vajha ez a gyógyító munka még III. Napoleon uralkodásának, második szakában végbe mehetne! Vajha visszaadhatná Franciaországnak azt a szellemi és erkölcsi befolyást, melyet egy hasonló reform után, XIII. Lajos uralkodása végén szerzett!

A császár a szabadság visszaadásával időt ad arra, hogy a megújhódáson magunk dolgozzunk: igyekezzünk az elvesztegetett időt kipótolni. Erőfeszítéseink még akkor is megteremnék gyümölcsüket, ha mindjárt kezdetben nem bírnák is elhárítani amaz időszakos katasztrófákat, melyeket szenvedélyeink s előítéleteink a forradalom óta fel-felidéznek. Ha, a mitől Isten

óvjon! a minden pártbeli tisztánlátó emberek még valamely új megpróbáltatás után egyesülnének, hogy hazánk teljes pusztulását meggátolják, talán meg fogják érteni, hogy első sorban saját maguk megújításán kellene dolgozniuk. Ily esetben a vezető osztályok többé nem szorítkoznának, miként 1848-ban, az alsó néposztályoknak szánt apró erkölcsi értekezések írására, hanem lemondanának tulajdon tévedéseikről és megszűnnének a társadalmat tévútra vezetni, a mint azt két évszázada példájukkal és tanításukkal cselekszik.

35. §. Hogy áll majd helyre az atyai tekintély?

Minden rendszer alatt, minden fajhoz tartozó népek közül azok, a melyek napjainkban a legnagyobb terjeszkedő erőt tanusították, boldogulásukat az atyai tekintélyre alapították. Ez a tény a kegyetlen kényszer alatt élő orosz parasztságnál igen szembeeső; de nem kevésbé az a szabadság különféle formái mellett az angoloknál s a két félgömb angolszász gyarmataiban. Ellenben, a mely népek tekintélye hanyatlásnak indult, azok mind elkövették azt a hibát, hogy a családi tekintélyt csökkentették.

Az összefüggést, mely itt az ok és okozat közt fennáll, megérteni könnyű. A tökéletesített civilizatio közepette született gyermekek nem hajlandóbbak kenyerüket munkával keresni, sem az atyai műhely hagyományos szokásait inkább tiszteletben tartani, mint a vad törzsek sarjai. Ha természetes ösztönükre bíznák őket, egyenesen ez elfajult fajok állapotába sülyednének (J.). Másként van azonban, ha a gyermekeket a nevelés fegyelmének vetik alá. Ha a velük született tudatlanságot s az eredendő bűnt a szülői gon-

dosság és szeretet fékezi s ha ez utóbbiak serkentő és korlátozó munkáját tisztelettel s engedelmesen fogadják, akkor elődjeiknél nem bizonyulnak alábbvalóknak. Csakhogy ezek az érzelmek sem járnak a gyermeki természettel. A lázadás szelleme az értelem első sugarával csirázik: a gyermek szülei szerető hívásának ritkán enged; először majdnem mindig büntetéssel kell rábírní, mely a gyermekben gyöngesége eszméjét ébreszti.¹ Mind a mellett az apai tekintély, mely a szeretet s erő okos alkalmazásán alapszik, csak az esetben marad tartós, ha alapjává az isteni félelem s az ész szava válik. Így van ez a most említett boldoguló népeknél. Náluk a negyedik parancsolat atyjuk tiszteletét, mint oly kötelességet rendeli, mely jövőendő életük boldogságát biztosítja. A végrendelkezési szabadság pedig meghagyja az atyának az őt megillető tekintélyt; az atya ezzel a végre él, hogy gyermekeibe beoltsa azt a meggyőződést, miszerint a földi életben a jólét megszerzése a kötelesség teljesítésén fordul meg.

Mihelyt az atyai tekintély e kétféle biztosítékot nélkülözi, a nemzetek boldogulása veszélyben van. A hanyatló *régi rendszer* s a forradalom, a hit lerombolásával s a végrendelet eltörlésével, fajunkban olyan kárt tett, hogy azt mind máig semmiféle erőfeszítés

¹ IV. Henrik ezt írta Montgelatnének az akkor 6 éves trónörökösnevelőnőjének: „Panaszom van kegyedre, mivel nem jelentette nekem, hogy fiamat megvesszőzte. Mert azt akarom s ezt ajánlom is kegyednek, hogy vesszőzze meg, valahányszor makacskodik vagy rosszat tesz; mert jól tudom magamról, hogy a világon semmi sem válik inkább javára. Ezt magamon tapasztaltam; mert olyan koromban engem is ugyan vesszőztek.“ — Az így nevelt gyermekből lett XIII. Lajos (16. §.).

jóvá tenni nem bírta. Ha egykori nagy hivatását újra teljesíteni akarja, Francziaországnak be kell látnia a szenvedélyeiben rejlő veszedelmet s az előítéleteket, melyek megtévesztették. Azután helyre kell állitania az atyai tekintélyt, megadván annak a kettős szentesítést; vallásos téren a negyedik parancsolat betartását, a polgári életben pedig visszaadva az atyának a szabad végrendelkezési jogot.¹

36. §. Hogy fog a nő tisztelete megújulni?

A tízparancsolat a nő s az anya tiszteletét három parancsolatban rendeli. A boldoguló népeknél a parancsolatok a társadalmi kötelességek közt első helyen állnak és kettős jogerejük is van: egyik vallásos másik polgári. Ugyane népeknél a megfigyelő szintén közvetlen összefüggést észlelhet a kötelesség betartása s a közboldogulás közt,

Mint családanya, a nő a faj fizikai, értelmi, és erkölcsi tulajdonságainak a gyermekekbe való átültetéséhez épp úgy hozzájárul, mint az atya. Sőt a nevelés közös munkájában az ő szerepe igazában több szempontból fontosabb. Ez a kiválóság az anyanyelv tanításánál szembeötlő, mely minden fajba legjellemzőbb sajátosságait vési be. Épp úgy érvényesül ama megszokások összességében, melyeket a gyermek a családi tűz-

¹ A polgári törvénykönyv 371. cikke az apai tekintélyt a következőkben rendeli: „A gyermek, bármily korú, apját, anyját tisztelni, becsülni tartozik.“ Ám ez az előírás itt pusztá filozófiai oktatás; mert azt ama szakaszok, melyek az atyától azt a jogot, melynél fogva az általa alapított műhelyben a hagyományos szokás fentartását biztosíthatná, megtagadják és azok, a melyek gyermekeit ama műhely értékének önző élvezetekre való feccsérlésére feljogosítják — tényleg megsemmisítik.

hely körül vesz fel, s melyek a nő hasonlíthatatlan bájának s szerető odaadásának kifolyásai.

Igaz ugyan, hogy azt az irányt, a melyet a más családokhoz, a helyi kormányzathoz, a tartományhoz s az államhoz való viszony magával hoz, nejének és családjának megadni, mint a család feje, az atya köteles. De ezt a felsőbbiséget, melyet mindenütt a törvény szentesít, erkölcsi téren ellensúlyozza az a magasabb rendű befolyás, melyet a nagy európai fajoknál a nő gyakorolt; s már rámutattam, (12. §.) hogy ez a befolyás fajunknál időtlen-idők óta uralkodik. Hasonlíthatlan kellemének bűbájával a nő, férjet választván, a házasulandó ifjakkal az erényt s a tehetséget jutalmazza meg s ezzel mintegy uralkodik a család-fők kiválasztása és társadalmi osztályozása felett.

De a hatás, melyet a nő, mint anya és menyasszony gyakorol, csak az oly fajoknál érvényesül igazán, melyek az erkölcsi tisztaságot megbecsülik. A boldoguló népek ezen erény fentartására kiváló gondot fordítanak; e végre két fő segítő eszközhöz folyamodnak. A hatodik és kilencedik parancsolatban foglalt törvényt bevésik a szívekbe s azt oly polgári törvénnyel szentesítik, mely a csábítást bűnnek minősíti s mely az azért való felelősséget kizárólag a férfiúra hárítja.

Franciaország, miután az utolsó Valois-k romlottságát leküzdötte, (15. §.) az által, hogy ez elvekhez visszatért, XVII. századbeli boldogulását érte el s ama század erkölcsi magaslatára emelkedett. Azóta elhagyásuk a *régi rendszer* hanyatlásával tartott lépést. XIV. Lajos, a régens és XV. Lajos, noha a vezető osztályokat megmételtyezték, legalább névleg magát az elvet fentartották: a forradalom forma szerint is

eltörülte (F) s ezzel a mételyt az egész társadalomba bevitte. Ma, az új rendszer főigyekezete — t. i. a viszonyok nivellálása (59. §.) — még csak egyetlen nagyon is szembeötlő eredményt ért el: a bűnben való egyenlőséget. A tisztaság immár a mindennapi kenyéréért dolgozó szegénynél sem gyakoribb, mint a folytonos henyelésben élő gazdagnál. Az idegenek, kik Franciaországot XIII. Lajos korában példányképül idézték (16. §.), ma a métely terjesztőjét látják benne. Épp úgy félnek irodalma tanításától s erkölcsi rosszaságától. Kivált a tűzhely bomlását vetik keserűn szemére s a gyermekeknek nevelőintézetekbe való száműzetését s az abból eredő korai romlottságot; az érdekházasságok szokását s a courtesane-ok társadalmi befolyását. Ez az erkölcsi hanyatlás a bordeaux-i program (M) elhangzása óta még súlyosbodott: ha tovább tart, veszedelmet hoz mindenre, még az anyagi boldogulásra is, mely ma, úgy látszik, minden tehetség egyedüli céljává vált.

Erkölcsi állapotunk a jó korszakokban s a boldoguló népek példája, szerencsére az orvosságot világosan megmutatja. Főképp a hatodik s kilencedik parancsolatban foglalt erkölcsi kényszerben rejlik az, melyet a csábítást büntető törvények szentesítnek.

37. §. Mindent egybevetve, a megújhodás feltételei: a vallás visszaállítása, a végrendelkezési jog visszaadása s a csábítás korlátozása.

Röviden, Franciaországnak ma három reformot kell végrehajtania, melyeknek szükségét a jónak s a rossznak történelmünk négy utolsó szakában való váltakozása bizonyítja. (14—17. §§)

A gall-római hanyatlás (13. §.) után Francia-

ország a boldogulásnak két nagy korszakát érte meg : az első lassacskán jött létre az V. századtól a XIII-ig ; (14. §.) a második hirtelen támadt a XVII. század első felében, a két első Bourbon uralkodása alatt (16. §). De a hanyatlás is kétszer beállt : először a XVI. században a vallásháborúkkal (15. §.) ; másodszor a XVIII. században az abszolút királysággal s a forradalommal. (17. §.)

A XV. és XVI. században a baj főként a papságból s a vezetőkből indult ki. A nemzet zöme felett azonban a tizparancsolat megtartotta uralmát s a szokás alapján az anyagi és erkölcsi rend továbbra is uralkodott. De a nemzet, a királyság túlkapásai által hagyományos jogaitól megfosztva, az erkölcsi rendet a polgárháború által helyreállítani sikertelenül próbálgatta, s csak annyit ért el, hogy még anyagilag is tönkre ment. (15. §.) A XVII. századbeli megújulás két korlátlan uralkodó műve volt, kikben az uralkodói tisztükhöz szükséges tulajdonságok csak részben voltak ugyan meg, de a kik a maguk hiányait legjelesebb kortársaik közreműködésével pótolni tudták (16. §.).

Szerencsétlenségre, a mi jót a korlátlan királyság IV. Henrik és XIII. Lajos józansága által létrehozott, az utódaik tehetetlenségei s bűnei folytán mind semmivé lett (17. §.). XIV. Lajos óta a baj visszatért, csakhogy teljesen különböző formában, mint a XVI. században. A tizparancsolat tekintélye a társadalom fejeiből kiveszett s a hagyományos szokást csaknem mindenütt elhagyogatták ; elannyira, hogy a romlottság a nemzet minden rétegében egyre jobban terjed. A nemzet ugyan a társadalmi hatalmak ellenőrzésére való jogát a forradalom által visszaszerezte ;

de régi erkölcsi kiveszvék, azzal helyesen élni képtelenné vált. Jóllehet, ama botrányok megújulását, melyeket a hanyatló *régi rendszer* kormányzói elkövettek, megelőzhette; sőt a papságot előbb a rémuralom üldözései, majd a hitetlenek szünetlen bírálata által, a IX. század erényeihez (14. §.) is visszatértette. De másfelől a legnépesebb osztályok, melyek a megelőző rendszerek alatt épek maradtak, most két főbefolyás következtében szintén megromlottak: követték a vezető osztályok rossz példáját; és nagyon hirtelen kitették magukat ama romlottságnak, melyet a hatalom gyakorlása szül.¹

¹ A mely nemzetek a közhatalom gyakori felújítása végett a választó-rendszerhez folyamodtak, a gögőt s a megvásárolhatóságot, tehát az uralkodó osztályok rendes bűneit, mindig ráragasztották a választókra is. Ezt a rendetlenséget a kis helységek, hol a társadalmi tekintélyeket tisztelik, alig sínylek meg; bezzeg a nagy nemzeteknél rettenetes mérveket ölt. Annál jobban elfajul, minél inkább kiterjesztik a választói jogot a legkevesebb erkölcsös s legszűkölködőbb osztályokra is. Következései ugyanazok, mint az egyéb hatalommal való visszaélései. A tekintélyek romlottsága a jelölnél, ki a megvásárolható választók szavazatát megkaparítja, épp oly biztosan kifejleszti az aljasságot, miként az udvaroncznál, ki a romlott király kegyét hajhászsa. Ez a baj az Egyesült-Államokban egy évszázadnál rövidebb idő alatt oly nagy arányokat öltött, hogy sürgős orvoslásra van szükség. (60. §.) Franciaországban, még rövidebb idő alatt, máris komolynak látszik. Némely választó testületek 1869-ben, úgy zsarnokság, mint cynizmus dolgában, nyilván nem egy rossz királyon túltettek. Kétségtelen, hogy bizonyos kormányformákat a választók, vagy a királyok romlottsága miatt elítélni épp úgy nem lehet, mint a vallást a papok romlottsága miatt. Mindemellett ezen dolgok fontolgatása e mű két végső következtetését támogatja: azt t. i., hogy a nemzetek csak úgy boldogulnak, ha a tizparancsolat törvényét megtartják; s hogy az intézmények

Mi több, korunk legveszedelmesebb bajai nem annyira az erkölcsi romlásból, mint az eszmék zavarából származnak. Két évszázad óta számtalan tévedés elterjedt. Legfélelmesebbek azok, melyek a tisztelet három alakját (31. §.) rendszeresen rombolják szét. Ezért kell a reformnak amaz igazságok felélesztéséből kiindulnia, melyek a valláshoz való visszatérést, a végrendelkezési szabadság felújítását s a csábítás büntetését parancsolják.

főczéljának az összes kormányzó osztályok romlottsága megátlásának kell lennie, kivált azokénak, melyek az ellenőrizetlen hatalommal a személyes felelősség legcsekélyebb adagját egyesítik. Ez az eset kiválóan áll az oly választókra, kik jogukat titkos szavazás útján gyakorolják. A mely nemzet állandó rendszert a királysággal s a vagyonra és tehetségre alapított választó rendszerrel sem bírt teremteni, még nagyobb elszámításoknak teszi ki magát, ha a szuverénitásnak valamennyi polgárát részesévé teszi, a nélkül, hogy előbb közöttük az erény uralmát biztosította volna. A hatalom gyakorlata által megrontott királyt és arisztokráciát a nép ellenőrizheti; de ki fogja ellenőrizni az egész népet, ha azt a választói joggal való visszaélés megvásárolhatóvá teszi s kihágásokra csábítja?

ÖTÖDIK FEJEZET.

AZ ELLENVETÉSEK S A VÁLASZOK.

38. §. Válasz a vallást illető ellenvetésekre.

Harmincz évi tanulmányutam alatt soha oroszról, angoltól,¹ vagy északamerikaitól a vallásos gyakorlat ellen való ellenvetést nem hallottam. A három versenytárs e gyakorlatot társadalmi szervezetük minden különbözősége mellett egyenlően törekszik úgy intézményei, mint erkölcei által, szentesíteni.

Franciaországban másként van. Nálunk sokan azt hiszik, hogy az emberi társadalmak boldogulhatnak valamely vallás kultusza s az imádság által való erősítés nélkül is. Sőt némelyek magát Isten létezését is tagadják. A kereszténység megalapítása óta e tanokat fenszóval először a rémuralom hirdette. Azóta az intézmények részben visszatértek az igazsághoz; de sok tévedés máig fennáll s oda irányul, hogy

¹ Nagybritannia irodalmában ma ismét feltűnedezik a hitetlenség némely tünete, mely III. György kora óta elenyészett; ám ez az evolutio egészen új s nem vert gyökeret a nemzetben. Mindamellettt egygyel több példát szolgáltat ama történelmi törvényre (10. §.), melynél fogva a nagy nemzeteknél az erény s a bűn időszakonként váltakozik.

Isten tiszteletét úgy a magán-, mint a közéletből kitörülje.

E tévedés ellen, melyet a boldoguló népek szokása és közvéleménye elítél, küzdeni mindazok kötelesek, kik az erkölcsi megújulás szükségét belátják. E tévedés a társadalmi élet minden elemét érinti, következésképp sok bonyolult kérdést támaszt. Ezt megelőző munkámban¹ e kérdésekkel részletesen foglalkoztam s uralkodó tévedéseink e részét igyekszem is erőmtől telhetőleg, szüntelen czáfolni. A czáfolatot mégse szoríthatom be teljesen e munka keretébe. Itt arra kell szorítkoznom, hogy rövidre fogva, amaz ellenvetéseket verjem vissza, melyeket a vallással szemben az emberek három osztálya hoz fel: azok, kik Isten létezését a tudomány nevében tagadják; azok, kik főként a papság romlottságától tartanak s azok, kik a katholicizmus s a pápaság elhatalmasodásától félnek.

39. §. 1. ellenvetés: Isten eszméjét a természettudomány megczáfolja.

A vallás ellen jelenleg intézett támadások a multban intézettektől elvileg és eszközeik dolgában sok tekintetben különböznek.

Az utolsó Valois-k (15. §.), valamint a hanyatló Bourbonok (17. §.) alatt, a tehetségükről híres hitetlenek az emberiségnek használni akartak; s véleményük szerint tanuk kiválóan társadalmi jellegű volt. Miként a hívők, úgy ők is az igazságot tekintették minden jó forrásának; de látván, hogy a bajok a vallással való visszaélésből erednek, feljogosítva vélték magukat azt hinni, hogy tehát a vallás is csak téve-

¹ A *Réforme Sociale en France*-ban.

dés. Pl. az első időszakban (15. §.) a romlott papság által felidézett vallásos szakadás hazánkra rettenetes szenvedést hozott. A vallás, mely az előbbi korszakban az embereket egyesítette (14. §.), a meghasonlás főtenyezőjévé vált. A vallási villongások, melyek a polgári egyenlenséget táplálták, mindenütt gyilkosságra, háborúra, fosztogatásra és vérengzésre vezettek. Az erőszak által elpusztítva, a gyűlölet által lealjasítva, Franciaország az utolsó Valois meggyilkoltatása óta (1589.) úgy anyagi jólétét, mint erkölcsi érzékét elvesztette. Ez sok jóérzésű embert annak hirdetésére vezetett, hogy a vallásos hitet, mely a csapások oka vagy ürügye volt, jó lenne szétrombolni; ez érzelmek tolmácsa Montaigne és Charron lett (15. §.), kik azt a vezető osztályok közt terjesztették. De mikor IV. Henrik (1598) és Richelieu (1629) lángesze a papságban a jó erkölcsöt s a nemzetben a vallásos békét helyreállította, a közérdeklődés a társadalmi hitetlenség terjesztőitől elfordult; a vallás visszanyerte jogos hatalmát;¹ s Paulai Szt. Vincze, Condé és Descartes (16. §.) nagy kora legott felragyogott. XIV. Lajos, ki példájával és zsarnokságával a Valois-kénál veszedelmesebb romlottságot idézett fel, ugyanama szerencsétlenséget idézte elő. Ezúttal a vallásellenes propaganda két főárnyalatában sokkal nagyobb mértéket öltött. Voltaire Isten létezését megengedte, de nem értette meg, mennyiben segíti ez elv a boldoguló népeket a jó társadalmi rend megteremtésé-

¹ „Az ember az értelem eltévelyedésének és a saját természetén elkövetett erkölcsi erőszaknak egy neme által távolodik el a vallásos hittől; ám egy legyőzhetetlen hajlam visszatereli. A hitetlenség esetleg; csak a hit állandó állapota az emberi ségnek“. Tocqueville, *Az amerikai demokráciáról*. I. 359.

ben. Sokszor hirdette a léha erkölcsöt és csaknem mindig azt követte. Főmunkája abból állt, hogy a vallást a nevetség fegyverével támadja. Rousseau az elveket kevésbbé értette félre; Istenről fenköltebb fogalma volt s a vallás szerepét jobban megértette. De az ember eredeti tökéletességéről szóló elmélete tényleg többet ártott a vallásnak s jobban megbomlasztotta a társadalmat, mint Voltaire gúnyolódása. Azt állította, hogy az emberrel az emelkedéshez szükséges minden jó tulajdonság vele születik s hogy minden tanítás nélkül képes az erkölcsi törvényekhez fölemelkedni, s ha alkalom van rá, a vallást gyakorolni. Ezt a tévedést, melyet a gyermekkor s az ifjúság nevelése körül tapasztalható minden tény meghazudtol, mégis egész sereg gondolkodó elfogadta. Jefferson¹ az Egyesült-Államokban hiába próbálta terjeszteni, oly társadalomban, melyet a kereszténység s a mértékletesség oltalmazott (8. §.); de a csira, melyet ez a megtévedt nagy ember elhintett, ott ma kél

¹ „Merő idővesztegetés leczkét hallgatni e tárgyról (t. i. az erkölcsről). Az ember arra rendeltetett, hogy társaságban éljen: erkölcsiségének e czélnak megfelelőnek kellett lennie . . . Erkölcsi érzéke magától van az embernek, mint karja, lába.“ (Jefferson vegyes politikai irataiból: *Egy ifjúnak adott tanácsok*, I. 298.) A vallást illetőleg Jefferson Rousseauval azt tartja, hogy az ifjú csak akkor foglalkozzék vele, mikor már saját ítélőképessége vezetheti. Az ember kevésbbé vétene a józan ész s a tapasztalat ellen azzal a kijelentéssel, hogy a természettudományok s a kézi mesterségek vagy a szellemi foglalkozások megismeréséhez kiki magától fölemelkedhetik: mivel az érett korbá jutott ifjúnak semmi érdeke sincs abban, hogy ez utóbbi ismereteket visszautasítsa, holott a vallásos és erkölcsi törvények ellen való lázadásra szenvedélyei és gőgje ösztönzik.

ki a kereskedelem által felgazdagodott sok nagy városban. Európa vezető osztályainál, az udvarok s a városok romlottsága következtében, Voltaire és Rousseau tanításának befogadására a talaj elő volt készítve; így szolgáltaták a forradalom szereplőit, mely Franciaországban két év alatt a rémuralomra vezetett. A társadalmi hitetlenség e második kitörése akkor csilapult le, mikor az uralkodók s a népek az általa elszabadított bajokat észrevették, s kivált mikor a papság megújhodása s a vallásos szabadság szokott gyümölcseiket teremni kezdték. Régóta meg is szűnt volna, ha korunk felvilágosodott emberei, XVII. századbeli elődjeik példáján nekibuzdulva, az igazság közös felfogására szövetkeztek volna. Sajnos, ezt az eredményt a forradalom-keltette szenvedélyek (50—61. §§.) késleltették. E perczben távolabbnak látszik, mint valaha, egy oly tan következtében, mely hozzánk Németországból került s melyet tudományos hitetlenségnek vagy naturalizmusnak¹ lehetne nevezni. Az első ellenvetés főképp ez új tévedés tekintélyére támaszkodik.

A tudományos hitetlenség kiinduló pontja már nem a vallással visszaélők okozta társadalmi zavarok, hanem pusztán a fizikai világ megfigyelése.

A természettudomány, mint ez új tudósok mondják,²

¹ E tan egyik változata, *nihilizmus* név alatt, Oroszország művelt osztályai közt látszik terjedni; úgy sejttem, maholnap nagy zavart fog okozni egy oly egyházzal azonosított kormánynak, melyben a hit szilárdabb, mintsem felvilágosodott (65. §.).

² A tudományos hitetlenségnek ez a meghatározása, úgy vélem, hű kivonata amaz olvasmányoknak és beszélgetéseknek, melyekkel régóta foglalkozom. E tanok tisztelt szerzőit előre is kérem, mentsenek ki, ha gondolatukat szándékom ellenére kiforgattam volna. Ez esetben hibámat igyekezni fogok a kö-

az embernek a természetben semmiféle előjogot nem biztosít, mert észrevehetetlen átmenetek útján vegyül el a többi állat közé¹ és semmi sem mutat arra, mintha külön rendeltetése volna.² Az emberi társadalmak jóléte vagy nyomora semmiképp sem függ össze a vallás gyakorlatával vagy elfeledésével. E kettő az emberre

vetkező kiadásban jóvá tenni: e meghatározást hasonló terjedelmű szöveggel fogom helyettesíteni, melyet e főszervezők illetékes képviselője fog jóváhagyni, nevezetesen Baumgärtner. Büchner, Burmeister, Cotta, Czolbe, Feuerbach, Giebel, Huschke, Loewenthal, Lotze, Moleschott, Müller, Orges, Rossmassler, Strauss, Vogt, Wagner, Zimmermann stb. Hogy e részben a tévedésnek még lehetőségét is elkerüljem, először azon kezdek, hogy egyszerűen idéztem e szerzők szövegéből; de mihamar beláttam, hogy választásom minden pártatlansága mellett az így csoportosított idézetek a megítélés jellegét viselik. Így állapítottam meg, hogy az ily súlyos tévedések elkerülése végett a szerző számára egyetlen alternatíva marad: saját felelőssége mellett elemeznie a szövegeket, melyek ellen küzd, vagy csonkítottan közölnie őket. Ez utóbbit választván, nyilván túlmentem volna e munka keretén, következésképp az első módot kellett választanom. De felhívom az olvasót, hogy maga is olvassa el a fent elsorolt írók iratait.

¹ „A legjelesebb élettani tekintélyek jelenleg eléggé meg-egyeznek abban, hogy az állati lélek az emberitől minőségre nem, csupán mennyiségre különbözik.“ (Büchner, *Erő és anyag*.)

² Ez az állítás a szerző előtt oly világosnak látszik, hogy könyve kezdetén még csak föl se hívja rá az olvasó figyelmét. Az erkölcsi rend említését hiába kerestem egy oly műben, mely a lények végzetéről, a lélekről, Istenről s a jövő életéről szól. A szerző csak könyve végén gondolja meg magát, a végső következtetés utolsó sorait így szövegezve: „Utoljára legyen szabad minden erkölcsi és hasznossági kérdéstől eltekintünk. E vizsgálódásban egyetlen szempont irányít: az igazság. A természet nem létezik sem a vallásért, sem az erkölcsért, sem az emberért, hanem maga-magáért. Mit tennénk egyebet, mint hogy úgy vesszük, a mint van . . . A természet empirikus tanul-

csak úgy, mint egyéb szerves lényekre nézve, az anyagi világ törvényeinek szükségszerű következménye. Az igazi tudománynak tehát nem tárgya sem a vallás, sem az erkölcs, sem az, a mi az emberi nemre hasznos. Az egyetlen látható s megfogható igazság az anyag s az abban rejlő erő; az igazság barátjának csakis e kettőt kell számba vennie. A vallás s az erkölcs, melyre tanít, nem támaszkodhatik semmiféle anyagi tényre; tehát csak hazugság, ábránd, vagy hiúság¹ s a jövőben nem kell velük foglalkozni. A társadalmak vezetésében a papot ezután a tudós fogja helyettesíteni; megerősítve a korunk dicsőségét alkotó fölfedezések által, végre el kell foglalnia azt a magas állást, melyet az ókor bölcsei el nem érhettek.² Szóval, a tudomány, a modern nemzetek ez uralkodó csillaga, fel van jogositva Isten s a vallás tagadására. Ezt a következtetést igazolja a híres népek példája, melyek annál kevésbbé vallásosak, minél tudósabbakká válnak. A valláshoz való visszatérésre irányuló erőfeszítések tehát a társadalmak valódi haladásával ellentétben állnak.

mányozásának egyéb czélja nincs, mint az igazság kutatása, legyen az az emberi felfogás szerint akár vigasztaló, akár kétségbeejtő, akár logikus, akár nem, a józan észszel megegyező vagy annak ellentmondó, szükséges vagy csodás“. (Büchner, *Erő és anyag*).

¹ „A mai skolasztikus bölcseészet önhitt hiúsággal eltelve, azt képzei, hogy eszméit eltemette a materializmus elnevezés alá. Ám ez a bölcseészet az empirikus tudományok haladása következtében a közbecsülésben napról-napra súlyod“. (U. az, előszó).

² „Hasonló tanokat minden korban hirdettek, részben még a legrégibb görög és hindu bölcsek is, ám alapjuk hiányzott; azt az alapot csupán a természettudományok haladása útján találták meg“. (U. az, előszó.)

E tannal a következő feleleteket állítom szembe :

A megfigyelés módszerének legnyilvánvalóbb szabályait sérti meg az, ki a természettudomány nevében ítél meg, s még inkább, ki tagad, oly tüneményeket, melyek kizárólag a társadalmi tudomány körébe tartoznak. Az embereket igen másodrendű tudományok tekintélyének vélik alárendelni, melyek épp ez okból csak napjainkban keletkeztek. Ellenben nemlétezőnek mondják az erkölcsi és vallásos ember megismerését, azt az igazi tudományt,¹ mely a nagy elméket az emberiség legrégibb koraitól fogva foglalkoztatta s fokról-fokra haladva, teremtette meg azokat a társadalmi viszonyokat, melyekben végre a természettudományok kifejlődhettek. A társadalmi tudomány e megvetését úgy a történelem s az ész, mint a természettudományok igazi tekintélyei elítélik. Ez a tudomány részben tényekből áll, melyek bolygónkon egyre inkább túlsúlyra jutnak: már ez egy szempontból is elsőség illeti meg a megfigyelési tudományok közt; s voltaképp a természettudományok ennek csak függelékei. Azok a kiváló emberek, kik a kémia, a fizika, a csillagászat s a többi természettudományok tényeit legjobban tanulmányozták s rendezték, nem vélték magukat feljogosítottaknak arra, hogy a vallás vagy az erkölcsi rend

¹ A tudományos hitetlenséget az isteni tekintély ellen felázadt emberi gőg sugalmazza; mindamellett tulajdon elve által arra törekszik, hogy az emberben csak az állatot lássa, következőképp, hogy eszményül a vad és lealjasodott fajokat tekintse. Ellenben mindama gondolkozók, kik az ember természetes állapotán az Istennek való alávetettséget tekintették, igen nagy véleménynyel voltak az emberi méltóságról. Így Bonald ezt mondja: „Mi a többi tudomány a társadalmi tudományhoz képest? S mi maga a világegyetem az emberhez hasonlítva?”
(*A hatalom elmélete*)

tényeibe avatkozzanak. Ezt a tévedést csak olyanok követték el, kik keveset dolgozván a társadalomtudomány tényein, vagy figyelmüket csupán a természet-tudományok némely részletére fordítván, nem ismerték szabatosan sem ez utóbbiak módszerét, sem a korlátokat, melyen azok túl nem mehetnek. A tudomány e két csoportjának tünetmentjei mélyen különbözők, úgy ma, mint a történelemben. Sok ezer század után, mely idő alatt a föld csupán természeti tünetmentyeknek volt alávetve, jelent meg a vallás s az erkölcsi rend az első emberrel, melynek emléké a hagyomány megőrizte. Azóta a vallásos és erkölcsi tünetmentyek nem szűntek meg az emberi nemmel együtt fejlődni, s a tisztán természeti tények felett egyre inkább uralkodókká váltak. Az ember szellemi és erkölcsi ereje segítségével uralkodik ott, a hol az állat csak a természeti erőknél van alárendelve.

A vallás az emberi társadalmakra minden időben, minden éghajlat alatt, minden fajnál épp oly jellemző, a mily lényeges a táplálkozás, mely az ásványoknál nincs meg, a szerves világra. Az emberben csupán a fizikai szerveket látni meg, épp oly következtetlenség volna, mint ha a zoologus a méhet úgy írná le, hogy a méhkészítést elhallgatná. De hasonlítható e tévedés a vegyészéhez is, ki, a növényt ásványi elemeire bontván fel, hiúnak nyilvánítá a botanikát, mely a növényország csodás jelenségeivel foglalkozik. A tudományos hitetlenség doktorai tehát szörnyű merényletet követnek el a módszer ellen s szentségtörő módon megcsonkítják az igazságot, mikor az emberről szóló tudományból a vallás, az erkölcs és az ész csodás tünetmentjeit kizárni akarják.

Másfelől hamis állítás az, mintha a vallás a szerint

veszne ki, a mint a társadalmak tökéletesednek. Az e részben szüntelen ismétlődött tévedést, melyet a XVIII. század óta a hitetlenek minden fajtája elkövetett, úgy a történelem, mint korunk tanítása megczáfolja.¹ Igaz, hogy némely népek, noha a vallást elhanyagolták, egy darabig tudományban és művészetben híresek maradtak; s maga Franciaország is kétszer nyújtott erre példát. (15. és 17. §§.) Csakhogy a boldogulás e látszata nem tarthatott soká: a hanyatlás rendes tünetei mihamar meghazudtolták. A boldoguló népek, melyekben a jó kritérionja (7. §.) inkább megvan,

¹ Tocqueville szerint az Északamerikai Egyesült Államok népe 1832. a polgári és politikai szabadság megőrzését a vallásos hit fentartásához képeest alárendeltnek tartotta. A gazdaság által erkölcsében megrontott városi népben ez a meggyőződés meggyöngült; de az ország többi részében még uralodik. „Valamennyi amerikai köztársaság szolidáris, mondták: ha a nyugati köztársaságban anarchia ütne ki, vagy ha azok kényuri iga alá kerülnének, az atlanti óceán partján virágzó köztársasági intézmények is nagy veszedelemben forognának. Tehát érdekünkben áll, hogy az új államok vallásosak legyenek, hogy szabadok maradhassunk... „A kényuraság ellehet hit nélkül — teszi hozzá Tocqueville — a szabadság nem. A vallásra nagyobb szükség van a köztársaságban, a melyet hirdetnek, mint a monarchiában, a melyet támadnak; s a demokratikus köztársaságban nagyobb, mint bármely másban. Hogyne pusztulna a társadalom, ha az erkölcsi kötelék szorosabbá nem válik, míg a politikai kötelék lazul? S mivé lenne a nép, a mely a maga ura, ha Istennek nem vetné magát alá? Ugyanakkor, a midőn a törvény az amerikai népnek megengedi, hogy bármit tegyen, a vallás meggátolja abban, hogy mindent akarjon, s megtiltja, hogy mindent merjen.“ (*Az amerikai demokrácia*, I. k. XVII. fej.). — Az ember akkor méltányolja igazán az amerikai nép eme véleményének bölcsességét, ha azt látja, mit mernek ma a párisi gyűléseken, valamint a belga és svájci kongresszusokon oly emberek, kik a vallást gyűlölik és megvetik.

mint a híres nemzetekben, tudomány dolgában igen különböző fokon állnak; de mindig a legvallásosabbak; a miből azt kell következtetni, hogy boldogulásuk nem a tudományon, hanem a valláson alapszik.

Ha tudományosan akarnának eljárni Isten s a vallás ellen megindított harczukban, a hitetleneknek első sorban egy tényt kellene állításuk támogatására felhozniok: legalább egyetlenegy emberfajt kellene mutatniok, mely Istent nem ismerve s nem imádva, előzte volna meg a többi ama tudományok művelésében, melyeket ők az igazság egyedüli forrásainak tartanak. S minthogy ez a tény magától egyetlen népnél sem állt be, utánozniok kellene némely mai reformátorokat, azaz egy teljesen új gyarmatot alapítaniok, s annak sikerével igazolniok a hitetlenség termékenységét. A meddig ily társadalom létre nem jó, mindenkinek joga lesz Isten s a vallás létezését tagadó tanokat a tudomány nevében feltétlenül elítélni.

A tudományos hitetlenség némely hive csakugyan azt állítja, hogy ez a kísérlet már megtörtént s hogy vannak fajok, melyeknél Isten gondolata teljesen ismeretlen. Ám a felhozott tények, ha mindjárt módszeres ellenőrzésnek is volnának alávetve, nem nyújtanák a tudományos megfigyelés semmi biztosítékát. De érték-telenségük bebizonyítására korántsem szükséges mélyebb kutatásba bocsátkozni; elég annyit megállapítani, hogy ez állítások támogatására csupán egy sor lealjasodott fajt hoznak fel.¹

¹ Büchner állításai támogatására a következőket idézi: az orégoni indiánokat, a Caloche indiánok törzsét, a mongol tuszokokat, a braziliai corradosokat, Délamerika tősgyökeres vadjait, Océánia bennszülöttjeit, a délafrikai becsuánokat, a kafferokat, hottentotákat, a boschismánokat, a Sinu-indiánokat, a délmikro-

Ez hát az az ideál, melyre a naturalizmus elve és módszere által végzetszerűen vezet? Vajjon az új német iskola mintául a caloche-okat s a hottentotákat állítja elibénk, míg valamely más fajt föl nem fedez, mely minden vallás hiján, még a fetist sem imádvá, Istentől még messzebb s a baromhoz még közelebb állna? Nem tudom, vajjon e doktoroknak, kik az ész használatában s az emberiség boldogságában csak oly részleteket látnak, melyek az igazság kereséséhez nem tartoznak, lesz-e bátorságuk, rendszerük e végső következtetéséig elmenni? De kétlem, hogy e rendszernek, ha egyszer kétértelműség nélkül állítják fel, meglenne az a sikere, melyet a francziák társadalmi hitetlensége magától elért.

Röviden, a naturalizmus harczosai a társadalomtudomány birodalmába tett e kevésbé józan betörésükkel tanítélüket éppen nem bizonyították be, sőt még maguk szolgáltatták a legjobban czáfoló érvet. A hitetlenek, kik az egyetemes hagyományt állítólag a megfigyelés módszerével akarják szétrombolni, a művelt népek közt kevés hívőre fognak akadni, valamíg példa gyanánt csupa vad népre hivatkozhatnak. Különben is, a míg ők maguk is csak erős hittől áthatott társadalmakban lépnek fel, az ember bizvást mondhatja, hogy a tulajdonságokat, melyekre büszkék, nem a saját tudományukból meritették, hanem ama környezetből, mely őket táplálta. Jogosan fogják őket ama növényi élősdiékhez hasonlítani, melyek virágjaik s

néziai kingsmilli bennszülötteket, az új-granadai indiánokat a pegui karánokat, némely szumátrai bennszülötteket, a dél-afrikai ukujámai négereket s a fidsi-szigetbeli őslakókat. (*Anyag és erő*).

gyümölcsük anyagát nem a minden termékenység forrásából, a földből, szívják, hanem az erőteljes növényekből, melyeken élösködnek.

40. §. Második ellenvetés: a vallások előnyeit a papi romlottságból eredő hátrányok megsemmisítik.

A második ellenvetés értelmében a vallások csupán a papság közbejöttével maradnak fenn s annak a lelkek felett általában jelentékeny tekintélyt tulajdonítanak. Ha a papokban hivatásuk minden erénye megvan, ha kizárólag híveik boldogságának élnek, hivatásuk teljesítésében nem mindig tartják be a kellő mértéket. Túl buzgóságuk elragadja őket: visszaélnék tekintélyükkel s a helyett, hogy szolgálnák a családot s az államot, uralkodni akarnak felette. Végre, ha a népek hálája nekik a társadalmi rangfokozatban magas rangot biztosított, ők is beleütköznek végre abba a szirtbe, melyen a gazdag, hatalmas osztályok előbbutóbb hajótörést szenvednek: elfajulnak s a romlottság terjesztőivé válnak. A népeknek tehát jövőre meg kell szüntetniök a papi hivatalt, hogy a laikusok jogos befolyása megmaradjon s lemondva előbb a hivatására méltó papság segítségéről, megelőznék a bajokat, melyeket később a romlott papság előidézne.

Erre azt felelem, hogy a papság nem fogékonyabb a romlás iránt, mint egyéb, hasonlóan szükséges osztályok s hozzáteszem azt is, hogy közreműködését máig egyetlen művelt nép sem nélkülözhetette.

A romlás eshetősége s a tekintélylyel való visszaélés nem papi sajátság; a többi iránytadó osztálynál, legkivált a kormányzóknál, mindkettő még könnyebben kifejlődik. A métely többnyire ez utóbbiaknál támad: tőlük erednek a rendetlenségek, melyek a bol-

dogulás hagyományos állapotát veszélyeztetik. Másfelől a népek bizonyos magaslatra csakis jó kormány alatt emelkedhetnek. A mely nép az attól várható jótéteményektől azért fosztaná meg magát, nehogy a jövőben kifejlődhető bajok utólerjék, örökös alábbvalóságra kárhozná magát. Nemcsak azt kell vizsgálni, vajjon a papság valamikor megromolhatik-e; azt is számba kell venni, a tökéletesedésnek nélkülözhetetlen eszköze-e, ha hivatásának minden erényét bírja? Ezt a kérdést pedig igenlőleg dönti el úgy a történelem, mint a társadalmak mai állapota.

Néhány keresztény felekezet megkísérelte az erkölcsi rendet a bibliai patriárák példájára, a családapák önkénytes papságával tartani fenn. A *quaker*ek e problémát három évszázad óta bámulatos odaadásal és sikerrel oldották meg. Tényleg sikerült magukat ama romlottságtól megóvniok, melyet ezen idő alatt némely papság egyebütt terjesztett. De a *quaker*ek e sikereik ellenére maguk is beismerik szerény szerepüket a többi vallással szemben. A többi keresztények közt minden erőfeszítésük mellett kivételes helyzetben maradtak. Franciaországban s a szárazföldön csak néhány család képviseli őket. Angliában s az Egyesült-Államokban, hol igen elszaporodtak, alig alkotják némely község népének századrészét. Tudják jól, hogy nagyobb elterjedésre nem tarthatnak számot; a különféle keresztény papságok szolgálatait ők maguk is nagyon megbecsülik; nem kecsegtetik magukat azzal, hogy helyettesítik őket; csak arra törekeshetnek, hogy a tizparancsolatot hűebben megtartsák, mint a többi felekezetek nagy része. Valamint a hitetlen tudósok is csak szilárd hittől áthatott társadalmakban bírtak némi hírnévre vergődni

(39. §.), azonképpen a quakerek is csupán papság által irányított, buzgó keresztények közt bírtak boldogulni.

A papság tehát nem kevésbé szükséges a népek boldogulásához, mint a vallás. A papok közreműködése óriási előnyt biztosít, ha oly szervezetet sikerült találni, mely a megromlás eshetőségét lehetőleg kizárja. Említettem már, e kérdés egyéb megoldásai közt,¹ azokat a bámulatos példákat, melyeket napjainkban a katolikus papság szolgáltat, kivált oly államokban, hol egy másik uralkodó papsággal áll szemben. Utalok arra is, mily fontos szerepet töltenek be Amerikában, mely szintén korunk egyik mintaállama. (70. §.)

41. §. Harmadik ellenvetés: a katholicizmus a népek szabadságával s a modern szellem legjobb törekvéseivel összeférhetetlenné vált.

A harmadik ellenvetés szerint azok a hátrányok, melyek a vallási gyakorlatból s a papság beavatkozásából eredhetnek, kivált a katholicizmus részéről érezhetők. Ha a valláshoz visszatérne, Franciaország voltaképp csupán egy nagyon elhatalmasodásra törekvő hatalmat újitna fel. Újra kitenné magát ama túlkapásoknak, melyeket a középkorban a papi hierarchia s a pápaság az egyéni szabadság s az uralkodói tekintély ellen elkövetett. Egyszersmind eltávolodnék amaz eszméktől is, melyek korunk legboldogulóbb népeit éltetik; ezzel a hanyatlás felé indulna, melybe már annyi katolikus nép süllyedt, a mely egykor nagy szerepet játszott a művelt világban. Az államnak, a

¹ A *Réforme Sociale en France*-ban.

katholicizmussal való viszonyában, e két veszedelmet folyton szemmel kell tartania. Ezért hát két főszabályt kell megfogadnia: szigorú ellenőrzéssel elejét venni a pápa s a papság túlkapásainak; tőlük minden segítséget megtagadni, nehogy a modern szellem legjobb törekvései meggátolódjanak.

Ezen ellenvetés első részére azt felelem, hogy az a legnagyobb mértékben anakronizmus.

Az a veszedelem, mely ma nyugatot fenyegeti, nyilván a hitetlenség különféle iskoláinak elterjedése, a keresztény községek végtelen elaprózódása s a tisztelet kiveszése mindenféle polgári és egyházi tekintély iránt. Tehát egészen hibás úton jár, a ki szünetlen a hit túlzásai, a katholicizmus elhatalmasodása s a pápaság erkölcsi befolyása ellen akar küzdeni. A kik ebben el vannak fogulva, azok igazában nem is vesznek tudomást a négyszáz év óta végbement változásokról.

Uralkodóink még a nemzet politikai érdekeit is veszedelembe sodornák, ha azt a néma küzdelmet folytatnák, mely az állam s az egyház közt régóta áll. Újra beléésnének abba a hibába, melyet akkor követtek el, mikor kelleténél tovább folytatták a Bourbon s az osztrák ház között való hagyományos ellenségeskedést. Amaz angolok hibájába esnének, kik, régi emlékeiken csüggve s átengedve magukat szíveti helyzetük gondtalanságának, titkos megelégedéssel látják szárazföldi szomszédaik belső egyenetlenségeit és versenygését. Az az anyagi hanyatlás, melyet nyugaton az államok jelenlegi ellenségeskedése idézett elő, magára Angliára sem kevésbé veszedelmes, mint az erkölcsi hanyatlás, mely a hit újabb gyöngüléséből származnék. Tényleg nyilvánvaló, hogy ez a

hanyatlás, az általános boldogulás rovására, a két nagy állam, Oroszország s az Egyesült-Államok félelmes szövetségét mozditná elő, melyek a két világ északi felén máris uralkodnak.

E nagy érdekekkel szemben megdöbben az ember, látván ama nyomorúságos vitákat, melyeket náluak még az államnak a papsággal s a pápasággal való viszenya felidéz. Franciaországnak ama bajokkal szemben, melyek kívül-belül fenyegetik, le kellene rázuia egy elmúlt kor hagyományait és meg kellene szabadulnia apró zavaraitól. Nem tehetne okosabban, mint ha Poroszországról,¹ Angliáról² s az Egyesült-Álla-

¹ A porosz kormány először nagy hibát követett el, hogy az 1821-ik concordatumot, mely a Franciaországtól 1815-ben elszakított katolikus rajnai tartományoknak a vallásos szabadságot biztosítja, zaklató formában alkalmazta; nem is ért el vele akkor egyéb eredményt, mint hogy a nép ez elszakadást továbbra is bánta. De azóta e hibát helyrehozta s e megbánást csökkentette; sőt még világi terveire nézve hasznos rokonszenvet is ébresztett azzal, hogy jogai fentartásával, a rajnai katolikusoknak teljes szabadságot engedett. Ezek most igen elégedettek a szabadsággal, melyet Poroszország most nekik megad; de e rendszer tartósságában jobban bíznának, ha azt Franciaország is alkalmazná saját hívőire. A vallásos szabadság ezen egyszerű kiterjesztése nagyban növelné a német katolikusok biztonságát. Jobban növelné szemükben Franciaország fölényét, mint ama feltűnő lépések, melyeket inkább a politikai érdek látszik sugallni, mintsem a katholicizmus iránt való igaz odaadás.

² Angliában több olyan törvény áll fenn, melyek a római katolikusok jogait nagyon megszorítják; azonban 1828 óta azokat apródonként eltörlik. De nem alkalmazzák a fennállókat sem mert nincs arra való hivatalnok-személyzet. Így az 1851-ki bulla, melynek erejénél fogva a pápa az angliai katolikus püspökségeket helyre állította, teljesen végre van hajtva; noha az angliai katolikus hierarchia a királyság régi törvényét s a

mokról venne példát, melyek bár nagyon különböző álláspontból indultak ki, ma mindhármán egyazon politika felé hajolnak. Versenytársaink, jóllehet elvileg szilárdan fentartják jogukat ama megtorló rendszabályokra nézve, melyet a pápaság túlkapásaival szemben az állam biztonsága megkívánhatna, ám a gyakorlatban a pápának, a püspököknek s a plébánosoknak (67. §.) meghagyják teljes szabadságukat, hogy az erkölcsi törvénynek a nép közt való felújítására személyes felelősségük mellett alkalmazzák a kellő eszközöket. Különben is azt tartják, hogy a felekezetek sokfélesége elegendő biztosíték a visszaélések ellen, melyeket a római katolikusok bizonyos törekvéseinek túlzása maga után vonhatna. Minden kormányunk sok akadálytól kímélte volna meg magát, ha az a szerencsés gondolata támadt volna, hogy ezt a példát kövesse. Ha ezután okosabbak lesznek, az a hívőkre végtelen áldás lesz. Feladatuk egyszerűsítésével megfogják szerezni a népszerűséget is, melyet egy sereg rosszkori beavatkozás útján hiába kerestek. Vallás dolgában úgy, mint a magánélet egyéb cselekményeire nézve, a kormányzóknak befolyásukat megerősíteniök könnyű: csak minden oly közbelépéstől tartózkodjanak, melyre nem hivatottak; főképp a plébániákat kell engedniök, hogy érdekeikről maguk gondoskodjanak, úgy, a mint azt jónak látják. Az erkölcsök mai állapota mellett ezeket az érdekeket az állam

külön törvényt, melyet a parlament, közvetlen a bulla kibocsátása után megszavazott, sérti. Hasonló az eset ama törvényekkel, melyek a jezsuitáknak az Angliában való tartózkodást tiltják. Az új szellem, még inkább nyilvánul az 1869-iki törvényben, melyszerint a katolikus egyház Írországban egyenjogúvá tétetik Anglia és Skótország két államegyházával s a felekezetekkel.

egymaga nem is elégíthetné ki; de törekednie kell, hogy minél kevesebb gáncsot vessen útjukba; e czélt pedig azzal éri el, ha a hívőknek is megadja mindazt a szabadságot, melyet az alkotmány a közjó érdekében keletkezett egyesületeknek biztosít.

A kik az ellenvetés második részét hangsúlyozzák, úgy látszik, azt hiszik, hogy az egyház, még a katolikusok véleménye szerint sem állhatna fenn az állam által papjainak adományozott méltóságok és előjogok vagy ama szigorú megtorlás nélkül, melyet a világi hatalom a felekezetek ellen gyakorol. Ez a vélemény a katolicizmus s a modern szellem közt való összeférhetetlenséget bizonyítná, mert az Európában csaknem egyetemes gyakorlat a polgári hatóságtól megtagadja azt a jogot, hogy a polgárokat erőszakkal kényszerítse valamely államinak nyilvánított felekezethez való csatlakozásra.¹ Franciaországban, hol a közvélemény az egyén, a család s a magántársulatok jogait az állami mindenhatóságnak készségesen feláldozza, akadhattak katolikusok, kik e hamis magyarázatra okot szolgáltatottak; ám ebben nem a katolikus tan, hanem az a tévedés és türelmetlenség sugalmazhatta őket, melyet fajunkba XIV. Lajos s a rémura-

¹ Igazán mondvá, ma már erőszakot a vallás fentartására egyedül Oroszország alkalmaz. A római egyház ezen eljárásról tényleg régóta lemondott. Félix atya, a malines-i kongresszuson tartott beszédjében, nagyon helyesen fejezte ki e három szóban az egyház életének három változását: *üldöztetés, oltalmazás, szabadság*. A jelenlegi változás a többenél Európa, az észak-amerikai Egyesült-Államok s Canada protestáns államainak katolikus püspöki megyéiben, nem alábbvaló (70. §.), — Úgy lesz minden katolikus nemzetnél is, hol az egyház s az állam szövetsége, nem lévén többé a kényszerre (8. §.) alapítva, teljesen meglesz a szívekben.

lom oltott.⁴ Ellenkezőleg, Franciaországban kívül az állam s az egyház között való viszonyt illetőleg egy nagyon is határozott tan uralkodik. Ezt oly egybehangzás jellemzi, melyre a francia katolikusok közt kétszáz év óta nem volt példa. Kivált a papok és világiak irataiban jut kifejezésre, kik, nem katolikus többségekkel szembeállítva, bensőleg csatlakoznak a pápához és békességben élnek püspöki megyéjükben püspökjük köré csoportosulva; kik hathatósan térítnek a keresztényi szeretet sugalmazása s az ékesszólással párosuló tudás felsőbbsege alapján; kik azonfelül gyakorlatuk kitűnőségét világi boldogulásukkal is bizonyítják. E tan szerint az egyháznak az állammal való védelmi és támadószövetsége, mely Konstantin megtérése óta a XVI. századbeli szakadásig tartott,

¹ Ama francziák, kik külföldön sohasem laktak, rendesen nem tudják, e két sajnos kormányzat hatása mennyire ártott Franciaországnak az európai közvéleményben. A mainzi püspök, kinek megyéjét 1815-ben szakították el Franciaországtól, e szavakkal hasonlítja össze a polgárok helyzetét Francia- és Németországban: „A német népnél a politikai és polgári élet a szerint sorvadt el, a mint a korlátlan monarchia mindent elnyelt s a szabadelvű abszolutizmus útját egyengette. Ám erre a példát Franciaország adta. . . . Oly kormányt akarunk, mely nekünk nem a francia, hanem a német szabadságot biztosítsa; mely a szabadság lényegét adja meg, nem pedig üres formákat. A germán jog szerint, minden szabad embernek meg van engedve, hogy azt tegye, a mit belső meggyőződése megenged, ha csak másnak törvényes jogába, vagy a kormány történeti jogaiba nem ütközik. A francziák mai joga szerint a polgárnak a hatalommal szemben semmiféle joga sincs. . . . A germán jog értelmében az ember minden; a francia szabadság értelmében az állam minden s az ember semmi. A francia szabadság az egyformaság synonymája.” (Ketteler püspök, *Németország az 1866-iki háború után*).

igen hasznos eredményeket termett; s teremhet ezután is az oly országokban, hol a hitegység megmaradt. De a vértanuk dicső története arra tanít, hogy az egyház isteni műve ellenkező rendszer mellett alapítódott; s hogy mióta Európa nagy részét a muzulmánok, a görögök s a protestánsok foglalták el, az államvallás elve nyilván a római katolikusok ellen fordult.

Egyébiránt az állam s az egyház szövetsége még a legjobb korszakokban is (14. §.) egy sereg hátránnyal járt. A vallást oltalmazó fejedelmekben nem mindig élt a keresztényi odaadás. Rugójuk sokszor a nagyra-vágyás volt, olykor még elítélendőbb érzelem. Ilyenkor a papokból engedelmes eszközöket faragtak s kemény szolgaságnak vetették őket alá.¹ Olykor meg is bomlasztották az egyházat, az által, hogy jogot tulajdonítottak maguknak a püspökségeket, apátságokat és plébániákat udvaronczaik romlott fajzatával tölteni be.² A rossz időszakokban (15. §.) a szövetség elve kiválóan megromtó volt; mert arra ösztönözte a papokat, hogy hivatásuk teljesítése közben inkább számítsanak az államra, mint saját odaadásukra s az egyház természetfölötti erejére. Az egyház és állam között való szövetség, a papság s a kormány romlottsága által (15. §.) meghamisítva, Luther és Calvin korában az eretnekségnek

¹ Némely katolikus fejedelmek, kivált a Bourbonok, az utóbbi századokban egész odáig mentek, hogy az ily pártfogást úgyszólván meg is fizettették ... Az ember nem tud undorodás nélkül gondolni e „nagyon keresztény“ s a végeletekig erkölcstelen királyokra udvari biborosaik s püspökjeik közepette, kik, míg az egyházzal szoros szövetségben látszottak, mégis többet ártottak isteni küldetésüknek, mint ama római császárok, kik a keresztényeket az amphitheatrum fenevadjai elé vetették.“ (Ketteler püspök, u. ott.) — ²

oly propagatív eszközöket szolgáltatott, minőket az Arius idejében nem birt. Azóta a protestánsok tényleg nagy hódításokat tettek, valahányszor az igazság némi látszatával azt hozhatták fel, hogy a katolikus hierarchia erejét nem a keresztényi buzgalomból, hanem önző megalégedéséből meríti, melyet neki a javadalmak, a kormányok támogatása, a pápaság világi hatalma s általában az egyház külső helyzete biztosít.¹

Végre napjainkban, midőn a hitetlenség (39. §.) a vallásnak az izlamnál s az eretnekségnél nagyobb ellenségévé vált, mikor a forradalmi szellem (52. §.) a törvényes hatóságokat felforgatja s a minden boldoguló társadalomra lényeges elveket aláássa: az állam és egyház szövetsége a papságra nézve egyre veszedelmesebbé válik. A vallásos hit tényleg csak oly papok befolyása alatt tartja fenn magát, kiket a kormányzókhoz semmiféle benső kötelék nem fűz. Ez az igazság főképp olyan helyeken látható, hol a katolikusok oly függetlenségben élnek, mint a melyből az ősi egyház erejét merítette.

Így pl. a német katolikusok, kivált azok, a kik protestáns többség közt élnek, az ellenvetést igazolni látszó véleményeket és tetteket magukat illetőleg fennen visszautasítják.

¹ Ily oka volt a francia protestánsok erkölcsi befolyásának 1661—1685. e szomorú időszakban, mikor XIV. Lajos példájával és választásaival (17. §.) a papságot, mely előbb salesi Ferencz, Paulai Vincze s Olier idejében oly magasra emelkedett volt, megrontotta. Az állami szövetség nem kevésbé volt káros a protestáns hierarchiákra nézve sem, melyek több országban kifejlődtek. Így az anglikán papság lanyhasága s gazdagsága magyarázata annak, miért volt az angol dissidenseknek oly nagy részük hazájuk erkölcsi megújulásában. I. Károlytól III. György koráig (30. §.).

Visszahatást fejtve ki a vallásos közöny ellen, mely korunk egyik csapása, a német katolikusok élénken érdeklődnek az egyház sikere és dicsősége iránt; de egyszersmind elvárják azt is, hogy annak kormányzói őket meghallgassák. Bizva a hatalomban, melyet a katolicizmus visszaszerez, valahányszor a hívek az elv tisztaságához visszatérnek, a világi hatalom minden közbenjárását férfiasan megvetik.¹ Irtóznak attól az abszolutizmustól s a bürokratikus szellemtől, melyet némely katolikusok, a tisztos szokástól eltérve, a hanyatló polgári kormányzatból az egyházi kormányzatba is át akarnának ültetni. Míg a pápa világi hatalma ellen a közelmúltban elkövetett merényleteket megbotránkozva elítélik, félnek a visszahatástól is, mely a szentszék által gyakorolt központosítást a hagyomány megállapította határon túl is kiterjesztené. Megértve azt, hogy Isten ismeretének a pogányok közt való terjesztésére s Európának a hitetlenség (39. §.) ellen való megvédésére a keresztények egysége szükséges, azt akarják, hogy a kereszténység kebelében létező visszavonás feltétlen szükség nélkül ne szaporíttassék: következésképp azt kívánják, hogy lehető legkevésbé ragaszkodjanak ama dogmák proklamálásához, melyek az apostolok evangéliomait idők folytán kiegészítették. Meggyőződve lévén végre arról is, hogy a katolikusok a társadalmi zavarokon, melyek minden helyen más-más

¹ „Sürgősnek látszik előttünk az egyház szabadsága s függetlensége érdekében... hogy az egyház a középkor theokratikus formáinak helyreállításáról teljesen lemondjon. Ma ez idegeníti el az elméket leginkább az egyháztól. Amaz idők visszatértétől félnek, mikor a világi hatalom az anyagi kényszer eszközeivel lépett közbe a dogma javára...” (A coblenzi katolikusok felirata a trieri püspökhöz, 1869.).

alakot öltenek, jobban tudnak segítni, mint a többi polgárok, e végre a nemzeti és tartományi zsinatok felélesztését s általában az egyház helyi kormányzatának felújítását követelik.

A francia katolikusok, az abszolutizmusra való hajlandóságuknál fogva, a németek szemrehányásait olykor igazolják; de közönyös vagy ellenséges többségekkel állván szemben, az egyház általános érdekei fölött való örökös gondját rendesen a papokra bizzák s szükségleteiket s óhajtaikat püspökeik elé terjeszteni még a legkomolyabb esetekben sem jut eszükbe. A közöny megszokása a polgári életből átment a vallásos életbe is s a passiv engedelmesség s a lázadás közt immár nem látni középutat. Kevés világi francziát látok, ki az egyházi hatósággal szemben megőrizte volna a kezdeményezés és tisztelet hagyományát, mely még Szent Lajos korából ered, s mely oly fényes sikerrel¹ újult meg a XIII. Lajos korabeli vallásos renaissance idejében. Pedig a világiak s papok benső és tevékeny szövetségére manapság nagyobb szükség lenne, mint valaha. Az a szövetség különösen hozzájárult a kereszténység megalapításához. Európa protestáns államainak, valamint az Egyesült Államoknak s Canadának (70. §.) katolikus püspöki megyéiben naponkint a legszerencsésebb eredményeket hozza létre. Ha majd a világiak s papok közt az összhang helyreáll, a francia katolikusok visszanyerik a világban azt a befolyást, melyet az imént említett két korszakban gyakoroltak. Nem csupán az elvük ellen tett ellenvetést fogják

¹ A világiak s papok tevékeny szövetségének sikerességét XIII. Lajos alatt Olier történelme világítja meg teljesen, s ama társaság tettei, mely Canadában (70. §.) Montreal gyarmatot alapította.

megcáfolni, hanem az egyház ellen ma, a hagyomány, a jog s a szabadság megvetésével megindított üldözéseket ellenségeik megzavarására fogják fordítani.

E jövődőbe vetett hitem egyre jobban megerősödik, ha az Európában ma elterjedt hallatlan tévedéseket látom. Meg vagyok győződve, hogy polgártársaim a rossz szellem ez új rombolásaiban segédkezni nem fognak. Igaz, hogy a francziák az európai társadalmon két évszázad óta bármely más népnél többet rontottak: ők voltak az encyclopaedisták által hirdetett társadami hitetlenség apostolai, ők a királyok által intézménynyé emelt házasságtörés, a girondisták ábrándjai s a rémuralom erőszakosságai által a népre kényszerített forradalom terjesztői; de, a mikor a vallással s a hagyományos szokással így szakítottak, őszintén hitték, hogy az emberiség boldogságán dolgoznak;¹ Voltaire, Vergniaud és Robespierre tanainak színvonala alá maguk azok sem akarnának süllyedni, kik ez új tévedésektől áthatvák. Nem fogják követni azokat az új szláv és német tudósokat sem, kik fajuk vad szenvedélyével vagy hideg közönyével azt tanácsolják nekünk, hogy az erkölcsöt, a józan észet s az emberi nem jólétét (39. §.) egy állítólagos igazságnak áldozzuk fel. Merészségükben a nemzeti szellem legállandóbb vágyait sértő tévedések által felülmulva, tulajdon tévedéseiket is meg fogják bánni, s hogy a közös ellenséget leverhessék, egyesülni fognak mindazokkal, kik az igazságot Isten tiszteletére alapítják. Ekkor vár nagy küldetés a katolikusokra, kik az egység s a vallás által folyton gyakorolt tekintély s a hierarchia elveihez hívek maradván

¹ Ez a különös tévedés a forradalom s a hanyatló régi rendszer sok iratában naivul nyilatkozik; Voltaire-nél mindig.

vissza fogják utasítani úgy a monarchikus, mint a forradalmi abszolutizmust, melyet a jelenlegi időszak fajunkba némileg beoltott. (17. §.). Igyekezve megóvni magukat a romlástól, miként a protestánsok, főtörékvésük, legfőbb hagyományuk szerint az lesz, ha mindjárt olykor nem is fog sikerülni, hogy papjaikat az emberileg elérhető legnagyobb tökéletességre emeljék. E nagy példák által serkentve, a szabad megvitatás által újra vissza fogják hódítani a lelkeket s a reformnak ők lesznek legfőbb tényezői. Miként salesi Ferencz, Olier és paulai Vincze korában, helyre fogják állítani Európában a szentséget, azokkal az erényekkel, melyek leginkább hivatják a mai szenvedéssel s tévedéssel teljes állapoton segíteni. Tetteikkel és elveikkel végét fogják vetni a vallási gyűlöletnek s a társadalmi háborúnak; ezt a czélt pedig azzal érik el, ha a kereszténység hatalmát minden szív fölött helyreállítják.

42. §. Felelet a végrendelkezési szabadságot illető ellenvetésre.

A két félgömb angolszászai a végrendelkezési szabadsághoz szilárdan ragaszkodnak. Aggodalmasan fenntartják anyaországaikban s kiterjesztik ama számtalan gyarmatra is, melyet az egész földkerekségén a sivatagok közepette s a vadnépek lakta vidékeken alapítanak. Sikerüket a vallás után első sorban annak tulajdonítják. Meglepődve látják tehát, hogy a francziák a végzetes kényszerosztályhoz makacsul ragaszkodnak; s honfitársainak a végrendelkezési szabadság ellen rendesen felhozott ellenvetéseit hallván, meglepetésük nőtön-nő.

Külön-külön fogok felelni a négy ellenvetésre, melyek a gyermekeknek az örökséghez való állítólagos

természetes jogára, 1789 s az első császárság hagyományaira, az örökséglesésre s végre amaz állítólagos idegenkedésre alapítvák, melylyel a végrendelkezés gyakorlatát fajunk szelleme fogadná.

43. §. Negyedik ellenvetés: természet szerint az örökséghez mindegyik gyermeknek egyforma joga van.

Legtöbb franczia jogtudós azzal áll elő, hogy az egyazon házasságból származott gyermekek szüleik szeretetére egyenlően jogosítvák. Az angolszászok ezt az elméletet egyhangúan elvetik: ellenkezőleg, azt tartják, hogy a természet törvényéről való egészséges felfogás, mely a józanészen s a boldoguló népek gyakorlatán alapszik, a gyermek jogát a végrendeletben kifejezett atyai szabad akaratnak rendeli alá.

A józanész szerint minden tulajdon természetes forrása a takarékoság által megtermékenyített munka. A tulajdonos az általa létrehozott dologgal szuverén módon rendelkezik, megszorítás nélkül veszi hasznát, a mint neki tetszik; épp oly szabadon hagyományozza egy másik tulajdonosnak, ha nem látta jónak elkölteni, vagy élteben odaadni. Ez a természetes jog akkor is fennáll, ha a tulajdonos családapává válik. A törvény nem szoríthatja meg semmiben, azt az esetet kivéve, ha gyermekeinek eltartása a társadalom terhére esnék. Ily esetben a magántulajdon szabályozásának joga a közérdek ellen intézett sérelmen alapszik.

Az angolszászok különben kevésbé érdeklődnek ama véget nem érő vitatkozások iránt, melyeket a természetes jog elvei keltenek; de arról meg vannak győződve, hogy az ő rendszerük az emberi természetnek megfelel, ha látják, miként keletkezik az magától a

fajuk alapította számtalan gyarmatban, az ó- és újvilágban, a rengetegek s a puszták közepette.

A fajuk fentartására egyesült házastársak kis gyermekeiket mindenütt elhalmozzák szeretetükkel s odaadásukkal, mely nélkül azok egy napig se élnének meg. Ez a gondoskodás a faj fentartására épp oly elkerülhetetlenül szükséges, akár csak a gyermek szerveinek működése. Isten, az ő legfőbb bölcsességében, ezt az érzést velünk született hajlamokban gyökereztetí, mint a test szervezetét a természeti törvényekben. Így esik, hogy fajukat a leglealjasodottabb vad törzsek is fentartják, bármily polgári vagy vallásos törvény segítsége nélkül. A tízparancsolat, a művelt népek létezéséhez szükséges törvények e foglalatja, épp úgy nem parancsolja az atyai szeretet, mint az éltető levegő szívását.

A szülők mindenütt úgy érzik, hogy eleget tettek feladatuknak, ha felnőtt gyermekük a maga munkája után meg bír élni s maga is bír alapítani családot. A mint élete e szakához ért, a gyermeknek szüleivel szemben csupán kötelességei vannak. Igaz, hogy némely vad népeknél a fiak elaggott szüleiket, ha azok már élelmüket megszerezni nem bírják, elhagyják, vagy megölik; de ez által bizonyos tekintetben az állattal egy fokra süllyednek. E süllyedés meggátlására parancsolja a tízparancsolat, közvetlen az Isten tiszteletére vonatkozó három parancsolat után, a szülők tiszteletét. Az emberiség e legfőbb törvénykönyve a maga rendkívüli tömörségében a szülők iránt való tiszteletet nem határozta meg oly hosszadalmasan, mint Isten jogait; de az angolszászok, valamint minden szabad, boldoguló nép, e hézagot oly helyi hagyományos szokásokkal pótolták, melyek csak a természetes törvény önkénytelen kifejezései.

E szokások értelmében a szülők teljesen szabadon rendelkeznek mindama vagyonnal, melyet a gyermekeikről való gondoskodáson felül ők teremtetek meg vagy ők tartottak fenn. Az e szabadságot gátló megszorítások tényleg csupán a lelkiismeretből erednek, egyik részük az általános s az erkölcsi törvény megfigyelésén, a hagyomány tiszteletbentartásán s a hazaszereteten alapszik; a többi a különféle társadalmi állapotnak felel meg. Így a termelő foglalkozásból élő társadalmi tekintélyek (5. §.), melyek a nemzet zömét alkotják, vagyonuk hagyományozását a hat lényeges szokás fentartásának (19. §.) mindig alárendelik. Csakhogy e kötelesség teljesítése, mely nélkül a munkában sem összhang, sem jólét nincs, a gyermekek egyenlő örökösödési jogával teljesen összeférhetetlen. A családapák, munkaadók, a munkások és munkafelügyelők, kik valamely gazdasági vagy ipari vállalatban dolgoznak, valamennyi gyermeküknek ezt az állítólagos jogát szilárdan visszaautasítják: tűzhelyük mellé örököstársul (6. §.) azt a gyermeküket fogadják, a melyiket méltónak ítélnék arra, hogy őseik művét folytassa és a hagyományokhoz való ragaszkodást szünetlen igyekeznek beléjük oltani. A szülék halála után az örökös, úgy a munkaadóé, mint a munkásé, teljes birtokában marad a tűzhelynek s a munkaeszközöknek; csakhogy a hagyományos szokás (22—25. §§.) által rendelt nehéz kötelességeket, melyek a szülői házon kívül elhelyezett gyermekeket nem terhelik (6. §.), teljesíteni házaságától kezdve holtig ő köteles.

44. §. Ötödik ellenvetés: a végrendelkezési szabadságot úgy az 1789-iki elvek, mint az első császárság hagyományai elítélték.

Ez ötödik ellenvetés szerint a kényszerosztály mai rendszere egyenes következménye lett volna az 1789-iki elveknek s azt az első császárság is fentartotta volna. A jelenlegi kormány tehát a végrendelkezési szabadságot elvének s hagyományának megtagadása nélkül nem állíthatja helyébe.

Ezek az érvek, melyeket Franciaországban napokint felhoznak, nem egyszerű tévedések; ellentétjei az igazságnak. A végrendelkezési szabadság ellen sem az encyclopaedisták, sem Voltaire, sem Rousseau, sem a forradalom többi előfutárjának irataiban egyetlen kifogást sem találtam sehol. Montesquieu a gyermekek örökösödési jogát egész sereg kitünő jogtudós nyomán, formaszerint is tagadta. (L.). A rendek gyűlésének jegyzőkönyvében a végrendelkezési szabadságnak semmiféle bírálata sem jutott kifejezésre s a kor véleményének e hiteles letéte maga elég bizonyíték lenne arra, hogy a kényszerosztály nem az 1789-iki elvek közül való.

A kényszerosztály a forradalom legsötétebb szakából ered. 1793 márcz. 7-én hirdették ki, azzal a beismert czéllal, hogy a családban az apai tekintélyt, az egész országban a hagyomány szellemét lerombolják (E).

A császárság a kényszerosztályt, mint a mindenrangú régi családok elpusztításának eszközét, fentartotta, de *majorátus* elnevezés alatt sietett a kényszerfentartás egy rendszerét megalkotni, ama családok javára, melyek az új kormányhoz hívek voltak. A kényszer útján való rombolás s újraépítés ez egyidejű munkája az új rendszerben a hanyatló régi rendszer

két gyászos irányzatát juttatta érvényre: a türelmetlenség s az állami mindenhatóság szellemét. E kor törvényhozása mindkettő gyakorlatáról hű képet ad. Elméletét maga első Napoleon foglalta össze, különös erélylyel (K).

A második császárság hivatása — többször ismételt kijelentések szerint — folytatni a szabadság művét, melyet az 1789-iki híres emberek, ha nem is fejeztek be, de előre láttak. Nem lehet tehát szándéka visszatérni a kényszerhez, hogy a magánéletet felbomlaszsa, vagy hogy azt új terv szerint építse újra. Ha e tekintetben a jogászok által 1789 óta adott lökésnek enged, fentartva, miként elődjei, a kényszerosztályt a hitbizomány correctivuma nélkül, a jelenlegi kormány nyilván sem az 1789-iki elveket, sem az első császárság gyakorlatát nem követi. Egyszerűen a rémuralom forradalmi munkáját folytatja, enyhítve a consularatus csillapító eszközei által.

45. §. Hatodik ellenvetés: a gyermekek örökösödési joga meggátolja az atyákkal szemben gyakorolt botrányos örökségmegkaparítást.

Ez az ellenvetés főképp ama mesterkedésekre vonatkozik, melyeknek céljuk a családokat a bűn javára vagy a vallás nevében kifosztani. Ezzel ama népek tapasztalatát állítom szembe, melyeknél a végrendelkezési szabadság érvényben van s melyek napjainkban az európai közvélemény felfogása szerint a legjobb társadalmi szervezet példáját szolgáltatják.

A mi az erkölcsi romlottsággal kapcsolatos örökségeslést illeti, a szabad és boldoguló népek úgy tapasztalták, hogy a jót a végrendelkezési szabadság minden megszorítása gátolja, a nélkül, hogy a bajnak elejét venné.

Ama hatalomnál fogva, melyet e népeknél a végrendelkezési szabadság teremt, az eredendő bűnt az apák gyermekeikben szófogadásra, munkára és erényre szorítva őket, tényleg fékezik; beléjük oltják a hazaszeretetet s a faj egyéb tulajdonságait; szóval, képessé teszik őket arra, hogy ősök jólétét utódaiknak majdan ők is átadhassák. A termelő foglalkozásnak élő apák a végrendelkezési szabadságban birják a családra s az államra nézve felette hasznos tekintélyüket. Első kötelességüknek tartják oly örökös kijelölését (20. §.), ki családi életükben s munkájukban közvetlenül részt vesz s kinek egykor kötelessége lesz a műhelybeli szokásokat híven megőrizni. Műhelyük jövedelmét arra fordítják, hogy új tűzhely alapítására képes gyermekeiknek erre a módot megadják; az ifjúságot korán rászoktatván a tízparancsolat megtartására s a hat lényeges hagyományos szokás betartására (20—25 §§.), a boldogulást mindenütt tartóssá teszik. Az örökséghez való jog e hagyományt mihamar megszüntetné; mert a gyermekek szívesen alávetik magukat bármily erőfeszítésnek, ha jólétük a munkától s az erénytől függ; de legott henyélésbe s bűnbe merülnek, mihelyt az ősök által gyűjtött vagyont életük méltatlansága ellenére is élvezhetik.

Így van ez a mai Franciaországban, hol az erőfeszítés főképp a szegény ifjúság részéről tapasztalható, míg a gazdag fiatalság csak a nemzeti hanyatláson munkálkodik. E tekintetben valamennyi gyermek örökösödési joga ma nagyobb szerencsétlenség, mint egykor az elsőszülöttségi jog volt. A régi rendszer alatt a gazdagságból eredő romlottság tényleg csak a legidősb fiút sújtotta, de a teljesítendő társadalmi kötelességek tudata akkor is szemben állt vele. A mai

rendszer mellett a romlottság a gazdag család valamennyi gyermekét minden correctivum nélkül megtámadja; s annál veszedelmesebb, mert immár a gazdagság fogalmához csupán az élvezés gondolata fűződik, míg a kötelesség fogalma távol áll tőle. (C)

Másfelől, a halál után való örökségelhagyás jogának megvonása koránt sem veszi elejét a bajnak, valámíg a tulajdonos fel van jogosítva, hogy vagyonával életében szabadon rendelkezék. A mely atya szemben a halállal, a megromlott természetek e legfőbb javítójával, nem tér vissza az igazsághoz, bizonynyal még jobban megbotránkoztatta a világot életében s végrendelete aligha lesz legrosszabb cselekedete. A rémuralomnak, mely, hogy czélt érjen, XIV. Lajos példájára, az államgyámkodását az egyén magánéletének legapróbb részletére is ki akarta terjeszteni, megszorításait nem csupán a végrendelezési jogra, hanem a tulajdon élvezetére is ki kellett volna terjesztenie. 1793. márcz. 7. óta Franciaország, sajnos, e lejtőn egyre lefelé csúszik; az által, hogy a gyermekeknek jogot tulajdonit az örökséghez, máris sok lélekbe beoltotta a communismus eszméjét; bevinné azt az erkölcsökbe is, ha e jogot a tulajdonnak az atya életében való élvezésére is kiterjesztené.

A mi a vallás nevében elkövetett örökségmegkaparításokat illeti, a szabad és boldoguló országok más álláspontra helyezkednek, mint a francziák általában. Felfogásuk mindenben megegyezik azzal, melyet nemeseink, polgárságunk és parasztságunk a XVII. századig követett. E nézet szerint az atya eleget tett gyermekei iránt való kötelességének, ha őket „becsületesen kioktatta és táplálta“ (L); ha magának ősei tűzhelye és műhelye számára méltó utódot nevelt; ha végre minden gyermekét úgy nevelte fel, hogy munká-

jával mindennapi kenyerét megkeresni bírja. Legtekintélyesebb családok azok, melyek, miután ily módon minden egyes sarjukról gondoskodtak, feleslegüket a közjót szolgáló intézményeknek szentelik. Az ily intézmények közt első helyen állnak a vallással összefüggők; azután a gyermekek s az ifjúság neveltetésére, majd a szellemi munka űzésére s a termelőmunka tökéletesítésére vonatkozók következnek; végre azok segítése, kik családjuk körében elegendő oltalmat nem találnak. Ezek az intézmények a társadalmi munkásság minden ágában jótékonyan hatnak; de különösen erősítik a helyi kormányzatot (68. §.) s a magánéletet (67. §.).

A mely népeknél a magán- és politikai szabadság szilárdan meggyökerezett, e nagy társadalmi munka állandó testületekre van bízva, melyeket adományok és hagyatékok segíyeznek; s e testületeket a hitbizományosok, kik voltaképp a szabadság tényezői, ingyen igazgatják. A legkevesbbé szabad népeknél e munkát adókból látják el fizetett hivatalnokok. Ennek az ellentétnek a tanulmányozása domborítja ki igazán a közjóra szervezett szabad testületekre támaszkodó társadalmi rendszereket, melyekben az azokat alapító és igazgató családok a legnagyobb közbecsülést élvezik.

A munkának élő családokban a családapa adományaiban s hagyatékaiban sohasem megy oly túlzásba, hogy tűzhelyét vagy műhelyét megrontsa vagy elidegenitse; nem hiszem, hogy ily visszaélést a végrendelkezési szabadság mellett, akár Franciaországban, akár egyebütt, tapasztaltak volna. Különben is, az állam az állandó testületeknek szánt minden adományt és hagyatékot a saját ellenőrzése alá helyezi; s jóvá-

hagyását megtagadja, mihelyt a hagyományozás valamely tiszteletreméltó szokáson csorbát üt; és megátolja a visszaélést, mihelyt az illető testület eredeti céljának meg nem felel.

Polgártársaim egykor, úgy remélem, fel fognak hagyni azzal, hogy a kényszerosztályt dogmául tekintsék s a tapasztalat s a józanész tanítását végre meghallgatják. Mély megbánással fogják belátni, hogy ez a rendszer amaz érdekeknek, melyek védelmét tőle várták, éppenséggel ártott. A csalódás e neme kivált azokra vár, kik, hogy a testületek mesterkedésének elejét vegyék, a családapák szabadságát nyirbálják meg. A végrendelet, a mely országban azt az állam ellenőrzi, e testületeknek a gazdaságokhoz való tulajdonjogot éppen nem tulajdonít; Franciaországban ellenben a kényszerosztály azoknak a gazdaságokból jelentékeny örökségeket biztosít. Ama testületek, melyek tagjaikat gazdag családok ifjaiból és leányaiból toborozzák, ez utóbbiaknak, mint örökösöknek, neve alatt, oly jogokat érvényesítenek, melyeket sem a társörökösök meg nem támadhatnak, sem az állam vagy a bíróságok nem ellenőrizhetnek, miként az egyszerű hagyományokkal szemben lehetséges volna; s az ily rendszer lehető következményeit elképzelni nem nehéz. Ha e testületekből az odaadás, mely ma őket élteti, valaha kiveszne; ha befolyásukkal a tapasztalatlan fiatalsággal szemben, mely a családi érzéstől s a műhely érdekeitől már neveltetése révén is elidegenedett, visszaélnének, bizonyynyal módot lelnének az örökségmegkaparításra is, melynek meggátolásával hiába kecsegtetik magukat a törvényhozók. Csakhogy ezt az örökségmegkaparítást az ellenőrzés lehetősége nélkül gyakorolnák fiatal egyénekkal szemben, a helyett, hogy a hatóságok ellen-

őrzése mellett, a családapákkal szemben gyakorolnák. Az ellenvetés szószólói azt hiszik, hogy a testületek semmiféle eszköztől nem riadnak vissza, hogy a dús örökségeket megkaparítsák. Tehát igen következetlenek, a midőn annak a rendszernek adják az elsőséget, mely az ily visszaélésnek leginkább kedvez. Miért nem látják be, hogy a szabad társadalmak ama meszterkedéseket, melyektől ők félnek, épp a végrendeleti szabadsággal teszik csúffá?

A henyélésbe s a bűnbe merült családoknál a végrendelet az ősök által szerzett vagyont olykor botrányos célra fordítja; de ez oly rendellenesség, melyet a legjobb társadalmi intézmény sem gátolhatna meg; s be kell ismerni, hogy az ily családok felbomlása nem kárpótlás nélkül való baj. Ellenben munkás családfő ily botrányt sohasem követett el; mert életének egész törekvése oda irányul, hogy a tűzhely s a műhely bírását utódai jövőjéhez hozzákösse.

Ugyanily megbánás vár azokra, kik a végrendekezési szabadság tagadásával a nagybirtok rovására a kisbirtoknak vélnek kedvezni, vagy kik attól a polgárok közt az egyenlőség érzelmének elterjedését remélik. Franciaországban a kényszerosztály homlok-egyenest ellenkező eredményt hozott létre. Bizonyynyal minden rangú-rendű családot megbomlaszt (K.); csak-hogy ez a befolyás a kisbirtokra sokkal végzetesebb, mint a nagyra. Az igen kis birtokosoknál a munka s a takarékoság első gyümölcseit, nevezetesen a családi tűzhely birását, (24. §.) szünetlen megsemmisíti. Örökösüket, s kivált kiskorú árváikat, az üzérek javára fosztja ki. De a kényszerosztálynak az az eredménye sincs meg, hogy az egyenlőségi eszmével járó jó szokásokat terjesztené. Franciaországban, hol ez a

rendszer legfeltétlenebb alakjában uralkodik, a társadalmi egyenlőtlenségek s előjogok a nemzet erkölcsében legjobban érvényesülnek. Kétségtelen, hogy az egyenlőséget szóval igen hangoztatják (59. §.); de tetteleg az, ha csak törvény nem kényszerít rá, sohasem nyilvánul.

46. §. Hetedik ellenvetés: a végrendelkezési szabadságot a francia nemzet erkölce is visszautasítja.

Ezen ellenvetés igazolására jogtudósaink azt hozzák fel, hogy a nemzet a családapának mindenkor inkább vagyona egyenlő elosztását tette kötelességévé, mintsem arról való végrendelkezési jogát meghagyta volna. Azonkívül minden reformkivánnalommal oly érvt állítanak szembe, melyet czáfolhatatlannak tartanak. A polgári törvénykönyv értelmében a családapa legalább vagyona negyedrésszével szabadon rendelkezik. Nos, e joggal igen kevés családapája él. Tehát nem lenne józanság azt a teljes végrendelkezési szabadság határáig kiterjeszteni.

Ezt az ellenvetést s az okoskodást, a melyre támaszkodik, történelmünk meghazudtolja. A forradalom előtt a birtok épségben való átszállása Franciaországban inkább volt szokás, mint az egyenlő osztály. Daczára a rémuralom által elfogadott kegyetlen kényszerrendszernek, korántsem veszett ki ma sem. Mai napig egész tartományok népe, millió és millió ember, rendületlenül ragaszkodik hozzá. Tehát az egyenlő osztály szokása éppen nem önkéntes erkölcsi változás, hanem a törvény nyomása alatt kezd lassankint helyébe lépni. Minthogy a tényeket, melyek ez állítást igazolják, egyebütt fejtettem ki,¹ itt a két

¹ T. i. a *Réf. Soc. en France*-ban.

örökösödési rendszer történetének s jelen állapotának rövid foglalatra szorítkozom.

Forradalom előtt a földbirtok egészben való átszállása a nyugati részekben, t. i. délen a Pyrenaeusokban, a Garonne-medenczében s az e folyó jobb partjával szomszédos hegységekben uralkodott; épp úgy északon, Normandiában s a la Manche-al s az Atlanti tengerrel határos marhatenyésztő területeken; az ország közepében is, a hegység s a dombvidék nagy részében. Ez a rendszer keleten is nagyon el volt terjedve a Földközi-tenger partvidékén, a Cévennes-hegységben, Anvergne-ben, Provence és Dauphiné alpeseiben, Forezben, Morvanban, a Jurában s a Vogézekben. Végre, egész Franciaországban egész sereg helyen elterjedt a hűbérek révén, még a gabnatermő síkságokon is, hol az öröklés másik rendszere dívott. Azok a gazdaságok, melyek épségben szálltak firól-fira, ama typushoz tartoztak, melyet *központi tűzhely köré csoportosult birtoknak* lehet nevezni. E kitünő mezőgazdasági szervezetet különösen három ok hozta létre: a törzsökös család (6. §.) szokásai, a lakások s a megművelt földek szomszédosságából származó előnyök; a felaprózásnak az eleven sövények, s fasorok által való megakadályozása, melyek az ily birtokok gazdagságát s báját képezik. Végre e gazdasági egységek fentartását a végrendelkezési szabadság is biztosította, egy végrendelet nemléte esetére érvényes szokás segítségével, melyet idők folytán a végrendelet ismételt megszokása fejlesztett ki. Ez a gazdasági szervezet a fajt szaporaságra ösztönözte s az államot nagyban erősítette. Gascogne és Normandia ifjabb szülöttei, melyeket a sarjaik boldogulásának élő termékeny családok segítettek, voltak kimerithetetlen

veteményes ágyai a szellemi foglalkozásúaknak, a papságnak, a hadseregnek s a gyarmatoknak.

A második örökösödési rendszer, az egyenlő osztály, a gabnatermő sikokon, főképp Lotharingiában és Champagneban uralkodott. Hasonlóképp divott igen sok oly zárt területen is, mely a másik rendszerhez tartozó területen volt szétszórva, nevezetesen a városokban és azok határában, a szállókban, a sok gyümölcsös vagy zöldséges kertben, melyet kézzel dolgoztak be. Az egyenlő osztállynak alávetett falusi gazdaságok az *elaprózott határu falusi birtokok* típusához tartoztak.

E rendszer eredeti okai közt említendőek első sorban: a keleti határszél közelében az a kényszerűség, mely szerint a lakásokat egymáshoz közel építették, hogy a szabadsapatok betörései ellen egymást megtámadhassák; délen s a Rhône-medenczében a lakosság hajlama a görögök s rómaiak szokásának, a városban lakásnak, követése iránt; s mindenütt a könnyűség, melylyel a kézzel is megmunkálható vagy bekerítetlen is mivelhető földek a végtelenségig elaprózhatók. A mezei gazdaság e siralmas rendszere természetesen kifejleszti a *nem-állandó család* rendszerét (6. §.); ez pedig, ha egyszer intézménynyé vált, az egyenlő osztály szokását beviszi az erkölcsükbe is s a végrendelet szokását lassankint megszünteti. Az elaprózott birtok nem egyezteteti össze a család s az állam érdekét; ha a család elszaporodik, a nép szegényedik¹

¹ Jefferson T. a tulajdon e szomorú szervezetének káros hatását, Bourgogneban járván, legott észrevette. „Kevés kastély; ház, tanya sehol elszórva; az egész lakosság falvakba verődve lakik. Bizonyos, hogy kevésbbé boldogok és erényesek, mint ha kiki elszigetelten élhetne családjával magamívelte földjén. A nép rongyos; az asszony nép s a gyerek nehéz terhet czipel. Mindez a legnagyobb szegénység jele.” (Vegyes politikai irataiból, I. köt. 294. l.)

el mihamar; ha jólétét a meddőségre alapítja, az állam veszíti el a védelem s a terjeszkedés eszközeit.

A kényszerosztály törvénye, melyet Franciaországra a rémuralom erőszakolt, összhangzásban állott a nem-állandó család s az elaprózódott birtokú vidékek erkölceivel; de mélyen sértette ama vidékek népének érdekeit és érzelmeit, melyeken az egytagban levő birtok emberemlékezet óta épségben szállott a törzsökös családokban firól-fira. A százados hagyomány által kifejlesztett erkölcsök és nézetek által e családok minden tagja át volt hatva; úgy hitték, hogy mindegyikük becsülete s érdeke megkívánja, hogy a család örököse továbbra is teljesítse kötelességeit, melyeket nem csupán a műhelybeli szokás, hanem a tűzhely hagyománya is rárázott. Ez utóbbi kötelességek közé főképp a következők tartoznak: a családi sírok, valamint az ősök emlékét őrző emlékek fentartása; amaz évfordulók megünneplése, melyek által a vallás az egymást követő nemzedékek érdekazonosságát megállapítja; az elaggott szülők gondozása; a tűzhely körüli jólét mindazon családtagok részére, kik fizikai, szellemi vagy erkölcsi tökéletlenségük révén képtelenek voltak arra, hogy maguknak független állást teremtsenek; a régi cselédek s ama szomszédos családok segítése, melyeket valamely véletlen csapás sújtott: végre ama kötelezettségek teljesítése, melyekkel minden tisztességes család a helyi kormányzat, a tartomány s az állam iránt tartozik. Az örökös azonban minde kötelességeket nem teljesítheti s nem tarthatja fenn birtokát jelzálogmentesen, ha testvéreinek elhelyezésköltsége bizonyos határt meghalad. A törzsökös családok lakta vidékek tapasztalata szerint hozomány czimén nem bír fizetni többet átlag huszonöt év alatt

(azaz egy nemzedék életideje alatt) birtoka eladási árának felénél.¹ E tényeket Franciaországban a törzsökös családok lakta vidékeken mindig elismerték. A szokás, mely minden örökség csonkittatlan átszállását biztosította s melyet időszakonként a végrendelet is megerősített, csak annyira kötelezte az örököst, hogy fi- és nőtestvéreinek az évi megtakarításból félretett összegekből a birtok felével egyenlő értékű hozományt adjon, mely lehetőleg akkor volt fizetendő, mikor azok tűzhelyet alapítottak. Érthető tehát, hogy ezt a társadalmi szervezetet gyökerében rombolta szét a rémuralom törvénye, mely az örököst arra kötelezte, hogy az örökség megnyíltakor azonnal a magáéval egyenlő részt adjon ki mindenik testvéreinek.

Azonban az egytagban levő birtokok felbomlása a törzsökös családokban a családfők elhaltával nem következett be közvetlenül az 1793-iki törvény kihirdetése után. A szokások ez újításnak egy darabig ellentálltak; tíz évvel később pedig a kényszerosztályt már a polgári törvénykönyv enyhítette. Azóta a család-

¹ A családi költségvetések (O) tanulmányozása közben a szokás helyességét sokszor igazolva találtam. A skandináv és német államok, *Magyarország*, *Stiria*, *Karinthia*, *Tirol*, *Svájcz*, *Olasz- és Spanyolország* s a baszk tartományok s Franciaország törzsökös családjai többet megtakarítani, még a legnagyobb szorgalom s mértékletesség mellett sem bírnak. Rendes körülmények közt az évi megtakarítás nem haladja meg a birtok értékének 2%-át. Az egymást követő örökösök 25 évi időközökben lépnek házasságra; a családnak a tűzhelyen kívül elhelyezendő tagjai részére tehát ez idő alatt nem juttathatóbbat, mint 25-ször 2%-ot, azaz összesen 50%-ot. Az ily megtakarítás azonfelül az örökösnek kamatot se hoz; mert mindjárt a kikötött hozományokat kell belőle kifizetni. (Erre nézve lásd bővebben az *Organisation de la Famille*-ban a lavedani törzsökös család leírását.)

fők visszatértek egy oly eljáráshoz, mely épp ellenkezője annak, a mit az ellenvetés felhozói állítanak: vagyonuk negyedrészt végrendeletileg kivétel nélkül örökösükre hagyják, hogy a tűzhely s a birtok épségben való átszállását a lehetőség szerint könnyítsék. A régi rendszer a végrendelezési szabadság ez utolsó maradványa segítségével fenttartható volt mindazon esetekben, a mikor a társörökösök s kivált a hagyaték lebonyolításával megbízott köztisztviselők inkább a szokás szellemében jártak el, mintsem a polgári törvénykönyv betűje szerint.¹ Száz- meg százezer törzsökös család ily módon tartotta fenn magát mind mai napig Franciaország déli részén. A családi érzés némely félreeső vidéken még annyira eleven, hogy olykor az egyazon házasságból származott testvérek a vagyon negyedrészt maguk ajánlják fel az örökösnek jó előre, oly esetekben, midőn az atyát idő előtti halál ragadta el s megakadályozta abban, hogy ezt végrendeletileg tegye meg. Sajnos, e vidékek bámulatos erkölceit a városokból kiáradó szellem egyáltalában nem támogatja: ezek az intézményeink által kifejlesztett túlsúlyukat arra használják, hogy az egyéneket épp ellenkező irányba tereljék. Ezeket az erkölcsöket naponta megostromolja a polgári törvénykönyv hatása is, melyet az idő folytán úgy az érdekekre, mint az érzelmekre gyakorol.

¹ Utazásaimban, pl. a francia magas Pyrenaeusokban, még sok oly köztisztviselőt láttam, kit e szellem hatott át. Azok egész befolyásukkal igyekeztek a család összes tagjait rábírní, hogy az apai birtok alacsony becslése által igyekezzenek az örököst kárpótolni azokért a terhekért, melyeket az apai végrendelet reá rótt. A társörökösöket egyetértésre buzdították s visszariasztották őket a szerencsétlen osztálypöröktől, melyek a francia családok romlásának a mai rendszer mellett főkei. (D).

A közvetlen érdekek befolyása alatt az épségben való átszállás szokása ellen az első támadásokat az örökség felosztásával megbízott köztisztviselők intézik. Ezek maguknak a polgári törvénykönyv szellemének terjesztése által jövedelmező javadalmakat teremtenek; e végre a társörökösök kapzsiságát élesztik s őket arra bírják, hogy a birtok eladási árát, sőt sokszor magát annak foszlányait is, maguk közt felosztászik. S ha egyszer a szokáson csorbát ütöttek, a baj nyomról-nyomra terjed, épp azok által, kik a család kormányzására legkevésbé méltók, de kik a törvényt s annak végrehajtóit hívhatják segítségül. Ekkor megindul a mindent megemésztő pörlekedés, az atyai akarat iránt engedékeny társörökösök s azok közt, kiket egyedül önzésük sarkal. Az ily küzdelem elkerülhetetlen következménye a jobbérzésűek elcsüggedése, majd a tűzhely s a műhely legüdvösebb szokásainak elhagyogatása. Az apák, kiket Isten a családfentartó érzelmek főletéteményeseivé tett, a szétbomlás ez időszakában a polgári törvénykönyv, a köztisztviselők s a lázadó gyermekek hatásának sokáig ellentállnak; e végre ama leplezett fogásokhoz folyamodnak, melyeket a szabadságnak a magánéletben meghagyott végső foszlányai megengednek; de elkedvetlenednek ők is, látva azt, hogy e fogásokból csak pörlekedés származik s a közvéleményt zudítják fel a haldoklók végső kívánságai ellen. Végre, ha az ily erkölcsök teljesen begyökereztek, az emberek félnek a család terhétől, mely ezentúl erkölcsi kárpótlás nélkül marad: függetlenségre törekszenek, vagy a nőtlenségben, vagy a házasság meddőségében. Ez a métely magukra a család-apákra is elragad: elvesztik szem elől azokat a viszonyokat, melyek a jelen nemzedéket az ősökhez s az

utódokhoz kötik: immár nem értik meg a kötelességeket, melyek teljesítésére a család hivatva van s csakis annak legközvetlenebb érdekeivel törődnek.

A kényszerosztály, a törzsökös családdal együtt szétrombolja azokat az érzelmeket, melyek a tulajdon igazi fogalmából erednek s melyeket a szabad és boldoguló népek a végrendekezési szabadság által tartanak fenn. A forradalom ez által intézett végzetes támadást nemzetünk ellen.

A régi felfogás szerint, melyhez a mintaszerű népek híven ragaszkodnak, a tűzhely s a gazdaság bírása bizonyos társadalmi kötelességek teljesítésével jár, melyeket a végrendeletnek kell minden újabb nemzedék emlékébe idéznie. Ebben a családapára nézve, ki e kötelességeket egyedül ismeri teljességükben, nagy polgári és politikai küldetés rejlik. E népeknél a törvényhozó olykor segíti a családapát faladata teljesítésében; de tekintélyén soha csorbát nem üt, s még akkor is, ha valamely alaki rendelkezéssel az örökösödési rendbe beavatkozik, e rendelkezésnek meg kell tartania azt a jellegét, hogy csupán végrendelet nem-létében érvényes törvény. Anglia és Németország jeles jogászai mindig azt állították előttem, hogy a nyugati ősi szokások szellemének ez felel meg; e tekintetben, úgy látszik, ők azt hiszik, hogy a polgári törvénykönyv Franciaországban a tulajdonjogról szóló tudományt, valamint az arról való közkeletű felfogást is lesüllyesztette. Véleményük támogatására arra mutatnak rá, hogy Franciaországban a végrendelet iránt tartozó tisztelet s a birtokátszállással járó kötelességek teljesítése egyre jobban kívész.¹

¹ Főbb bíróságaink belátva az előnyöket, melyek az osztatlanul való átszállás némely, évszázados szokásokon alapuló

Ama felfogás szerint, melyet e törvénykönyv egyre jobban terjeszt, a tűzhely s a gazdaság immár, miként bármely egyenlő értékű tőke, csakis a személyes élvezet eszköze. Ez a gyászos fogalom egy felforgató eszméből származik, t. i. abból, hogy az egy házasságból nemzett gyermekek feltétlen egyenlőséget követelhetnek s születési joguk fölötté áll a családi jognak és a tűzhely s a gazdaság iránt való minden szolgálattól független. A végrendelet így tényleg hiábavalóvá válik, s az örökös kijelölése csak igazolhatlan vétség az egyenlőség ellen, ha a tűzhely s a gazdaság egyik nemzedékről a másikra, az ősök hagyományainak tisztelete nélkül, száll át, nem törődve a hat lényeges hagyományos szokással (19. §.), tekintet nélkül azokra az egyénekre, kiket szüleik családi életükben vagy munkájukban társul fogadtak; ha szóval, az örökösödés kérdése egy pénzösszeg felosztásává zsugorodik. Az örökösödés így többé nem egy nagy társadalmi tény, melyet a családapa s a polgár legnemesebb érzelmeinek sugallata szerint hajtanak végre; egyszerű felszámolás az, melyhez nem szükséges egyéb tudomány s egyéb igyekezet, mint a szakértőé s a becselőé.

De, miközben a tulajdonról való ez a szomorú felfogás így terjed, emez okoskodókban, kik elvüket

rendszereivel járnak, szemben a polgári törvénykönyvvvel, döntéseikben a hagyományos szellemnek olykor még kedveznek; így a bourgeois-i törvényszék ítéletei által egy nivernais-i földműves közösséget sokáig fentartott; így a semmitőszék megerősítvén a pau-i törvényszék ítéletét, a négyszáz év óta fennálló Mélouga-családot óvta meg a pusztulástól, mely később, sajnos, mégis bekövetkezett. Így járt igen sok más régi parasztcsalád is, melynek jóléte még a nagy XIII. században kezdődött.

a végletekig viszik, bizonyos igények támadnak. Ha — mondják — helyén való az örököszt, az apa akaratára ellenére, ama kötelességek alól fölmenteni, melyeket az a család, a műhely, a tartomány s az állam iránt teljesített; ha minden oda zsugorodik össze, hogy az összes örökösöknek az egyéni élvezet egyenlő adagja jusson: nem tudni, miért illesse ez az előny csupán az elhunyt gyermekeit? Az ősök által gyűjtött gazdagságnak minden társadalmi kötelezettség nélkül való élvezésére a képesség egyetemes; az örökség tehát, a mikor az élvezet jogát a megfelelő kötelességek kirovása nélkül adja meg, józanul nem szorítkozhatik sem a családi körre, sem az atyafiságra. Így támad a kényszerosztály uralma alatt mindenfelé a communismus,¹ melynek a végrendelet uralma alatt, szemben a tűzhelylyel s gazdasággal járó kötelezettséggel, semmi létalapja nincs.

Valamíg ez a tan az elmék felett uralkodni fog, a mai gyakorlat nem lesz megjavítható. Az elhalók nagy része, miként ma, a törvényhozók szándékának végrehajtását továbbra is rá fogja bízni a köztisztviselőkre. Sőt, a végrendelet által a legrosszabb gyakorlat ellen visszahatást fejteni ki a legértelmesebb kisebbség is óvakodni fog, nehogy örökösseikre rom-

¹ A munkának élő és szabad társadalmakban ellenben a foglalkozást s az ügyfeleket örökbehagyó szokások önkényt fejlődnek ki a családapák akarata következtében. Az arra való képesség, hogy a tűzhely mellett s a műhelyben a családapa által teljesített kötelességeket továbbra is teljesíteni bírja, csak abban van meg, ki abba hosszas gyakorlat által beletanult; természetes tehát, hogy mikor az örökséget a vele járó kötelességekkel együtt adja át utódjának, a családapa örökösül azt a gyermeket választja, kit maga tanított be az által, hogy munkájában társul fogadta.

lásukat okozó pört hagyjanak. (D.) Ám ez a tartózkodás nem ered önkényt az erkölcsökből, miként ellenem vetik; az ország nagy részében csak a kegyetlen kényszer s az érdekelt köztisztviselők beavatkozása parancsolja.

Másként volna, ha a végrendelkezési szabadságot helyre állítanák. Biztosítva lévén arról, hogy végső akaratok törvényerejű, az apák lassankint visszaszoknának ahhoz, hogy gyermekeik boldogságát végrendeletük által biztosítsák. Újra megújulnának azok a bámulatos szokások, melyek egykor nemzeti nagyságunkat megteremtették (70. §.) s melyek révén az elsőség ma versenytársainkat illeti. Franciaország szaporodó népével virágzó gyarmatokat alapíthatna míg az anyaország területén a gazdagság, a tehetség s az érdem egyidejű átszállása biztosítva volna. Még azok is, kik az egyenlő osztály mellett, kivételes foglalkozások kedvéért továbbra is megmaradnának, a mai, végrendelet nemléte esetére való törvény értelmében visszaszoknának a végrendelethez. Fölhasználva élettapasztalatukat s gyermekeik jellemének ismeretét, ők szabnák meg — hogy a törvénynek eleget tegyenek — a kedvező egybevetéseket, melyek szerint az osztály végbemehetne, melyet most a köztisztviselők végeznek. A végrendeletnek minden esetben megvolna az az előnye, hogy az örökösöket a pörlekedéstől, mely a kényszerosztály mellett valamennyiök romlását okozza, megóvná.

Szóval, nem igaz, hogy a végrendelkezési szabadságot erkölcsünk nem engednék. Azoknak, a kik a nem állandó családot s a felaprózott birtokot fogadták el, eleinte keveset használna, de ártani, sohasem ártana. A végrendelet nemléte esetére fennálló helyi

szokások segítségével pedig lassankint mindenütt termékeny reformokat hozna létre. A déli tartományok, melyek a tulajdonról való helyes fogalmat megőrizték, a végrendelkezési szabadságot már mostantól kezdve mély hálával fogadnák.¹ A családapák kimondhatatlan meglepődéssel találnák fel újra a hatalmat őseik hagyományának fentartására, a nélkül, hogy a törvényt titkos fogásokkal kijátszaniok kellene, s a nélkül, hogy utódaik közé az egyenetlenség magvát elhínténék.

47. §. Felelet a csábítás megtorlására vonatkozó ellenvetésekre.

Azok a törvények, melyek Franciaországban a férfinak csábítás esetén büntetlenséget biztosítanak, mindkét félgömb angolszászait megdöbbsentik. Az eltévelyedés e nemét kivált az északamerikaiak szigorúan elítélik; és sokszor hallottam tőlük azt a kijelentést, hogy a francziákból e részben az erkölcsi érzék kiveszett. Ez a harmadik reform mind a mellett kevésbé látszik sérteni a közvéleményt, mint a két előbbi. Azóta, hogy az 1791. szept. 25-diki rendelet a csábítónak büntetlenséget biztosított, törvényhozóink gondolkozása és erkölcei megtisztultak; s a kormány mai taná-

¹ Az egykori Dauphiné Drôme megyéjében a nép még erősen ragaszkodik apai tűzhelyéhez, szívesen meghagyja az elsőszülött birtokában, hogy legyen egy családi központ, melyhez mindnyájan ragaszkodhassanak. „Vercorsban és Séderon kantonban annyira szokás a legidősebbnek kedvezni, hogy az esetben, ha a szabad rendelkezés alatt meghagyott örökségrészt az apa nem reá hagyta volna, vagy nem adta volna neki át, az ifjabbak azt önkényt, mintegy kötelességből folyólag, engedik át neki“.

csosai között tudok ékesszóló egyéneket, kik büszkék lennének, ha nevük a társadalmi reform e részéhez fűződne.

Erre, valamint a két előbbire nézve Franciaország csak úgy térhet az igaz útra, ha tulajdon hagyományait s versenytársainak példáját követi. E kettős tekintélyre hivatkozva, ama két főellenvetést fogom megczáfolni, melyet nálunk a forradalmi törvények megváltoztatása ellen rendesen felhoznak. Különösen azt fogom kimutatni, hogy a két társadalmi rendszer alatt élő (8. §.) boldoguló népeknél a csábítóra háramló felelősség nem ütközik az egyenlőség s igazság semmiféle józan fogalmába.

48. §. Nyolczadik ellenvetés : a csábítás nem bűn, mert két egyenlőn szabad akarat megegyezése.

Ezt az ellenvetést, úgy a józanész, mint a tapasztalat megczáfolja. Az egyenlőség elvét a férfi és nő közötti viszonyt illetőleg, úgy a családi, mint az államéletben elítéli. A két nem közt úgy fizikai, mint szellemi s erkölcsi tekintetben nagy ellentétek vannak; s a jogok és kötelességek ezen ellentéteknek minden helyes társadalmi szervezetben meg is felelnek. Úgy az egyéni boldogság, mint a közrend mindenütt a szerint növekszik, a mint a két nemnek a természet törvénye s a boldoguló népek szokásai által kijelölt szerepét tiszteletben tartják. Ellenben mindenütt csökken, mihelyt kizárólag az egyenlőség szempontjára helyezkednek. A mai nyugtalan korban ez a felfogás sokszor nagylelkű érzésből ered. Fel akarják szabadítani a nőt az elnyomás alól, melyet az egyenlőtlenység elmaradhatatlan következményének vélnek. De ez a kevéssé józan okoskodás az újítók által kitűzött

célnak mindig ellene dolgozik. Ez állítólagos reformok világos eredménye az, hogy a nőnek haszontalan vagy káros jogokat adnak, ellenben megfosztják legbecsessebb előnyeitől. Így pl. az által, ha a mai javaslatok szerint a nőt is belevegyítik a község, a tartomány s az állam kormányzatába, ezzel szétrombolják a tűzhelyet, mely a családjának tevékenységének igazi tere s befolyásának valódi forrása. Az újitások főképp a munka terén voltak károsak. A nőt arra buzdítván, hogy a férfiúval versenyezzen s hogy bérét, a nép nagy kárára, elvitassa, a hat hagyományos szokás leglényegesebbikét rontották le (25. §.). A nőket valóságos testi-erkölcsi kínzásnak vetették alá; a gyermekek magukra maradtak; a férfiak pedig a napi munka után, a hideg, elhagyatott tűzhely mellett sem nyugalmat, sem jólétet nem találtak.

A szabad és boldoguló népeknél a tűzhelyen belüli s kívüli illetékesség okosan fel van osztva. Elvben a férfi parancsol mindenütt; tényleg azonban a nő uralkodik mindama társadalmi érdekek terén, hol izlése és önfeláldozása beavatkozásra készlik. De a mint a biblia megállapítja, ez a kellem s ez a tekintély csak a szemérmes nőben van meg; annak a társadalmi szervezetnek tehát, mely a férfi tekintélyét biztosítja, egyszersmind a nő iránti tiszteletet is parancsolnia kell; ebben egyezik meg a két nem különbsége az igazsággal. A férfiúnak a polgári életben nyújtott felsőbbiséget a csábítás dolgában reá háramló felelősség ellensúlyozza. A népek boldogulását biztosító alkotmányok szelleme értelmében a nő gyöngébb és bizóbb, hogysem a család javát a külső támadások és túlkapások ellen megvédeni bírja; épp ily szempontból nem bírja bizonyos oltalom nélkül becsületét

sem megvédeni a kicsapongók fortélyai s a szenvedély elragadtatása ellen. S mivel a nő befolyása főképp tisztaságából ered, méltányos biztosítani az elrablás vagy a furfang ellen azt, a mi legfőbb java.

E népeknél a leány becsülete épp úgy, mint a gyermek gyöngesége, a törvény gyámsága s a tisztességes emberek oltalma alá van helyezve. A közvélemény szemében, a ki ez ellen vét, nem csupán bűnt követ el, hanem becstelenséget is. Az elcsábított leányok panaszát mindig szigorúan veszik; s ha az jogosnak bizonyul, a bűnöst kérlelhetetlen szigorral sújtják. Kivált Északamerikában a hatóságok felfogása s a polgárok erkölcsi tisztesség dolgában merőben ellentéte a latin népekének; pl. nem csodálható eléggé az oly nőknek nyújtott oltalom, kik a családi tűzhelytől esetleg távol vannak, vagy kiket családjuk oltalmától valamely előre nem látott esemény megfosztott. Franciaországban az egyedül utazó nő sokszor van sértesnek kitéve; az angolszászoknál mindig számíthat a közönség oltalmára, sőt a legdurvább férfi tisztelére is.

49. §. Kilenczedik ellenvetés: a csábítás dolgában való felelősség a gazdagokat szorongatásnak és igazságtalanságnak tenné ki.

Ezen ellenvetés támogatására kivált ama visszaéléseket hozzák fel, melyeket e reform maga után vonhat. Szerintük a leányoknak csábítóik ellen való pörlésre adott jog sok tisztességes embert kitenne az igazságtalan zaklatásnak, kivált azokat, kik a leggazdagabb s legbefolyásosabb osztályokhoz tartoznak. Okosabb tehát, lehetőleg megelőzni az oly pörpatvart,

mely az állítólagos áldozatnak bizonyíték híján úgyse biztosítja a jóvátételt s mely a vádlottra mindig kínos.

Északamerika törvényhozói erre nézve épp az ellenkező tant fogadták el; mert abból az elvből indulnak ki, hogy a családi szervezet s ennek folytán a társadalmi rend is a hatodik és kilenczedik parancsolat lelkiismeretes betartásán nyugszik. Minden kínálkozó alkalmat felhasználtam, hogy tőlük ezen ellenvetés értékét megtudakoljam. A kapott feleletek rendesen a következőkben voltak összefoglalhatók:

Az ellenvetés nyilván mindazon cselekedetekre vonatkozik, melyek ma a közérdek nevében tilosak. Az kétségtelen, hogy a büntetőtörvény olykor az ártatlanok üldözésére vezet; de szükség van reá, hogy megszabja a jó és rossz közt való különbséget s hogy az erkölcsökre megelőző hatást gyakoroljon. Nos, e két szempontból a törvény beavatkozása a csábítás ellen helyénvalóbb, mint sok más bűncselekmény ellen. Ha tehát ez egy esetben az ellenvetésre hallgatnának, józanul odáig kellene menni, hogy sok oly esetben is el kellene fogadni, mikor a tízparancsolat megsértése a társadalmi rendre kevésbbé káros.

Ez az észrevétel a mások vagyona ellen intézett némely támadásra vonatkozik, mely, noha épp úgy vét a tízparancsolat ellen, mint a csábítás, mégse oly ragadós természetű.

E szempontból kevésbé észszerű a legjelentéktelenebb szerződések megszegését megtorolni, míg a csábítás büntetlen marad. Épp oly kevésbé józan egy sereg oly tett büntetése, mely természeténél fogva kevésbé ragadós. Így pl. a csődöt, mely Franciaországban a hatóság megtorlását vonja maga után, egyebütt a szokás majdnem elnézi; mégse látni,

hogy a mely társadalom ezt az elnézést gyakorolja, ott a rend teljesen megbomoljék; a felsőbb osztály attól gondosan őrizkedik, s kész a kormányzókat támogatni, ha azok a reformot szükségesnek látnák.

Francziaország csábítás dolgában egész másképp áll. Ez a métely a társadalom minden rétegében elterjedt; tehát a legveszedelmesebb jelleget öltötte s a reform nehézzé vált. A baj igen sokszor a gazdagoktól s befolyásosaktól ered. Elcsábítják a tőlük függő állásba jutott fiatal lányokat; a többit pedig megvetést érdemlő segítőtársakkal kerítettik meg. A csábítás ez áldozataiból egész légió courtisanet tartanak.¹ S miután

¹ Dumus fils, ki a courtesane-életet több művében rajzolta, erélyesen követeli ama reformot, mely a leányok becsületét s a csábítás gyümölcseit épp oly hathatósan védelmezné, mint ma az anyagi tulajdont szokás. Többi közt ezt mondja: „Ha a férfi a gyöngébb fél, akkor ismerje be s az országok kormányzását s a csaták megvívását engedje át az asszonyoknak. A mely napon a társadalom kijelenti, hogy a nő becsülete s a gyermek élete csak olyan érték, mint egy tuczat ezüst evőeszköz, vagy egy tekercs arany, a férfiak az üvegen keresztül fogják nyalni a nélkül, hogy elvenni mernék és igyekezni fognak megszerezni, nem pedig ellopni. A helyett, hogy a leányokat megbecstelenítnék, el fogják őket venni; a helyett, hogy áldozatukká tennék őket, élettársukká fogják tenni. Az erkölcsi léhaságot a törvény előzékenysége szüli. Leányaitok, nővéreitek, feleségek, szóval az asszony anyagi javai s becsülete közt hogy állíthatatok fel az ő hátrányukra ekkora különbséget! Vakoknak, gonoszoknak, vagy örülteknek kellett lennetek. Eszközeim kivihetetlenek? Jó; keressetek jobbakat; én csak az eredményt akarom; de siessetek, mert fejetek felett ég a ház. — Nem akarjátok? úgy vélitek, hogy *az így mehet?* s hogy a férfiak szempontjából, a kik föllázadnának, ha nem az ő szempontjukból ítélnének, e lehető legjobb világon minden a lehető legjobban megy? Jól van; mulassunk! éljen a szerelem! Az asszony hagy tegye, a mit tesz s ötven év múltán öcséink ... majd

játékukká váltak e nőknek, kik a rajtuk esett igazságtalanságért bosszút állnak, megrontják magukat érettük; az államban s a községben szerzett befo-lyásukkal azoknak a szeszélye szerint élnek (31. §.) A mindenfelől felzúduló bajok visszahatását a tisztességesebb asszonyok érzik meg: bámulják és irigylik a fényűzést, mely szemükbe tárul; maguk igyekeznek ruházatban és viseletben eltörölni a különbséget, mely egykor a bünt a becsülettől megkülönböztette. Ledér szokásaink közepette a józan közvélemény tudatára látszik ébredni a veszedelmeknek, melyek a dolgok illetén állapotából származnak. A népdal s a torzkép épp úgy, mint a komoly irodalom, most a nő kikapásait vádolja, miként 1830 után a férfiaknál elharapódzott cynizmust és eldurvulást.

Ily körülmények közt a törvény beavatkozása csak előnnyel járna. A csábítás, mely e bajok forrása, gyérülne. A gazdagok, kik nyíltan űzik kicsapongásaikat, leginkább ki volnának az igazságtalan üldözésnek téve; de épp ezért inkább tartózkodnának. A kik tulajdonképp rendes életet élnek, gondosabban kerül-
nék a nálunk oly számos nyilvános helyeket, hol egyes társaság kerül össze. Az erkölcsi rend, mely először a külsőségekben állna helyre, lassankint gyö-keret verne az elmékben is.

A mi a megtorlás eszközeit illeti, a versenytársainknál érvényes vagy egyik, vagy másik rendszert kellene elfogadnunk. Első esetben a csábítás oly vétek

meglátják, mi marad a családból, az erényből, az erkölcsből s a házasságból ebben a mi szép Franciaországunkban, melynek minden városában lesznek nagy utcák és terek, melyek egyikén jó lesz szobrot emelni a „haszontalan igazságoknak“. (*Théâtre complet*. Paris, 1868. I. 46.)

volna, mely fegyházzal volna büntetendő. Másik esetben kártétel, melyet a hatóság belátása szerint a csábító vagyonához mérten kellene megtérítenie. E végre a törvényhozásnak a polgári törvénykönyv 340. cikkét¹ eltörölve, a kártérítés alapját meg kellene határoznia, hogy ez által az elcsábított leányoknak az 1382. törvényczikk által biztosított jótétetményt visszaadja.²

Azzal tisztában vagyok, hogy oly országban, hol az egészségtelen irodalom által megtévesztett közvélemény a csábítót dicsóíti, az elcsábított leányt üldözi s a megcsalt férjet kineveti, az ily reform gyorsan nem mehet végbe. Azt is tudom, hogy hatóságaink az ily természetű dolgokban szükségképp reájuk ruházandó s belátásukra bízott hatalommal élve, az egyes tények elbírálásánál kezdetben másképp fognának ítélni, mint a porosz, angol vagy amerikai hatóságok.³ De ennek megfontolása csak annál inkább megerősíti egy oly reform czélszerűségét, mely a hatóság kezdeményezését nem követelné s melyet a joggyakorlat eleinte nagyon is enyhítene. Minthogy befolyásos egyének küzdenének ellene, e reform nem teremné rögtön gyümölcsseit; lassankint azonban gyökeret verne, a mint a törvény hatása a nemzet erkölcsi érzékét újra megerősitené.

¹ 340. t.-cz.: „Az apaság keresése tilos. Szöktetés esetén, ha e szöktetés ideje a fogantatásával egybe esik, a szöktetőt, az érdekelt felek megkeresésére a gyermek apjának lehet nyilvánítni“.

² 1382. t.-cz.: „Az embernek minden tette, melylyel másnak kárt okoz, kötelezi a kártevőt annak megtérítésére“.

³ Bíráink olykor mégis kártérítést ítélték meg a csábítás áldozatainak. Illetékesek véleménye szerint némely törvényszékiünk igazságszolgáltatásában már megelőzte a törvény reformját.

A szegény leányok elcsábítása a gazdagság által megrontott népek hanyatlásának mindig aggasztó tünete volt. A politikusok tehát, kik napjainkban az államot a végből nyugtalanítják, hogy a szegényeknek kevésbé hasznos jogokat szerezzenek, nagyon következtlenek, a midőn csábítás dolgában a gazdagok felelősségrevonását nem követelik. Ez a közöny a jó iránt, szemben a szenvedélyességgel, melyet az állítólagos reformok követelésében tanúsítanak, voltaképp egyik legsajnálatosabb hagyománya az abszolút királyságnak s a forradalomnak (17. §).

Utazásaim közben sokszor láttam az erkölcsi gyötrelmet, melyet a szegény anyáknak házon kívüli munkára kényszerült lányaik helyzete okoz; láttam a gyűlöletet, melyet a gazdagok által üzött csábítás kelt s attólfogva föltettem magamban, hogy e szégyenletes kihágások megtorlását szünet nélkül követelni fogom. Munkám bőven meg lenne jutalmazva, ha polgártársaim figyelmét e reform sürgős voltára felhívni bírnám.

HATODIK FEJEZET.

A NEHÉZSÉGEK S A MEGOLDÁS.

50. §. A reformot főképp a jóról s rosszról való téves felfogás késlelteti.

A zavar és ellenségeskedés állapotával szemben, mely két évszázad óta (17. §.) szüntelen rosszabbodik, sok ember megtéved az akadályok természetét illetőleg, melyek a reformot késleltetik. Egy részük a társadalom romlottságát gyógyíthatatlannak vélvén, elcsügged; mások a romlottság forrását a kormányzóknak keresve, az orvoslást újabb forradalmakban keresik. Azonban e benyomások, melyeket a mult többé-kevésbbé igazolt, a mi korunkra már éppen nem illenek. A hanyatló hajdani rendszer alatt, igaz, hogy a reformot a kormányzók bűne s az előjogosak szövetsége gátolta; de a forradalom óta Franciaországnak tizszer is módjában lett volna szabadon véghez vinnie. A reformok mindez alkalmakkor nem a romlottság, hanem a tévedések miatt dőltek dugába;¹ s hozzá a tévedés leg-

¹ „Az evangéliumtól kezdve a *Contrat social*-ig valamennyi forradalomnak, mely a társadalom egyetemes állapotát jóra vagy rosszra változtatta, nem volt egyéb oka, mint nagy igazságok nyilvánítása, vagy nagy tévedések terjesztése“. (De Bonald, *Théorie du pouvoir*.)

veszedelmesebb formáit mindig tisztességes emberek terjesztették a legjobb hiszemben.¹ 1848-ban pl. a jóérzésű emberek mindenfelől összeálltak, hogy a társadalom örökalapjait helyreállítsák; mihelyt azonban az épületet kellett volna reá emelni; legott meghasonlottak. A reform mindaddig lehetetlen lesz, míg felvilágosult osztályaink a lényeges elvekre nézve meg nem egyeznek, miként 1815 óta a boldoguló nemzetek, nevezetesen Anglia, Porosz- és Oroszország. Magától fog az jönni, mihelyt a jó s a rossz megkülönböztetése (I. fej.) az elmékben ismét helyreáll, úgy, a mint azt a történelem tanítja (12–17. §§.) s a társadalmi tekintélyek (5. §.) ma is tartják.

A jóérzésű embereknek, kik képesek lennének magukat a reformnak szentelni, a társadalmi létra minden fokán bőviben vagyunk, úgy a mezőgazdaság, mint az ipar terén. Sok gazdában él még a régi érzés; még sok millió munkásban megvannak azok az erények, melyek jóakarató irányítás mellett megkönnyítenék úgy a tűzhely visszaszerzését, mint a többi hagyományos szokást (19. §.). Szerencsétlenségre a két osztály többsége az ellentét szellemétől van áthatva s elhitei magával, hogy a kétféle érdek egymásnak ellentmond. Ez a nézet kivált a munkások körében talál hitelre; s ezekben egyre jobban nyilvánul az a törekvés, hogy ellenséges kaszttá alakuljanak, nem csupán gazdáikkal, de az egész társadalmi renddel szemben. Pedig e nézet hamisságát a hagyományos szokáshoz hű minden vállalat boldogulása bizonyítja. Így pl. az ilyenek sohasem sínylették meg a nemzetközi versenyből eredő

¹ Nincs veszedelmesebb, mint a jó rossz könyvek, vagyis az igen derék, elvakult emberek által írott könyvek. "De Maistre.

kereskedelmi válságokat. Az oly műhely, melyben a gazdát s a munkást szeretet fűzi egybe, épp úgy, mint a mely népben az osztályok egybeforrvák, minden megpróbáltatás közt szilárdan áll, még a kényszerhelyzetekben is, melyek a családok jólétét s a nemzeti boldogulást aláaknázni törekszenek. A munkások gyűlölsége által felidézett zavarok nem annyira okai, mint közetkezményei a bajnak: lassankint megszűnnének, ha a tapasztalat a józanésszel egyesülne, a végre, hogy a vezető osztályokban az igazságról való helyes felfogás, a műhelyekben pedig a hagyományos szokás újra megerősödjék.

Minél jobban tanulmányozom Franciaországot, annál inkább meggyőződöm arról, hogy legkegyetlenebb megpróbáltatásaink nem a gonoszok önzéséből erednek. A rossz legfőbb forrásai a jóérzésűek tévedése és gőgje, kik személyes hátsógondolat nélkül óhajtják a haza javát. Ennek igazságát nem véshetjük eléggé tudatunkba, mert egyike ez azoknak melyek leginkább megóvhatnak bennünket a hiú ábrándoktól s a csüggedéstől.

51. §. A reform késése hat főakadályra vezethető vissza.

A hanyatló régi rendszer s korunk forradalmi társadalom egészét az elmék megtévesztése, az érdekek összezavarása s a veszedelmes szenvedélyek fölkelése által mélyen megrendítették. A lényeges hagyományos szokások (879. §.) elhagyogatása következtében a legtöbb műhely megbomlasztották. Végre meggyöngítették ama társadalmi osztályok és foglalkozási ágak befolyását, melyek a jó uralmának helyreállításához a reform megelőző időszakában (16. §.) leginkább hozzájárultak.

Franciaország mindazonáltal nem süllyedt oly mélyre, mint ugyanazon a lejtőn más népek, sőt még korántsem érte el a rossz végső fokait. Az anyagi és szellemi rend koránt sincs oly komolyan megtámadva, mint az erkölcsi; sőt érintetlennek is lenne mondható, ha a helyzet bajait időszakonként nagy katasztrófák fel nem tárnák. Ez üdvös figyelmeztetések végre meg fogják teremni gyümölcsüket. Az a szellemi tevékenység, mely ma sokszor tisztára elvesztegetődik, előbb-utóbb amaz akadályok kutatása felé fog fordulni, melyek az állandó rend keletkezését nyolczvan éve szüntelen késleltetik. Sőt már a szellemi munkával foglalkozó osztályok között támadnak is kiváló emberek, kik szavuk és tolluk erejével készek a legjobb műhelyekben fenmaradt egészséges hagyományokat (19—25. §§.) helyreállítani. Már most is van kilátás rá, hogy annak szavát, a ki rámutat az igazságot elhomályosító hat főnehézségre, melyek folytán a jó s a rossz közt habozva állunk, meghallgatják. E részben megmaradok ama megfontolások mellett, melyekre az olvasót az előbbi fejezetekben annyiszor utaltam; azután néhány gyakorlati következtetést fogok belőlük levonni az eszközöket illetőleg, melyek segítségével a reform újabb forradalmak nélkül véghezvihető.

52. §. Első nehézség: a forradalmi szellem s a nemzeti szokások megvetése.

A forradalmi szellem, melyet a már említett (17. §.) körülmények lassankint oltottak be fajunkba, rövid idő alatt befejezte a rombolás munkáját, melyet a hanyatló régi rendszer megkezdett. Megfosztotta Franciaországot amaz erőktől, melyeket hajdan a helyi

kormányzat szervezetében, a magánélet szokásaiban, a szokáshoz való ragaszkodásban s az Isten s az emberi társadalmak által rendelt hatóságok tiszteletében jó-rossz időben készen talált.

A forradalom kevés bajt gyógyított meg, de annál többet támasztott. Az erőszak s az állandóság hiánya által a legrosszabb korszak (13. §.) szokásaihoz vezett bennünket vissza. Kétségtelen, hogy az intézmények ingadozását sok más nemzet is megsínylette; de csakis Franciaországban történik az, ott is 1789 óta, hogy az ember egy közepes életkor folyamán a szuverénitás elvét és személyzetét tízszer lássa változni. Természetes következőképp, történelmünk egyetlen szaka se idézett elő annyi zavart. Mindenik katasztrófa megszülte a maga szenvedélyeit és érdekeit, melyeknek sok ember mindent alárendel, még az igazságot is. A nemes lelkek s az egyenes észjárásúak lassankint teleszivják magukat ama tévedésekkel, melyek közepette születtek; a romlottak s a hazugok pedig a versenyző pártok ellen való gyűlölségből szüntelen a tévedést kezdeményezik. Korunk küzdelmei közt immár nem látni, mint hajdani viszálykodásaink közben, két szembezálló elvet vagy érdeket. Jelenlegi egyenetlenségeink egész sereg észrevehetetlen okból származnak; s valahányszor sokáig elhúzódnak, kibonyolíthatatlan zürzavarrá fajulnak. Az uralkodó nézetek valamennyien ellentmondanak egymásnak; rendszerint csak egy pontban egyeznek meg: egy új forradalom szükséges voltában.¹

¹ A forradalmi szellem nem csupán az alsó osztályokra szorítkozik, melyeknek a hagyományos szokás egyéb jótételményeivel együtt biztonságuk is odaveszett; a felsőbb osztályokban is egész sereg ok éleszti, kivált a nagy állások áhí-

A forradalmi szellem a magánéletben szintén nagyot fejlődött. Nem csupán a műhelyek nagy részét bomlasztotta szét, mint már kifejtettem (III. fej.). A rémuralom két intézménye (E és F) által serkentve és fentartva, a vallás, a tulajdon s a család alapjait szünetlen aláássa. A gyermekeknek az örökséghez való joga épp úgy megsemmisíti az öreg szülők iránt tartozó figyelmet, mint a vadembereknél (A); s az által, hogy a társörökösök közt számtalan pört támaszt, a rokonsági köteléket minden rétegben szétszaggatja (D).

A forradalom az által, hogy a hagyományos szokáshoz való ragaszkodást elpusztította, az ország alkotmányát végzetesen megtámadta. A polgároknak nagy érdekük, hogy a tulajdont, a családot, s a helyi kormányzatot illetőleg, a mindennapi gyakorlat révén, maguk alkossák meg ama szabályokat, melyek fajuknak, koruknak, vidéküknek legjobban megfelelnek. Különben is igen hajlandók oly intézmények tiszteletben tartására, melyek minden korszak szükségletéhez képest észrevétlen módosulnak s melyek összességében a mult idők bölcsessége megnyilatkozik.¹ A szokás e két okból a társadalmi szervezetekben biztosan megvalósítja a tekintély s a szabadság egyesi-

tozása, melyek a túlzott központosítás által elszaporodtak. Némely ember azért kívánja a forradalmat, hogy nagy állásba jusson; viszont, a kik a hatalmon vannak, azért irtóznak minden reformtól, mert állásukat féltik.

¹ „Erkölc dolgában a régi szokásokhoz való ragaszkodás nagy nyereség. Minthogy a romlott népek nagy dolgot ritkán visznek véghez, sem társadalmakat, sem városokat nem alapítottak, sem törvényt nem hoztak; ellenkezőleg a legtöbb intézményt azok hozták létre, melyeknek erkölceik egyszerűek és szigorúak voltak: az embereket a régi elvekre emlékeztetni annyí, mint őket az erényhez visszavezetni“. Montesquieu.

tését. A mi egykori jogászaink, mikor a szokásjogot formulázták, meghamisították szellemét; forradalmáraink, mikor lerombolták, a népet a rossz ellen való visszahatásra, s a reformok véghezvitelére való, egy épp oly egyszerű, mint hathatós eszköztől fosztották meg. S ha társadalmi szervezetünk részleteit közelebbről vizsgálók, úgy találók, hogy az ember- és a hazaszeretet (18. §.), az udvariasság, a szivesség s a családi tűzhely évszázados jó hagyományai, melyekhez a törvényhozóknak semmi közük, fajunk legbecsessebb intézményeit alkotják.

Forradalmaink az elméket főként a tekintélyt illetőleg tévesztették meg; e pontra nézve válik Franciaország s a boldoguló népek között az ellentét egyre élesebbé. Ama népeknél, melyeket ma az ó- és új-világ mintának vesz, minden intézmény odairányul, hogy Isten, az atya s a nő tiszteletét minél mélyebben vesse a szívekbe. E befolyások minden egyénre születésétől fogva hatnak; lassankint rávezetik, hogy tisztelje anyját, ki első tehetségeit fejti ki, tanítóját, ki a tudományban, papját, ki az erkölcsben oktatja, gazdáját, ki a műhelybeli munkát igazgatja, végre a tisztviselőt, kit vagyona, tehetsége s erénye a helyi kormányzat tisztével s kötelességeivel ruház fel. E magán- és helyi hatóságok, valamig feladatuk magaslatán állnak, erejüket alárendeltjeik engedelmisségéből s odaadásából merítik; kötelességüknek tartják tehát minden alkalommal ugyanazt a tiszteletet tanusítani az ország kormányzói iránt. Az Istennek engedelmeskedő társadalomban így fejlődik ki lépésről-lépésre az engedelmisség mindenféle hatóság iránt, az atyától a fejedelemig. Ha az ok és okozat közötti e kapcsolatot szem előtt tartjuk, akkor válik érthetővé, hogy

Franciaország Isten ellen lázadva fel, s a legjogosabb befolyásokat semmivé téve, oltotta be az elmébe a tekintély gyűlöletét, mely ma egyik legszembeszökőbb vonása, s mely semmiféle társadalmi renddel össze nem fér.

53. §. Második nehézség: a társadalmi tekintélyek összecsugorodása.

A hűbérkorszak, melynek koronája a XIII. századbeli bámulatos mezőgazdasági s ipari szervezet (14. §.) volt, magába fogadta a jólét, az állandóság, s az összhang egyéb elemeit is, melyek Európának máig felsőbbségét biztosítják. A hűbériség nevezetesen két intézményt hozott létre, melyekre minden szabad és boldoguló népnek szüksége van: kifejlesztette a földbirtok legapróbb részeiben is a társadalmi tekintélyeket (5. §.), melyek a műhelyekben a hat hagyományos szokást (16. §.) fentartották; s a helyi kormányzatot ugyane tekintélyekre bízta. Az ő befolyásuk által mindenütt megszilárdította a közbékét; s általában nem volt szükség az uralkodótól kérni fegyveres segítséget. A legtöbb szabadságot élvező s leginkább boldoguló népek máig is azok, melyek elég józanok voltak arra, hogy e szerény, de üdvös befolyást mindenütt fentartsák. Szerencsétlenségre a királyi s népies zsarnokság két évszázad óta hazánkban szüntelen csökkenteni igyekezett őket, ha mindjárt teljes megsemmisítésük nem is sikerült.

E társadalmi bomlás a Spanyolországban elfogadott végletekbe menő központosításra vezethető vissza, melyet ott a XVI-dik században II. Fülöp léptetett életbe; nálunk az utolsó Valois-k (16. §.) utánózták, XIV. Lajos s utódai súlyosbították, a rémuralom

pedig egész a nevetségességig s a képtelenségig kifejlesztette: végre a forradalmat követő kormányok enyhítettek rajta némileg, de azért megmaradtak mellette. E rendszer mindenütt két fővonásról ismerszik föl: lehetőleg megsemmisít minden természetes tekintélyt, mely a nép szeretetén s tiszteletén alapszik; s helyükbe mesterséges tekintélyeket (54. §). állít, melyek a helyi érzülettel s érdekekkel szemben szokásaikra, sőt sokszor nyelvükre nézve is idegenek. E központosított kormányzatnak legveszedelmesebb példáját Franciaország szolgáltatja. Ellenkező irányban halad ama csapással, melyet a boldoguló népeknél a tapasztalat s a józanész vágott. Megtagadja az ország fölött való erkölcsi gyámkodást azoktól a férfaktól, kik a munka üdvös befolyása alatt az erényt leginkább gyakorolják. S azt az erkölcsi gyámkodást olyanokra ruházza, kiknek a kormányzás lévén főfeladatuk, a politikai erkölcs megromlása iránt minden korban legfogékonyabbak voltak. Mi több, a forradalom nem érte be azzal, hogy a helyi kormányzatban a társadalmi tekintélyeket lerombolta: ráigérve a hajdani rendszerre, elvette tőle a végrendeleti szabadságot is; ezzel megfosztotta attól a társadalmi befolyástól, melyet a tűzhely s az ősi gazdaság épségben való átszállása biztosít.

Azok a kormányok, melyek a helyi tekintélyek lerombolásával ezt a hibát elkövették, általában azzal kecsegtették magukat, hogy majd a saját tekintélyük fog annyival megnövekedni; de a tények e reményüket sohasem igazolták. A társadalmi tekintélyek, valamig a helyi kormányzat élén ők állanak, személyes befolyásukat arra használják, hogy a népet az engedelmességben megtartsák s hogy annak szemében a

fejedelem személyét, kinek nevében folyton bizonyos kényszert kell alkalmazniok, nagyobbban tüntessék föl. Ellenben, ama mesterséges tekintélyek, melyek a túlzott összpontosítás mellett a helyi kormányzattal megbízávak, saját személyükben nem járulnak a közbéke fentartásához s csak szégyenére válnak az uralkodónak, kitől hatalmuk ered. A társadalmi tekintélyek az uralkodót olykor bírálni merik; de megpróbáltatás idején mindig védelmezik. A mesterséges tekintélyeknél ellenkezően áll a dolog: sem nem bírálhatják a kormányt, valamig erős, sem nem védelmezhetik, ha gyöngülni kezd. Ez igazságokat az 1789-iki forradalom világította meg teljesen: a királysághoz hivaték akkor csupán azon helyi tekintélyek maradtak, melyeknek az esztelen túlkapásokkal szemben autonómiájuk némi maradványát megvédeniök sikerült. Utolsó forradalmaink ama szervezet révén, melyet a helyi hatóságnak adtak, ezt még inkább megerősítették: utolsó kormányaink, mihelyt Párisban megbuktak, tényleg elvesztették hatalmukat országszerte.

Franciaországban még sok oly társadalmi tekintély létezik, mely az első fejezetben (5. §.) adott meghatározásnak megfelel. Ezek a tekintélyek műhelyeiket a tökéletesség oly fokán tartják fenn, melyet világkiállításaink (Q) megállapítottak: hazánk anyagi gazdagságának megteremtésében, vagyis az egyetlen előnyében, mely ma általános rokonszenvvvel találkozik, bármely más társadalmi osztálynál nagyobb részük van. Munkatársaik szeretetét és becsülését bírják s környezetükben a jólétet s az összhangot teremtik meg. Módjukban van tehát a közvetlen befolyásuk alatt álló helyek számára a társadalmi békét, vagyis az igazi boldogulás legnyilvánvalóbb tünetét minden eshetőség-

gel szemben biztosítani. A legjobb társadalmi gyakorlathoz mind máig ragaszkodnak, nem csupán a munkarendszert, hanem a vallást, a tulajdont, a családot s a magánélet minden alkotó elemét illetőleg is. Végre a társadalmi tekintélyek úgy Franciaországban, mint külföldön, minde különböző szempontból a nézeteknek azt az egyhangúságát tanúsítják, mely mindenütt az igazság kritérionja. Egy negyed századon át tőlük tanultam s abból merittem a bizalmat, hogy a tévedésekkel, melyek közepette ma élünk, szembeszálljak. Beszédjeiket s cselekvésüket tanulmányozva értettem meg azt is, miképp került tévútra úgy a hajdani rendszer, mint a forradalom. A tévedésben továbbá is megmaradunk, ha makacsul megtagadjuk tőlük a helyi kormányzatban azt a befolyást, melyet Angliában, Skandináviában s Németországban, a svájci kis kantonokban s a baszk tartományokban máig élveznek.

E végzetes kormányzási gyakorlat, miután a hanyatló régi rendszert s a forradalmat lejáratta, társadalmunkat jobban szétbomlasztja, mint valaha. Társadalmi tekintélyeink egyre kevésbé törekszenek megszerezni a közéletben azt a befolyást, melyet az alkotmány formailag egyetlen polgártól sem tagad meg. A verseny által serkentve, a kiváló emberek tényleg szünetlen kénytelenek javítani munkálkodási módszertükön, az emberekre s dolgokra gyakorolt mindennapi hatásuk által. A munkára alapított gazdagságot élvezve, beérve a közbecsüléssel, mely gazdaságuk vagy ipartelepük kormányzását kíséri, egyáltalán nem hajlandók ezen érdekek elhanyagolására, a fővárosban teljesítendő oly irigyelt ténykedések kedvéért, melyekre előkészülve egyáltalán nincsenek. Hiányozván az apró helyi autonomia, mely a szabad népeknél a kormány-

zók melegágya (68. §.), alkalmuk sincs magukat a szónoklatban s írásban gyakorolni, melyet ma a közvélemény az államférfiúban első kelléknek tart. Kiket különös hajlam vonzana a sajtó s a nyilvános gyűlések felé, azokat attól a mai napig uralkodott nyűg tartotta vissza. Ily viszonyok közt a társadalmi tekintélyek nem vonják magukra a közfigyelmet. Nincsenek meg bennük sem azok a szenvedélyek, melyek a politikai pártoknak tetszenek, sem az a simulékonyság, mely a kormánynak kedves. Ki vannak tehát zárva a legtöbb ténykedésből, hol befolyásuk érvényesülhetne; s ők maguk távolodnak el azoktól azon mértékben, a mint hajdani alkotmányunk tisztsegeit jövedelmező javadalmak helyettesítik. Mióta a demokratikusoknak nevezett erkölcsök (60. §.) kifejlődtek, e tekintélyek kevésbbé hajlandók, mint valaha, a népszavazattal s azoknak ádáz versenyével, szembe szállni, kik azon mohón kapnak.

Szóval, a kormányzók romlottsága s a forradalmi zavarok a társadalmi tekintélyek számát és befolyását két évszázad óta szüntelen csökkentik. Így pusztulnak azok az erők, melyek a jó társadalmi szervezetekben a rossz beözönlését gátolják s az embereket a jó útra visszavezetik. A reform, melyet 1879 óta hiába várunk, réges-régen végbement volna, ha a forradalomban gyökerező kormányok, a megelőző rendszer hagyományaival szakítva, az államban meghagyták volna e természetes tekintélyeknek azt a szerepet, melyet igen sokszor a törvényhozókra s a hivatalnokokra bízta.

54. §. Harmadik nehézség: a törvényhozók s a hivatalnokok túlságos beavatkozása.

A jogászoknak s hivatalnokoknak minden jól szervezett társadalomban fontos szerep jut. Nagy szolgálatot is tettek hazánknak, valamig természetes hatáskörükben megmaradtak. Sajnos, azt sokszor átlépték, Franciaországban inkább, mint egyebütt, eltávolodván a régi hagyománytól s a szabad, boldoguló népek jelenlegi gyakorlatától. Nagy részük volt a bajok elterjedésében; s még ma is inkább küzdenek a reform ellen, mintsem szolgálnák azt. Az itt elsorolandó visszaélések még a múltban történtek, de három főalakban különböző mértékben ma is hatnak.

Időbeli sorrend szerint első visszaélés a középkori magán- és helyi szabadságok megnyirbálása volt. Azon korbeli őseink minden természetes jog elsejének azt tekintették, a mint a szabad népek ma is azt tekintik, hogy a polgárok az egyéni, családi, egyházközségi, városi és falusi külön érdekeket, vagyis a melyek a tartomány s az állam egyetemes érdekeit nem érintik, maguk intézzék. Ez a jog, melyet a keresztény Európa nagy szervezkedési korszakában (14. §.) szabadon gyakoroltak, oly helyi szokásokat fejlesztett ki, melyek a népre sokkal nagyobb erkölcsi befolyást gyakoroltak, mint a mai írott törvények. E szokásokat tényleg maguk az egyének, a családok s a helyi autonóm hatóságok szabják meg. Minthogy maguktól módosulnak, mihelyt a szükségletek változnak, következőképp nem adnak alkalmat mindama surlódásokra, melyeket az egyéni érdekből származott törvények előidéznek, ha egy nagy birodalomban alkalmazzák őket. E szokások nemcsak a magánszabadság nyilvánvaló kifejezései, hanem a közrend csálhatatlan eszközei is.

A jogászok, daczára a nép ellenkezésének, az uralkodókra támaszkodva, elkezdtek a boldogulás nagy korszakának szokásjogát kodifikálni; munkájuk nagyobb részét a hanyatlás ama korában végezték, mely az utolsó Valois-k bukásával végződött (16. §.); a forradalom s a consulatust alatt csaknem teljesen befejezték; s igyekeznek azt a helyi önkormányzat végső maradványainak eltörlésével folytatni. Ezt a czélt végleg el is érik, ha a mezőrendőrségi törvény, melyet némelyek, sajnos, tévedésből a mezőgazdaság érdekében követelnek,¹ egész kiterjedésében életbe lép. A midőn a szokásjogot formulába szedték, a jogászok azt legfőbb tulajdonságától fosztották meg: a hajlékonyságtól; magukat tették törvényhozókká, mikor a törvényhozás jogától a polgárokat megfosztották; csorbát ütöttek a legszükségesebb polgári szabadságokon s a politikai szabadság legbecsesebb csiráit pusztították el. Megfosztva e jogcsorbitás által a jogtól, hogy családját és egyházközségét kormányozza, a polgárból mihamar kiveszett a képesség is, melyet e jog gyakorlata fejleszt ki; annál képtelenebbé vált a tartomány s az állam kormányzására. A jogtudósok műve ezt a szomorú gyümölcsöt termette; minél előbbre haladnak ők munkájukban, a polgárok annál inkább elveszítik képességüket arra, hogy a reformot szabad kezdeményezésükből vigyék véghez. Ez a képtelenség növekszik, pedig a reform szüksége egyre érezhetőbb: eredménye az, hogy a forradalmi szellem egyre jobban fejlődik.

A második visszaélés főképp az utolsó Valois-k

¹ Ez történnék akkor, ha a jogászok óhaja szerint Franciaország szerte egy kaptára szabályoznák mindazt, a mit eddig minden egyes helység a saját viszonyainak megfelelően szabályoz; így pl. a határültetvények egymás közötti távolságát.

alatti romlottság időszakából ered (15. §.). Az ural-
kodók ama törekvése szülte, hogy tekintélyüket a kellő
határon túl terjeszszék s mely őket tényleg az újkori
katasztrófák felé sodorta. Nagyra növesztette e vissza-
élést az a végzetes politika, mely a tartományi és helyi
szabadságokat lerombolta; mely az apró nemzeteket
erőszakkal vagy furfanggal kifosztotta s területüket
a nagy államokba kebelezte; s mely különösen azt a
megvalósíthatlan igényt támasztotta a királyokban, hogy
ők akarják biztosítani valamennyi alattvalójuk boldog-
ságát, még a községekben s a magánéletben is. Ez
— Franciaországban még inkább, mint egyebütt — a
hivatalnokok elszaporodásában s az adó növekedésében
nyilvánult. E vállalkozás kezdetén, oly korban, mikor
még a népek kisajtolásának művészete nem érte el
a mai tökéletességét, az utolsó Valois-k úgy oldották
meg a feladatot, hogy a közterhek eladását pénzügyi
célból szervezték. E pénzügyi rendszer kétféle számi-
táson nyugodott; egyfelől kötelezte a polgárokat, hogy
magánviszonyaikban, pl. élelmiszer eladásakor, oly ellen-
őrzést tőrjenek el, a mely az érdekelteket megrontotta,
a társadalmi rendre nézve pedig haszontalan volt; más-
felől ezen ellenőrzési jogok eladása által a kincstárnak
annál nagyobb bevételt biztosított, minél nagyobb pénz-
zavarban voltak a polgárok s minél nagyobb illetékre
voltak kötelezve az új hivatalnokok javára. Mi sem
járult jobban Franciaországban a kormányzók meg-
gyűlöltetéséhez; mert azok, nehogy a jövedelmi források
beduguljanak, kénytelenek voltak egy sereg zsarolást
elnézni, melyet a pénzügyi s igazságügyi közegek
követtek el, kik a hanyatló régi rendszernek egyik
átka voltak. A forradalom e terheket az államcsőddel
szüntette meg; s hogy az adónak ezt a nemét pótolja,

még vétkesebb eszközhöz nyult: az elkobzáshoz. A császárság egy jó pénzügyi rendszer megteremtése által az e fajta visszaéléseknek teljesen végét vetette. Szerencsétlenségre, kötelességének vélte oly ingyenes köztisztviselők kreálását, kiknek egyik feladatuk volt, hivatalos dijszabás fejében közreműködni a kényszerosztályban s a törzsökös családok tönkretételében. A császári rendszerben (K) e családokat hitbizományokra alapított új, állandó családok voltak hivatva helyettesíteni; s a miniszteri tisztviselők eljárása csak muló jelentőségű lett volna. Ám a társadalmi szervezkedés e terve nem valósult meg. A hitbizományokat forradalmaink viszontagságai eltörölték; a kényszerosztály minden családra kiterjesztődött; következőképp az előjogokat élvező hivatalnokok haszna egyre növekedett. E haszon, a százezer örökség felszámolása s a húszezer folyó pör révén (D) évről-évre nő. A három lényeges reform (35. és 46. §§.) egyikével szemben a főnehézség ebben rejlik. A gyámkodás amaz állások ügymenete fölött, melyek az általuk teremtetett kényszerrendszeren alapulnak, a kormányzókat illeti, ha nem is szigorú jog szerint, de méltányosságból. A polgárok a végrendelkezési szabadság által e teher alól nem oldozhatók fel, a nélkül, hogy e miniszteri tisztviselők jövedelme nagyon ne csökkenne: ők tehát ugyanabba az akadályba ütköznek, melyet a régi rendszer idején kellett legyőzniök azoknak, kik ez örökké megújuló visszaélést megszüntetni próbáltak.

Harmadik visszaélés a *bürokrácia* szüntelen terjedése, vagyis a kincstár által fizetett, nem felelős alkalmazottak elszaporodása. Ezen intézmény eredetét, fokozatos kifejlődését s jelenlegi vonásait máshol írtam le¹;

¹ A *Réf. Soc. de la France*-ban, III. köt.

megjelöltem a belőle származó bajokat is, az orvoslás módjával együtt. A munka rendszerét illetőleg főalkalmatlanság az, hogy a hivatalnokokat egy sereg oly illetékességgel bizzák meg, melyeket a szabad népeknél hasznosabban töltenek be maguk a polgárok, magán-érintkezésük közben. Ily természetű illetékesség pl. a segélyek, évidíjak s mindennemű közbenjárások, melyek minden egyes község földmívelésének s iparának javítását czélozzák. Ezen ügyek kezelése, ha oly közegek kezében van, kik az eredménynek hasznát nem érzik, rendesen helytelen: mindig oly akadályokra bukkannak, melyek az eredményben jobban érdekelt egyének vezetése alatt elenyésznének.

Itt azonban meg kell előznöm egy félreértést, mely a tárgynak e rövidre fogott kifejtéséből származhatik. A Franciaországra nézve szükséges reformnak egyáltalában nem az lenne eredménye, hogy a tisztviselők és hivatalnokok mai jelentőségét csökkentse. Sőt inkább megadná nekik azt a jogos befolyást, mely őket a szabad népeknél megilleti s megszabadítaná őket oly illetékességektől s oly előjogoktól, melyek reájuk ma szégyent hoznak. Így pl. végleg eltörülve jogszolgáltatásunkban a VIII. évbeli alkotmány egyik sajnálatos intézkedését,¹ megszüntetné a hivatalnokoknál az őket lealacsonyító bürokrata-jelleget;² vissza-

¹ A forradalom VIII. évében *frimaire* hó 22-én kelt rendelet 75. czikke: „A kormányközegek, a miniszterek kivételével, hivatalbeli tényeikért nem üldözhetők, csakis az államtanács határozata alapján.”

² Ez az észrevétel pl. az oly ügyes hivatalnokokra alkalmazható, kik közérdekű okiratok szerkesztésével vannak megbízva. Angliában az ily munkát szerzője neve alatt teszik közzé; Franciaországban oly miniszter neve alatt, ki el se olvasta.

adná nekik azt a tekintélyt, melyet a felelősség elve részükre Angliában a közigazgatási ranglétra minden fokán biztosít. A reform, az új hivatalnokok fontosságát s fizetését emelvén, számukat jóval leszállítaná; de a szerzett jogokat érintetlen hagyná. Azok a népek, melyek a romlottság ellen a reform által szüntelen küzdenek, kárpótolják azokat, vagy legalább fizetésük élvezetében hagyják meg, kik az új szervezetben nem találhatnak közvetlenül oly előnyökre, miket addig élveztek. Ezen alapelveket máshol fejtettem ki; s gyakran meggyőződtem róla, hogy nem kevésbé fér meg a józanésszel s a tapasztalattal, mint a közérdekkel s méltányossággal. A valóban termékeny reformok sohasem irányulnak egyetlen osztály ellen: kiegyenlítnek azok minden érdeket; egyrészt a polgárok helyzetét javítják a magánéletben, másrészt a tisztviselőket a közéletben.

55. §. Negyedik nehézség: a szónokok és írók szertelen befolyása.

Azok a kiváló tulajdonságok, melyek az irodalom, a tudomány s a többi szellemi foglalkozások terén az elsőséget biztosítják, nem férnek össze a termelő foglalkozások sikeres üzéséhez szükséges tulajdonságokkal. Az ily kiválósággal megáldott ember nem szeret a mindennapi foglalkozásokkal bajlódni, melyekkel az emberek kormányzása s az érdekek megvitatása jár. A beszéd és írás művészete, mely korunk reformjaiban oly nagy szerepet játszik, rendkívül nehezen szerezhető meg; teljesen csakis mély elmélkedés s egy hosszú élet kitarató munkája által fejleszthető ki. Ha tehát az intézmények nem segítik elő egyenesen a kétféle tehetség együttes kifejlődését, szinte össze-

férhetetlenség mutatkozik a szónoki és írói s a gyakorlati tehetség közt, mely az embert arra képesíti, hogy nagy vállalatokat vagy magát az államot kormányozza; épp oly jellembeli különbség van azok közt is, kik a reform hasznos voltára oktatnak s azok közt, kik azt sikeresen végrehajtják.

A forradalmak korában, mikor a szokás elveszti hatalmát, mikor a társadalom megszűnik magától haladni, mikor mindent vita tárgyává tesznek, még a magánélet viszonyait is, olyankor a szónokok és írók rendesen káros befolyást gyakorolnak. Nem szorítkoznak immár arra, hogy, mint a rend s boldogulás időszakaiban, a lelkekben az igazság örök fogalmait tartsák ébren; lelépnek e térről s az elméket nyugtalanító kérdésekbe merülnek; s ekkor gyakran a tévedés szolgálatába szegődnek. Minthogy a küzdelem folyik, a termelés érdekeivel, melyek körül sohasem foglalkoztak, megítélésükre nincs biztos kritériumjuk. Kételkedésre lévén kárhóztatva s mohón vágyva a sikerre, hajlandóbbak a pillanat szenvedélyeit visszahangozni, mintsem a megtévedt közvéleménnyel szembe szállni. A kik 1789 óta politikai és társadalmi válságaink idején az elméken leginkább uralkodtak, múltó sikereiket sokkal inkább a forma varázsának, mintsem a tárgyi illetékességnek köszönték. Azok a szónokok, kik nemzetgyűléseinken amaz elveket, melyekből mai szenvedéseink származnak, legragyogóbb ékesszólással védték, oly tévedésekbe mentek be, melyeket a legcsekélyebb társadalmi tekintély elkerült volna. (5. §.) Így sokszor megdöbbentő tudatlanságot tanúsítottak ama gyakorlatra nézve, melyen a műhelyek boldogulása minden időben nyugodott. (G.)

Igaz, hogy a tévedés ma már nem oly szembe-

ötlő, mint a hogy a forradalmi híres emberek beszédeiben s írásaiban nyilvánul. A közérdek szüntelen vitatása bizonyos általános ismereteket közkeletűekké tett, melyek a villongás e mostani szakának kezdetén teljességgel hiányoztak. De azért a szónokok és politikai írók képzése nálunk még koránt sincs oly termékeny, mint az igazán szabad országokban. Ott az apró helyi autonómiákat kizárólag a társadalmi tekintélyek kormányozzák s azok, kik a műhelyek kormányzásában némi kiválóságot tanusítanak. Ez utóbbiak közül maguktól támadnak az egész országban azok az emberek, kiket egyrészt példás életük, másrészt a beszédjük vagy írásaik révén szerzett tekintély czimén hívnak meg később az államügyek intézésére. Franciaországban másképp van. A helyi szabadság elfojtása, melyet a hanyatló régi rendszer kezdett meg, s a forradalom fejezett be s melyet némileg minden későbbi kormány belecsepegtetett a közerkölcsökbe, az igazi államférfiak melegágyát szétrombolta. Nálunk ezek csakis az irodalom s a szellemi élet egyéb kitünőségeiből toborzódnak, vagyis oly emberek közül, kiket a magánélet nagy munkáitól (67. §.) s a helyi kormányzattól (68. §.), vagy más szóval, a legfőbb országos érdekektől maga neveltetésük távolított el.

A keserves időszak tehát, melyet most élünk át, különös ellentétet mutat, mely egyedül is elég volna megmagyarázni a reformok terén való szüntelen kudarcainkat. Mig az oly emberek, kik az igazságot tetteikben gyakorolják, hallgatnak (53. §.), azok, a kik legtöbbet beszélnek és írnak, csak a tévedést terjesztik.

56. §. Ötödik nehézség: a nyelv megromlása s négy szóval való visszaélés.

A nyelv megromlása az erkölcsi romlással sokszor lépést tart. Ez az egybeesés korunkban megdöbbentő. Ifjú tanulóink, belemerülve a párisi élet kicsapongásaiba, az atyai felügyelet féke nélkül hagyva, mely egyetlen más európai egyetemen sem hiányzik, szívesen elfogadják azt a beszédmodot, melylyel a lealjasodott osztályok élnek, hogy gonosztetteiket elleplezzék. Némely nagyvilági hölgy ugyanily hatásnak enged: úgy hallom, a courtesane-jargont kezdi használni, miután öltözködésben utánozták őket.

De a vezető osztálybeli férfiak közül is sokan megromtják nyelvünket a választási küzdelmek hatása alatt, melyek az angol nyelvre régóta hasonló hatással vannak. Ez a rendetlenség gyorsan terjed s a reformnak máris komoly akadálya. E nehézség korunk egyik parancsoló szükségletével függ össze: a képviseleti rendszerrel, melyet ma nyugat népei elfogadnak, hogy ama bajokat, melyeket a hanyatló régi rendszer alatt a helyi szabadságok elkobzása szült, (17. §.) elkerüljék.

Az a végzetes hatás, melyet az abszolút uralkodók a jogászok segítségével gyakoroltak, szüntelen rombolta a képviselet természetes elemeit, melyeket a középkor a vidéken s a városokban teremtettt. (14. §.) Ez a romboló munka a hivatalnokok segítségével kivált két évszázad óta folytatódott, a forradalom alatt még inkább, mint a monarchia alatt. (53. §.) A jelenlegi viszonyok közt a népnek nincsenek már a hagyomány által arra hivatott képviselői, sem oly emberekkel nem rendelkezik, kiket szavazatára a közjónak szentelt élet ajánlana. Másfelől a társadalmi

gyűlölség, melyet a hagyományos szokások elhagyása (26—32. §§.) hozott létre, igen különböző érzelmű és érdekű választókat állít szembe egymással. Mig az összhang a hagyományos szokások felújítása által s a természetes rangfokozat a magánéletben (67. §.) s a helyi kormányzatban (68. §.) helyre nem áll, a képviseleti rendszerhez való visszatérés szükségképp pilanatnyi nehézséget szül. A nép arra van utalva, hogy képviselőinek érdemeit ne tetteik, hanem szavaik szerint ítélje meg: szavazatával nem a helységnek tett szolgálatokat, vagy a példás életet jutalmazza, hanem az elvek kijelentését s az ékes szónoklatokat. A társadalom e helyzetében tehát az a jelölt a legügyesebb, ki a legtöbb nézetet ki tudja elégiteni, s a legkevesebb ellenszenvet támasztja. A jelenlegi gyűlölség közepette ez a művészet abból áll, hogy a forma bája által fogadtatja el az oly kijelentéseket, melyekben a gondolat legbizonytalanabban van kifejezve.

A romlottság, a melyet jeleztem, éppen a gondolatnak a fogós nyelvvel való elburkolásában nyilvánul. Ily okból volt Chesterfield nyelve csekélyebb becsű a Voltaire nyelvénél. Szerencsétlenségre, miként az 1869-iki választások nagy városainkban bizonyítják,¹ polgártársainknak a hanyatlás ez ágában sikerül az elvesztett időt kipótolniok. Sőt kezdik versenytársaikat

¹ E választások nem csupán a gondolatnak a beszéd által való leplezését fejlesztették művészetté, hanem a cynikus nyíltság példáit is megtermették. Egyik-másik jelölt minden civilizált nép társadalmi elveit megtagadta; s ezt oly éles kifejezésekkel, minőket Franciaország még a forradalom legrosszabb napjaiban sem hallott. Ez új beszédmodorban nem ama tudatlanok hevéssége döbbsent meg legjobban, kik azt megteremtik, hanem ama felvilágosodott emberek gondatlansága, kik ellene nem küzdenek.

meg is előzni, oly módszerek által, melyeket azok, kevésbbé megbomlott társadalomban élven, szükségesekeknek sem tartottak.

A nézetekben nálunk tényleg akkora ellentmondás mutatkozik, minőről az angoloknak még fogalmuk sincs s melyet a nyelvnek semmiféle szabatos formája nem leplezhetne, még a legkevésbbé figyelmes elme előtt sem. Így pl. semmiféle, határozott szókból szerkesztett formula sem elégíthetné ki egyszerre azokat, kik Istenben hisznek s azokat, kik ezt a hitet minden lealjasodás kiinduló pontjául tekintik. De a mit meghatározott szavak semmiféle elrendezésével elérni nem lehet, könnyűvé válik bizonytalan szókkal, melyeknek az olvasók vagy hallgatók hajlandósága szerint két, feltétlenül ellenkező értelem is tulajdonítható. Ma az ily fufangra sok szó alkalmas; kivált négy van olyan, mely a tévedés mai túlradása mellett, a gondolat leplezésére különösen alkalmassá vált.¹ Az oly jelölt, ki Descartes nyelvén tett hitvallásával sok ellenkezést támasztana, nagy többséget biztosít magának, ha annak a kijelentésére szorítkozik, hogy ő a szabadság, a haladás, az egyenlőség s a demokracia hive.

Ezt a beszédmodort visszautasítják azok a népek, melyek az e szavak legjobb értelmében kifejezett javak birtokát élvezik. De kész veszedelem az oly

¹ A szavakkal való visszaélés nem ujság. Már Xenophon jelezte Athénben huszonnégy századdal ezelőtt, oly korszakban, mely romlottságra hasonlított a maihoz. A szofistákról írja: „Irataikban a szókat hajhászszák, holott a helyes gondolatok, melyek az ifjakat az erényre szoktatnák, távollétükkkel tündökölnék. . . . Pedig nem a szó oktat, hanem a helyes gondolat“. (A vadászatról, XIII. fej.)

népre, mely e javaktól meg van fosztva. Mintegy tévedésbe ringatja az elméket s a reformot bizonytalan időre halasztja. Bizonyos pártgyesüléseknek muló sikert biztosít; de a mikor a magyarázat ideje elkövetkezik, oly vádak s gyűlölségeket támaszt, melyek a társadalmi ellentétnek új tápot szolgáltatnak. Az e négy szóra vonatkozó következő fejtegetések,¹ be fogják bizonyítani, hogy e szókat jövőre csak igen tartózkodva szabad használni.

57. §. A szabadság szóval való visszaélés.

A szabad és boldoguló népek minden egyén részére, úgy a magán-, mint a közéletben, annyi szabadságot biztosítanak, a mennyit, még a saját kárával is, élvezni bír, feltéve, hogy sem a mások szabadságát meg ne támadja, sem a társadalom egyetemes érdekeit ne sértse. Az ily rendszerre helyesen alkalmazható a *szabadság* szó, és e kifejezést sokszor használtam is ily értelemben, hogy a szokáshoz alkalmazkodjam. (8. §.) De ha az ember a dolgok mélyére hatol, ha számba veszi a korlátokat, melyeket a társadalmi kötelességek tiszteletben tartása mindenki elé állít, azt találja, hogy az így meghatározott szabadság az egyéni függetlenséget mindig igen szűk határok közé szorította. Ha tehát a szabadság szót, a nélkül, hogy meghatároznák, egy új társadalmi rendszer jellemzésére használják, nem említve a szükséges korlátokat, akkor a nép szemében a korlátlan függetlenség bűbáját

¹ E négy szóhoz, melyeket azért választottam ki, hogy tárgyamnak határt szabjak, másokat is sorozhatnék, melyeket épp oly bizonytalan és veszedelmes értelemben szokás használni. Ilyenek pl. a *civilisatio*, a *modern társadalom* 14. §.), a *társulás* (20. §.), stb.

csillogtatják s épp oly hamis, mint veszedelmes eszmét terjesztenek. Az emberek többsége tényleg állandóan a rosszra hajlandó; ha mást nem bánt is, magának árt; s mihamar tönkre teszi magát, ha az erkölcsi törvény vissza nem tartja, mely annál inkább parancsol a lelkiismeretnek, minél szabadabbá válik az egyén. De a kik az erkölcsi törvény jármának lerázásával az álszabadságot keresik, azokat a hanyatlás mihamar utóléri. A boldogulást csak úgy lehet fentartani, ha az ember e járómban megmarad. Voltaképp a leg-tökéletesebb szabadság nem egyéb, mint az *erkölcsi kényszer* uralma.

Analóg felfogás érvényesül a családra s ama társadalmi csoportokra, melyek az egyén s az állam között állanak. A társadalom e különféle alosztályai által a szabadság szűk határok közé szorul, melyek azonban az intézményekben annál inkább tágulnak, minél jobban uralkodik az erkölcsök felett az erkölcsi törvény uralma. A mi az önkormányzat mennyiségét illeti, mely a legjobban szervezett társadalmakban minden ily csoportnak jut, az tapasztalati tény, mely a legszabadabb s legboldogabb népek gyakorlatában nyilvánul s mely mindenütt azt bizonyítja, hogy a szabadság a korláttal együtt jár.

Tehát mélységesen téved az, ki a szabadságot minden jó forrásának, minden egyébnél, még az erkölcsi törvéynél is, feljebbvaló elvnek tekinti. Ezzel voltaképp az érdekek harczát s az eszmék zűrzavarát idézik fel a népben. A kevésbé felvilágosodott rétegek megrontása által az általános hanyatlást indítják meg, a mikor azt hitetik el velök, hogy lelkiismeretfurdalás nélkül átengedhetik magukat minden oly ösztönnek, melyet a törvény forma szerint nem büntet.

Némely párisi gyülekezetben szomorú példáit látni e tévedésnek, mióta a törvény a sajtó- és szólásszabadságot helyreállította (I).

Sokszor mondták, hogy az ily oktan nyilatkozatoknak s a szabadság túlzása által támasztott rendbontásoknak szükséges correctivuma s csálhatatlan orvossága a kormányzók tekintélyében van meg. Ezen elmélet szerint a társadalmak kormányzatában két elv állana egymással szemben: a szabadság elve, mely a népnek olykor igen kívánatos örömekeket szerezne; s a tekintély elve, mely a közboldogulás igazi alapja volna; a tekintély a jó forrása, de egyszersmind az ellenkező elvvel való visszaélésből eredő rossz orvossága is lenne. Csakhogy ez a fajta tévedés még veszedelmesebb annál, mely minden jó forrásának a szabadságot tekinti: különben is megczáfolja történelmünk három utolsó korszaka. (15—17. §§.)

Szorosan véve, a tekintélybe vetett e bizalom némely teljesen lealjasodott faj reformja által igazolható. A vademberek, kikből ma már az erkölcsi törvény legelemibb fogalmai is kivesztek, nem emelkedhetnek ki lealjasultságukból, hacsak a misszionáriusok abszolút uralmának alá nem vetik magukat, kik a tizparancsolatot hozzák számukra. Az egyenlitő környékén egy század óta nevezetes példáit lehetett látni a tekintély elve által végbevitt ily megújhdásoknak. De a nyugat-európaiaknál a hivatásukra méltó papok által tolmácsolt kereszténység befolyása alatt semmi hasonló nem történt. A jót itt főleg a családfők, a magántestületek s a helyi hatóságok terjesztették; a rossz pedig gyakrabban származott az uralkodók tekintélyéből, (15. §.) semmint a népek szabadságából. Ha a nemzet 1789 óta nem vitte végbe a reformot, noha azóta több

izben lett ura önmagának, onnan van, mivel az új kormányzók megtartották a hajdani hanyatló rendszer korhadt intézményeit, a helyett, hogy visszatértek volna a társadalmi tekintélyek által a műhelyekben fentartott egészséges hagyományhoz.

Így hát sem a szabadság, de a tekintély még kevésbbé tekinthető a keresztény népek boldogulásának igazi forrása gyanánt. Nem két alapvető elv ez, hanem a társadalmi gépezetnek két egyenlően szükséges eleme. Az erő, mely e gépezetet jótékony működésre indítja: az erkölcsi törvény. Ám a XIV. század óta kevés uralkodó segítette elő a jó erkölcsök megmaradását, holott számtalan család folyton példás erkölcsösséget tanusított, még a legteljesebb romlottság idejében is. Az erkölcsi törvény igazi fentartója az egyház által támogatott keresztény család. A gondviselés különös kegyelme által ott tartja fenn magát az önfeláldozás szelleme akkor is, mikor a többi társadalmi csoportokból kiveszett. Az atyai tűzhely mellett újulnak meg a gyermekben szüntelen a polgári erények, azok, a melyek képessé teszik az engedelmességre vagy a parancsolásra, más szóval, a melyek megtermékenyítik úgy a szabadságot, mint a tekintélyt. A legeslegjobb társadalmi szervezet mindig az volt, melyben a tűzhely legtöbb szabadságot élvezvén, a kívülről jövő romlottságnak hathatósan ellentáll; hol az apának, ki ura cselekedeteinek, de Istennek engedelmeskedik, megvan a hatalma, hogy gyermekeit az erényre szorítsa.

A consularatus s az első császárság megalapítója, gyermekkorra benyomásai révén (K) áthatva ez elvektől, először megkísérelte azokat tenni uralkodókká a rémuralom által teremtettt rendszerrel szemben. (E.) Eleinte egy véleményen volt Portalis-val s a többi oly jog-

tudóssal, kik a törzsökös családos rendszert követő falvainkból kerültek ki. (46. §.) Szerencsétlenségre engedett a hamis felfogásnak, melyet ama jogászoktól merített, kik városban, vagy oly vidéken nevedtek, hol a családok nem állandók. (46. §.) Ama rendszerben állapodott meg, mely kétszeres kényszeren (K) alapul, t. i. az elsőszülöttségen, mely az apa tekintélyét semmisíti meg az örökösrel szemben; s a kényszerosztályon, mely a lázadás szellemét minden gyermekre kiterjeszti s mely a tűzhely s a műhely átszállását a köztisztviselők nyomasztó hatalmaskodásának veti alá. Ez volt eredete korunk igen sok bajának. Azóta vesznek ki fajunkból rohamosan azok az érzelmek, melyeknek a népek boldogulásukat köszönik, mert a szívekben egyszerre termékenyítik meg a tekintélyt s a szabadságot.

58. §. A haladás szóval való visszaélés.

Első tekintetre, úgy látszik, van némi ok arra, hogy a *haladás* szó általános és feltétlen értelemben használódjék: mikor az anyagi javulást akarják vele megjelölni, mely a munka terén bizonyos mértékben megszokottatlan időszakokban halmozódik fel, miket nem szakít meg hirtelen valamely nagy társadalmi felforgatás. A fölfedezések, melyek termékeket hoznak létre, s melyek a termelésre szükséges munkát az által csökkentik, hogy az embert úrrá teszik a természet erői felett s általában minden e fajta tökéletesedés, minőt nap-nap után látunk: tényleg a jó felé való állandó törekvésnek nyilvánvaló tünetei.

E tökéletesítéseket nem fogják többé elhagyni, mihelyt előnyüket belátták; s ha elszigetelten vizsgálja őket az ember, a haladás állítólagos törvényét

igazolni látszanak. Másként áll azonban, mihelyt ezenkívül a társadalmak erkölcsi állapotát is számba veszi az ember. Ugyanazok az ösztönök, melyek az anyagi világ törvényeinek tiszteletben tartására késztetnek, a legtöbb embert arra indítják, hogy az erkölcsi világ törvényeit megszegjék. A munkabeli fáradság csökkentése, az élvezetek növelése s a testi jóléttel összefüggő egyéb előny az erkölcsi erőt, mely az erény uralmát biztosítja, többnyire gyöngíti. Ezek a változások, melyeket a művelt népek életében a dolgok természetes fejlődése hoz magával, ama változásokra emlékeztetnek, miket a történelem jegyzett fel némely népről, a mely a zord északról a termékeny, enyhe éghajlatú délre került. A férfias erényeket, melyeket bennük a nélkülözés s a természettel való szünetlen küzdelem táplált, mihamar a romlottság s elpuhultság, a bőség s henyélés szülöttei, váltották fel. Azok a javítások, melyek nyugat minden vidékén és városában láthatók, korántsem terjednek lakóik elméjéig vagy szívéig; sőt az előnyöket a növekvő nyomor sokszor ellensúlyozza. Még az *anyagi haladás* kifejezés is csak igen tökéletlenül fejezné ki azt az ellentétekkel teljes mozgalmat, melynek tanui vagyunk: maga a *haladás* szó pedig, melyet naponta hallunk, egyedül, határozottan téves és veszedelmes fogalmat nyújt.

Azok elméjében, kik a haladást szüntelen emlegetik, ez a szó a dolgok képzelt rendjére czéloz, mely a valósággal semminemű összefüggésben nincs. Titkos erőre, vak végzetre vonatkozik az, mely a nemzeteket épp úgy növesztené, mint a hogy a vérkeringés az emberi testet élteti. A javulás ezen erőnél fogva szakadatlan lenne; s a népek abból hasznót húznának, a nélkül, hogy ama kemény áldozatokra lennének köte-

lezve, melyeket a munka s az erény gyakorlata megkiván. A jó e fatalizmusa nem kevésbé veszedelmes, mint az oly végzetben való hit, mely jót, rosszat közönyösen rendel. E felfogás hamisságát egyébiránt bizonyítja ama népek jelenlegi állapota, melyek, miután első sorban tündököltek, az erkölcsi renddel együtt egymásután vesztették el összes kiváló képességeiket. Ez a tévedés még akkor is, ha azok, kik a haladás szóval visszaélnék, nem gondolnak reá, magától támad a kevésbé felvilágosodott népréteg elméjében, ha e szót szüntelen ismételni hallja. Csábító ez a szó. Azoknak, kik a rosszat cselekszik, a nélkül, hogy a jobb érzés teljesen kiveszett volna belőlük, jól esik elhithetni magukkal, hogy a míg szenvedélyeiket követik, fajuk sorsát nem veszélyeztetik.

A haladás hazug dogmájának van egy pendantja: az, mely a boldogulás rövid időszaka után a nemzetnek végzetes és gyógyíthatatlan hanyatlását hirdeti. A tévedés e másik alakja nálunk igen el van terjedve és sok gondolkozó embert elcsüggeszt. De a nemzetek végzetes hanyatlásáról szóló hamis tan rendesen a gondolat mélyében elrejtve marad: mert az e szomorú tantól áthatott államférfiak érdeke nem az, hogy környezetükben terjeszszék. Úgy vélem, e műben elég volt ama czáfolat lényegének összefoglalására szorítkoznom (10. §.), melyet a *Réforme Sociale de la France*-ban kifejtettem.

59. §. Az egyenlőség szóval való visszaélés.

Az *egyenlőség* szó, a józanész s a tapasztalat követelte megszorítással, helyesen fejezi ki ama nagy elvek egyikét, melyeknek az emberi társadalmakat mozgatniok kellene: de ez a szó, feltétlen értelemben

véve, a két megelőzőnél nem igazabb. Ha valamely jó társadalmi szervezet vizsgálata közben az annak minden részletében uralkodó vonást egyetlen szóval kellene kifejezni, az ritkábban lenne az egyenlőség, mint annak megfordítottja. Egyfelől az egyenlőség van meg benne, másfelől az egyenlőtlenség s a társadalmi rangfokozat, miként a szabadság s a kényszer, vagy a haladás és a hanyatlás. Ezek korántsem feltétlen elvek: minden társadalomban meglevő lényeges tények ezek. Az egyenlőség s a rangfokozat a hely, idő s faj szerint igen különböző alakot öltött. Ez a változatosság Európa különféle népei közt ma is nagy mértékben megvan. Mindazonáltal e kétféle tény a boldoguló nemzetek társadalmi szervezetében nagy helyet foglal el s egyenlőn hozzájárul a jóléthez, az állandósághoz s az összhanghoz, ha a szokás gyakorlata s a tizparancsolat termékenyíti meg őket.

A természetben az egyenlőtlenség mindenütt megvan. Némileg jellemzi a fizikai élet elemeit. Nyilvánvalóvá válik a társadalmi egység három tényezőjében: az apában, az anyában s a gyermekben. De nyilvánul a szapora családokban is, az egyazon szülőktől származó gyermekek tehetségeinek végtelen különbözőségében. A lakható földterületek végtelen változatosságukkal különben is mélyreható módosítást visznek végbe az ember testi szervezetében s lassankint a fajok közt jelentékeny különbségeket hoznak létre. Demásfelől minde fajoknál a férfiben, a nőben s a gyermekben ugyanaz a természetes tehetség van meg az erkölcsi törvény megértésére és gyakorlására, mely épp oly változatlan és egyszerű, a mily változók és bonyolultak a fizikai törvények. Ez a közös képesség az emberi nemben az egyenlőség egyik leghasznosabb nyilvánulása.

A társadalmi életben az ember az állattól igazában csak abban különbözik s csak az által éri el a boldogulást, ha az erkölcsi törvényt gondosan betartja. A boldoguló népeknél ebben a szükséges erkölcsi műveltségben lehetőleg minden ember részesül; a testi és szellemi egyenlőtlenségek eredményét nem szünteti az meg; de legalább enyhíti. Különben ugyane népeknél az erkölcsi törvény megegyezik a vallásos törvénnyel és a polgári törvénnyel, hogy minden ember egyenlőségét hirdesse Isten s a törvény előtt és adózás dolgában.

De a boldoguló népek a mellett szilárdan fentartják az egyenlőtlenséget minden oly esetben, mikor az az erkölcsi rendet, a lelkiismeret jogos törekvéseit s a társadalom többi egyetemes érdekét oltalmazza. A szükséges egyenlőtlenségek közé sorolják első sorban: a magánéletben a pap s a családapa befolyását, az ifjúság oktatásával megbízott tanító felsőségét s a műhelyek fejeinek főnhatóságát; a közéletben pedig a gazdagságra, tehetségre s az erényre alapított erős rangfokozatot. Az esküdtszék hatáskörének kiterjesztése mindenféle pörre az az intézmény, mely legalkalmasabb a népet a társadalmi osztályozás szükségéről meggyőzni. Az a nivelláló, ki politikai téren a teljes egyenlőséget hirdeti, igen nyugtalankodnék, ha valamennyi polgár különbség nélkül meghivatnék oly jogi ügyben dönten, melytől vagyona, élete s becsülete függ.

Látva, nálunk hány ember vall az egyetemes gyakorlattal ellentétes tant, eleinte azt hittem, hogy Franciaország e részben a többi nemzettől valamely sajátos hajlandóság által különbözik. De hosszas vizsgálódásaim ezt a föltevést nem igazolták. Sőt megbizonyosodtam arról is, hogy polgártársaim bármely más európai nemzetnél is inkább hajlanak az

egyenlőtlenség felé, még ha azt a tapasztalat s a józan ész legkevésbé is igazolja. Az egyenlőség legbölcsebb tanai által elítélt hajlamok közt versenytársaink kivált a következőket látják nálunk meglepetve: a nemesi czimek bitorlásának általánosságát s a felgazdagodottak nevetséges elfogultságát az ily bitorlott czimek iránt; a mohó vágyakozás szünetlen kifejezését azok előtt, kik a francia vagy idegen rendjelek kiosztásában közreműködnek; az idegenkedést a szabad testületektől, melyek vetélytársainknál a szellemi munkával foglalkozók összességét egyesítik s a rendkívüli tiszteletet a zárt létszámú akadémiák iránt; azt a vérünkbe ment hajlamot, hogy a különböző társadalmi osztályok számára különfélerendű helyeket jelöljünk ki a nyilvános összejöveleteken, sőt még az Isten házában is; az udvariassági formulák végtelen sokféleségét az új levélstilusban; a köztisztviselőknek a visszaéléssel határos túlsúlyát és előjogait; végre az előjog szükségének ezt a telhetetlen érzetét, mely törvényhozóink hangzatos nyilatkozatai ellenére, a megvásárolható miniszteriumi tisztségeket s a kereskedelmi vagy foglalkozásszerű egyedárúságok számtalan változatát szüntelen felújítja.

Pedig ezen intézmények nem végső maradványai egy régi rendszernek, mely állítólagos egyenlőségünk korában kiveszőben lenne. Ellenkezőleg: aránylag új ösztönzésből erednek, melyet fajunk először a hanyatló régi rendszertől, majd a mai kor forradalmaitól nyert. Ez az állapot sok tekintetben ellenlábas a régi nemzeti hagyományainknak: nevezetes pl., hogy napról-napra látni kiveszését ama bámulatos érzésnek, mely hajdan szegényt a gazdaggal, a gazdát cselédjével összefűzte.

Az egyenlőtlenség felé való e vérünkbe ment hajlandóságot nem fogja módosítani, miként némelyek remélik, a demokratikusnak mondott rendszer (60. §.) hosszas hatása sem, mely a jelenlegi vezető osztályok helyébe a kényszer által a társadalom legalsóbb sorai-ból került új egyéneket állít. Mindenki jól tudja az emelkedni kezdők rideg bánásmódját tegnapi társaikkal szemben, a mi azoknál, kik a magas állásba beleszülettek, ritkaság. A parvenük e hibáját élénken érzik az utolsó sorban megmaradtak; s jobban hozzájárul ez, mintsem gondoljuk, amaz összhang fenntartásához, mely a szegények és a születésüktől fogva gazdagok között fennáll. Az emberi szív e természetes hajlamait így megállapítván, érthető, hogy a társadalom megújhodása nem várható oly intézményekből melyek a szabadságot azért sértik, hogy az ősök munkája, vagy természete által létrehozott egyenlőtlenségeket szétrombolják.

Így az egyenlőség állítólagos elvének szünetlen hirdetése épp oly kevésbé áll összhangban a józan-ésszel s a tapasztalattal, mint erkölcsünk jelenlegi állapotával. Az időnkint felmerülő erőlködéseket, miknek célja az, hogy intézményeinkbe ezen elv hasznos alkalmazásait bevigyék, inkább a pártoskodás szelleme s a társadalmi gyűlölködés sugalmazza, mintsem nagylelkű ellenszenv az egyedárúság, az előjog s a többi igazolhatatlan egyenlőtlenség iránt; s mikor az e fajta reformokat nem a pártszenvedély sürgeti, a tévedés, vagy az előítélet a végtelenségig késlelteti őket. A felsőbb osztályokban,¹ az elmélet s a gyakorlat

¹ Minden társadalomban létezik a közvetítő középosztály fölött és alatt két különböző osztály: az alsó osztály, melyet életviszonyai arra kényszerítenek, hogy minden igyekezetét saját érdekeire

között való ez ellenmondás a képmutatást s az ingerültséget szüli. Ez a lelkiállapot pedig természetesen a műhelyekben a hagyományos szokások feledésére vezet, megszünteti a jó viszonyt, melynek a rendes szervezet mellett a társadalom szélső osztályai között fennállania kellene. Ha a társadalmi rangfokozatot a hagyomány az erényre, a tehetségre s a gazdaságra és a teljesített szolgáltatokra alapítja, a vezető osztályoknak érdekében áll elsőségüket igazolni: igyekeznek a tőlük függők szeretetét megtartani és sikereiknek kedvezni. Ha ellenben a gyűlölség s az irigység azt folytonosan vitatja, a társadalom élén állók hajlandók minden keletkező érdemet elfojtani, mely a jövőben versenytársuk lehetne. De a nivellálók törekvéseinek maguk az erkölcsök is ellentmondanak. A fényűzés, mely társadalmunkat ma tönkre teszi, sok családra nézve mintegy az egyenlőtlenség bebizonyításának eszköze, mely a különböző viszonyok közt élők között tényleg fennáll. Megbántva az által, hogy a szegények a tiszteletnek bizonyos hagyományos jeleit tőlük megtagadják, a gazdagok szertelen költekezéssel akarják bizonyítani különb voltukat.

Ám az egyenlőségről való hamis felfogás az alsó osztályokat még egyenesebben sodorja a társadalmi gyűlölség felé. Oly becsvágyat kelt, mely csakis a kivételes tehetségekkel megáldott egyénekre nézve nyerhet kielégítést. A tehetetlenségét érző tömeg az

összpontosítsa s felső osztály, mely a közérdeknek él. E szempontból sok gazdag, ki csupán maga-magával gondol, nem ér fel az oly szegénnyel, ki a maga szükségletéről sem bír gondoskodni. De a kötelességét teljesítő gazdag nagyon is megérdemli a tiszteletet, melyet tőle a nivellálás szelleme hibásan megtagad.

egyenlőség hazug kérdésének megoldását a társadalmi felsőbbség erőszakos lerántásában, s ezzel elcsüggesztésében keresi. A többség kormánya alatt, melyet máris túlhajtottak a tapasztalat s a józanság által vont határon, a feltétlen egyenlőség tana mihamar előidézne egy oly hanyatlást, minőt az ó-kor népei a rabszolgaság korában sem értek meg. Lassankint oly társadalmat hozna létre, melyben az előre nem látó s lealjasodott tömegek szeszélyeinek alávetett kiváló emberek, nem tartanák érdemesnek magukat a munka, tehetség és erény kívánta megerőltetésnek alávetni.

60. §. A demokrácia szóval való visszaélés.

A *demokrácia* szó Európában csak napjainkban lett használatos. Rendesen a dolgok új rendjét fejezi ki, mely az uralkodás gyakorlatát az alsó osztályokra ruházván, a nemzetek boldogulását fejlesztené ki. Ezt az újítást nem igazolja sem a tapasztalat, sem a józan ész s az elmék meghomályosításával máris súlyos nehézségeket okoz. Miként a három előbbi szót, a demokráciát is igen különböző értelemben veszik azok, a kik vele élnek: ebből két főalkalmatlanság ered, mely a reformot késlelteti.

E szó első sorban azoknak tetszik, kik az egyenlőségben feltétlen elvet (59. §.) látnak s kik azt szeretnék, hogy ez elvet kormányrendszer szentesítse. Hamis tanuk értelmében a társadalom kormányzására minden embernek egyenlő joga van. Tehát számbeli többségüknel fogva a legkevésbé ajánlatos egyéneknek kellene a kiváló emberek felett, kik mindenütt kisebbségben vannak, uralkodniok. A társadalmi állások nivellálódása akkor az adó kivetése és felhasználása útján következne be. A tehetetlenség s a bűn nem

csupán azt a segítséget forditná hasznára, melyet minden keresztény társadalom megad, hanem épp úgy élvezné mindama társadalmi előnyöket is, melyeket a tehetség s az erény hozott létre. Az ily felfogás nem csak agyrérm, hanem igazságtalan is. Annak legelső alkalmazása mindenütt az emberek javának kívándorlását vonná maga után; mintegy lefejezné a nemzetet s a legmélyebb fokra süllyesztené. Fontos tehát, hogy Európában egy bizonytalan és haszontalan szó használata által ily veszedelmes tévedéseket terjeszteni megszűnjenek.

Másfelől a demokrácia szó egy sereg jóérzésű embert téveszt meg, kik a nemzetet jövőre meg akarnák óvni ama bajoktól, melyeket a hanyatló régi királyság zúditott rá. Azt akarják, hogy a gyümölcsöző munkának élő osztályok a kormányzókkal s a vezető osztályokkal szemben azt az ellenőrzést gyakorolják, mely tőlük ama szomorú korban meg volt tagadva. E szempontból kívánják a demokratikusnak mondott kormányokat, melyek a mai irodalom ismételt kijelentése szerint a hajdani Görögország dicsőségét s az Egyesült-Államok mai boldogulását okozták. Ezt az óhajtást az emberekben két kiváló ember keltette: a XVIII. században Montesquieu; az 1830-iki kormány idejében Tocqueville. De könnyű kimutatni, hogy az korántsem egyezik meg az e nagy írók munkáiban kifejtett tényekkel.

A Montesquieu által a demokrácia meghatározásának¹ támogatására felhozott vonások mind a haj-

¹ „Ha köztársaságban a szuverén hatalmat a nép a maga egészében gyakorolja, az demokrácia. Mikor a szuverén hatalom a nép egy részének kezében van, az arisztokrácia“. (*De l'Esprit des Loix*. II. könyv, II. fejt.)

dani Görögországból vannak véve; de azt semmi sem jelzi, hogy ő ezt a rendszert egy nagy európai államban alkalmazhatónak vélte volna. Ezt az óvatosságot igazolják a régi íróknak a görögök társadalmi állapotát illető leírásai s amaz összefoglalások, melyeket maga Montesquieu csinált belőlük.

A régi Görögországot, története minden szakában, a városi élet feltétlen uralkodó volta jellemezte. Ez a vonás minden helyi önkormányzatban megvolt, akár függésben állott más autonómiától, akár uralkodott rajta, akár szövetség köteléke csatolta a többihez. Ama görög vidékek, melyek a történelemben híresekké váltak, apró területekből állottak, jobban mondva mintegy nagy határ volt az, melyet a középpontban elhelyezett, vagy a tengerpartot érintő város felé vezető utak szelделtek. Minden egyes terület vezető osztálya egészen a városban lakott. Azokból a termékekből élt, miket a határban termesztettek, vagy a középosztály által lakott házak béréből.¹ Négy főfoglalkozása volt: az állami közhivatalok s köztisztviségek ingyenes² ellátása; a hadi szolgálat vízen és szárazon; a fenevad vadászása³ a terület azon részén, mely nem lévén határos a várossal, nagyjából rengetegnek vagy parlagnak volt hagyva; végre a tudomány irodalom s művészet mívelése. A középosztály, mely az előbbenihez hasonlóan, szinte a városban lakot, a tengeri vállalatoknak, a helyi kereskedelemnek, a

¹ Xenophon, *Sokratesre való visszaemlékezések*, III. könyv, XI. feje.

² A görög írók sokszor jelzik a súlyos terheket, melyeket a vezető osztályra az államszolgálat ró. Lásd erre nézve *Dion Chrysostom életét*; vagy Xenophontól: *A gazdagságról*, II. feje.

³ Lásd: Xenophon, *Vadászatról*.

kézműiparnak, a vezetőosztály falusi jószágai igazgatásának, vagy a városi élethez szükséges mesterségeknek élt. Ezen osztály tagjait általában kevésre becsülték. Spárta törvénye megtagadta tőlük a polgárjogot; Athénben másképp volt: ott a kereskedelmet a meggazdagodás szokott útjának tekintették; a vagyon pedig Solon törvényei szerint a társadalmi osztályozás alapjául szolgált. A gyakorlatban az erkölcsök mindazonáltal ellentétben álltak a törvénnyel: a kézi mesterséggel foglalkozókat elvben illető tiszteletet tényleg nem adták meg ama kevésbé érzékeny lelkiismeretű embereknek, kik azokat üzték. Az ellentét, mely e tekintben a közvélemény s a bölcseszlet között fennállott, sokszor megvillan e kor íróinál, sőt olykor ugyanazon író munkáiban is.¹ Végre az alsó néposztály, mely a nép nagy részét² foglalta magába, s a kényszerült szolgaság által volt a két előbbihez fűzve, a házak belső cselédségét s a mezei ipari és hajós munkásnépet szolgáltatta. Ezen osztály egyénei kizárólag uruk személyéhez tartoztak s a társadalomban semmiféle rangjuk sem volt.

Ily rendszer mellett maga a város volt az állam. A nemzet a szellemi munkával foglalkozókból állott, többé-kevésbé kiegészítve az iparágak fejei által. Könnyen érthető tehát, hogy a jó korszakokban e nemzet a köztéren összegyűlve józanul választotta meg a szemelőtt élő kitűnőségek közül az állam kormányzására,

¹ Így Xenophon majd ajánlja a termelő foglalkozásokat; majd helyesli, hogy a kormány nem veszi sokba.

² Spárta virágzása idején a 476,000-nyi népességből a 36,000 főnyi 9000 szabad család kezelte a hatalmat; 12,000 más szabad egyén a vidéken 30,000 telken élt szétszórva: a többi 320,000 szolgai munkát végzett. (Plutarchos, *Lykurgos élete*.)

az igazságszolgáltatásra, a közbéke megóvására s a hadseregek vezetésére alkalmas embereket.

De ha a nemzet szót mai értelmében vesszük, a régi görögök kormánya, Montesquieu meghatározása szerint is, tényleg sokkal kizárólagosabb arisztokráciából állt, mint mindazok, melyek Európában századok óta léteztek. A forradalom által 1789-ben rögtönzött törvényhozók tehát nagy félreértést követtek el, mikor eszményüket irodalmi emlékeik közt keresve, a szabadság és egyenlőség ősalakját a régi görögöknél vélték feltalálni. Mintájukat huszonkét századdal hátrább keresvén, a helyett, hogy korunk legjobb alkotmányait utánózták volna, kitűzött céljuktól végképp eltávolodtak. Maga az a választó rendszer, melynek alapján az 1789. i. rendi országgyűlés egybegyűlt, noha a romlottság öt százada megrontotta (15—17. §§.), mégis inkább megegyezett egy jó kormányzat gyakorlatával, mint a régi Görögországiéi. Másfelől az által, hogy egy nagy birodalom számos városában és nagy kiterjedésű vidékein szétszórtan élő minden egyénnek táj jogot biztosított az államügyek intézésében,¹ forradalmi törvényhozóink példátlan rendszert teremtettek meg, melyet maga Görögország is, mint a társadalmi renddel össze nem férőt, visszautasított volna.

Sok felvilágosodott ember véleménye szerint, az a társadalmi rend, melynek Európa máig nagyságát köszöni, elvében fog tönkre menni az erkölcsi rom-

¹ Montesquieu, a régi görögök boldogulását biztosító intézmények felől szólva, határozottan kijelenti, hogy azok csakis egyetlen városból álló, apró államnak valók voltak. „Nem lehetségesek máshol, mint apró államban (minők a görög városok voltak), hol egyetemes nevelés nyújtható s egy egész nép úgy nevelhető, mintha egyetlen család lenne. (*De l'Esprit des Loix.*)

lottság s az intézmények elmaradottsága folytán. Ellenben az Egyesült-Államok elsőbbsége egyre nyilvánvalóbbá fogna válni. E nép sikerei a régi európai rangfokozat eltörlésének s annak tudható be, hogy az uralkodó hatalomnak minden egyes polgár részese; más szóval, a legelső oly demokrácia uralomra jutásának, mely Montesquieu meghatározásának valóban megfelel. Tocqueville minden más írónál kedvezőbb helyzetben volt arra nézve, hogy e tant terjeszsze. Születésénél, rokonságánál s finom érzületénél fogva a régi európai rendhez tartozván, bizó olvasói első sorban azok lettek, kiknek felfogását ez a tan leginkább bántotta. Nem gyanusították részrehajlással, mikor azt a két tévedést hirdette, melyeken rendszere alapszik, t. i. az európai vezetőosztályok alárendeltségét s az Egyesült-Államok néposztályainak felsőbbtségét. Másfelől mint író nem volt elfogult az amerikai demokráciával szemben, sőt azt szigorúan bírálta. A tisztességes emberek, kik a multon csüggttek, vagy kik a jó és rossz (17. §.) előtt habozva álltak, lassankint bizni kezdtek jóslatában; s azóta szentül hisznek az amerikai rendszer végzetes eljövételében, melyet az egyenlőség s a demokrácia típusául állított elejbük.¹

¹ „Az egyenlőség fokozatos kifejlődése gondviselészerű tény. Megvannak benne annak jellemző vonásai: egyetemes, tartós, az embernek nincs fölötte hatalma; minden esemény s minden ember arra való volt, hogy kifejlessze. Lehetne-e okosan hinni, hogy egy ily távolságról jövő társadalmi mozgalmat egyetlen nemzedék, feltartóztathatna? Hihető, hogy a hűbériség szétrombolása s a királyok legyőzése után a demokrácia a gazdagok s a polgárok előtt meghátráljon? Most állna meg, a mikor ő maga úgy megerősödött, ellenfelei pedig úgy meggyöngültek? „(*De la Démocratie en Amérique*, I. bevezetés)“.

Azonban Tocqueville munkáinak e két kiinduló pontját nem bizonyította be; sem a belőlük levont következtetést nem igazolta. Európa boldoguló népeinél, sőt magában Franciaországban is, vannak még a nép vezetésére méltó társadalmi tekintélyek. (5. §.). Egyik részük, mely a régi typus folytatása, a kor szükséglete szerint önként módosult; más részük az új műhelyekben támadt s azokkal fejlődött ki (29 és 30. §§.). E tekintélyek a mai államokban nagy fontosságra tettek szert, melyet az 1867-iki nemzetközi jury is kiemelt. (M.) Megvan bennük mind az a jó tulajdonság, mely a reform véghezviteléhez szükséges s mely Európát nagy hivatásához visszatérítheti (33—37. §§.). Másfelől teljesen nem felel meg a tényállásnak az Egyesült-Államok alsó osztályainak oly boldogulást tulajdonítani, minőt ott Tocqueville 1832-ben észlelt. A szerző által ily értelemben felhozottakat megegyeztetjük úgy a magában munkájában idézett, mint az újabb keletű tények, melyekre rámutatni fogok. Azonkívül az Egyesült-Államok egész története ellentmond amaz állításoknak, melyeket napról-napra hallani, hogy t. i. valamennyi bajunkra az amerikai demokrácia mai gépezete volna a bűvös szer.

Az első kivándorlók partraszállásától kezdve (1607) az Egyesült-Államok alkotmányának kihirdetéséig (1787) Északamerika angol gyarmatai ugyanazon intézmények gyakorlata révén boldogultak, melyek ugyanazon korban Európában is legjobban beváltak. Minden gyarmat, teljesen függetlenül a szomszéd gyarmatoktól, autonóm tartományát alkotta az angol királyságnak; csaknem független állam volt, a tanácsadói által segített angol király szüzerénitása alatt. Ama tizenhárom gyarmat régi alkotmányában, mely függetlensége kivi-

vására szövetségre lépett s a későbbi Uniót alkotta, az eléggé változatos intézmények mellett, hat fővonás jelezhető: ezek kivált a vallásra, a családra, a helyi kormányzatra, a gyarmati önkormányzatra, a társadalmi rangfokozatra s az uralkodóra vonatkoznak.

A vallásos szabadság jobban megegyezett az erős hittel, mint bárhol egyebütt; két gyarmatban szilárd alapja az igazi türelem érzelme volt;¹ azonban sehol sem mutatkozott termékenyebbnek, mint ugyanazon korban Európa némely országaiban.² Az egyének s családok függetlensége, miként valamennyi angolszász telepítvényen, itt is a régi középkori szokásokon alapult: Amerikában is, úgy, mint egyebütt, főbiztosítékát a végrendelkezési szabadságban birta. A helyi kormányzat szabadsága úgy a családoknak, mint az egyéneknek, minden tehetségük teljes kifejtésére módot adott; ugyanazon alapokon állva, a formának épp oly változatosságát mutatta, mint a melyet Franciaországban ugyane korszakokban szétromboltak, de a mely Angliában, valamint a baszk, svájcz, német és skandináv tartományokban ma is minden jótéteményeivel együtt fennáll. Az a tartományi önkormányzat, melyet az angol királyság kebelében minden gyarmat élvezett, hasonló volt ahhoz, melyet bátorságuk s kitarításuk révén a baszk tartományok tartottak meg maguknak a spanyol királyságban. Ama hét gyarmatban, hol a királyi tekintély legérezhetőbb volt,³ európai

¹ A pensylvániai quakerek csak a pogány indiánokat nem fogadták be; Maryland katolikusai nem zártak ki senkit.

² Így pl. Franciaországban 1629—1661. (16. §.)

³ A függetlenségi háború idején a gyarmatokban a kormánynak két alakja létezett: a földesúri rendszer s a szabadságlevél-rendszer. Az első szerint a gyarmatosítandó terület a

kormányaink háromféle hatalma (69. §.) volt képviselve. A törvényhozásnak, az igazságszolgáltatásnak, a föld védelmének s a közbéke fentartásának egy vétőjoggal felruházott kormányzó volt feje. A tekintélyes polgárokból alakult tanács, melyet a gyarmat vezető osztályából a király nevezett ki, magánjellegű tanács és szenátus hatáskörét töltötte be; a kormányzónak segített, de ellenőrizte is. Végre egy képviselő kamara, melyet minden egyes helyiség szokásai szerint választottak, alkotta a tanácscsal egyetértőleg a tartományban szükséges törvényeket. A nép erkölcei szerint mindenütt helyi rangfokozatok keletkeztek, melyek még élesebb árnyalatokat mutattak, mint a melyek Európában ma is léteznek. Délen az ott lakó nagybirtokosok, kiket néger rabszolgasereg szolgált, zárkózottabb vezető osztályt alkottak, mint a régi Görögország demokráciai vagy a mai orosz nemesség. Északon majd bérlők és szabad szolgák által segített nagybirtokosok, majd kisbirtokosok telepedtek le, kik földjeiket gyermekeikkel együtt maguk művelték. Az egyenes adó terhét viselő családok mindenütt önkényt, majd nem szuverén községekké egyesültek, melyek ügyeiket maguk szabályozták, miként Franciaországot kivéve, az európai községek (68. §.) ma is teszik. A helyi szokás, mely a brit szellem bélyegét viselte, a befolyást néhány oly családra ruházta, melyekben a tehetség

szuverénítás legtöbb jogával egy nagybirtokosnak volt átadva, így Maryland lord Baltimore-nak s utódainak; Pennsylvania és Delaware Penn-nek s utódainak. A második szerint a területet az előbbi jogokkal együtt szabadságlevélben valamely testület kapta; így Massachussettet, Connecticutot s Rhode-Islandot. Mindezek erősen ragaszkodtak autonómiájukhoz; nevezetesen Rhode-Island nagyon idegenkedett az Unió elvétől.

s az erény legjobban fenmaradt. Magukat e hagyományokat Anglia végrendelet nemlétében érvényes szokásai fejlesztették ki, melyek az atyai birtoknak épségben való átszállását bizonyos magán- és közkötelességek gyakorlatahoz kötötték. Végre a társadalmi épület betetőzése a király volt: az ő nevét környező tisztelet megneemesítette a ranglépcső fokozatain általa kinevezett hatóságokat; de a kormányzó s a tanács kinevezésén kívül a királyi tekintély közvetlenül csupán a főbiróságok döntvényeinek fellebbezésekor nyilvánult.

Az Egyesült-Államok 1787-ben kiadott s 1789-ben életbe lépett alkotmányának célja az volt, hogy azt a hézagot, mely az anyaországgal való szakítás következtében a gyarmatok kormányzatában keletkezett, kitöltse. E végre két fődologról kellett gondoskodnia: meg kellett alapítania a szövetséges hatóságot, hogy a független állammá vált tizenhárom gyarmat közt a közvetlen egységet létrehozza, mely előbb a király szüzerénsége alatt közvetve volt meg; s mindenik államban oly hatóságokat kellett felállítania, melyek egyenértékűek voltak a kormányzóval, a tanácscsal s ama főtisztviselőkkel s birákkal, melyek addig a királyi tekintélyt képviselték. Az amerikai törvényhozók nem mentek túl azon, a mi az Unió megalkotására elengedhetlenül szükséges volt: a társadalmi épületet helyi önkormányzataival, társadalmi rangfokozataival, vallásos, polgári és politikai szokásaival együtt, minden államban érintetlenül meghagyták. Saját ügyeit továbbra is a köztérre gyűlt nép intézte s az kormányozta a községet; de az állam vagy az Unió kormányzásába azután sem volt több beleszólása, mint a multban. Így az új korszakban Amerika fentartotta

először is intézményeit, erkölceit, sőt még a helyi kormányzat személyzetét is; azonkívül folyton határtalan területeket foghatott művelés alá; sohasem kellett rettegnie oly szárazföldi háborúktól, minők Európát gyengítik, mint a hogy a régi Görögországot elgyöngítették; végre folyton erősíti a kivándorlók árja, melyet Európa legszaporább s legerőteljesebb fajai egyre növekvő mértékben táplálnak. Nem csoda tehát, ha e század első harmadában az Egyesült-Államok boldogulása nőttön-nőtt oly nagy emberek kormánya alatt, kik, miután hazájukat a király szüzerénsége alatt is kormányozták volt, azt fegyveres erővel szabadították fel.¹

Ám ez a boldogulás forrásában változott meg, azon mértékben, a mint a halál a függetlenség megalapítóit elragadta. Ma láthatólag veszélyezteteti az erkölcsi hanyatlás, melynek első tüneteit Tocqueville már 1832-ben jelezte, s melynek rohamos elharapódzását úgy az ő újabb tapasztalatai, mint a mai tények bizonyítják.

Ez a hanyatlás a régi hagyományhoz hű vidékeken még kevésbé érezhető; bezzeg a mindenütt keletkező nagy városokban s azok szomszédjában már rettenetes mérveket öltött. A romlottság jelei közt, melyek a dolgok régi rendjével éles ellentétben állnak, az utasok megdöbbenve észlelik: a keresztény szokások gyengülését, mely a hitetlenség, az illuminizmus, sőt a többnejűség terjedésével együtt jár; a birtok s a tűzhely állandóságának hiányát; a gyermekek bűnös függetlenségét a családfőktől s annak rendes

¹ Így Madison, ki 1836-ig élt.

következményét: a házasságok meddőségét;¹ az elválások rohamosan növekvő szaporodását; a kereskedelmi tisztesség kiveszését s a csődök szaporodását; a színes fajok elnyomását; a polgárok közvetlen szavazata által választott kormányzók megvásárolhatóságát, ugyane kormányzók tehetetlenségét sok hivatalnok botrányos kihágásainak megtorlására;² az idegekkel szemben támasztott botránykoztató követeléseket s a tengeri rablók garázdálkodását. E rendetlenségek visszahatása az ellenségeskedés kifejlődése volt a társadalom szélső rétegei, a politikai pártok s az Unió államai közt; a vagyonra, az erényre s a tehetségre alapított társadalmi tekintélyeket csaknem mindenütt lerombolták;³ az utóbbi években végre egy oly polgár-

¹ A legutóbbi adatok szerint a született amerikai családokban Franklin idejében átlag 8, 1860-ban 3 gyermek volt, ma 1—2; a modern amerikai nők a gyermek teher; teher az apának is, ki a lehetetlenségig megnövekedett igények mellett (falun 2000, városban 5000 dollár jövedelem mellett) 1—2 gyermeknél többet fölnevelni nem bír. Ezzel szemben a négerek s a bevándorlottak szaporodása feltűnő; minek következtében előbb-utóbb a társadalmi s politikai túlsúly is ezen csekélyebb fajsúlyú elemeké lesz. *Ford.*

² 1868-ban a szeszadó, az adószedők elkezelései következtében 80 millió dollár helyett 13 millió dollárra csökkent. (Walker M. a *Journal des Économistes* 1869. 131. lapján.)

³ „Míg a demokrácia természetes ösztöne a népet arra indítja, hogy a kiváló embereket a hatalomból kizárja, ezeket egy nem kevésbbé erős ösztön hajtja arra, hogy a politikai pályától eltávolodjanak, a hol oly nehéz egészen azoknak maradniok, a mik, s a maguk lealacsonyítása nélkül haladniok.“ (Tocqueville). — E tény kijelentése ugyanazon szerző véleményének, a demokráciának Európában való végzetes uralomra jutásáról, a melyről már szóltunk, ellentmond. Csakugyan nyilvánvaló, hogy a népek nem boldogulhatnak, ha csak a befolyást az erénynek s a tehetségnek nem engedik át.

háborúra vezettek, melynél elkeseredettebbet s rombolóbbat a történelem alig jegyzett fel.

A romlottság e három formája főképp három okból

Tocqueville a termelő foglalkozásokat s a társadalmi tekintélyeket nem ismerve, a régi vezető osztályokat különben is képteleneknek tartva a kormányzásra, Nyugat hanyatlását elkerülhetetlennek tartotta. Azt is hitte, hogy e hanyatlást az amerikai rendszer behozatala nem sietetheti. Az európaiak bizonyára méltán adóznak bámulattal a Tocqueville művében ékesen kifejezett igazságoknak, de nem óvakodhatnak eléggé a benyomástól, melyet annak olvasása az olvasóban kelt: mert a mely népnek reformokra van szüksége, annak első sorban jövőjében kell bíznia. — Jefferson a legbuzgóbb demokrata az amerikai Unió alapítói közt, a demokráciát csupán arra tartotta a legjobb eszköznek, hogy a természetes felsőbbiségek hatalomra jussanak. Saját hazájában ezt az eszközt alkalmazhatónak tartotta, de Franciaország sűrű népessége mellett nem, melyet hosszas ottélésből ismert. „Én a természetes arisztokráciát a természet legbecesebb adományának tekintem a társadalom oktatására, a közügyek vezetésére és intézésére . . . Legjobb kormányforma az, mely mellett a köztisztviségeket kizárólag e természetes arisztokraták végzik. Azt hiszem, legjobb orvosság, ha a szabad választás útján a polgárokra bizzák, hogy az arisztokratákat a *pseudo-arisztokraták*-tól különválasszák . . . A mi államaink népe bizvást maguknak tarthatják fenn a közügyek felett való üdvös ellenőrzést, s a szabadság oly fokát, mely az európai városok *csőcselék*-je kezén mihamar a közérdek megromlására vezetne“ (Jefferson). — Nos, a Tocqueville által 1832-ben megfigyelt tények azt bizonyítják, hogy a demokratikus rendszer egy félszázadnál rövidebb idő alatt az amerikaiakat annyira megromtotta, hogy immár képtelenek a Jefferson által kijelölt hivatás teljesítésére, ha csak nem a másodízi választás félig arisztokratikus rendszere útján. Azóta a baj súlyosodott; Jefferson, mikor az Egyesült-Államok alkotmányában a demokratikus irányzatot Washington ellenére túlozta, nem sejtette, hogy a növekvő gazdagság s a városi tömörületek kifejlődése egykor Amerikában is meg fogja szülni azokat a veszélyeket, melyeket ez irányzatban Európára nézve észrevett.

ered: a gögből, mely a tömegeket épp oly fogékonnyakká teszi az állástkeresők hizelgése s a hatalomtól való megszádlódás¹ iránt, mint a fejedelmeket; a választók megvásárolhatóságából; mely az intézményeket szegénynél-gazdagnál egyaránt meghamisítja; végre az egyenlőség túlzásaiból,² melyek épp úgy szirtjei a demokráciának, miként a kiváltságok a többi kormányoknak. Ez okok nem igen hatnak a törzssökös családokból álló falusi népre, mely egyszerűn él s Istent tiszteli;³ de ellenállhatatlan erővel hatnak a

¹ Kent, az Egyesült-Államok kancellárja, az alkotmányról írt kommentárjában ezzel igazolja azt az intézkedést, mely a bírák kinevezését a végrehajtó hatalomnak tartja fenn: „Valószínű, hogy az ily állásokra legalkalmasabb emberekben több lesz a tartózkodás s szigorúbbak lesznek elveikben, hogysen valaha össze tudnák szerezni a szavazatok többségét az oly választásra, mely az általános szavazatjogon alapszik“ (Kent's *Commentaries*).

² Az Egyesült-Államok alkotmánya korántsem mondotta ki az egyenlőség elvét; azonfelül minden állam szokásai pozitív biztosítékot követeltek a választóktól arra nézve, hogy a közrendhez ragaszkodnak. De az ezen elvvel való visszaélés az intézményekbe s az erkölcsökbe lassankint becsempésződött. Jefferson, ki a hitetlenséget s a nivellálás eszméjét Franciaországból vitte magával, ez irányban az első lökést adta meg. Washington ellentállása ellenére eltöröltette Virginia régi örökösödési szokásjogát s az egyenlő örökösödést ígtattatta törvénybe. E törvényt, mely felett mindenütt a teljes végrendelkezési szabadság s itt-ott a másodízi örökös kijelölése uralkodik, a többi állam is elfogadta. Az egyetlen Luisiana tartotta meg az Unióba léptekor a vagyon felére nézve a kényszerosztályt. A hagyományos szokás ezen egyik lényeges elemének eltörlése magyarázza részben az angol-szász faj feltűnő erkölcsi hanyatlását az Egyesült-Államokban.

³ Tocqueville kimutatta, hogy a vallásra a demokráciáknak még nagyobb szükségük van, mint más kormányformáknak.

nagy városokban összezsúfolt szegényekre, kik a gazdagság minden kicsapongásaival érintkezésben vannak. Ez az utóbbi eset Amerikában már gyakori s ott olyan zavarokat idéz elő, melyek az európai államokban aránylag ritkák. Főlemlítésre érdemes, hogy az angol-szász faj erkölcsi az amerikai demokrácia alatt hanyatlásnak indultak, míg ugyanakkor az angol birodalomban jelentékenyen megjavultak. (30., 31. §§.)

Szónokaink s íróink tehát súlyos félreértést követnek el, mikor demokrácia név alatt oly kormányrendszert ajánlanak nekünk, mely Görögországban sohasem létezett s mely Észak-Amerikát ma veszélyezteti. Ez a rendszer, ellenkezőleg, erős gyökeret vert a baszk tartományokban, a svájci kantonokban, Norvégiában s egyéb apró államokban, melyeknek egyszerű erkölceiket s egyszerű viselkedésüket Franciaország lenézné. Íróink új csalódásoknak teszik ki a nemzetet, midőn új kísérletekre buzdítják, melyek mindmáig csakis ádáz ellenségeskedést szültek. Nem is vezethetnek másra, mint zűrzavarra és összesugorodásra, mikor ezt állítják eszményül egy oly nép elé, melyet génusza s földjének (9. §.) alkotása az egyenlőtlenség felé hajt, mely mohón vágyik hírnévre és befolyásra, s mely egy oly fővárosnak van alávetve, mely a gazdagság gyűjtőmedenczéje, minden közelet középpontja s a romlottság iskolája.

61. §. Hatodik nehézség: a kormányformáknak tulajdonított túlzott fontosság.

Az emberek bajaikat régóta a sorsnak, vagy bármely egyéb oknak tulajdonítják, mely akaratuknál erősebb. A francziák sokszor esnek e fonákságba: a felelősséget a kormányra hárítják, még ha a baj

tulajdon bűneiknek egyenes következménye is. Viszont kormányaink két évszázad óta mindent elkövettek, hogy e tévedést támogassák. Az abszolút királyság, valamint a forradalmak idején hangosan hirdették magukról azt a chimaerikus véleményt, hogy a polgárok boldogságáról még a magánéletben is ők gondoskodnak. Olykor az egyesek munkája, vagy a természet bőkezősége által létrejött bőséget is a saját érdemükül tudták be; ezzel maguk szolgáltatnak ürügyet arra, hogy máskor meg őket vádolják az inségért. Ha a közhatóságok a jogtalan túlkapásoktól tartózkodnak, a polgárok is inkább fognak óvakodni az igazságtalan szemrehányástól; de bizonytalan időre kitolják a reformot azzal, ha nem fogadják el nyíltan a felelősséget, melyet róluk semmiféle kormány le nem vehet. A jóindulatú emberek kilépnek majd tétlenségükből s nem fogják a forradalmakat többé közvetve támogatni, ha egyszer arról győződnek meg, hogy boldogulásuknak nem egyetlen forrása a jobb kormányforma.

A személyes felelősségérzet minden nemzet kötelessége; de kiválólag szükséges azoknak, melyek a jót a szabadság rendszere (8. §.) mellett akarják gyakorolni. Ha nyolczvan esztendő óta minden reformtörekvésünk hajótörést szenved, onnan van, mert a társadalmi problémát a kormányformák megváltoztatásával akarjuk megoldani, a nélkül, hogy egyenetlenkedéseinkről, bűneinkről s tévedéseinkről lemondani akar-nánk. Ha korunk törekvéseit a félszázad előttiekkel egybevetjük, könnyű megállapítanunk, hogy Franciaország az igazi haladás útján egyetlen lépést sem tett előre.

Azonban polgártársaim főtörekvésükről nem egy-könnyen fognak lemondani; nem fogják erejüket a

magánélet reformjainak szentelni, ha be nem bizonyítják nekik, hogy azoknak közvetlen eredménye a közélet reformja lesz. Így hát az e műben tárgyalt különös kérdés mellett is, kénytelen vagyok kijelölni azt a benső összefüggést, mely a tűzhely s a műhely legjobb szervezete és a közhatóságoké között létezik. E végre emlékeztetnem kell először is arra a módszerre, melynek segítségével a jóakarató emberek egymást a jó társadalmi szervezetre nézve megérthetik. Az a szertelen fontosság, melyet nálunk a kormányformának tulajdonítanak, ezt az előzetes egyetértést feltétlenül megkívánja; mert a hagyomány régóta tartó elfeledéséből, a vérünkbe ment tévedésekből és előítéletekből eredő ellenségeskedés közepette sohasem leszünk hajlandók összefogni a fent jelzett hat nehézség leküzdésére. Újból megpróbáljuk majd a nemzetet, az ellentmondó felfogások alapján, ide-oda billegetve, kormányozni. Ilyképp meddő izgalomra és skolasztikus vitatkozásra fogjuk fecsérelni azt a tevékenységet, mely a zsibbadás hosszantartó időszakait egy időre követni szokta. Mindig vissza fogunk térni arra a chimaerikus vélelemre, hogy a gondolkozást s az erkölcsöt nem a szokáshoz s a tizparancsolathoz való önkénytes visszatérés (4. §.), hanem valamely új írott alkotmány¹ rendelkezései által akarjuk reformálni. Hatóságainkat majd a fejedelem, majd a nép fogja

¹ Az ember a vallásos vagy politikai társadalmat csak úgy nem alkothatja újra, mint a hogy nem ő adja a súlyt a testnek, a kiterjedést az anyagnak. Nem hogy *megalkotni* tudná az ember a társadalmat beavatkozásával, csakis meggátolhatja annak kialakulását, vagy szabatosabban szólva, csak késleltetheti az erőfeszítések sikerét, melyeket a társadalom a végre tesz, hogy természetes módon kialakuljon“. (De Bonald.)

kinevezni: de azzal nem fog gondolni senki, hogy tekintélyük súlyát a közre nézve könnyítsék; még kevésbé arra, hogy oly emberek formálódjanak, kik azt hasznosan gyakorolni tudják. S végzetesebben az írott törvénynél is, tévedéseink abban a circulus vitiosusban fognak bennünket tartani, melyben már nyolczvan éve forgunk.¹

62. §. A hat nehézség megoldása a mintanépek követése s a boldogulás időszakainak szokásaihoz való visszatérés által.

Hazánk beteges állapota s a most leírt nehézségek korántsem új tények a történelemben s az orvosság régtől fogva ismeretes. Bármely nép, ha hasonló esetben a teljes hanyatlást el akarta kerülni, csak két eszközhöz folyamodhatott: utánozta az idegenek legjobb gyakorlatát; s felújította a saját boldogulása időszakainak gyakorlatából azt, a mi a jelenkor szükségleteivel továbbra is összhangban állott.

A minták követése szüntelen gyakorlatban volt minden oly népnél, mely magát erőben és boldogulva bírta fentartani. A rómaiak² kormányzási elvnek tekintették. Még gyakrabban alkalmazták a görögök; sőt

¹ „Ha társadalmi tekintélyeinket minden egymást követő rendszer alatt sóhajtozni hallom, hogy lehetetlenség családi ügyeiket s magánéletüket (C) szükségleteikhez képest intézniök, sokszor elgondoltam: Olyanok vagyunk mi, mint a zsibbadt ember, ki lát is, hall is, de mozdulni nem bír s látja, hogy készülnek temetésére“. (De Bonald).

² Már a sabinok meghódítása idejében átvették azok nagy paizsát, a maguk addig használt kis paizsa helyett. (Montesquieu.)

Sokrates¹ oly szabatosan tanította, hogy ahhoz a maiak nem adhatnak semmit. Az utánzás útján való reformot a régi társadalmi rend idejében a legéle-
sebben látó uralkodók alatt a francia kormány is
követte. Kormányzóink még e pillanatban is szinte lázas
sietséggel alkalmazzák, hogy visszaszerezzék az első-
séget, melyet a harczy fegyverek készítése terén a
többi népeknek engedtek át.

Az utánzás a fegyverek megválasztásában a népekre
nézve mindig nyilvánvaló, parancsoló szükség volt.
Ma nem kevésbbé szükséges lenne ugyanezt az eljárást
a munka reformjára, az erkölcsök javítására s a kor-
mányzási rendszer tökéletesítésére alkalmazni. Szeren-
csétlenségre, polgártársaim a boldogulás ezen esz-
közeit igénybe venni éppen nem hajlandók.² Más népek

¹ Xenophon Athén hanyatlásának okát s a megújhodás
módját egy Sokrates és Perikles közötti párbeszédben így össze-
gezi: P. — Csodálom, hogy városunk így lehanyatlott. —
S. Én úgy vélem, hogy miként a híres athléta, ha erejében
elbizakodva, henyélésnek adja magát, ellenfeleinél alább sülyed,
úgy az athéniek is, más népeknél különbeknek tartva magukat,
elhanyagolták erejüket és elkorcsosultak. — P. — S most mi-
képpen éleszthetik fel erényüket? — S. Vissza kell térniök
őseik erkölcséhez; ha épp úgy fognak azokhoz ragaszkodni, ők
se lesznek kevésbbé vitézek. Különben utánozzák a most ural-
kodó népeket: fogadják el intézményeiket s nem lesznek alább-
valók náluknál; sőt a versenyben el is hagyhatják őket.
(*Sokrates emlékezete*, III. könyv, V. fej.)

² Tíz éve (1860.) javasoltam, hogy az államtanácsból kikerülő
ifjú hallgatókat bízzák meg Európa különböző társadalmi szer-
vezeteinek a helyszínén való tanulmányozásával s módszeres
leírásával. Ha e tanácsomat követik, ma oly előnyöket élvezünk,
miknek hiját nagyon is érezzük: az új kormányrendszer érde-
kében megindult mozgalom közepette biztosabb kalauzaink len-
nének, mint a keresők szenvedélye, vagy a kielégítettek önzése;
volna egy sereg, erős meggyőződéstől áthatott s a jó uralmára

intézményeit s erkölceit nagy részük nem is ismeri; mégis kedvüket lelik abban, hogy sokszor szertelenül feldicsérjék vagy lerántsák őket. Azt hiszik, hazafias cselekedetet visznek véghez, midőn visszakövetelik azt a felsőbbséget, (16. §.) melyet Európa hazánkban egykor elismert, ma azonban tőle megtagad. Ez állítólagos hazafiak feljogosítottaknak érzik magukat az utánzás hirdetőit leszólni, De ezzel csak a khinaiaikat utánozzák, kik gőgükben s tudatlanságukban szentül hiszik, hogy a világ többi része barbárságba van merülve.

Korunk nehézségeinek másik megoldására szintén ráutal a tapasztalat s a józanész, a forradalom után, mely erőszakkal rombolta szét a botrányos visszaélésekkel együtt a jótékony hagyományt is. E hagyományokból nyilván szükséges mindazt visszafogadni, a mi úgy a társadalmi rend örök elveivel, mint a jelenlegi kor jó szokásai által szentesített gyakorlat összességével megegyezik. Csakhogy a boldogulás e második módjának hitelét nálunk egymásután rontották meg az abszolút királyság történetírói és jogászai, a XVIII. század írói, végre a forradalmi nyilatkozatok, melyeket korunk írói ismételtetnek. E befolyások a közfelfogást megrontották; s egyik mai történetírónk állítása szerint a történelmi meggyőződéseknek alapjukban meg kellene újulniok. (10 §.) A mai francziák a régi társadalmi rend intézményeit és erkölceit mélyen megvetik. A *régi Franciaország* nekik épp oly ellenszenves, a mily drága minden angolnak a *régi Anglia* (old England).

előkészített fiatal emberünk; s nem látnók azokat, a magánéletbe visszaterelődve, eltévedni az által, hogy egy új pálya sikerét oly elvek hirdetésétől várják, melyeket a tapasztalat még kéllőleg nem igazolt.

Hamis és útszéli állításoktól félrevezetve, elhitetik magukkal, hogy a nemzet nagysága csak 1789-től kezdődik; s még azok is, kik a jelenlegi beteges állapotot legjobban sínylik, nem hiszik, hogy a multból bármi hasznosat átvenni lehetne.

Nem akarván semmit, sem őseik jó hagyományaira, sem vetélytársaik jó példájára alapítani, a francziák erőszakkal egy veszedelmes végkövetkeztetésre jutnak: azt hiszik, arra vannak hivatva, hogy újdonaúj társadalmi szervezetet alkossanak meg; erre az útra különösen a haladás szóval való visszaélés (58. §.) űzi őket. Ily felfogás sugallta 1830 óta mindama chimae-rikus rendszereket, melyek az elméket meddön izgatják. Oly korban, mikor a hasznos találmányok az anyagi rendet gyorsan átalakítják, az ember szívesen elhiszi, hogy hasonló sikerek érhetők el az erkölcsi világban s következőképp a társadalmak kormányzásában is. Pedig e részben nagyot csalódnak; mert a kétféle tünemények közt inkább különbözőség áll fenn, mintsem hasonlatosság. Miként máshol ¹ jeleztem: az anyagi tények tudománya korlátatlan; az ember mindig igyekszik belőle hasznót látni; s a hol a tudomány nincs meg, a gyakorlat sokszor megelőzi. Ellenben az erkölcsi tények tudománya rendkívül egyszerű: voltaképp a tízparancsolatra szorítkozik, úgy, a mint azt Krisztus példájával magyarázta. Épp így a kormányzás művésze is, mely Amerika példájának (8. §.) tanítása szerint egyetlen szabályban foglalható össze: a népeket rászorítani a tízparancsolatra s a hagyományos szokás tiszteletben tartására. Nos, a kereszténység tizennevecz százada után, e gyakorlat szempontjából, még a leg-

¹ A *Réf. Soc. en France*-ban.

erkölcsösebb népek is végtelen távol vannak isteni mintájuktól. A kik tehát a romlottságba sülyedtek, különös tévedésben vannak, midőn, a helyett, hogy a legboldogulóbb népeket utánoznák, oly elveket s kormányeljárásokat vélnek kitalálni, melyek állítólag különbek lennének azoknál, mikkel eme népek beérik.

E két tévedés nagyban súlyosbitja a reform útját álló hat nehézséget. (51—61. §§.) A francziák ingadozni fognak a jó és a rossz közt, valamíg a módszer¹ nem tudja vagy lenézik: megújulásuk csak akkor fog kezdődni, ha az utánzás elvéből fognak ihletet meríteni s a minták megválasztására nézve meg-egyeznek.

63. §. A minták megválasztása a népek összehasonlító megfigyelése alapján.

A követendő mintákat mindenkor a különböző népek összehasonlító megfigyelése mutatta ki. Ott találhatók, hol a nép erkölceinek s intézményeinek többet érő voltát a boldogulás (7. §.) által bizonyítja be, melyet élvez. E minták Európában egyenetlenül vannak eloszolva. Átvizsgálásuk már nagyon előrehaladott s immár hasznos anyagot szolgáltatna a reform munkájához.

1855-ben kiadtam (1877—79-ig, másodszor is) a legjobb társadalmi szervezetek módszeres leírását, melyeket Európában s Ázsia szomszédos részein barátaim segítségével magam figyeltem meg. E leírások egyenlő keretben jelennek meg, hogy összehasonlíthatók legyenek, a helyek s a fajok rendkívüli különbözése mellett is, melyekre vonatkoznak. A mű az

¹ T. i. a boldoguló társadalmak megfigyelésének módszerét.

„*Európai munkások*“, mely 1856-ban a tudományos akadémiától a Monthyon-díjat nyerte (O).

1856 óta a közgazdasági társaság, melyet 1869-ben közhasznúnak ismertek el, a tudományos akadémia kívánságára az *Európai munkások* tanulmánytervét az egész földkerekségre kiterjesztette. Két kiadványsorozatban e társaság temérdek tényt tett ismeretessé, melyek amaz erkölcsökre és intézményekre vonatkoznak, miket újítani vagy utánozni kell (P).

1864-ben, azon egyének többszöri felhívására, kiknek módjukban van az államot reformálni, e megfigyelések egészét egymás mellé állítottam. *La Réforme Sociale en France* czim alatt adtam ki egy munkát, melyben megjelöltem a Francziaországnak mai állapotában szükséges reformokat. E mű hat kiadást érven, e reform-tervezet némileg köztudomásúvá vált.

Az így elért eredményeket az egyéni kezdeményezésből eredett e munkáktól függetlenül, két nyilvános jellegű ankét tette teljessé s ruházta fel azokat bizonyos hitelességgel.

1858-ban egy, Rouher és Schneider urakból s belőlem álló bizottság volt kiküldve ama műhelyek kijelölésére, melyek Francziaországban az összes érdekeltek jólétének s összhangjának legjobb feltételeit mutatják; e végre egy-két hónapig tartó ankétet tartottunk, melynek végével egy fontos társadalmi kérdést kereken megoldhattunk. Végre 1867-ben, a kiállítási bizottságnak javaslatára, melyhez a császár is hozzájárult, ugyanoly ankét terjesztődött ki az e nagy versenyben résztvevő összes nemzetekre. A nemzetközi jury által első helyre állított műhelyek, 1867. júl. 1-én a császár kezéből vették át a legnagyobb jutalmakat, minőket addig világkiállításokon kiosztottak (Q).

A köz- és magánintézmények egész sereg pontban érintkeznek. Azonban, miként fentebb rámutattam (61. §.), Franciaországban a kormányzás kérdése a munka s a magánintézmények reformjának kérdését mindig összehasonlítja. Szükséges lesz tehát, hogy ezen eljárások összehasonlító tanulmányozása egészítse ki azokat, melyek a fent idézett ankétek tárgyai voltak. Saját kutatásaim eredményét más helyen fejtven ki, itt ama helyek kijelölésére szorítkozom, melyekben a magán- és közélet között a legjobb összhangot véltem találni.

Némely közös jellemvonásuk minde helyeknek megvan. A boldogulás mindenütt Istennek engedelmeskedő emberektől indul ki: főforrása a családjának élő apa s a munkásai által szeretett gazda; teljessé akkor válik, ha a kötelességérzet a tisztviselőben s a papban ugyanoly mértékben megvan s ha a nép épp úgy ragaszkodik hozzájuk. Ez az utóbbi eset azonban aránylag ritka. A történelem különböző szakaiban (13—15. §§.), valamint ma (17. §.) is, a vezető osztályok s a kormányzók, bűneik és önzésük által, sokszor elapasztották a jó forrását, mely a családi tűzhelyből s a műhelyekből buzgott elő. Másfelől a rossztól maguk a tűzhelyek és műhelyek sem mindig mentesek. Az által, hogy néhol összetömörülnek s a kereskedelem szükségletei s a fényűzés élvezete végett városokba verődnek, maga e közelség egy sereg összeütközésnek teszi ki őket. Ha az erkölcsi rend haladása a családok közelségéből s a gazdagságból eredő, mételyező befolyások fejlődésével nem tart lépést, az összeütközések sokszorozódnak. A társadalmi rend mihamar lehetetlenné válik, hacsak a kormányok a közbékét erőszakkal fenn nem tartják. Így a művelteknek

mondott családok mindig két, egyenlőn veszedelmes szírt között állanak : vagy egyenetlenségeik által teszik magukat tönkre, ha a kormányzók a tiszteletet s békét nem bírják föntartani ; vagy a kormányok rontják meg őket, ha hivatásukat elvetik, vagy hatalmukkal visszaélnék. A mintanépek e szirteket oly eljárásokkal kerülik ki, melyeknek hathatósága igen változik ama természetes viszonyok és társadalmi intézmények szerint, melyek között a családok s a műhelyek élnek.

64. §. A természetes feltételek, melyek a népekre nézve Isten s a közbéke tiszteletbentartását megkönnyítik.

A vadász- vagy pásztoréletet élő nomádok, melyek a műveletlen térségeken családokba vagy törzsekbe verődvék, nem akarnak a mezei munka alá hajolni s szapora fajuk rajait ama megtelepedett népekhez küldik, kiknél munkaskézre van szükség, vagy azokat meghódítani, kik romlottságba sülyedtek. Ebben különben a nomádoktól a megtelepedettek sem különböznek lényegesen : miként ez utóbbiak, úgy ők is csak addig boldogulnak, a míg szaporák ; csakhoggy ők a túlnépesedés veszélyeit rendszeres, az ó- és újvilág műveletlen területei felé irányuló kivándorlással előzik meg.

A nomádok a történelem legelső korától kezdve a legszebb példákat Ázsia pusztaságain szolgáltatták, melyek az Északi Jeges-tengertől a Földközi- és Veres-tengerig húzódnak. E puszták közül nem egy dús legelőjén sok nyájat táplál s az ember rajtuk kemény munka nélkül is bőségben él. Másfelől a nagy kereskedelmi útvonalaktól való távolság megóvjá őket a gazdagság felhalmozódásától s az abból származó

bűnök kifejlődésétől. (9. §.) Az e vidékeken a patriarkális vagy hűbéri hagyomány alapján keletkezett társadalmi szervezetekben a romlottság nem eredhet a kormányzóktól, minthogy minden család, rangja bármínő legyen, csakis úgy élhet meg, ha a nyájai eltartására szükséges legelőkön elszigetelten marad. A természet nagy jeleneinek láttára, a pásztori élettel járó elmélkedés közben a kiváló lelkeletekben a természetes vallás támad;¹ s az minden egyes családban egyik családtag révén marad fenn, minden papi segítség nélkül. E rendszer mellett a családfő, minden további hatóság közbejötte nélkül, kormányozza gyermekeit s cselédjeit. E közösségben minden felnőtt férfi, gyermekora óta megülvén a lovat s gyakorolván a fegyverforgatást, könnyű szerrel gondoskodik saját biztonságáról. Hogy a rendet jobban fentartsák, szükség esetén több szomszédcsalád egyetértőleg jár el. Az igazságosság s az erő ily módon, magukkal a családokkal, az egész pusztaságon elterjed. Ily feltételek mellett a közbéke magától fönnáll, a nélkül, hogy az azt képviselő fejedelem vagy törzsfő tekintélyét kellene igénybe venni. Az ily társadalmi szervezet legjobb típusai az Altáj déli részén találhatók, távol a civilizált letelepedettekkel való minden érint-

¹ Az ázsiai pusztákból került egyik faj kebelében támadt a zsidó s a keresztény vallás is. Az ottani fajok közt keletkeztek az óvilág különböző vallásos rendszerei is. A pásztoreletnek a vallással való benső egységét minden utas észreveszi. „E jó mongolok mélyen vallásosak; szüntelen a másvilági élettel foglalkoznak; a földi dolgokat semmibe sem veszik; úgy élnek, mintha nem is itt élnének. A földet nem művelik; házat nem építenek; mindenütt olybá nézik magukat, mintha csak átvonuló idegenek volnának,“ (Huc abbé, *Voyage en Tartarie*).

kezéstől: ily viszonyok közt megőrizték Ábrahám, Izsák és Jákob legtöbb szokását.¹

65. §. Az Isten tiszteletét legjobban fentartó vallásos intézmények.

A megtelepedett népeknél hiányoznak azok az előnyök, melyek a jó erkölcsök fentartását a nomádokra nézve könnyűvé teszik. Mindamellett ők is ellent akarnak állni a romlottságnak; azonkívül felül is akarják amazokat mulni úgy szellemi, mint erkölcsi téren. E végre mindig volt papság által igazgatott, szervezett nyilvános vallásuk. Az európai civilizációban az összehasonlító megfigyelés a népeket Istennek alávetve mutatja, de igen különböző rendszerek szerint. E rendszerek a népek szervezetének igen uralkodó vonásai voltak s az intézményekben s erkölcsökben nyilvánuló, mélyreható különbségeknek felelnek meg.

A római államban s Oroszországban az intézmények kiinduló pontja a vallás: az egyház s az állam, noha igen különböző körülmények közt, az uralkodó személyében egyesült: Rómában a népek hálája a pápának világi uralmat adott; Moszkvában a világi uralkodó tulajdonította magának a főpapi méltóságot. A pap mindkét államban, épp úgy, mint a polgári hivatalnok, résztvesz a nemzet kormányzásában. A rossz korszakokban a romlottság a kormányzók mindkét kategóriájában elharapódzik; de a nép közt a hit, mely inkább erős, mintsem felvilágosodott, a kényszer uralma

¹ Főként családi szervezet dolgában. A kath. egyház az esketési szertartást is tőlük vette át; a legegyszerűbb formula így szól: „Ábrahám, Izsák és Jákob Istene egyesítsen benneteket s az ő áldása legyen veletek.”

alatt, mely a hagyományt fentartja, a hitetlenséget bünteti s a hittől szakadottakat eltaszítja, fenmarad.

Törökországban hasonlóképp minden intézmény az isteni törvényből származik. Ez a törvény nem az egyházban, hanem a koránban van letéve. A pap nem más, mint a szent könyv olvasója. Az egyetlen vallásos tekintély voltaképp maga Isten. Az ulémák tanácsa csak tudós testület, melynek feladata a törvényt magyarázat. A fejedelemnek kötelessége az így magyarázott törvényt megtartatni; e czímen gyakorol korlátlan hatalmat. A törökök régi alkotmányának szelleme értelmében a polgár megkülönböztető tulajdonsága a hit. Isten előtt minden hívő egyenlő s a földön az uralkodó csak a hívők feje. A hit mindazokban igen erős marad, kiket a hatalom kezelése vagy az idegenekkel való érintkezés meg nem mételezett. Ezt a jótéteményt az izlam híveinek eddig négy főök biztosította: a korán az Isten iránt tartozó mindennapi kötelességekről, a jövőendő élet fontosságáról, s a világi javak hiúságáról a legegyszerűbb elméknek is határozott fogalmat ad; a muzulmánokkal elvegyülten élő egyéb fajok rendes romlottsága növeli bennük a hitük jobb voltába vetett bizalmat; a soknejjűség pedig, súlyos hátrányai ellensúlyozása gyanánt, megkimélte a népet ama botrányok látásától, melyeket nyugaton (15—17. §§.) négy évszázad óta az udvarok s a gazdagok szolgáltatnak; nem olvasván csupán egyetlen könyvet, a muzulmánok káros tudatlanságra ítélték magukat, de nem támadták meg őket sem a társadalmi vagy tudományos hitetlenség (39. §.), sem nyugat egyéb téves eszméi. (31. §.)

A három baszk tartomány és Svájcz hat katólikus német kantonja teljes tisztaságában megőrizte

a családoknak apró autonomiákba való csoportosulását s a középkor vallásos intézményét. Ott a katolikus egyház szorosan társul az állammal: sőt a felett még uralkodik is erkölcsileg, tanítása és egyházi szervezete által, mely a pápaságból ered. A két hatalom tényleg teljes összhangban él. A polgári hatóságok minden más vallás befogadását tiltják. Az erkölcsök az intézményekkel összhangzóak: a nemzet ellen való merénylet gyanánt egyenlő szigorúsággal kárhoztatják úgy a hitetlenséget, mint a vallásos elszakadást. A fent említett kilencz autonomiában e rendszert azonos okok tartották fenn. A nép törzsökös családokból áll, melyeknél a jólét a szaporasággal, a szabályos kívándorlás révén, együtt jár. Saját kezükkel művelik, mint tulajdonosok, ritkábban, mint bérlők, az apró, egytagban levő birtokokat (46. §.), melyek a középén álló lakóházzal a völgyekben szétszórva. Azonfelül ők is, miként a nomádok, közösen használják ki hegységeik legelőit. Távol lévén a nagy kereskedelmi útvonalaktól, nem építhettek népes városokat, sem a vagyont fel nem halmozhatták, s a munka s az igénytelenség megszokásával együtt megőrizték jó erkölcsüket. A papság, mely a legtiszteltebb családokból kerül ki, nem csupán tanítja az erkölcsöt, hanem szent életet él maga is. A kormányzással foglalkozók, minthogy szerepük nagyon egyszerű, káros befolyást nem is gyakorolhatnak. A családfők, egyesítve a vallás, a szokás gyakorlata s a hazaszeretet által, a kormány legtöbb feladatát teljes békességben, egyetértőleg maguk gyakorolják, a nélkül, hogy hivatalnokokhoz vagy jogászokhoz folyamodnának. Noha a spanyol királysághoz tartoznak, a baszkok tényleg épp oly függetlenek, mint a szövetséges kormány alá

tartozó svájcziai. Miként az utóbbiak, az önkormányzatot, melyet élveznek, vallásos hitük megőrzésének, a szokásaikhoz való szerető ragaszkodásnak s a rettenthetetlen bátorságnak köszönik, melylyel helyi szabadságukat minden külső beavatkozás ellen megvédelmezték.

A baszk tartományok s a svájci kantonok természetes feltételei s társadalmi szervezete még itt-ott, kisebb területen, feltalálható e szervezet; nyugaton a XIII. század óta, egyebütt mindenütt mélyreható változáson mentek át. A földmivelés, mely a marhatenyésztés helyébe lépett, gyakoribbá tette a családok között való érintkezést s ezzel a patriarkális szervezetet gyöngítette (6. §.); a mezőségek közepette az ipari és kereskedelmi tömörületek megsokszorozódtak; a városok oly kormányzók befolyása alatt, kik régi falusi gazdaságaiktól elszakadtak (14. §.), túlon túl megnöttek. A papság sokszor megromlott s megszűnt az erkölcsi rend őre lenni. Az uralkodók, megszegve a hagyományos szokást, a tartományi és helyi önkormányzatokat szétrombolták s a régi társadalmat az által tették tönkre, hogy a társadalmi tekintélyek s a családapák hatáskörét hivatalnokokra s jogászokra bízták. A régi vallásos intézmények szervezetét kivált Franciaországban, a papság s a kormányzók romlottsága megbontotta, előbb a hitszakadás s a polgárháborúk (15. §.), majd a hitetlenség (17. §.) által. A mint ez a rendetlenség az elméken erőt vett, a közbéke nálunk kiveszett; csak azoknál a népeknél maradt meg, melyek hitüket megőrizték. E tekintetben az első hely Angliát, a német államokat, az Egyesült-Államokat s brit Amerikát illeti. Ez az elsőbb-ség egy oly vallásos szervezettel függ össze, melynek

főbb vonásait itt összegezzük: Az uralkodó vallást már nem parancsolja kényszer s több versenyző vallást gyakorolnak szabadon. Ily viszonyok közt kivált a katolikusok épp oly szilárdak hitükben, de felvilágosodottabbak, mint a középkorban; s a proslityizmus szelleme közöttük a legnagyobb mértékben ki van fejlődve. Csakhogy szükségét érzik annak, hogy e buzgóságot más irányba tereljék. Kevésbbé törődnek azzal, hogy a pogányok ellen küzdjenek, vagy hogy a tan bizonyos árnyalatait vitassák; főképp amaz állítólagos tudományt czáfolják, mely Istent, az erkölcsöt s a józanészt tagadja. (39. §.) A tévedések ez áradata közben minden keresztény felekezet természetes szövetségesük. Egyazon nép hívóinek különböző csoportjai úgy állnak most az őket fenyegető hitetlenséggel szemben, mint egykor a középkor különböző keresztény népei az izlámmal szemben. Nyugat nagy államai a boldogulást négyszáz év óta csakis a vallásszabadság rendszere alatt tarthatták fenn; mert a kormányzók s a papság csakis ezen rendszer mellett volt képes a hatalom s a gazdagság veszedelmes kísértéseinek ellentállni. Ezen rendszer szükséges voltát mindamellet még most sem látja be valamennyi hívó. Kivált Franciaországban némely katolikusok most is követelik a vallásos intézményekre nézve azt a kényszert, mely két évszázad óta a világi intézményekben érvényesült. (41. §.) Ezt a tévedést azonban két tény czáfolja meg, mely előttem mostantól kezdve czáfolhatatlannak látszik: a kényszeruralom képtelensége arra nézve, hogy ily társadalmi viszonyok között a hitet fentartsa; a hívők képessége arra, hogy a szabadság rendszere mellett a társadalmi és tudományos hitetlenség terjedését visszaszorítsák. (39. §.)

Rövidre fogva, minden társadalmi szervezetben, a a nomád élet legtökéletesebb formáitól kezdve a megtelepedett életmód legbonyolultabb formáig, a népek csakis úgy boldogulnak, ha Istent tisztelik. De, bár valamennyien ugyanezen elvre támaszkodnak, vallásos intézményeik a társadalmi viszonyok szerint változnak. A nomád pásztorok, melyek a romlottságra nézve más népeknél kevésbé hozzáférhetők, kizárólag a házi istentiszteletet gyakorolják, melyet a magányos elmélkedés s a szent helyekre való zarándoklás egészít ki. Az apró letelepedett nemzetek, ha nincs módjukban meggazdagodni és szomszédaikon uralkodni, könnyen megőrzik egyszerű, igénytelen erkölceiket; vallásukat akkor oly államvallás segítségével tarthatják fenn, mely a főpapságot az uralkodói tiszttel vagy egyesíti, vagy elválasztja attól, de a hittől szakadottakat mindig kizárja. Végre a nagy nemzetek, ha egyszer meggazdagodtak és hatalomra jutottak, ha a szellemi foglalkozások náluk kifejlődtek, könnyen beleesnek a romlottságba s a gögbe: attól fogva boldogulásukat csak a vallásszabadság s a hitetlenek ellen egyesült összes hívőknek proselytizmusa által tarthatják fenn.

66. §. A közbékét leginkább fentartó polgári intézmények.

A közbékével is úgy van az, mint Isten tiszteletével: a megtelepedett földműveseknél nem tartja fenn magát oly természetesen, mint a nomád pásztoroknál. A megtelepedettek különféle típusait illetőleg, a nehézség a családok tömörülésével, a városok növekedtével s a nemzetek szaporodásával növekszik. Ez a nehézség szinte legyőzhetlenné válik, ha a romlottság a gazdagok s a felekezetek versenyé ellen a világi

hatalom által védett orthodox papság között fejlődik ki. Ha végre, engedve a romlottságnak s a gőgnek, a kormányzók maguk is kifelé a szomszéd népek függetlenségét, befelé a tartományok, a falusi vagy városi községek s a családi tűzhely önkormányzatát csorbitják, akkor a polgárháború fenyeget.

Ily okok idéztek elő Franciaországban annyi forradalmat s annyi viszontagságot. (15—17. §§.) De a társadalmi rendszer e különbözőségének közepette, a polgári szabadságot s a helyi önkormányzatot illetőleg, minden kormányunk folytatta a Valois-k művét. Mindezt oly vakon romboltak szét, hogy a többi népeket megdöbbsentették s kárhoztatásukat vonták magukra. Azzal, hogy a közbékéért való felelősség egész súlyát az uralkodóra s hivatalnokaira rakta, Franciaország példátlanul álló rendszert teremtett; de tényleg csak a forradalmak s polgárháborúk időszakos megújulását szervezte.

A mely népek a belső béke áldásait megóvták, ellenkező úton jártak: a kormányzók hatáskörét korántsem terjesztették ki, de épp úgy óvakodtak azt túl a rendén megszorítani. Alkotmányukat úgy reformálták, hogy a társadalmi rangfokozat személyzetét a tett szolgálatok szerint módosították. Az elsőség egyetlen jellemző vonása már nem a föld megvédésére való képesség volt: azok mellé, a kik erejét megindítani bírják, azokat is állították, kik a falusi gazdaságok vagy egyéb műhelyek vezetésében kitűntek. Ez a változás azonban nem forradalmi úton, sőt még csak nem is írott törvény útján ment végbe: apródonkint vált szokássá, a mint az új szükségletek s az új befolyások kifejlődtek. Ez a változás egybeesett az állam és tartomány társadalmi érdekeinek, valamint a helyi kormányzatnak s a magán-

életnek fejlődésével; de azért a társadalmi tevékenység e két utóbbi alosztálya felett nem engedte elhatalmasodni a két elsőnek élére állított kormányokat. Mindezen érdekek megnövekedtek; de továbbra is úgy csoportosulnak, a mint a dolgok természete szerint mindenkor csoportosultak. A magánélet függetlensége s a helyi kormányzat önállósága régi hagyományaiból mit sem veszített: valamint a történelem többi korszakaiban, úgy ma is ismertető vonásaik a közbékét élvező népeknek.

67. §. A magánélet mintái a családban, a műhelyben, az egyházközségekben s a testületekben.

A közhatalmaktól való függetlenség a magánéletet különösen megtermékenyíti, s ezt a jótéteményt kivált a család érzi meg. Az atya, segítve neje s társul fogadott örököse (6. §.) által, önállóan kormányozza tűzhelyét és műhelyét; szabadon fog bele minden oly vállalatba, mely sem más család szabadságába, sem a társadalom egyetemes érdekébe nem ütközik. A boldoguló népeknél, az igazi társadalmi egységet a család alkotja; mert önmagának elégséges s a leghatalmasabb nemzetekre nézve lényeges elemeket egyesíti. Istenben minden más társadalmi csoportnál jobban látja minden boldogulás forrását. Elve a végrendeleti szabadság (44. §.), természetes fejei a két szülő, fővárosa a családi tűzhely, területe az egytagban levő birtok (46. §.), alkotmánya a törzsökös család. (6. §.) Egyetlen törzsökös földműves család, ha túlélne egy nagy társadalmi felfordulást, mihamar megújjosztaná a boldoguló nemzeteket; mert a mig maga fenmarad, minden irányba bocsátana istenfélő, munkához edzett, szótfogadni és parancsolni tudó emberrajokat, miként

hajdan egy földmivelő patriárka-család. A családi tűzhely birása (24 §.) a magánéletben az a vonás, mely a minden népnek szükséges erkölcsi tulajdonságok birását leginkább elárulja. Sok igen jeles rendszerben a családoknak nincs joguk uralkodójukat maguknak választaniok; a legjobb munkaszervezetek mellett a műhely sokszor nem tulajdonuk; de mindannyian tulajdonul birják tűzhelyüket.

A multban, sőt ma is, a legtöbb műhely egyszerűen a tűzhely tartozéka. A béke benne könnyen fentartható, miként magában a családban, feltéve, hogy ez utóbbi egyik vagy másik oly rendszerhez csatlakozik, mely az állandóságot biztosítja. (6. §.) Az egytagban levő kisbirtokukat (46. §.) mivelő parasztok s temérdek saját tűzhelyét, műhelyét s némi parányi gazdaságot bíró kézműves egész Európában kitünő mintácul szolgálhatnak. Az egy gazda által, több család közremunkálásával vezetett nagy uradalmak a középkor nagy korszakának kezdetétől fogva (14. §.) a társadalmi szervezet egyik fővonásai voltak. A fentebb leirt jótékony hagyományos szokás (19—25. §§.) a nagybirtokosok uradalmaiban szülemlett meg: onnan terjedt el mindenrendű úrbérése közé, s jólétet és összhangot teremtett mindazoknál, kik elég józanok voltak ahhoz ragaszkodni. A XVII. század óta keletkezett nagy gyáripari vállalatok szintén elfogadták. Valamig tiszteletben tartották, béke honolt úgy a nagy, mint a kisiparban s a magánélet a nyilvános hatóságokkal szemben teljes függetlenségét megőrizte. Másként lett az oly műhelyekben, hol ez üdvös szokásokat a már leirt befolyások alatt elhagyogatták. (26—32. §§.) Az előre nem látó népre oly bajok zúdultak, melyeket az emberiség addig nem ismert: a közbéke sokszor

megbomlott s a kormányzók kénytelenek voltak közbelépni a magánélet oly régióiba, melyekből mindig ki voltak tiltva. A tények, melyek ma ama népeknél előadódnak, melyeknél e közbelépés szükségesnek mutatkozott, arra látnak mutatni, hogy az orvosság, bizonyos szempontból, a bajnál is ártalmasabb. A valódi gyógyszer itt sem a veszedelmes újításokban fog állni, hanem a hagyományhoz s a jó minták követéséhez való visszatérésben. (62. s 63. §§.).

A *plébánia*¹ polgári szervezetét tekintve, félig a magánülethez, félig a közülethez tartozik. A szerint, a mint az állam a vallással azonosítja magát, vagy megkülönbözteti magát tőle, a plébánia vagy a helyi kormányzat első lépcsőjét, vagy a magánélet csúspontját alkotja. De mindenütt kapocs a magánosok s a kormányzók között. Európában, valamint Észak-Amerika nagy részében a plébánia a régi társadalmi rendszerben (8. §.) szervezkedett; s még akkor is, ha törvényes szempontból már csak magánintézmény, a közszolgáltatásra a gyakorlatban kiválólag alkalmas. Így ama magánadószedők, kik szabad országokban az egyházközség tagjainak ingatlanai után járó egyházi illetéket beszedik, mindenütt képesek, költségszaporulat nélkül, a községi, állami vagy tartományi adót is beszedni. (68. §.)

A plébániának mindenféle rendszer mellett egy fő

¹ A francia *paroisse*, valamint az angol *parish* eredetileg nem csupán az egyházi, hanem a világi közigazgatásnak is teljesen autonóm szerve volt; minthogy nálunk a kétféle ténykedés ily bensőleg összeforrvá soha nem volt, teljesen megfelelő szavunk nincs is reá. A kissé modern ízű s a népnyelvtől idegen *egyházközség* helyett azért adjuk vissza a régi, közkeletű *plébániával*.
Ford.

rendeltetése van: egyazon község több családjának módot nyújt, hogy vallásukat közösen gyakorolják. Az ezen első beosztásnak élére állított hatóság a papból áll, kinek olykor segédlelkész van segítségére, de mindig a családapákból álló tanács,¹ mely vagy választott, vagy pedig a hagyományos szokás által kijelölt tisztviselőkből áll. Ez az utóbbi eset a vallásszabadság rendszere mellett gyakori, mikor minden egyházközség közvetlen maga köteles vallása költségéről gondoskodni. A nép az idő- és fáradságbeli veszteséget, mely a családokra a túlságos nagy egyházközségekből háramlik, megtakarítani óhajtva, tisztviselői által új templomok alapítását sürgeti; az egyházi hatósággal sokszor arra nézve is megegyeznek, hogy az alapítónak s maradékainak a kegyúri czímet megadják, melylyel az új papok ajánlási joga jár. A különféle felekezeteknél divó alakok közt a legjobb hitközségi szervezetet következő vonásokról ismerni meg: A pap, ki nagyfokú függetlenséget élvez, tiszteletben tartja a családapák méltóságát s nekik teendőiben lehetőleg részt juttat. A papnak s a világiaknak társulása elengedhetetlen, hogy a gyermekbe legzsengebb korától beleoltsák úgy a vallást, mint az anyanyelvet; kiválóan szükséges ez a végre, hogy a tizparancsolat gyakorlata a mindennapi társadalmi viszonylatban fenmaradjon. Legtermékenyítőbb vonásaival Canada s az Egyesült-Államok katolikusainál maradt fenn, kiket a közhatalmak sokáig elnyomtak. Európában a papság romlottsága, az abszolút monarhiák

¹ A presbyterianusoknál e tanács a lelkiek vezetésében vesz részt; a róm. katolikusoknál főként a világi ügyeket intézi. Angliában, hol a plébánia ma is a helyi közigazgatáshoz tartozik, az egyházi tanács némely világi szolgálatokat is végez.

rossz példája s a hitetlenek tévedései sokszor szétrombolták. De az erőfeszítés egyesítése a hitközségben, szemben a tudományos hitetlenséggel, a társadalmakra nézve a boldogulásnak, miként a korai egyház idején, ismét parancsoló feltételévé válik. Franciaországban ezt az igazságot még nem látják be; de a német katolikusok, kiknél a kezdeményezési szellem a monarchikus, egyházi vagy forradalmi önkény által két évszázad óta teljesen el volt fojtva, már kezdik érteni. A plébánia, így megerősítve a papok s világiak egyesülése által, lelkiileg saját egyháza hatóságainak veti alá magát; de vallási költségeit maga fedezvén, világi dolgokban teljesen szabad. A hagyományt s a békét különben is gondosan fentartja; s valamig ezt a kötelességét teljesíti, tényleg minden vallásos vagy polgári kényszerszertől független marad.

A magánélet e három főeleméhez a szerint, a mint a társadalmak tökéletesednek vagy bonyolulnak, különféle intézmények csatlakoznak. Leggyakoribb intézmények: az ifjúság oktatásának szentelt elemi és középiskolák; a minden korú s minden fokú hallgatók számára szervezett nyilvános tanfolyamok; a szellemi foglalkozások üzését, a termelő foglalkozások tökéletesítését, az erkölcsök javítását s azok segítségét célzó intézmények, kik családjuk támogatására nem számíthatnak. A mintanépeknél ezen intézmények munkássága az egyházközség határán nagyrészt túlterjed; de még ez esetben is kizárólag a magánéletre szorítkozik. Azokat az intézményeket, melyek a részesülők hozzájárulásából tarthatók fenn, magánvállalkozók szervezik, vagy maguk az érdekeltek, szabad társulás útján; a többiek oly testületre vannak bízva, melyet az uralkodó az alkotmányban megjelölt célra való

tulajdonok állandó bírására felhatalmaz. E testületek az egyének s családok adományai s hagyományai révén keletkeznek; a helységben lakó gazdák vagy hitbizományosok, az alapítók akaratának megfelelően, ingyen kormányozzák őket. Ez utóbbiak a kincstár segítségét sohasem veszik igénybe; s tényleg teljes függetlenséget élveznek, valámig alapító-levelükhöz, mely a kor szükséglete szerint törvényes úton módosul, hivek maradnak.

A mintanemzetek kormányzóikat ezen intézmények irányításától épp úgy, miként az egyházközség, a műhely s a család érdekeibe való beavatkozástól eltiltják. A szakiskolákat, melyek okleveleket köztisztviselők igazgatása alatt adnak ki s melyek a tapasztalatlan ifjúságot egyenesen a közszolgálat felé vezetik, gyanakodva nézik. Viszont ugyane népek az állandó testületeknek a kormány dolgába való bárminémű beavatkozását szigorúan elítélik. Úgy a magán-, mint a közéletben, a közjólétben minden hatóság csak akkor működik biztosan közre, ha tulajdon hatáskörében megmarad. (68. §.)

A szabad és boldoguló népek egyetemes gyakorlata szerint, az állandó testületek felett való ellenőrzést a kormány gyakorolja; de épp e kötelesség teljesítése végett kell magát a vezetéstől távol tartania. A vezetés mindig a magánosokat illeti. A család vagy a műhely vezetésére való képesség mindig legjobb czím a résztvevők vagy a munkaadó szavazatának elnyerésére, kik testületük tisztviselőit választják. Ezen apró társadalmi csoportok a helyi kormányzatnak igazi iskolája; viszont ez a melegágy, melyben ama kitünőségek képződnek, kik majdan a tartományt s az államot kormányozni hivatvák.

68. §. A helyi kormányzat mintái a vidéki megyékben s a városi községben.

A földmivelő családok nem hajlandók az elszigetelődésre, miként a nomádok. Miután az Isten tiszteletének fentartására való módokról gondoskodtak(67.§.), megegyeznek és a közbéke biztosítására társulnak. Az ó- s újvilág sok pontján, melyen a földnek művelés alá való fogása ma is folyamatban van, e társulást mindenütt ugyanaz a szükséglet fejleszti ki; a községek a családok sokasodtával kiterjednek s egymás mellé sorakoznak s a körülmények szerint végtelenül változatosan alakulnak. Azonban e végtelen sokféleség közepette az egyesek törekvése mindenütt az, hogy legközvetlenebb közös érdekeiket két főalakulatba foglalják. A földművesek, valamint az erdő- és bányagazdaságot űzők, kik nagy területen szétszórtaan élnek, a falusi megyét¹ alkotják meg; a többi termelők, kik a kereskedelemre kiválólag alkalmas helyeken tömörülnek, alkotják a városi községet.

A megye egy főczélból alakul: biztosítani a falusi népnek az igazságra, szükség esetén az erőszakra alapított békét. A jó földműves-szervezetben az érdekelt falusi családok a tanyákon elszórtaan élnek. Másfelől az igazság és a karhatalomszolgáltatás, hogy hivatása magaslatán állhasson, jelentékeny pénz- és emberanyagot kíván. A falusi megye tehát a dolog természeténél fogva nagy kiterjedésű.

Az igazságszolgáltatási intézmények közül a családok mindennapi szükségletének a javító rendszer

¹ Le Play a *megye* (département) szót az angol *county* értelmében veszi, tehát a városok kizárásával, tisztán a vidéket ért alatta.

felel meg, mely a személyek, a magántulajdon s a közrend ellen elkövetett vétségeket, a halálos vagy hosszas fegyházbüntetés alá eső gonosztetteket kivéve, megtorolja. Ez az igazságszolgáltatás a helyben lakó birtokosokból választott bíróságra van bízva, kikben a nép a tisztességnak a közvélemény által megkövetelt biztosítékát látja. Ha a polgárok ezen osztálya a vidéken nagy számban él, a bíróságok tisztüket ingyen végzik, a nélkül, hogy reájuk túlságos teher háramlanék s a rosszat hathatósan fékezik még a legapróbb egyházközségben is. E rendszer háromfokú bíróságot tételez fel. A legelsőben a tisztviselő ítél, mindegyik a maga lakóhelyén, a legapróbb vétségekben. A másodikban, mely több plébánia egyesülésének felel meg, több tisztviselő, gyakran tartva ülést, a súlyosabb vétségekben vagy az egyetlen tisztviselőtől hozzá fellebbezett ügyekben ítél. A harmadikban végre több tisztviselő a megye székhelyén, évente néhány ülést tartva, a legsúlyosabb bűnesetekben s a másod-bíróság ítélete ellen beadott felebbezésekben ítél.

A halálos ítéletek vagy hosszas fegyház által büntetendő gonosztettek felett a főtörvényszék ítél. E széket a megye székhelyén, évente kétszer, a tartományi főítélőszék (69 §.) két bírása tartja. A bírák minden ülősszakban a tartomány több megyéjét veszik sorra, a hagyományos szokás vagy az igazságszolgáltatási hatóságok megállapította sorrendben.

Végre, a megye polgári törvénykezése jelentéktelen adósság s kártérítési pörökre szorítkozik. Ezt egy oly bíró szolgáltatja, ki az egyesült plébániákat, hol pörök vannak bejelentve, sűrűn bejárogatja. Az oly perekben, melyeknél a perelt összeg jelentékenyebb, a két fél közös megegyezéssel úgy csökkent-

heti a költséget, vagy úgy siettetheti a megoldást, hogy az ügyet a megyei bíró elé bocsátják, annak ítéletét vagy fellebbezve vagy sem a tartományi ítélőszékhez. A jelentéktelen pörök, kivált melyek némely foglalkozási ág különös érdekkörébe vágnak, a népesség főközéppontjaiban lévő helyi bíróságok elé tartoznak.

Az esküdtszék alkalmazása a polgári és büntető perekben a régi európai rendszernek egyik legáldásosabb szokása, de egyszersmind jó eszköz korunk súlyos nehézségeinek leküzdésére. Ez az intézmény a szabad nemzeteknek több lényeges előnyt biztosít. Jelentékeny mértékben csökkenti a hivatásos bírák számát;¹ ennél fogva azokat jobban meg lehet válogatni s így az egész kart hivatása magaslatán lehet tartani. Bíráiról leveszi a kompromittáló felelősséget s ezzel annál inkább növeli az őket megillető tiszteletet. De az esküdtszék főelőnye az álegyenlőség lejtőjén lefelé siklani kezdő népnek adott gyakorlati lecke. Itt a tehetséggel s erénnyel párosult gazdagságra alapított társadalmi rangfokozat jogosságanaponta előtte bizonyul be. Ugyanazok az emberek, kik az egyetemes szavazójognak a közügyek irányozásában való érvényesülését abszolút elvnek tekintik, világosan észreveszik ugyanezen elv hátrányait, ha azt a polgári és bűnügyek megítélésében érvényesítik. Az egyenlőségnek politikai téren túlzó hívei ritkán hajlandók a hamis

¹ Nagybritanniában s Írországbán az esküdtszék s a helyi közigazgatási hatóságok közreműködése folytán, mindössze 300 hivatásos bíró elegendő. E jól fizetett, mégis kevésbe kerülő személyzettel a legkisebb helység biztonsága is biztosítva van; holott mi francziák 9400 rosszul fizetett s az államkincstárt mégis terhelő bíránkkal ettől még igen távol állunk.

rendszer logikáját odáig vinni, hogy az érdekeiket, becsületüket s életüket illető döntést az őket környező polgárok többségére bízák. Végre a szabadság uralma alatt, hol az adógépezettel mindenki ismerős, minden ember meg tudja az oly intézmény előnyeit becsülni, mely az igazságszolgáltatás költségét a leg-szorosabb határ közé szorítja.

A közbéke ellen való kétféle vétséget lehetőleg a hatóságok felügyelete alatt álló rendőrség előzi és torolja meg, mely maga fegyvert nem visel, azonban joga van az összes polgárok segítségét igénybe venni. A bíróságokat segítő fegyveres erő a hadsereg tartalékából vagyis a nemzetőrségből kerül ki. Ez a nemzetőrség a fegyverforgatás megtanulása végett időnkint összegyűl; a tiszteket a helybenlakó birtokosok közül választják; ők a népnek jellemüknél fogva, miként a bírák, teljes biztosítékot nyújtanak. Az igazságszolgáltatást a megye tisztviselői közül az uralkodó által kijelölt főhivatalnok igazgatja; az ő közvetítésével nevezik ki a hatóságokat s bírákat segítő közegeket is. Egy másik főhivatalnok, kit szinte a tisztviselők közül neveznek ki, parancsol a nemzetőrséggel: ő végzi az oly kinevezéseket, melyek nincsenek a tartományi hatóságok (69. §.) vagy az uralkodó számára fentartva.

Természetesen a közigazgatási hatóság s annak feje rendelkezik bizonyos oly dolgok felől, melyek a két előbbit kiegészítik: ilyen a fogházak építése s fentartása; ilyen a törvénykezési épületeké, hol a megyei levéltárat s a nemzetőrség felszerelését őrzik. Ellenben óvakodnak beleavatkozni az oly ügyekbe, melyeket szükség esetén maguk a családok, vagy a közhasznú egyesületek, az egyházközségek vagy azok együttesen

végezhetnek. Így pl. Anglia nagy részében a hatóságok az útépitésben és fentartásban csak közvetve vesznek részt.¹ Azonban maguknak a dolgoknak kényszere alatt a megyék kötelesek bizonyos bajokon segíteni, mik a megtelepedett népek romlottsága és tömegbeverődése révén fejlődnek ki: így egyre jobban gondoskodnak az örültekről, a kik a családi körben valóban a zavar s visszaélés forrásai. A közhatalom részéről oly felügyeletet követelnek, melyet csakis különös intézetekben, a hatóságok felügyelete s ellenőrzése mellett lehet gyakorolni.

A megye létezése, valamint az egyházközségé, a lehető legegyszerűbb pénzügyi szervezeten nyugszik, mely a szabad nemzetek egyik biztosítója: e rendszer alapja ama jövedelem pontos becslése, melyet a határbeli ingatlanok bérbeadása adhatna. A hitközségi tanács s a pénzügyek élére állított tisztviselők főgondja, minden adófizetőt e jövedelem pontos becslése felől biztosítani. Az egyházközség s a megye költségvetését megállapító két hatóság évente tudatja az adózókkal, hogy mindenfajta kiadásra hány százalékát vagy ezrelékét tartoznak fizetni jövedelmüknek. Ily rendszer mellett a helyi kormányzatot minden család hathatósan ellenőrizheti; mert a legapróbb részletekig összehasonlíthatja azt a terhet, melyet minden egyes közszolgáltatért visel, amaz előnyökkel, melyeket ugyanaz a szolgálat neki biztosít. A szabad népek helyi pénzügye épp oly világos és egyszerű,

¹ A helyi érdekű utakat maguk a plébániák tartják fenn; a megye csak a hidakról gondoskodik. A közérdekű utakat, vámszedésjog fejében, vállalkozóknak adják ki. Némely megye a plébániákkal együttesen szaporítja az ingyen-utakat.

a mily homályos és bonyolult a nagyon is összpontosított államoké. E tulajdonságok úgy az adószedésből, mint az adókivetés rendszeréből is folynak; s miként fentebb jeleztem volt (67. §.), a felsőbb hatóságokat e részben az egyházi tanács segíti.

A megyei szervezet e részletei különösen az oly vidékekre vonatkoznak, hol a mezei birtok központi lakóhely körül csoportosul (46. §.), hol tehát a családok az ország egész területén egyenletesen vannak szétszórva. E szervezet az oly helyeken, hol nagy városok képződnek, a viszonyok kényszere alatt módosul. Ez az eset kivált akkor áll be, ha a vezető osztályok a falusi lakást lenézik és elhagyják, ha az ipari és kereskedelmi vállalatok megsokasodnak s főképp, ha a megyében az egész világ kereskedelmét közvetítő kikötő is van. A városok akkor uralkodni akarnak a vidék fölött, a mint a régi görögöknél s rómaiaknál s a középkori olaszoknál történt; s ha az intézmények a jó erkölcsöt nem támogatják, a romlottság, majd a hanyatlás elkerülhetetlenné válik. A boldogulás tényleg nagyobb nehézség nélkül fenttartható a tartományban, daczára a nagy városok gazdagságának s hatalmának, ha a vezető osztályok, falusi lakásaikhoz hivek maradva, a vidék felett jogos befolyásukat megtartják. Viszont a nagy városok teljes önkormányzatot élveznek: egész szabadon szabályozzák azt a sereg közös érdekét, mely a vidéken ismeretlen s mely a lakások egymáshoz ragasztottságából ered. Némely város, népessége s gazdagsága révén, akkora fontosságra tesz szert, mint a szomszédos megye; a tartományi s államtanácsban épp úgy képviselve is van; s miként a megyékben, úgy itt is székelnek külön főbiróságok a tartományi főtörvényszék biráiból. De ez az önkormányzat

szorosan e szigetre¹ szorítkozik, melyet a város s határa körül vagy a hagyományos szokás, vagy a törvény szab meg; és jogosan sohasem avatkozhatik a szomszédos falusi megyék ügyeibe. A kevésbbé jelentékeny városok szintén elkülönzött életet élnek s fontosságuknak vagy sajátosságuknak megfelelő jogokkal felruházvák. A mezővárosok, melyeket a szokás a vidékhez csatol, a megye alkotórészeit teszik: a közhasznú társulatok rendszeren ott székelnek az országos vásárt s a heti piacztot ott tartják; a békebiró vagy a közigazgatás is ott tartja üléseit. Ezen apró városokban a lakosok többségét arra, hogy a közegészségügy s a közutak, nevezetesen a vízvezeték, világítás, csatornázás, vágóhid, piacz s az egészségtelen és kényelmetlen helyiségek ügyeit ellássák, egy bámulatos törvényhozás jogosítja fel. Ez a törvényhozás az érdekelteket bizonyos illeték fizetésére kényszeríti; de az oly területeknek, melyek e kivételes községekhez nem csatlakoztak, teljes szabadságot hagy. E községeknek, valamint a tulajdonképpen városoknak, tilos a középkor egyik legsajnálatosabb pénzügyi műveletéhez folyamodniok s a forgalmat amaz adónemmel zavarniok, melyet Franciaországban 1791-ben eltöröltek, de 1798-ban *octroi* néven felújítottak. Úgy a városokban, mint a vidéken, a pénzügyi szükségletet az ingatlanokra vetett adó biztosítja. Ehhez járul természetesen némely községi szolgálat jövedelme. Ezek között szerepelnek sokszor a víz- és gázvezeték berendezése fejében fizetett s a piacz és kikötő használatáért járó díjak.

¹ Az angol szokásjog szerint, a megyékkel egyenlő függetlenséget élvező vidéki városok 11 kilométer sugarú kör területét foglalják el; egész határuk tehát 37,000 hektár. London város középpontjának a Szt. Pál templomát tekintik.

Némely vidék még akkor is, ha a nagy városoktól teljesen elkülönül, oly néptömrületekből áll, melyek különböző befolyások alatt keletkeztek. Első sorban áll ezek közt: a faj első törvényhozói által a városok iránt tanusított nagy tisztelet; a nomád vagy falusi nép bámulata a szomszéd nép városai iránt; a kényszerhelyzet, a melyben némely vidék földmivelői még ma is vannak, hogy a belső rablók, vagy a határszéli betörések ellen magukat a falvakba csoportosulás által megvédelmezzék;¹ végre a falvakba csoportosított lakások s a felaprózott birtok (46. §.) sajnos szokása, mely a hajdani harmadévenkénti ugart s a parlagi legelőt a legteljesebb biztonság közepette is a javulás reménye nélkül fentartja. Az ily vidékeken a földmivelést a hosszas szállítás s a trágyahiány nehezíti. A túlságosan összezsúfolt családok inkább hajlandók a romlottságra s a közösség szokásainak elfogadására, mint a szétszórt tanyai nép. Ilyenkor könnyen feledik, hogy az első rugó, mely a családokat egyesülésre bírja, Isten imáadásának kötelessége. A községi élet a hitközségi életet, úgy az intézményekben, mint az erkölcsökben, elnyomni hajlandó.²

¹ Olasz- és Spanyolország némely vidékén még ma se mernek lakóházat a falun kívül építeni.

² A rémuralom legszomorúbb hírnévre vergődött vezetői, valamint azok is, kiknek legnagyobb részük volt abban, hogy a hanyatló régi rendszer zsarnokságát s központosítását még súlyosabb alakban reánk is átszállítsák, általában oly vidékekről s városokból valók voltak, hol az elaprózott birtok dívott. Hogy e szomorú szervezetet jobban tanulmányozhassam, a forradalmi Danton szülőföldjén, Champagneban vettem egy kis birtokot. A parlagi legeltetés ott a földmivelésében minden javításnak ellene szegül s a keresztény vallás annyira feledésbe ment, hogy az egykori négy plébánia lelki gonkózásával megbízott

Franciaország, midőn az 1789-ki forradalom után új helyi kormányzatot teremtett, teljesen eltávolodott ama mintáktól, melyeknek főbb vonásait most jeleztem. Úgy saját boldog időszakainak hagyományaival, mint a legboldogulóbb népek szokásaival szakított, tartományait az egyesítési hitlevelekben biztosított jogok megtiprásával megcsonkította;¹ ezzel szétzúzta ama kereteket, melyek a hanyatló régi rendszer alatt a helységeknek az önkormányzat maradványát biztosították. A rombolás művét betetőzte azzal, hogy közös községi formába öntött két teljesen különböző elemet: a nagy városokat, melyek eléggé gazdagok és felvilágosodottak arra, hogy különböző törvényhatóságot alkossanak; s a falusi községeket, melyek helyi életüket csakis az egyesülésre alapíthatják. Végre a forradalmi Franciaország e két ennyre különböző lényt egyenlő czímen vette be a megyei egységbe s azzal kecsegtette magát, hogy immár összhangzó egészset alkotott, mivel valamennyit a központi hatalom által kiküldött hivatalnokok által kormányoztatja. Csakhogy ez a példátlan rendszer alapítói várakozásának sohasem felelt meg; mert sem a közrenddel, sem a méltányossággal össze nem fért. A zavarok idején a nagyvárosok mindenféle tekintélyt leráztak, s a vidéket elnyomták, minthogy a falvakra nézve lehetetlenné vált szabadságukat az egyesülés által megoltalmazniok. A vidék teljes függetlenségét, a városok természetes túlsúlyával s az állam mesterséges

pap állása valóságos sine cura. E síkság társadalmi reformjának kétféle feltétele volna: az erkölcsi törvény felújításával helyreállítani a családot s a tulajdont; s a családoknak, némely német törvény mintájára, megadni a módot arra, hogy egytagban levő birtokot alkothassanak.

¹ S még csak a nemzeti köteléket se fűzte vele szorosabbra.

bitorlásaival szemben, még béke idején is, elvesztette.

Nem tudom, vajjon a dolgok e szomorú állapotának reformja, melyet a császár annyiszor követelt, végbe fog-e menni uralkodása alatt? A hivatalnokoknak, kiknek érdekükben áll azt hirdetni, hogy a helységek az önkormányzatra teljességgel képtelenek, e részben eleddig ellenállhatatlan befolyásuk volt és így is lesz mindaddig, míg a passiv megadás s a lázadás között való középutat meg nem találjuk. A míg ezek az erkölcsök fennállnak, a reformért buzgó emberek csak egyetlen módon készíthetik elő a jobb jövőt: ha folyton rámutatnak a mély különbségre s annak következményeire, mely a helyi kormányzat tekintetében Franciaország s a többi országok között fennáll.

Fővetélytársaink az ő rendszerükben különböző becses előnyt találnak. A magánosok, még a legfélreesebb lakóhelyeken is, azt látják, hogy a személyek vagy a vagyon ellen elkövetett vétséget a megtorlás és a büntetés utóléri. A megyei rangfokozat különböző tekintélyei a vidék ügyeit, a városokétól világosan elkülönítve, teljes szuverénitással intézik. A falusi és városi hatóságok azonkívül hatáskörük betöltése közben azt az élénk buzgalmat és okos tartózkodást tanúsítják, mely a kormányzóknak a hatalom valóságával s az abból folyó felelősség érzetével egyszerre fejlődik ki. Következésképp eszükbe sem jut e felelősséget azzal kompromittálni, hogy a szokás vagy a törvény által nekik szabott határt átlépják; e tekintetben egyik sem károsítja meg sem a tartományt, sem az államot.

Franciaországban ennek ellentétje van meg. A fosztogatás a falusi birtoknak nyílt sebe és az erkölcs-

telenségnek iskolája lett; nem lehet elfojtani; mert a túlságos messze lévő igazságszolgáltatás igénybevétele többbe kerül, mint a kár helyrehozása. A község-házát vagy az oda vezető utat az állam elkedvetlenítő s egyszersmind nehézkes gyámkodása nélkül semmiféle helyi hatóság meg nem csináltathatja. A független polgárok a helyi hatósági tisztségekre egyre kevésbé vágnak. Ellenben, a kik azokat betöltik, hatalmuk kiterjedésére törekeshetnek. E túlkapásokra még biztatja őket a törvényhozás, mely őket a közönség felszólalásai ellen oltalmába veszi (54. §.). Sőt maga intézményeik törvénye kényszeríti őket, hogy ez útra lépjenek. Míg saját ügyeinek szabad intézésétől eltiltja, arra meg valósággal utasítja őket, hogy a többi hatóság dolgába egész sereg véleményadással beleavatkozzanak.

Ez az utóbbi gyakorlat nem csupán a boldoguló népek tapasztalatával áll ellentétben, hanem elítéli azt az okosság s az emberi szív természetes hajlama is. Nem valami nagy okosság, oly emberektől kérni más dolgára nézve véleményt, kik a saját dolgaik vezetésére is képtelenek. Másfelől, a ki ily kötelesség teljesítésére képes is, általában meg fogja magát kímélni oly munkától, mely ránézve semmi felelősséggel nem jár s neki semmi tiszteletet nem biztosít.

Alkotmányunk e hibájára nem lehet eléggé rámutatni, oly időben, mikor annak szövegét tizenegyedszer dolgozzák át. (8. §.) Ha a bürokraciára való figyelemből a helyi hatóságokat a szükséges hatalomtól megint megfosztják, legalább a reform előkészületét lehetne megtenni azzal, hogy őket a felesleges vagy kompromittáló kötelességek teljesítése alól fölmentik.

69. §. A központi kormányzat mintái a tartományban és az államban.

A tartomány jellege mindig vegyes: az állam s a helyi kormányzat közé van állítva, miként a plébánia a helyi kormányzat s a magánélet közé. A megyék s a városok külön-külön nem egyesíthetnék a pénzügyi forrásokat s némely közszolgálatához szükséges tehetéseket, minők a legfőbb igazságszolgáltatás, a haderő s a felső oktatás; következésképp társulnak, hogy közösen láthassák el. Az ily társulás azonban nem terjedhet ki egy nagy állam egész területére: tehát a tartományi kormányt nem jó az egyes helyektől túlságos messze állítani fel; hasznosan csak az oly vidékek népét egyesíti, melyek között a tulajdonképpeni intézményeken kívül, a szomszédság, a természetes termelés, a termelő foglalkozás, a faj, a nyelv s a történelem is a közeledés bizonyos rugóit hozza létre. Ezen érdekek kielégítésével a tartomány mintegy a helyi kormányzatnak koronája. Másfelől a tartomány a központi kormányzatot két főszempontból segíti. 1. Gyakorolja azt az ellenőrzést, mely a magántestületek jogainak s a helyi hatóságok szabadságának csorbitása nélkül az azokkal való visszaélést meggátolja. 2. Az állam általános érdeke által parancsolt teendőkben közbenjár. Szóval a tartomány, korunk legjobb mintái szerint, oly három intézménycsoport szükséges székhelye, melyeket csekélyebb kiterjedésű területen szervezni nem lehetne, azaz: a főtörvényszékeké, a hadtesté s az egyetemé. Természetesen megkíván még egy negyedik intézményt is: a tulajdonképpeni tartományi kormányzatot.

A főtörvényszékek a tartomány leglényegesebb intézményei. Hivatásukat akkor töltik be legjobban, ha számuk három. Az igazságot az egyetemes állami s a

tartomány sajátlagos törvényeinek¹ megfelelőleg szolgáltatják. Hivatásszerű kötelelességeiket nem tekintve, nagy társadalmi érdeket elégitenek ki: megoltalmazák a tartomány jogos önkormányzatát az által, hogy a törvény betűjét a helyi szokásokkal s az újon fölmerülő szükségletekkel összeegyeztetik. Rangban egyenlők, szervezetük is azonos, egyaránt igen kevés bíróból állnak.² Polgári és bűnügyekben ítélni egyaránt illetékesek; s a két másik előtt mindenik a fellebbezési fórum szerepét tölti be. Közülök kerülnek ki azok a bírák, kik a megyék és nagyvárosok törvényszékeiben

¹ A különleges törvényhozás, mely a helyi szabadság szükséges biztositéka, úgy a szokásjog tiszteletéből, mint az igazságszolgáltatás hatásából, sőt az írott törvények különbözőségéből is származik. A brit parlament sokszor alkot külön-törvényt Angliára, Skót- vagy Írországra; s ezzel inkább elismeri a három tartomány egyesítésekor mindeniknek meghagyott önállóságot. Még élesebb a különbség a jelenlegi 8 porosz állam törvényhozása közt. Az által, hogy a Rajna balpartján 1815. óta a Code Napoléont tiszteletben tartja, Poroszország több politikai érzéket tanusít, mint Franciaország, mely ugyane törvényt csak nemrég erőszakolta rá Savoyára és Nizzára, a lakosság ellenkezése daczára (H). A mult s a jelen azt tanítja, hogy a porosz rendszer az egyesítésnek, sőt a bekebelezésnek is annyira kedvez, a mennyire a francia egykapta-rendszer mindkettőnek árt. A francia monarchia tényleg ama tartományi autonomiák rendszere alatt keletkezett, melyeket Poroszország fentartott s melyeket Ausztria kissé késve igyekszik helyreállítani. A forradalom e rendszernek erőszakkal való összezúzása által, az egyesítések alkalmával kikötött jogokat számba se véve, oktanul és igazságtalanul cselekedett.

² Angliában, az elnököt is beleértve, mindenik főtörvényszék 5 tagból áll. A három főtörvényszék 15 bírása az 52 angol grófság (vagyis megye) igazságszolgáltatására (68. §.) teljesen elég.

elnökölnék. (68. §.) A polgári perekben az esküdtszék segítségével közvetlenül ítélnék s mint feljebbviteli bíróság, a megyei bírák (68. §.) elé tartozó némely ügyben is. Az igazságszolgáltatás általános szervezetét illetőleg egyenlő fokra állítva, a három ítélőszék abban különbözik, hogy a különös ügyeknek, miknek összpontosítása czélszerű, különböző kategóriáit maguk között felosztják. Ilyenek a találmányokra adott szabadságot illető perek; ilyenek, a szabad népeknél a végrendekezésre s a hitbizományra vonatkozók.

A hadtest, mely a nagy hadi műveletekhez szükséges minden elemet magába foglalja, ma, az alább kifejtendő okoknál fogva, az igazi katonai egységgé vált. Poroszország, a többi népek rendszabályait tökéletesítve, nyolcz hadtestének beosztását a nyolcz tartománynak régóta alárendelte.¹ E szervezet rugói meglepők s a siker igazolja őket. Az a lélekszám, mely a tartományi életet bőven ellátja, elegendő egy jó hadtest fentartására is. Béke idején a kincstár s a magánosok terhe legszűkebb határra szorul, mert a tisztek s a katonák gyakran lehetnek otthon, miközben a tanítás s a gyakorlat a tűzhelyüktől nem nagyon távol eső század- vagy ezredszékhelyen folyik.

¹ Egy 9-ik hadtestnek, a királyi testőrségnek, külön szervezete van s azt az összes tartományokból toborozzák. Ez az egy hadtest sokba kerül. De a többinek szervezete oly gazdaságos, hogy az 1866-iki hadsereg, melynek békelétszáma 200,000 ember s akkor 600,000-re volt emelhető, évente csak 145 millió frankba került. Poroszországi utazgatásaim kezdetén meglepetve olvastam le az útszélekre rendszeresen felállított útjelzőoszlopok tábláiról, hogy a tartományi felosztás (község, kör, járás) teljesen megfelel a *honvédség* (*landwehr*) szakaszainak, zászlóaljainak és ezredjeinek.

Háború kitörésekor az egész hadtest, a mindenki által ismert viszonyok közt, legcsekélyebb idő- és pénz-veszteség mellett egyesül. A tartományi hadtestek azonkívül politikai s erkölcsi szempontból is nagy előnnyel járnak: a társadalmi ellenségeskedés, a hirtelen forradalmak s az erőszakos foglalások mai korában a nép boldog, ha tulajdon gyermekeinek védelme alá van helyezve.

Az egyetemek az elemi- és középiskolákat az irodalom és tudomány felső fokú tanításával egészítik ki. Sok tekintetben betetőzései a helyi intézményeknek: segítik a családokat az ifjak bizonyos kiváló képességeinek közvetlen felügyelet alatt való kifejlesztésében, a nélkül, hogy házon kívüli elhelyezésük sok gonddal járna; befolyásukat ezzel székhelyük egész környékére kiterjesztik s ezzel némileg minden egyes család szellemi színvonalát emelik. Kiváló feladatukul tűzvén ki az illető faj történetének és természetének közvetlen megfigyelését, az illető vidék egyéniségét fentartják; ezzel pedig az egyetemes tudománynak legbecsesebb anyagát szolgáltatják. Tehát a tartomány s az egyetem benső egysége a dolgok természetéből folyik: kifejlődött az magától minden népnél, mihelyt az irodalom s tudomány művelésének élhetett. Az arabok hírnevét Spanyolországban, Afrikában s Ázsiában nagyra növelte; a középkor óta ez tartja fenn Nyugat-Európa felsőbbbségét. A XIII. századtól kezdve a tudományos és irodalmi intézmények mindenfelé együtt keletkeznek a városokkal. (14. §.) Egy-egy intézmény lassankint minden vidéken hírnevet szerez és megszerzi a családok bizalmát. Ez a túlsúly mindenütt a teljes szabadság oltalma alatt fejlődött ki, a társadalmi tekintélyek (5. §.), a bennszülött kiváló tanárok,

a nagy költséggel meghívott idegen tanárok¹ buzgalma, a tartománybeli gazdag családok, vagy a nagy rangba jutott hálás volt tanítványok adományai és hagyományai, végre az uralkodó segítségével, ki e nagy intézmények sikerét kiváltságlevéllel szentesítette s őket nyilvános jelleggel ruházta fel. De a régi európai rendszer e kiváltságlevelei, melyeket a boldoguló nemzetek máig tiszteletben tartanak, a monopoliumot kizárták: sőt minden egyetem kebelében a versenyt szervezték; minden vidéken legalább két vetélkedő egyetemethoztak létre;² ezzel a tanítási módszer tökéletesítését s a tanok ellenőrzését a közhatóságok közbelépte nélkül is biztosították. A világi egyetemek üdvös versenyét sokszor növelte még a vallásos testületek résztvétele.³ A forradalom szabad, tartományi egyetemeink lerombolása s az első császárság az állami egyetem monopoliumának megteremtése által, úgy a nemzeti hagyománnyal, mint a művelt népek gyakorlatával szakított.

¹ A középkorban ezt a tudományos és irodalmi apostolkodást a nyelv egysége igen megkönnyítette. A XIII. század dereka táján aquinói szent Tamás tanítója, Albertus Magnus, egymásután tanárkodott Párisban, *Magyarországon Pesten*, (talán Veszprémbe? *Ford.*) és Kölnben. Mindenüvé egész sereg hí tanítvány és segítő követte.

² Ily befolyás alatt virágzott egyidejűleg Angliában Oxford és Cambridge; Alsó-Skócziában Edimbourg és Glasgow; Felső-Skócziában Saint-Andrews és Aberdeen; Languedocban Toulouse és Montpellier; Szászországban Lipcse, Halle, Wittemberg s i. t.

³ Franciaországban 23 egyetemünkkel kivált a ferencziek, dömések és jezsuiták versenyeztek. E rendszer szükségét egész a forradalomig nagyon méltányolták. Richelieu e szókkal jelezte: „Minthogy emberi gyarlóságunk mindenekben megkívánja az egyensúlyt, okosabb, ha az egyetemek s a jezsuiták versenyt tanítanak s a vetélkedés az erényt sarkantyúzza“. (*Politikai végrendeletéből.*)

Oly időben, mikor az alapelvek megrendülvék, mikor a legesztelenebb tanok jogot követelnek, a mai rendszer a közbékével szemben oly veszedelmeket támaszt, melyeket semmiféle emberi bölcsesség nem fog tudni megelőzni. A tudomány s irodalom művelésében a bámulatos egyéni erőfeszítések ellenére máris hanyatlást idézett elő. Ezt a tényt a hivatalos nyilatkozatok s a kevéssé józan hazafiság még leplezheti ugyan; de nyilvánvalóvá válik legott, mihelyt a mai helyzetet az egyszázad előttivel hasonlítjuk össze, mikor a berlini akadémia francia tudósok igazgatása alatt alapítódott. Nemzetünk sebe máris mély: a szabadsághoz való visszatérés nélkül nem lehet rajta segíteni; a tartományi élet s a végrendelkezési szabadság (14. §) felújítása a reform ez ágához is parancsolóan szükséges.¹

A tartományi kormányzat az uralkodó által kijelölt főhivatalnokra van bízva. A kormányzó, ha hivatását teljesíti, az uralkodói hatalomból eredő jótéteményeket a népre nézve lehetőleg hozzáférhetővé teszi. Azonkívül állandó köteléket létesít a végrehajtó hatalom, a helyi hatóságok s a tartomány kiváló egyéniségei közt; így egyezteteti össze a helyi vagy magánszabadságok szabályos játékát a közbéke fentartásával. E különböző szempontokból a tartományi kormányzó az

¹ Az 54. §-ban a hatósági személyek, hivatalnokok s tisztviselők apasztására tett észrevétel főként az egyetemi tanárságra érvényes. A reformnak a szerzett jogokat csorbitnia nem szabad; az illetők helyzetén többnyire még javítani is kell. Következésképp az egyetemhez kötné a kitűnőségeket, melyek nálunk a tudományt a jobban fizető politikai vagy közigazgatási állásokért cserben hagyják. A tudományt a szabadság rendszere mellett a végrendelet jobban javadalmazza, mint az állami monopólium mellett a költségvetés. Az amerikai kis Bostonban a főiskolák 15 év alatt 10 és fél millió frank hagyományt kaptak.

uralkodó kegyelmi tényeiben közbenjárni köteles. E végre a főtörvényszék elnökével s a hadtestparancsnokkal egyetértőleg jár el. Az egyetemi hatóságok felett is főfelügyeletet gyakorol: a tanároknak a közhatóságok előtt, a birói függetlenséghez hasonlót biztosít; az intézmény kiváltságlevelében foglaltak végrehajtása felett való őrködés által, szükség esetén pedig új versenyző intézmények létrehozása által kötelességteljesítésre szorítja őket. A tartományban szervezett minden állami szolgálati ágat támogat, kivált a szesz s a dohány termelésére vagy fogyasztására vetett adók beszedésével megbízottakat. A helyi hatóságokat a rendőri, közegészségi, anyakönyvelési ügyekben, az örültek elhelyezésében s a fegyházak dolgaiban segíti. Egyszersmind ellenőrzi is őket, s kiváltképp őrködik ama szokások, törvények és kiváltságlevelek betartása fölött, melyek a helyi adók megállapítására, vagy a holtkézi vagyon kezelésére vonatkoznak.

A tartomány csak egy-két dolog ellátásáról gondoskodik: első sorban említendő ezek közt az erdőmivelés s a nagy hegységekben az esővíz felhasználása, melyet nem lehet az egyes tulajdonosokra bízni. Ily rendszer mellett a tartományi költségvetés nem valami bonyolult. A kormányzót, a főítélőszéki birákat az állam fizeti; az gondoskodik a hadtest kiadásairól is. Saját kiadásait a megyék s városok adóikból fedezik. Az egyetemek s testületek vagyonuk jövedelmével s a közönség által fizetett némi járulékokkal rendelkeznek. A községi alapok felhasználását, melyeknek szétosztása a befolyás egészségtelen forrásává válhatik, a tartomány épp úgy, mint az állam, feltétlenül visszautasítja; saját kiadásait, ha az erdők s vízkezelés jövedelméből nem futja, csekély illetékből fedezi.

Az állam kiterjedését a dolgok természete nem szabja meg úgy, miként a családi műhelyét, az egyházközségét, a megyéét, városét, vagy tartományét. A nagy államok több tartományból állnak, olykor egy-egy földrész nagy részéből is. Az apró államok egyetlen tartományból, egyetlen megyéből vagy városból, a falusi plébániák egyetlen szövetségéből. A tartomány-állam, sőt a megye-állam is, kivált ha tengerpartja van, egyesítheti magában a terület, a termények s a munka sokféleségét, mely a társadalmak főképességeinek megfelel; következésképp teljes nemzetet alkothat. Ezek az apró államok az emberiséget nem indíthatják oly hatalmas tevékenységre, mint a nagyok, ha azoknak minden ereje jó irányban összpontosul; de viszont sohasem mutatják a féktelen romlottságnak s a diadalmas igazságtalanságnak oly képét, mint ezek. Mintavilágrész az olyan, melyen néhány nagy államot egymástól egész sereg apró, független nemzet választ el. Ez a szervezet állott fenn Európában a münsteri béke után (1648-tól); részben még a párisi béke után is így volt (1815.); néhány éve azonban az emberek jogának s a legősibb hagyománynak megvetésével nagy változásokon ment át. Ha ez a bomlás végbemegy, Európa túlsúlyát mihamar el fogja veszíteni; míg Észak-Amerikában az apró államok a szövetségek segítségével tovább fejledeznek. (70. §.)

Az állam általános kötelességei azok, melyek az azt alkotó alosztályokéi: mint ezeknek, neki is földolga az Isten tiszteletére alapított közbéke fentartása. De a cselekvés módjai ma már nem oly egyformák, mint a középkorban: az állam körülményei szerint változnak. A XVI. század romlottsága (15. §.) óta az erőszak rendszere a békét a hittel csakis az egyszerű,

igénytelen erkölcsű, apró államokban egyeztethette össze. Az e rendszerhez ragaszkodó, előbb gazdag és hatalmas államok lehanyatlottak; épp úgy jártak azok is, melyek a vallásszabadságot csak a hitetlenség kedvéért fogadták el. Azok ellenben, melyek ősi hitükhöz hívek maradván, az új szabadságot elfogadták, jobban boldogultak; ezt az eredményt két különböző rendszerrel érték el. Az első rendszer mellett az állam intézményei közt első helyre továbbra is a hivatalos vallást állítja. A másik mellett törvényesen semmiféle hivatalos valláshoz nem köti magát; hanem a kormányzók s a társadalmi tekintélyek (5. §.) egyetértéssel jó példát adnak és tisztelik a szokást, mely az illető helység számára vallásának jótéteményeit fentartja. (8. §.) Észak-Amerika ama négy állama (70. §.), mely Anglia szüzerénitása alatt csak nemrég lépett szövetségre, ma Európának úgy vallás, mint kormányzat tekintetében kitűnő, utánzásra méltó példákat szolgáltat. A nélkül, hogy az államvallás elvéhez folyamodnának, az egyéni kezdeményezés erélyének s a szabad társulásnak révén egyre jobban sikerül erősíteniök a hitet s jól megkülönböztetett területekbe csoportosítaniök minden felekezet híveit. Felső-Canadában a püspöki egyház angolszász hívei önkényt lemondtak a hagyományos előjogokról, melyet nekik az anyaországnak az országba hódítás jogán (1763.) behozott vallásos szervezete biztosított. Vallásuk mind a mellett jobban virágzik, mint valaha; s papjaik épp úgy javadalmazvák a hívők aláírásaiból, miként előbb, az összes felekezetek adózóitól papi tized czímén szedett adóból. Alsó-Canadában a francia katolikusok tovább élvezik azt a szabad rendszert, melyre nézve ők adtak példát azoknak, kik őket meghódították, sőt olykor

el is nyomták. Az éber proselytizmus segítségével, melyet majd az üldöztetés, majd a szabadság oltott beléjük, területüket a protestánsok gyarmatosítása ellen győzedelmesen megvédték. Ugyanezen érzelmek a presbyteriánusok által gyarmatosított vidéken is egyre jobban érvényesülnek. Így a hívők a szövetség egész területén (70. §) mindazt a megelégedést élvezik, melyet a hitbeli egység nyújt, a nélkül, hogy a vetélkedéstől meg lennének fosztva, melyet a többi vallások szomszédsága biztosít; a nélkül, hogy kísértetbe esnének egy más kor példáját utánozni s a nélkül, hogy versenytársaikat üldözni akarnák.

Az állam különös feladatai azok, melyeket sem a helyi kormányzat, sem a magánosok nem tölthetnének be kellőleg. Főképp a szuverénitás s ama szolgálati ágak szervezése, melyek a társadalmi szervezet különböző tagjait működésben tartják. Az e kettős szükségletet kielégítő intézmények a terület nagysága szerint váltakoznak. Az igen apró nemzeteknél a helyi jövedelmi forrás az uralkodó, a hadsereg, de még a legfőbb ítélőszék fentartását sem bírja meg: ily esetben tehát a szüzeréniséget két szomszéd államra bizzák, melyek egymást kölcsönösen ellenőrizve, oltalmazottjuknál a békét fentartják. A középkorban az európaiak ezt a rendszert haszonnal alkalmazták s kölcsönös viszonyuk azzal, hogy az egységet és békét biztosító egyéb szokásokkal együtt majdnem mindenütt eltörülték, nem javult. Akkor nyugat nemzetei, ugyanazon vallásos intézményeket élvezve, polgári intézményeikben is tényleg teljesen egyformák voltak. Ez egyenlőség helyébe a vallásháborúk s a hitszakadás által élesztett társadalmi ellenségeskedés révén pillanatnyilag a legnagyobb különbözőség lépett. A XVI.

század óta, azon ürügy alatt, hogy népeiknek a vallásos béke vagy a hitbéli egység jótéteményeit biztosítsák, a feltétlen hatalmat sok király bitorolta. Sok újítást kezdtek, melyek inkább egyéni szenvedélyeiknek, mintsem a népek egyetemes érdekének feleltek meg. De az abszolút uralkodók önzésük és kicsapongásaik által lassankint hitelüket veszítették. A mily mértékben az egyéni szabadság s a helyi önkormányzat helyreállt, az érdekek egyenlősége önkényt fejlesztette ki az egyformaságot; az tehát úgy az erkölcsökben, mint az intézményekben, új alakban fokozatosan helyreállt. Néhány mintanemzet már példájával bizonyította be, hogy a hit igen erős maradhat a vallásszabadság mellett is (65. §.); hogy a középkori helyi szabadság a közbéke fentartására (66—68. §§.) alkalmasabb, mint a keletrómai birodalom központosítása; végre, hogy a föld védelmének élő vezető osztályokat észszerűen lehet kiegészíteni egy új társadalmi hierarchiával, mely a béke munkáira van alapítva. E példák még nem vezették vissza Európa minden népét a XVI. század óta a monarchia bitorlásai által leromlott szabadságokhoz; de szemünk láttára csaknem egyetemesen közelednek a képviseleti rendszer, vagyis ama kormányforma felé, mely az európai népek jó hajlamait legjobban összeegyezteti. E tárgyról az olvasó által úgyis jól ismert dolgokat bővebben fejtegetni felesleges volna; arra szorítkozom tehát, hogy ama népek központi kormányzatának lényeges vonásait, melyek manapság sikereikkel leginkább kitűnnek, pár szóval jelezzem.¹

¹ Anglia e tekintetben ma a nagy nemzeteknek egyik mintája. Felsőbbsége egy feltűnő vonásról ismerszik meg: egy század óta az angol nemzet biztosította legjobban Isten tiszt-

A szuverenitást elvben az egész nemzet gyakorolja. Tényleg három tényezőre van ruházva, melyek minden nagy társadalmi érdeknek megfelelnek, t. i.: az uralkodóházra, melynek kebeléből az uralkodó az elsőszülöttség jogán jelölődik ki; s két gyülekezetre, egy szenátusra és egy képviselőházra. A szenátus részben öröklés útján, részben a végrehajtó hatalom kinevezése által újul meg;¹ a képviselőházat kevés évre a nép szavazata választja. A választók testülete, magában foglalva mindama polgárokat, kik elegendőképp bebizonyították, hogy a közösség egyetemes boldogulása iránt állandóan érdeklődnek s hogy ahhoz ragaszkodnak is,² úgy oszlik meg a helységek közt, hogy

teletét s a közbékét, a hatalomból s a gazdagságból eredő minden rettenetes befolyás mellett is. (Erre nézve lásd: *La Constitution de l'Angleterre* 2. kötetét). Szeretném, ha az olvasó egy gazdag, hatalmas nemzet ezen alkotmányát egybevetné a három baszk tartomány s a hat kis katolikus svájci kanton (65. §.) alkotmányával. Ezek az apró államok csekély népességük mellett is igénytelenségük által sok száz éve meg tudják őrizni függetlenségüket a szomszéd nagy államok igazságtalan támadásai ellen.

¹ A hol államvallás van, az egyházi méltóságok is tagjai a szenátusnak. Angliában 457 pair közül 30 az anglikán egyház püspöke.

² Sokszor meggyőződtem róla, hogy a választási rendszert a szabad és boldoguló országokban szabályozó szokásokban ez az elv érvényesül. Ez az elv úgy Amerikában, mint Európában uralkodik; gyakorlatban volt a brit szüzerenség alatt ama gyarmatokban is, melyek 1789 óta az Egyesült-Államokat alkotják. A függetlenségi harc idején legtöbb állam kifejezetten formulázta. Így Delaware írott alkotmánya szóról-szóra ezt mondja: „6. cikk. . . Minden szabad embernek, ki elégséges bizonyítékát adja a közösség előnye iránt való állandó érdeklődésének és az abból folyó ragaszkodásának: joga van a választásra“. A demokratikusoknak mondott államokban, hol a

úgy a megyének, mint a városoknak jogos követelményeit a lehető legjobban képviselje. (68. §.)

A nemzet, nem dűlván benne a gyűlölség, melyet a szuverénítás elve vagy az azt gyakorló személyzet körüli küzdelmek támasztanak, figyelmét ama reformokra összpontosíthatja, a melyek a jót fentarthatják, a rosszat elháríthatják. E szempontból két pártra oszlik, melyek az emberi lélek két ellentétes hajlamát követik. Az egyik párt előszeretettel tartja fenn a jó hagyományokat, még akkor is, ha némely visszaélések tapadnak hozzájuk. A másik inkább a jobb keresésének szenteli magát. A konzervatívek s az újítók a jó és rossz megkülönböztetésére nézve (I. fejj.), a társadalomra nézve lényeges elveket illetőleg, meg-egyeznek; egyenlően vallják, hogy a jó uralmának nem az erőszakra, hanem a közvélemény békés részvételére kell támaszkodnia; s általában csak az eszköz megválasztására vagy alkalmasságára nézve különböznek. A szónokokat, írókat s a tett embereit ösztönző üdvös vetélkedés az igazi képviseleti rendszerben egyedül a méltányolás e különbségéből ered. Az első-

munkára, a tehetségre s az erényre alapított helyi rangfokozatok szétrombolódnak, ezt az elvet követni nehezebb, mint monarchiákban ama kötelességhez alkalmazkodni, mely az uralkodót arra kötelezi, hogy alattvalóinak szolgája legyen; különösen nehezebb a társadalomban elharapódzott romlottságot meggyógyítani, még forradalmak útján is. Az ily államokat a gyógyíthatatlan hanyatlás minden gazdag nemzetnél leghamarább utólérte. Az Egyesült-Államok, kiindulási pontjuk bámulatos feltételei ellenére, máris nekimennek ama szirtnek, melyen az efajta kormányok összetörtek; t. i. a tehetség s az erény kizárásának, s a szavazók megvásárolhatóságának a kevésbé lelkiismeretes gazdagok által. (8. és 60. §§.).

séget fölváltva majd az egyik, majd a másik párt gyakorolja, mihelyt a romlottság, a hanyagság vagy a hatalom által való végzetes megszedülés a másik párt hitelét pillanatnyilag megrontotta. A nemzetet élesztő s olykor megtévesztő érzelmek és érdekek rendszeren a képviselőházban nyilvánulnak s a dolgok menetét majd ellenállhatatlanul, majd a két másik hatalom által mérsékelten irányítják. A beálló eseményekhez, vagy a fenforgó kérdésekhez képest mind-egyik kamra többé-kevésbbé a hagyomány vagy az újítás szellemét képviseli, de a közvélemény mindkettőt visszavezeti a cselekvés egységéhez. Ha a közvélemény egyhangú, az uralkodó inkább szentesíti, mintsem irányozná a kormányzás menetét. Ha kétes, ha t. i. a konzervatívek s újítók egymást kölcsönösen semlegesítik, az uralkodó, ha tehetsége révén személyes befolyásra is tett szert, az ügyek vezetését tényleg maga veszi kezébe. Ily rendszer mellett a boldogulás még akkor is állandó lehet, ha az uralkodó képtelen vagy bűnös; de bárminők legyenek az ő tehetségei s erényei, a hanyatlás legott fenyeget, mihelyt a választók zömén a romlottság erőt vesz.

A törvényhozó hatalom az uralkodó s a két kamra megegyezésén alapszik. Az erkölcsi rend s a boldogulás időszakaiban nincs egyéb dolga, mint az erkölcsök és intézmények szabályos játékát a hagyományos szokás jótékony befolyása alatt megállapítani; s ekkor a parlament lényeges teendője a kormány ellenőrzésére, a hadsereg alkotásának meghatározására s a különböző adók mennyiségének megszabására szorítkozik. A hanyatlás korszakaiban, ha a választó testületben a jó megértése megvan, a parlament főteendője ellenkezőleg az, hogy az írott törvény által hasson vissza

a hagyományos szokástól való eltérés, a magánosok megtévedése s a kormány romlottsága ellen.¹

A végrehajtó hatalom elvben az uralkodótól ered; s miként megmagyaráztam, tényleg irányozható is volna általa, oly esetben, mikor a közvélemény tehetetlenné válnék. Bármi legyen az irányeszme, ezt a hatalmat, a megfontolást illetőleg, magántanács gyakorolja; a szoros értelemben vett végrehajtást pedig főméltóságok, miniszterek és bizottságok. A magántanács mindama kitűnőségeket magába foglalja, melyek a megelőző kormányok alatt s a különféle ügyágazatokban, az állam, a tartományok vagy a gyarmatok kormányzása közben, nagy tehetség jelét adták. Testületté csak ünnepélyes alkalmakkor alakul, minők azuralkodó trónralépése, nősülése, véletlen képtelenné válása, vagy halála. A rendes gyakorlatban apró töredékenként egyesül, melyek az irányozó elme felfogása szerint, hasznos véleményt adhatnak. Az ügyek elintézésével megbízottak sűrűbben gyülekeznek s hat fő szolgálati ágnak adják meg a lökést.

Az igazságügyi minisztérium fölötte áll úgy az állam, mint a tartomány, vagy község befolyásának.

¹ Az írott törvény arra való tehetetlenségét, hogy állandó alkotmányt hozzon létre, minden oly nép jól ismeri, mely a hagyományos szokás uralma alatt boldogul. Ám nálunk ezt az igazságot a forradalom óta csupán néhány társadalmi tekintély és jeles író (61. §.) emlegeti. A közvélemény irányítói nem tudnak felőle. Ha reformról van szó, rendszeren egy új kényszer-törvényt vagy egy új minisztériumot követelnek; minthogy az újítás szellemét a hagyományos szokás nem fékezi, az ezen az úton fékezetlen csapong a legveszedelmesebb túlzásokba. E túlzástól sok író őrizkedik; de az elméket azzal tévelyíti meg, hogy az állam boldogulását az évente megszavazott törvények számával méri.

Nagyrészt valamely főméltóság vezetésére bízva, az állam vitás ügyeit s általában azokat látja el, melyek, a dolgok természeténél fogva, a helyi és tartományi törvényszékek ítélkezése alá nem tartoznak. Közbenjár az uralkodónál bizonyos föllebbezéseket, a kegyelmi kérvényeket s a bírák és tisztviselők kinevezését illetőleg. Ez a főméltóság elnöke a szenátusnak is; azonkívül egész sereg oly tényeiben vesz részt a közigazgatásnak, melyeknek jelentőségét az állam pecsétjével akarják emelni.

A pénzügyminisztérium az adminisztráció rangfokozatában első helyen áll; mert a szükséges forrásokat minden egyébhez az adja. Teljesen alá van rendelve amaz államférfi sugalmazásának, ki a kormány eszméjét legtekintélyesebben képviselve, a miniszterelnöki szerepet tölti be.¹ A pénzügyeket, ez utóbbinak eszméi szerint egy szakminiszter látja el oly főhivataltalokkal, kik közül némelyik tényleg elmozdítathatlan lévén, a bírákat megillető tekintélyt élvez.² Minden bevételt erélyesen központosít; a többi szolgáltatási ágak kiadásait ellenőrzi, kiutalja s kifizeti. E részben Franciaország megint eltér a boldoguló nemzetek gyakorlatától. A közigazgatás három főágazatában tehát három lényeges hibát mutat: a helyi kormányzatban a visszaélésre vezető állami központosítást (68. §); a tartományban a legszükségesebb intézmények hiányát; a központi kormányzatban pedig

¹ Angliában a miniszterelnököt mindig a kincstár első lordjának nevezik. Franciaországban a régi rendszer alatt, a megfelelő állást olykor a pénzügyek főellenőre foglalta el.

² Angliában a főellenőr (*general controller*) évi 2000 font (50,000 frank) fizetést hűz s csakis a parlament mindkét házának egyenes kívánságára mozdítható el.

a hatalom oly szétszóródását, mely a pénzügyek jó rendjével össze nem fér.

A belügyminisztérium annál inkább megközelíti a tökéletességet, minél egyszerűbb s minél kevésbbe költségese. E vonások az oly népeknél vannak meg, hol a társadalmi összhang uralkodik, hol a polgárokat igazságérzet hatja át, hol a szomszédnemzetek igazságtalan vállalkozásaitól sincs mit tartani. Az ily mintanépek a belső békét helyi rendőrséggel tartják fenn, melynek közegei, kiket a családok egyhangú véleménye támogat, fegyver gyanánt csupán a közhatalom ártatlan jelvényét viselik. A kivételes eshetőségekről a helyi nemzetőrség útján gondoskodnak; de a hatóságok kényesek arra, hogy csak oly esetben vegyék igénybe közreműködését, mikor tekintélyüket a fegyvertelen polgárok a zavargók ellen megvédeni nem bírnák.

A mely népek nincsenek minden eshetőleges támadás ellen megvédelmezve, s melyek védelmükre állandó hadsereget tartanak, arra törekeshetnek, hogy az azzal járó terhet és alkalmatlanságot lehetőleg csökkentsék. A szárazföldi és tengeri hadseregek kivételes intézmény s csak úgy törvényesek, ha a törvényhozó hatalom évről-évre szentesíti őket. Az állandóság volta-képp csak a hadsereg egy csekély részére nézve áll fenn, mely a folytonos gyakorlatot igénylő fegyvernemeket forgatja. A hadsereg kiegészítői a helyi nemzetőrség, vagy a tartalék, mely szintén haladéktalanul mozgósítható vagy hajóra szállítható. Házas embe-rekből áll, kiknek viszonyai az ország politikai vagy gazdasági szervezete szerint nagyon változók. Keleten (9. §.) kiválólág katonás jellegűek. Svédországban apró földbirtokokat művelnek, melyeket az állam zsold fejé-

ben enged át nekik. Az Aldunán¹ s Oroszországban uradalmakhoz tartozó területeken katonai gyarmatokat alkotnak; az e gyarmatokat vagy nőtlen katonák alkotják, kiket földmíves családok tartanak el, a kik így róják le a földjükért való tartozást; vagy házas katonákból, kik családjukkal oly kötelezettség mellett művelnek egy darab földet, hogy az államnak meghatározott számú katonát tartoznak szolgáltatni.² Középeurópában a tartalékos katonák főként polgári jellegűek. Tűzhelyüknél a polgári élet előnyeit élvezik, ama kötelezettség kivételével, hogy az időnkénti gyakorlatokon részt venni kötelesek. A mely országokban e rendszer hagyományos, a hadsereg jellege lényegesen tartományi vagy megyei:³ a tiszteknek lakóhelyükön nagy társadalmi befolyásuk van; rendesen oly tiszteletben részesülnek, mint a földbirtok urai s az öröklött hirnév részesei; bár mindig készek vérüket a föld megvédéséért ontani, úgy ők is a békének örülnek legjobban, miként a katonák.

Sajnos, a nagy európai nemzetek hadseregeiket immár nemcsak a végből szervezik, hogy területüket szomszédaik betörése ellen megvédjék. Az államok kölcsönös viszonyában az igazságosság alapvető fogalmai nyíltan meg vannak sértve, a nélkül, hogy a közvélemény azon megbotránkoznék. A szívekben az örökelveket ingadozó szabályok helyettesítik, melyek a pillanat szenvedélyeivel változnak. A négy parancsolatot, mely az emberölést, a hamis tanúságot, más tulajdonának kívánását s ellopását tiltja, állítólagos aforizmákkal helyettesítik, melyeket minden alkalom-

¹ Le Play itt még a régi határőrvidéki szervezetre céloz.

² Így Oroszországban a doni kozákok.

³ Így a porosz landwehr.

mal majd a földrajzból, majd a néprajztól, majd a nyelvészetből,¹ vagy az erkölccstantól teljesen idegen egyéb tudományokból meritnek. Ily lelkiállapotban szemérmetlenül csorbitják a más jogát, vagyis ama szokásokat, melyekben a művelt népek jobb időkben a tizparancsolat alkalmazását kölcsönös viszonyaikra összegezték. Nevezetesen elhagyják ama formaságokat, melyek jól szervezett államokban a hadizenetet megelőzik, ezzel a harcznak törvényes jelleget adtak s a katonát az Isten ötödik parancsolatának megszegésével járó felelősség alól fölmentették. Némely kis és nagy ország kormánya nyiltan hirdeti ahhoz való igényét, hogy szomszédjai területét erőszakkal vagy furfanggal megszerezze; mások, melyek vagy kevésbbé hevesek, vagy képmutatóbbak, lelkiismeret-furdalás nélkül készek felhasználni a területszerzésre való alkalmat, a melyek kínálkozhatnak.

Hogy célt érjenek, az ily igényektől áthatott kormányok nem érik be a kis állandó hadseregekkel, melyek a XVI. és XVIII. századbéli korlátlan királyságokkal fejlődtek ki: hanem tartományaikat annyira mozgékony hadtestekké szervezik, hogy azokat pár nap alatt a megkívánt területekre dobhatják. Ha a népek végleg rátérnek ez új csapásra, e hadseregek a velük rendelkezők kezében azzá fognak válni, a

¹ Napjainkban így szülemlett meg, a nyelvek analogiájára támaszkodva, a nemzetiséginek nevezett veszedelmes és igazságtalan doctrina. Ez új szempontból a századok óta olasz, német, vagy szláv nyelvekkel élő apró nemzeteknek függetlenségüket nagyraavagyóbb szomszédaik javára el kellene veszteniök. E szerint a derék Svájc három részre szakadna s a három szomszédos nagy országot, Francia-, Német- és Olaszországot egészítené ki.

mik a motorok a gyáripár terén: mozgósítani fogják őket, mihelyt a rombolás egy új eszközének feltalálása a találmány birtokosának vetélytársai fölött pillanatnyi előnyt biztosít. Amaz állítólagos haladás, melyre némelyek oly büszkék (58. §.), a művelt népeket a barbár erkölcsökhöz vezeti vissza. Az erő uralma már is annyira fölébe kerekedett az igazságérzetnek, hogy a nagy nemzetek reményüket veszítik arra nézve, mintha kongresszusokkal a bajt orvosolhatnák: korunk fegyveres békéje a nemzetekre nézve épp oly végzetes lett, mint egykor a hosszas háborúk voltak. A dolgok ily állapota Európában nem válhatik állandóvá, a nélkül, hogy a hanyatlást elő ne idézné. A többség akkor végleg az amerikai kontinens amaz országaira szállna, melyekben a múlt század vége óta az erő alá van rendelve az igazságnak. Ha azonban, a mitől az újabb tények révén (60. §.) félni lehet, Washington bölcs hagyományai az Egyesült-Államokból a gazdagság és hatalom fejlődésével kivesznének, az emberiség azért még sem maradna minta nélkül. A közhatalom igazi szervezete még akkor is megmaradna ugyane földrész északi részén, ama nagy államszövetségben, mely csak imént a brit szüzerenítés alatt alakult. (70. §.)

A belső közigazgatás a kényszerrendszerek alatt, hol az állam polgárai boldogítását a helyi kormányzat terén, de még a magánéletben is magára vállalja (8. §.) rendkívül bonyolulttá válik. Ilyenkor minisztériumi ügyosztályok keletkezhetnek, melyek a földművelés, az ipar és kereskedelem módszereinek tökéletesítését, továbbá a kikötők építését, a közlekedési utak fentartását, a szellemi foglalkozások támogatását s az összes társadalmi osztályoknak az emberi ismeretekre való oktatását teszik hivatásukká. Csakhogy

az eredmények e föltevést korántsem igazolják: tényleg minden tevékenységi ágakban az egyéni kezdeményezést ölik ki, mely a polgári függetlenség és jólét főbiztosítója. A szabadság rendszere mellett (8. §.) a népek az ellenkező eljárást követik. Véleményük szerint a politikai szabadság nem vert erős gyökeret csak akkor, ha az állam központi kormányzatában a magánosok is sikeresen működnek közre. Ám a tapasztalat arra tanítja őket, hogy ez a közreműködés hiábavaló és veszedelmes volna, ha a polgárok nem lennének polgári szabadságuk teljes birtokában, vagyis, ha nem lennének hozzászokva családjuk, műhelyük, egyházközségük (67. §.), valamint helységük (68. §.) ügyeit tág hatáskörben intézni. Ily viszonyok közt az állam teendője a belügyekben igen kevésre szorul: a főhivatalnokok s a főbb közegek kinevezésére, kik az uralkodót a tartományokban képviselik, illetőleg a közbéke fentartásával megbízzák; az ellenőrzés szervezésére a megyében s a városokban, mely a polgárokat a helyi hatóságok visszaéléseitől megvédi; végre az állam állítja fel a postát, távírdát, megszabja a mérték- és pénzrendszert; és szervezi mindama hasznos szervezetet, melyek a központi kormányzathoz tartoznak s nem volnának a magánosokra vagy a helyi s tartományi hatóságokra bízhatók.

A külügyek vezetésének feladata az volna, hogy a békét az igazságra s a nemzetközi jogra alapítsa; a válásháborúk (15. §.) kezdete óta azonban e cél ritkán érte el; nyilván tehetetlen, ha nem veszedelmes, oly korszakban, mikor az állandó hadseregek rendszere mindenütt alárendeli a jogot az erőnek.

A diplomácia, melynek egyik legtiszteltebb foglalkozásnak kellene lennie, egyre többet veszít tekinté-

lyéből s a köznyelvben e szót a furfang legkifejezőbb jelzésére kezdik használni. A rendetlenségeket, melyeket némely kormány romlottsága belevitt, még súlyosbítja a bürokratikus szervezet, melyet újabban nyert. Minden így szervezett közszolgálati ágban tényleg megvan a hajlam arra, hogy fontosságát mesterséges eszközökkel nevelje; a diplomáciában erre rendes eszköz a bonyolalmak előidézése. Nem csoda tehát, ha illetékes emberek megszorítani hajlandók egy oly szolgálatot, mely céljával ellentétbe jutott. Valamig Európa felett így az igazságtalanság szelleme fog uralkodni, az uralkodókat külföldön csupán egyszerű kereskedelmi megbízottaknak kellene képviselniök. A politikai érdekek, melyeket a békebarát fejedelemeknek válságos időben el kellene tiltaniok, csekély számú s az állam főméltóságai közé helyezett főhivatalnokra lennének bízva, kik az európai kormányok hosszas megfigyelése közben a jelenlegi baj igazi forrásait és hatásai semlegesítésének módját megismerhették.¹

A jól szervezett népeknél az eddigieket a gyar-

¹ Így szokott volt eljárni Szt. Lajos; erkölcsi befolyását ezzel szerezte meg. „Ama háború után, melyet a király lecsillapított, egy másik nagy háború tört ki Thibault de Bar gróf és luxemburgi Henrik gróf között. Ennek lecsillapítására a király kamarását, Tierre uram ő kegyelmességét küldte el, a nagy emberek közül azt, a kiben legjobban megbízott: még pedig a király költségére; s a király addig-addig próbálgatta, míg ki nem békítette őket.“ (Joinville. *Szt. Lajos története.*) — Bassompierre emlékiratai szerint IV. Henrik az apró német államokkal szemben ugyanezt az eljárást követte. A hajdani módszer kiválóbbságát a mai kor zűrzavarai nagyon is bizonyítják. A kitörni készülő háború előtt a békebarát-fejedelem diplomatája a kérdéseket mindig egyszerűsíténé. A bürokratikus diplomácia, már ösztönénél fogva is, mindig bonyolítja őket.

matügyek minisztériuma egészíti ki. Oly faj, mely teljesen művelés alá fogott országban lakik, csakis úgy maradhat virágzó, ha szaporaságát megtartva, szabályos kivándorlást szervez. A törzsökös-család (6. §.), miután a tűzhely s a műhely örökségét annak a gyermeknek biztosította, ki a családot legelőbb segítheti s ki annak legelőbb adhat új sarjakat, megtakarítását arra használja, hogy a gyermekek elhelyezéséről a legjobb módon gondoskodjék. Azok nagy része, falusi birtokon nővén fel, az anyaországban nem találja fel ama helyzet egyenértékét, melyben született, jobb szerencsét keresni a két világ míveletlen vidékeire megy. A mely nemzet nagyra hivatottnak érzi magát, sajnálattal látná, hogy kivándorlói valamely vele versenyző nemzet tömegébe olvadnának be.¹ A nélkül, hogy szabad akaratukat gátolná, a saját oltalma alatt rendelkezés alatt álló területek felé tereli őket, hol fajukat szaporíthatják s annak egykor, az anyaországgal szövetkezve, függetlenséget biztosíthatnak. Ez a gyarmatügyvitel tárgya, melynek Franciaország egykor, törzsökös-családok lakta vidékein, kivált Normandiában kitűnő mintáit szolgáltatatta. A mit Franciaország szétrombolt, azt Anglia fentartotta és tökéletesítette: túlnépes területen is szapora marad s minden irányba számtalan kivándorlót küld. Nem kevésbé tűnik ki a rendszer tökéletessége által, mely ez óriási mozgalmat elősegíti, mint annyi gyarmat boldogulása által, melyek példátlan gyorsasággal növekednek.

¹ A Franciaországban ritkaságszámba menő szapora családok kivándorló sarjai, sajnos, nem a francia gyarmatokon keresik boldogulásukat, hanem az Egyesült-Államokban vagy La Platában, hol az ottlakók tömegébe beolvadnak.

70. §. Korunk egy nagy minta-nemzete.¹

Az apró nemzetek s a helyi kormányok (68. §.), melyek a fent minta gyanánt elősorolt intézmények és erkölcsök nagy részét egyesítik (65—69. §§.), korunkban nem ritkák; de a nagy nemzetekkel mindég másként volt. Valahányszor tanulmányi tervemnek megfelelően a társadalmi tekintélyektől (5. §.), kiket úgy a közvélemény, mint gyakorlatuk jelessége felismerhetővé tesz, tanulhattam, kutatásomat e kérdésben foglaltam össze: Melyek voltak a multban s melyek ma a nagy minta-nemzetek? E kérdésre csaknem mindig ugyanazt a feleletet nyertem: Ferdinánd és Izabella korában (1479—1504.) Spanyolország; XIII. Lajos korában (1629—1661.) Franciaország; III. György uralkodása óta Anglia, Washington elnöksége óta az Egyesült-Államok. Munkám folyamán e két utóbbi minta felsőbbbőségét sokszor megállapítottam s nem merném állítani, hogy az tűnőben volna. A romlottság közben, mely Angliában² s főképp az

¹ A *Réf. Soc. en France*-ban, mely 1864-ben jelent meg, Le Play még Angliát állíthatta mintának nemzete elé. A 70-es években azonban a gazdagság és hatalom erkölcsbontó hatásának tünetei már ott is kezdtek mutatkozni. (Azóta a most lefolyt délafrikai háború egész nagyságukban tárta fel a világ előtt Anglia erkölcsi sebeit.) Azért ekkor a testileg és erkölcsileg ép, erős Canadát vette mintának, melynek példája honfitársaira már csak azért is meggyőzőbb lehetett, mert hisz e virágzó országot saját véreik alapították és az virágzását az ott ma is élő hajdani francia erkölcsnek köszöni. Canada mai állapotáról, mely Le Play véleményét mindenben igazolja, lásd bővebben a *Magy. Gazdák Szeml.* 1903. decz.-i számát. *Ford.*

² Ez a romlottság bizonyos szokásokban nyilvánul, melyeket a közvélemény 1836-ban, mikor angolországi tanulmányaimat megkezdtem, még szigorún elítélt volna: a botrányos

Egyesült-Államokban (60. §.) tíz év óta nyilvánul, még senki sem volna képes megkülönböztetni, vajjon itt valóságos hanyatlásról van-e szó, vagy csak amolyan pillanatnyi gyöngeségről, mely ellen egyetlen nép sem biztosíthatja magát. De az emberiség még az első eset megvalósultával sem maradna minta nélkül: megtalálná azt az északamerikai brit szövetségben.

Ez az ország, mely kezdetben négy államból állott, már is hatalmas; ¹ s területének roppant kiterjedésénél fogva nagy jövőre számíthat. A körülmények sajátosságos találkozásánál fogva, jelenlegi alkotmányában egyesíti mindazt, a mi a régi Franciaország hagyományaiiban s a mai Anglia és az Egyesült-Államok gyakorlatában legjobb volt. A brit szövetség tényleg egyesíti a legjobb európai alkotmányok jó elemeinek nagy részét s híjával van az azokat gyöngítő bajoknak. Az uralkodó személyes beavatkozását a legszűkebb határra szorította, aki távol lévén, alattvalói jogait nem is csorbíthatja. A központi kormányzat három hatóság igazgatása alatt áll: egyik a fejedelem által kiküldött főkormányzó, másik a fejedelem által életfogytiglan kinevezett szenátus; harmadik a tartományi államok által választott képviselőház. E kormány hatásköre a következőkre terjed ki: a szövetségi s tartományi igazságszolgáltatásra; az ország védelmére s a közbéke fentartására; az államok közös közlekedési útjaira; a postára, a mérték- s a pénzrendszerre; a

jelleget nyilvános szórakozásokban; a gazdag ifjúságnál a hitetlenség terjedésében; a tudomány nevében a vallás ellen intézett támadásokban.

¹ Már is (1870.) oly népes, mint az Egyesült-Államok a függetlenség kimondásakor. — (1890-ben majdnem nyolcz millió lakosa volt. *Ford.*)

szövetségi jövedelem szervezésére, a vám s a szeszadó alapján. Mindegyik tartomány-államot egy-egy alkormányzó kormányozza, kit a törvényhozás segít: ez pedig az e célra kinevezett helyi alkotmánysszerző gyűlés határozatai szerint van szervezve. Így alkotmányát mindenik állam önállóan szabályozza; csak a szövetségi alkotmányt nem szabad bántania s a vallásokat illetőleg nem szabad rendelkeznie. Minden felekezet a család s az egyházközség (67. §.) keretében marad meg, saját hatóságainak igazgatása alatt. Minden állam helyi kormányzata a megyében s a városokban (68. §.) összpontosítja mindama szabadságokat, melyek az állam s a szövetség élén álló hatóságok jogos körét nem érintik. A magánélet alapja a végrendelkezési szabadság (42. §.) s a törzsökös család. (6. §.) A család egységes, állandó és szapora.¹ Boldogulását csak a munka s a vallás révén keresi. A vallás szabadságán kívül a magánélet minden szabadságát bírja, a mely a közérdeket nem veszélyeztetheti. Végre a műhelybeliek, a községek s a magántestületek teljes békében élnek, minthogy a szokást s a tiz parancsolatot megtartják.² Ez intézmények által, melyeknél szabadabakat az emberiség nem élvezett sehol; továbbá az éghajlat zordsága, a nagy gazdagság hiánya s a főközlekedési vonalak távolsága következtében: a vallásos hit s a közbéke szilárdabb, mint akár valaha a középkori s ókori kényszeruralom alatt. Bonyolultságuk és sokféleségük mellett, is minden felekezet békében

¹ Az ifjak korán nősülnek. 12 gyermekes házaspárt százszámra lehet találni; 15—20 gyermekes is annyi van, hogy fel se tűnik; csak a 20—25 vagy több gyermekes családok kivételek. (Desjardins A. 1903-ki adatai szerint. *Ford.*)

² Mindez ma is így van. *Ford.*

él, mert minden polgár átérti, hogy a szabadság jótéteményeit úgy biztosítja az ember legjobban, ha megvédelmezi, mikor a másét támadják meg. E hitet a verseny a buzgóság nagy fokára tüzeli. Mindazonáltal a vallásos proselytizmus kellő korlátok közt marad. Ily rendszer mellett a közvélemény inkább a tetteken alapul, mintsem a szavakon; s azt tartja, hogy bármely vallás főjogczíme a családok bizalmára az az erkölcsi érték, melyet hiveiben kifejleszt.

A szövetség négy tartomány-állama közül Alsó-Canada (Québec állam) úgy multjánál, mint a családok, a vallás s a tulajdon mai szervezeténél fogva, legjobb tüneteit mutatja a nagy jövőnek. A normandiai törzsökös családok kibujdosottjai, a mint 1534 óta a Szent-Lőrincz-folyam medenczében megtelepedtek, ott az anyaországban dúló zavarok által rájuk zúduló bajok (15. §.) mellett is, s az ott lakó európai vagy benszülött fajok ellenségeskedésének s az éghajlat zordonságának ellenére, megerősödtek. De hősi harczok után kénytelenek voltak XV. Lajos kormányának szégyenletes magukra hagyását tűrni s magukat az angol uralomnak alávetni. A fajgyűlölet s az új kormányzók vallási türelmetlensége eleinte üldözte őket; végre azonban ők is élvezni kezdték azt a szabadságot, melyet a brit birodalom lassankint minden gyarmatának megadott; azóta boldogulásuk nőttön-nőtt. A canadai francziák száma 1763-ban, Canada elvesztésekor, 65.000-reszállott, 1868-ban már 1.200.000 volt. A népesség, a csekély bevándorlókat nem számítva, minden huszonöt évben állandóan megkétszereződött, pusztán a régi gyarmatosok s azok utódainak szaporasága révén. 1763-ban a québeci katolikus püspök a Szent-Lőrincz s a Mississipi medenczéje

közt levő óriási terület vallásos szükségletét maga látta el, ma csupán Alsó-Canadában hét más püspök működik.

Történetével egyetlen más nép sem tette oly nyilvánvalóvá a katolicizmusban rejlő hasonlíthatatlan erőt, ha az hivatásuknak élő, szegény papokkal rendelkezik. A papság kezdettől fogva a gyarmat élére állt,¹ az országot minden irányban mivelés alá fogta; s míg a gyarmatosok sikereit előkészítette, a mennyire az európaiak versenye megengedte, a benszülöttek erkölcsi emelésén² dolgozott. Az összes írtási munkákat a világi papok irányozták, sokszor a jezsuiták segítségével; ők alapították meg a falvakat, lelkipásztorkodásuk mellett törvényt hozva, bíraskodva, építkezve s a betegeket orvosolva. A háború, a járványok, az inségek, az időjárás mostohasága s az

¹ Montréal alapítása s szigetének gyarmatosítása már bámulatos megnyilatkozása volt a keresztényi szellemnek, mely Franciaországot XIII. Lajos nagy korszakában (16. §.) lelkesítette. A telepítés művét 1640-ben Olier abbé és de la Dauversière kezdte a montréali Notre-Dame-egyesület segítségével, melynek programja így szólt: „Tisztán Isten dicsőségére s a vademberek üdvösségéért dolgozni“. 1663-tól az Olier által Párisban alapított Saint-Sulpice-szeminárium társulat folytatta, melynek birtokai a szigeten ma is megvannak. Az angol kormány azokat 1763-ban az akkor eltörölt földesúri jogok fejében adta nekik. — Ha Canada francia fennhatóság alatt marad, a forradalom a birtokokat elkobozta volna.

² Amerikai veresbőrű őslakói közül erkölcsileg mind maig kétségkívül a canadai francia papság által megtérített törzsek emelkedtek legmagasabbra, melyek a Szt.-Lőrincz-folyam medencéjét lakják. Érdekes őket figyelni, mikor a folyóparton a husvétii szertartást végzik. — Az angolok a benszülött vadakat az ő gyarmataikról mindig kizárták. A canadai francziák e részben az emberszeretet páratlanul álló példáját adták.

anyaország által való elhagyattatás okozta szenvedések közben a papok folyton biztatták, bátorították a népet s fentartották benne a nemzeti érzést. Mikor az angol uralom alatt jobb idők következtek, megint csak a papság kapcsolta feloldhatatlanul a francia nyelvhez úgy a vallásos oktatást, mint a művészet, irodalom s a tudomány ápolását. Ha a francia utas ma Európán kívül oly országra akad, mely hazájára emlékezteti, ezt a canadai katolikus papoknak s ama családok szilárd szervezetének köszönheti, kikből az első gyarmatosok kikerültek.

Canada ma az európaiaknak két nagy tanulsággal szolgál. Megmutatja, a középkor szabadságai egy régi francia gyarmaton miként állandósították azokat a képességeket és erényeket, melyeket az anyaországban XIV. Lajos s a forradalom zsarnoksága rég összerombolt. Másodsorban azt mutatja meg, hogy a katolicizmus erejét akkor tartja meg, ha a papok az első századok egyszerűségéhez hívek maradnak; ha üldözésnek vannak kitéve, vagy legalább is, ha a más-hitűek üldözése hatalmukban nem áll. Fölforgató szenvedélyek ma arra törekesznek, hogy a katolikusok fejét, népének akarata ellenére, kiűzzék a menhelyből, melyet tizennyolcz század óta szerzett: ha ezt az új igazságtalanságot elkövetnék, az egyház feje Canadában, egy hű és békés nép közt, megtalálná azt az oltalmat és tiszteletet, melyet Európa tőle megtagad.

Végre Canada története megvilágítja amaz írók tévedését is, kik a középkort megvetik, hogy szüntelen XIV. Lajost s a forradalmat magasztalják; mert az igazság nyilván a következő tényekben foglalható össze. A középkori vallás és család az ősi Franciaország törzséből két ágat hajtott: Canadát és Luisiánát.

XIV. Lajosnak s utódjának romlottsága Canada szégyenletes feladására vezetett; a forradalom zavarai pedig a konzulátusnak Luisiána sajnálatos eladását parancsolták. Azóta Franciaország külföldön nagy puszta vagy lakott területeket hódított meg; de saját fájának bevándorlása révén egyetlen gyarmatot sem birt alapítani. Ez a bebizonyult tehetetlenség, az anyarság anyagi gazdagodásának közepette, a szaporaság csökkenésében s a nép erkölcsi erejének megfogyatkozásában leli magyarázatát. Az abszolút királyságnál még végzetesebb volt a kényszerosztály, mely a törzskös családokat, mikből a hajdani kivándorlók kiváltak, tönkretette s fajunkat meddőségre kárhoztatta.

71. §. A reform elvének s gyakorlati kivitelének összefoglalása.

A hanyatló hajdani rendszer s a forradalmak erőszakossága Franciaországot két évszázad óta folytonosan bomlasztja. E bomlasztó befolyások a jó s a rossz elemi fogalmai alatt sok tekintetben kivesztek. A francziák, valahányszor a jelenlegi időszak (1—9. §§.) vagy a régi idő (10. §.) s főként, mikor saját történetük (11—17. §§.) tényeit méltatják, csaknem mindig tévednek. Legjelesebb történetiróink, megdöbbenve az ellentmondáson, mely a mult hiteles okmányai s mai meggyőződéseink között fennáll, kijelentik, hogy ezeket alaposan meg kell újítani. (10. §.) Külföldön ugyanezt a nézetet naponta kifejezik oly írók, kik Európában ma oly tekintélyt szereztek, mint a francia írók a XVII. századtól a forradalomig. (16. §.) E tévedések következménye egész sereg erkölcsi és fizikai zavar volt; a műhelyekben ez főképp a munkás és munkaadó között fennálló ellenségeskedésben nyil-

vánul. Szüleménye az általános synylődés; de az orvoslás eszközeit nem tudta kifejleszteni. Valamig közbéke uralkodik, a kormányzók nem mernek az uralkodó nézetekkel szembeszállni, hogy az igazi orvosságot alkalmazzák; ha pedig a baj makacssága a kormányzó tekintélyét aláássa és ismét forradalmat idéz fel, ez a társadalmi szervezetet pillanatnyilag megbontja s meddőkké teszi az oly igazságokat, melyek csak béke idején teremhetnek gyümölcsöt. Franciaország e circulus vitiosusban nyolczvannégy éve benne van; mégis egész sereg tünet nyújt reményt a közeli reformra. (18. §.)

E tünetek legnyilvánvalóbbika az a számtalan pont, hol a műhelyek és családok megőrizték, de sőt csak most teremtték meg a jólét, az állandóság s az összhang elemeit. (19—25. §§.) Ily pont Franciaország több vidékén is bőven található. E bámulatos példák mihamar ismeretesekké válnának s a jövőbe vetett bizalom mihamar helyreállna, ha a vezető osztályok, némileg visszahatást fejtve ki a figyelmetlenség megszokása s az előítéletek ellen, legalább a szemük előtt levő példák megfigyelésére volnának készek.

Mihelyt a jóról való helyes fölfogás a hazai és külföldi legjobb példák összehasonlító megfigyelése által felújul, legott észre fogják venni a köztünk elharapódzott baj forrását. (26—32. §§.) A tisztán látó emberek a jóhoz való visszatérés eszközeire nézve lassankint meg fognak egyezni. (33—37. §§.) Akkor íróink és szónokaink is, a bizonyosságra támaszkodva, sikeresen fogják megczáfolni az ellenvetéseket, melyeket a vérünkbe ment tévedések kétszáz év óta állitnak a reform útjába. (38—49. §§.) A tapasztalat s a józan-ész ily együttes felhasználása által Franciaország, a nélkül, hogy újabb katasztrófák kényszerítnék rá, végre

legyőzné ama hat nehézséget, mely a forradalmak korszakát mostanig állandósította. (50—61. §§.)

Azok a francziák, kik hazájuk megújhosztására 1789-ben vállalkoztak, kivált ama zavarokon döböntek meg, melyeket a központi kormányzat romlottsága egy század alatt előidézett. Azt hitték, a reform első feltétele az uralkodó személyzetnek s a szuverénitás gépezetének megváltoztatása. Ez a hit mind máig fennmaradt: felszította tiz forradalmunkat s nem idegen a mai korszak izgatásaitól sem. E forradalmak a szöveget módosították; de nem változtatták meg sem az eszméket, sem az erkölcsöket. Nem állították helyre a magán- és helyi önkormányzatot, melyet a hajdani rendszer lerombolt s melyekhez minden boldoguló nép ragaszkodik. A tapasztalat rég bebizonyította, hogy ezek az autonomiák minden kormány sikeréhez elengedhetlenül szükségesek; vetélytársaink ezért találják meg az állandóságot, úgy a szabadság, mint a kényszer rendszere mellett (8. §.), míg mi nyolczvannéggy éve folyton ingadozunk a két rendszer közt, a nélkül, hogy megállapodni bírnánk.

A kényszer első háromszori rendszere (8. §.), mely a mai forradalmi korszakban (17. §.) időszakonként meg-megújult, egész más okból vallott kudarczot, mint a mult analóg rendszerei. A kormányok nem hanyagság vagy érzékiség által váltak hirhedtekké. Sőt lázas tevékenységet fejtettek ki, olykor őszinte odaadást is, hogy a jó valamely hibás fogalmát a gyakorlatba átvigyék. Oly magányosokkal s oly helyi hatóságokkal állitva szembe, melyeket az abszolút királyság s a rémuralom túlkapásai tehetetlenségre kárhoztattak, a hamis rendszer következményeit végső határukig követhették, a köz- és magánérdek nagy kárára.

Ugyanama tulajdonságok, melyek a tízparancsolat, a szokás s a magán és helyi szabadságok tiszteletével egyesülve, az országban a boldogulást s állandóságot teremtettké volna meg, a hitetlenség, az újításokra való szertelen hajlandóság s a központi hatalom túlszainak uralma alatt csak hanyatlást és ingadozást idéztek elő.

A szabadság négyszeri rendszere (8. §.), mely a három előbbenivel váltakozott, más szirtek felé sodródott; de alapjában véve ugyanazon okokon véreztek el. Ha a hatalomért versenyző becsvágyak következtében nem is maradhattak meg oly soká a tévedés valamely formája mellett, rövid tartamuk alatt nem adhatták meg a békét, mely a megelőző rendszerek alatt a cselekvés egységéből származott. A szabadságra való e kísérletek mindig két főhibában leledzettek. A képviselőket kiküldő választók nem adhatták szavazatukat oly biztosan a kipróbált tehetségekre, melyeket másutt a magánélet s a helyi kormányzat jó kezelése tesz felismerhetőkké;¹ sokszor a romlottság vagy a furfang hálózta be őket s választásukkal a közhatóságok hatását meghamisították. Oly korban, mikor a hagyományos szokás tekintélye megszűnt, az egyenetlenség, úgy az erkölcsi, mint az anyagi világban mindenütt feltámad. Az ellenségeskedés az oly államférfiak közt,² kik mindenféle érdeket kormányozni akarnak természetes. A verseny számtalan rúgója, mely a magánéletben erő, gyöngülés okává

¹ Az ember nem képes a központi hatalom hasznos gyakorlására, ha csak arra a magánélet vagy a helyi kormányzat nagy feladatainak végzése által elő nem készült. A hatalom polczáról alábukók vetélytársaikra keserűn neheztelnek, mert átmenet nélkül válnak mindenhatókból semmikké.

válík, ha a közéletben illetéktelenül érvényesül. Az állam mesterkélts bonyolultságából eredő sokszorozódása az összeütközéseknek akkor a kormányzást lehetetlenné teszi, mert a becsvágyak surlódása által keltett egyenetlenséget szertelenül súlyosbítja.

A nyolczvannégy év óta tapasztalt csalatkozások bizonyítják, hogy a mikor minden erőfeszítéseinket a központi kormányzat előleges reformjára irányoztuk, hibás úton jártunk. A nélkül, hogy ezt az uralkodó törekvést feltétlenül mellőznők, a francia szellem előtt új csapást kell vágnunk. Bármilyen lesz is jövőre az elfogadandó középút arra nézve, hogy az uralkodó tekintélyét s a nemzet által választott képviselőket összeegyeztetni lehessen, a régi hanyatló rendszer eltévelyedései ellen a mintanépek (62—70. §§.) példája nyomán küzdeni kell: egyszerűsíteni kell az állam szerepét, visszaállítva a magánéletnek, majd a helyi kormányzatnak is, jogos kezdeményezését.

A munka újjászervezése, valamint a magánélet egyéb reformjai, biztosan vehetik alapul a különböző népek összehasonlító megfigyelése által szolgáltatott példáit. Az okulást legjobban meríthetni a társadalmi tekintélyekből (5. §.), kik fajunk legjobb hagyományait családjukban s műhelyükben, olykor az egész környéken is, fentartották. Minden polgár, ki erényei, tehetsége s vagyona révén egy-egy társadalmi csoport kormányzására van hivatva, maga körül lassankint a jólétet, az állandóságot s az összhangot fogja megteremteni, feltéve, hogy e példák utánzására törekszik. Daczára a rothadt erkölcsökben s intézményekben, a mult e szomorú örökségében, rejlő akadályoknak, ily módon az értelem s odaadás által képes lesz az ország boldogulásán dolgozni, míg magának jogos befolyást

szerez. A reform e része közvetlenül is végbe mehetne, a törvény vagy a kormányzók segítségével nélkül. Már is előrehaladott volna, ha a jóérzésű emberek, kiknek rossz irányba terelt buzgalma meddő marad, az oly munkákban, melyek a reformot a jó példákra való rámutatás által terjesztik, részt vennének.

Szerencsétlenségre, ezek az egyéni kezdeményezések abban a helyzetben, melybe Franciaország a visszaélések s forradalmak két százada által jutott, mostanáig nem érhetek el valami nagy eredményeket. Az írók, kik a közvéleményt alakítják, a reform ezen oldalát nem is ismerik. Céljuk általában az, hogy a központi hatalom hatáskörét kiterjesszék, hogy azt a dolgok újdonságjainak megteremtésére képessé tegyék. De a míg így a múlt kerékvágásában maradnak, egyéb eredményt nem érnek el, mint azt, hogy a forradalmak korszakát nyújtják; mert a kényszerrendszer mellett a visszaélés sokszorozódik s a szabadság rendszere alatt a meghasonlás növekszik.

A közvélemény még alig kezdi visszakövetelni a magánéletben s a helyi igazgatásban a természetes önkormányzatot. E reform azonban Franciaországra nézve, hol a családapa s a társadalmi tekintélyek jogos törekvéseit a közérdektől idegen törvények gátolják, s hol az összhang a műhelyekben csupán az értelem s az odaadás kivételes erőfeszítései mellett tartható fenn, elengedhetetlen.

Ez a szülemlő vélemény már sikeresen kezd küzdeni ama tévedésekkel, melyeket a vezető osztályok két évszázad óta, úgy a régi rendszer, mint a mostani forradalmi korszak alatt elfogadtak. De nem titkolható, hogy e tévedéseknek a kormányzók s a magánosok felett még most is nagy hatalmuk van. A jelen-

legi nemzedék a dolgoknak 1789-ben megjósolt rendjét csak akkor fogja meglátni, ha az igazságot az elmékben egy újabb katasztrófa bekövetkezte előtt helyreállítja. Ez volna a reform igazi kiindulási pontja. Ez az a nehéz munka, mely az odaadó emberekre vár s melyet azok pusztán a józan észre s a tapasztalatra támaszkodva vihetnek véghez.

72. §. A magánosok s a kormányzók szerepe a reform kezdetén.

Ha francia ember társadalmi szükségletet vesz észre, első dolga, hogy az arról való gondoskodásra a kormányzókat hívja fel. Ám ez a hajlam kevésbé volna helyén ama reformot illetőleg, mely erkölcsünkben a műhelyek szokásait s a tizparancsolat törvényét fogja felújítani s mely intézményeinkbe vissza fogja ültetni a magánélet s a helyi kormányzat lényeges szabadságait.

A hivatalnokok és jogászok, kik Franciaországban az államkormányzatban oly nagy részt vesznek, a nemzet tömegében elterjedt tévedésektől rendesen átvannak hatva. Velük a reform sürgős voltát nem érteti meg maga munkájuk természete, miként a társadalmi tekintélyekkel. A kik kivételesen látják is az igazságot, azt hiszik, a népszerű előítéleteket bántani nem rájuk tartozik; a dolgoknak gyámkodásukra bízott rendjét bírálni tehát okosságból őrizkednek.

A mai események ezt az okos tartózkodást sokszor igazolják is. A mai társadalmi ingadozás korában abból az érzésből, mely egykor a népet vezetőihez kötötte, sok elpusztult. Következésképp a nemzet egyre jobban megszokja ellentállás nélkül engedni a

forradalmaknak, melyek az uralkodás formáját vagy a közügyek irányát hirtelen megváltoztatják. Nem így van azonban a magánérdeket közvetlenebbül érintő reformokkal: a magánérdek a javítással, ha annak időszerősége nem volt előzetesen bebizonyítva, heves ellenállást fejt ki, s akkor a felforgató szenvedélyekkel egyesülten, zavarja a közbékét. A jelenlegi kormány által 1861-ben javasolt és keresztülvitt kereskedelmi reform erre nézve hasznos tanulságot szolgáltat.

Miután vámrendszer s nemzetközi csere tekintetében tíz évig folytatta volna azt a megszorító rendszert, mely két század óta egyre súlyosbodott, a kormány egyszerre elhatározta, hogy az ellenkező rendszerre tér át. Rendeletileg egycsapással teremtette meg a dolgok új rendjét; s hogy a közhatóságokkal annak minden részletét elfogadtassa, nagy erőfeszítésre volt szüksége s abban hivatalnokainak s legjelesebb szónokainak segítségére is. Ez a reform az országra valószínűleg anyagi és erkölcsi eredménnyel fog járni; de kérdés, vajjon arra a leghathatósabb eszközt választották-e? A kormány még párthívei közt is sokak érdekét közvetlenül sértette. Következésképp neheztelést vont magára, melyet az ellenséges pártok sietnek kihasználni; mert némely ellenzékiek szerint, a hatóság részéről a jótéteményt is csapásnak kell nyilvánítani. Másfelől a kormányzók kizárólagos beleszólása következtében a magánosoknak nem nyílt alkalom azokat a képességeket s erőteljes meggyőződéseket megszerezni, melyeket csakis a hasznos reformok kezdeményezése fejleszt ki. E kettős körülményből az következik, hogy a kereskedelmi reformnak a nemzetben nincs gyökere; s hogy, ha valamikor valami váratlan fordulat a kormányzók hajlamát megint a ki- és bevitelt tilalmazó rendszer

felé terelné, megeshetnék, hogy a hirtelen szerzett előnyöktől teljesen megfosztatnánk.

A kormány időelőtti kezdeményezése a munka reformját illetőleg, analog bajokkal járna. A műhelybeli hat lényeges gyakorlatnak s a nemzet kebelében az erkölcsi rendnek helyreállítása, egyéb újítások mellett, a rémuralom idejéből való két kényszertörvény (35. s 36. §§.) eltörlését is követeli. Pedig ezeket a szenvedély s az előítélet jobban támogatja, mint a régi vámtörvényt. Ha a munka reformjára maga a kormány, vállalkoznak, mint a hogy reformálta a cserét, nyilván több neheztelést vonna magára s több ellenkezéssel találkozniék. Ha ellenben az eltévedt közvéleménynyel való szembeszállást a magánosokra s a helyi hatóságokra bizza, abból ránézve kettős előny háramlik: magát bajoktól kiméli meg s hathatósan hozzájárul a polgárok politikai neveléséhez. A reform kezdetén a kormányt semlegesség illeti meg. A hivatalnokok eszméiket, mint magánemberek, terjeszthetik ugyan; de világért se szabad az egymással szemben álló vélemények bármelyikét a rendelkezésükre álló hatalommal üldözniök. Hogy e dologban a magánembert a köz-hivatalnoktól élesen elválasszák, az igazság érdekében igen fontos. A francziák, kik Descartes idejében egyetértésük által a művelt világ bámulatát keltették fel, azáltal, hogy a forradalmi szellem áthatotta őket, a XVI. század türelmetlenségébe estek vissza. Ez a hajlandóság kivált a közhatalom alsóbbrendű közegeiben van meg; idézhetnék valóságos üldözéseket is, melyeket a közegek a jó terjesztésének élő egyénekkal szemben elkövettek. E hivatalnokok túlbuzgóságát nem lehet eléggé mérsékelni, mert akad köztük olyan is, ki a reform előmozdítóját bujtogatónak nyilvánítja,

míg egy szép napon felsőbb rendeletre ők is kötelességükké teszik az alattuk állóknak, hogy azt kövessék

A forradalmak végre megtanították a magánosokat, hogy a reformok iránt azt az odaadást tanusítsák, mely a jelen korban nálunk oly ritka, Angliában oly mindennapi volt. Remélnünk kell, hogy a forradalmi ligákat mihamar reformligák fogják felváltani. A kormányzók alkalmas időben majd később lépnek közbe; s attól fogva a törvény s az erkölcsök reformjára a nemzet minden ereje egyesülni fog.¹

A sajtóra s az élőszóra ilykép a reform kezdetén döntő szerep vár; végre újra azzá kell válniok, a mik a XVII. században voltak: az igazság segítőivé. Az akkor véget ért válság tényleg emlékeztet a maira. A társadalmi ellenségeskedés a mai uralkodókra nem kevésbbé veszedelmes, mint volt a vallási az utolsó Valois-kra nézve. A kényszertörvények akkor épp úgy zavarták az egyházakat s a templomokat, mint a hogy ma megbomlasztják a tűzhelyet s a műhelyeket. Az a hála, melylyel a francziák azt a dinasztíát körülvették, mely a szabadság által a vallásos békét adta vissza, meg fog újulni ama dinasztia iránt, mely ugyanazon eszköz által a társadalmi békét fogja visszaadni.

Az uralkodónak a reform kezdetén még tartózkodóbbnak kell lennie, mint kormányának; de azért az igazság s a hazugság harcza előtt nem maradhat mindvégig közönyös. Mint háromszáz évvel ezelőtt,

¹ A haladás ez irányban látszólag lassú lesz. Ám az egy mást gyorsan követő katasztrófák egyetlen eredménye nem mindig a nemzet megalázása lesz; előbb-utóbb meg fognak tanítani arra, hogy a megváltást tulajdon tévedéseink és vétkeink legyőzésében kell keresnünk.

úgy ma is, tekintélye az elméknek a keresztényi szellemhez való visszatértéhez s a boldogulás egy új korszakának eljövételéhez van kötve. Annyi forradalom után az uralkodóház az által fog megerősödni, hogy nevét két reformmal köti össze: a tízparancsolat helyreállításával a polgárok lelkiismeretében s a szokás helyreállításával a munka szervezésében.

FÜGGELÉK.¹

A) Az elaggott szülőkre mért testi-lelki szenvedések.

1. „A földmives-családban a mezei munka minden munkabíró családtagot a közös igyekezetben egyesít; ha az apát övéi így támogatják, itt-ott még megtartja tekintélyét.... De a gyermekek többnyire nem érik be azzal, hogy az örökségre atyjuk elhalálozása esetére számítsanak: mihelyt a munkát nem bírja, magára hagyják és mindenéből kifosztják. A vagyon mohó áhitozása következtében, melyet az osztály előrelátása ébreszt, a gyermekek a családfőben nem annyira apjukat látják, mint a vagyon bírlalóját. A bírás álmuk és céljuk. Az aggastyán tekintélye, ki termelni többé nem bír, legott elenyészik, mihelyt munkája meddővé válik. Szüksős évjáradékra szorítják; sokszor csupán az élethez s az ahhoz való jogra, hogy jussukat-kikapott gyermekeivel egy fedél alatt élhessen; sokszor még azt se fizetik rendesen, még ennyit is sajnálnak tőle. Végre a mindennapi kenyeret is csak ala-

¹ Az eredetiben közölt terjedelmes függelékeket, melyek inkább csak francia szempontból érdekesek, itt rövid kivonatban közöljük, ezzel szorítva helyet a tiszamenti jobbágy monografiájának, mely a magyar olvasót jobban érdekli. *Ford.*

mizsna gyanánt vetik neki s nyíltan éreztetik vele, hogy immár kényelmetlen vendég a tűzhely mellett, mely már nem övé; hogy hiába él. Halála gyermekeit nem borítja gyászba; sőt jótéteménynek tekintik, melyre kellett-nél túl kellett várniok.“ (Pinart főállamügyész előszavából).

2. „Mikor már az apa, anya nem akar a mezei munkában tovább törődni, vagyonukat gyermekeik közt osztják fel, maguknak csupán életjáradékot biztosítva vagy sokszor csak annyit, hogy ellátásukról azok gondoskodjanak ... Eleinte minden rendén megy: a járadékot pontosan fizetik; az adományozót gondoskodással veszik körül. De a jótétemény emléke lassankint elhalványul; csak terhét érzik s a tartozást kelletlenül róják le; sokszor keresve-keresik az ürügyet, hogy ne teljesítsék; szegény öregek hálátlan gyermekeiktől elhagyatva élnek, kik bennük csak haszontalan terhet látnak.“ (Bonjean semmitőszéki elnök nyilatkozata).

3. „Köztudomású, mily szenvedélyesen ragaszkodik a paraszt földjéhez. Egy darabkát szerezni, azt művelni, szaporítani — e körül forog egész élete. E darabka föld körül indul meg falun a küzdelem az apa és fiú közt. Az apa épp oly elszántan igyekszik a magáét megtartani, mint a fiú megszerezni. Csakhogy az apa azzal a szeretettel ragaszkodik hozzá, melylyel az ember azt szereti, a mije van, a fiú azzal, a melylyel az ember azt szereti, a mire vágyik, vagyis ádáz szenvedélylyel. Hozzá a fiú fiatal, az apa öreg; a fiú erős, az apa törődött. „Add ide földedet, én jobban meg fogom művelni náladnál. A munka megöl; én nem akarom, hogy megöld magad.“ Következik a czirógatás, az ígéretés — az apa, ki gyöngédebb,

enged. Ellátás fejében átadja földjét. Ezzel elveszett. Mert ettől fogva többé nem apa, hanem hitelező.

Láttam egy öreg parasztot, ki mindenét átadta gyermekeinek; a „tiszt szobából“ lassankint egy nyirkos, egészségtelen kamrába került; majd onnan is egy mosókamrába; majd az asztalhoz se engedték; majd levesét is fatálban tették elibe; majd egy ketreczformában hálatták, a szamár elhasznált almán; végre szegény bújában a vízbe ölte magát.

Az ily eset bizonyára kivétel... Nem minden fiú jutatja apját a szegényügyi hivatal kegyére; de rongyokban járhatja, melyek alamizsnát kérnek. Nem tagadja meg tőle levesét; de a legsoványabbjából adja s az asztalnál a legrosszabb helyre ülteti. Nem lopja el tőle a tartozó évi járadékot; de garasonkint vájattja ki vele magától; az apa sokszor bíróhoz is kénytelen folyamodni. Nem viszi odáig, hogy bújában megölje magát; de megszámlálja napjait s mindegyiket megmérgezve, rövidíti azokat.“ (Legouvé E. *Apák és fiak a XIX. században*).

B) Az ifjúságnak a meglettkorúak s öregek felett való felsőbbbségéről elterjedt vélemények.

A rémuralom óta az ifjúságot minden hangnemben arra tanítják, hogy az iskolában szerzett tudomány többet ér annál, melyre az embert egy hosszú élet folyamán a magánélet s a helyi érdekek intézése tanította. „Az ismeretek terén a haladás oly gyors, hogy manapság nem a családapa tanítja gyermekeit, hanem azok őt; szemükben ő a régi kaptafa, az avult gyakorlat, a legyőzendő akadály képviselője.“ (de Fontenay R.)

C) Az örökösödési jog káros hatása a gazdag ifjúságra.

1865-ben 130 párisi gyáros és kereskedő, a javából, intézett a szenátushoz kérvényt a végrendelkezési szabadság helyreállítása iránt s a többi közt ezt mondják: „Mig az angol vállalatok egyre gyarapodva, állandóan fennállnak, felhalmozva a tőkét, a vevőket s a tapasztalat tanulságait; míg a legjelentékenyebb iparosok s kereskedők fiai őseik művét vagy az anyaországban, vagy a világ valamely más részében folytatják, mi történik nálunk? Az apa munkáját fia ritkán folytatja. A vagyon kovácsa legtöbb esetben az apa volt . . . De a gyűjtött tőke és tapasztalat, a munkához való szerszám, mindez elkallódik, szétoszóródik vagy elpusztul, mihelyt az ő munkájának az öregség vagy a halál határt szab.“

„A különbség oka abban rejlik, hogy Anglia tele van oly kereskedelmi házakkal s gyárakkal, melyek gyarapodásában a gyermekek segítették apjukat; s a tengert oly angol kereskedő hajók szeldelik, melyeken kereskedők fiai parancsolnak. Az egész világon mindenfelé vannak angol üzleti irodák, melyeket olyanok igazgatnak, kik az otthoni vállalatban foglalkozást nem találtak. — Nálunk ez lehetetlen. Nálunk . . . a gyermeknek, akár tehetséges s eszes, akár nem, akár tetterős, akár henye, akár jó, akár rossz erkölcsű, joga van apja vagyonához, a nélkül, hogy annak megszerzése, gyarapítása vagy megérdemlése végett bármit is tennie kellett volna . . . Hány ipari s kereskedelmi vállalat pusztul el e miatt! Hány apa kénytelen nélkülözni gyermekei segítségét, míg azok bűnös tétlenségben várják a percet, melyben munka nélkül élvezhetik a szüleik munkájával szerzett vagyont!“

D) A kényszerosztály által a családokban támasztott ellenségeskedés.

Franciaországban 1868-ban 21,317 osztálypörben hoztak bírói ítéletet (ezzel szemben az összes egyéb polgári pörökben hozott ítéletek száma 24,899 volt). A kényszerosztály tehát a családok bomlásának nyilván főoka.

E) Ama vélemények, melyek a konventet a kényszerosztály elfogadására birták.

A forradalmi nemzetgyűlésekben a kényszerosztályt kívánók mindannyian elaprózott határú vidékekről valók voltak, hol a családok nem állandók.

F) A csábítás felől 1791-ben elfogadott tantétel.

Az 1791-iki büntetőtörvény eltörülte a férfiú felelősségét csábítás esetében. „A törvénykönyv szerkesztői úgy vélik, hogy mikor 16 éves leányról van szó, a csábítás, melyet a természet nem sorozott a bűnök közé, a társadalom által sem sorolható oda. Az élet e szakában, mikor az érzékenységet a nem korai fejlettsége növeli, a csábítás hatását az önkéntes átengedéstől megkülönböztetni oly nehéz. Ha a szív sebe kölcsönös lehet, miként lehessen megkülönböztetni a szúrást, mely azt ejtette? Miről lehessen felismerni a támadót oly küzdelemben, melyben a győzős a legyőzött inkább bűntárs, mintsem ellenség.“ (Monseignat, a *Moniteur* 1810. febr. 27-ki számában.)

G) A nemzetgyűlés téves felfogása az államnak a munka-rendszerbe való beavatkozásáról.

A párisi munkások a czéhek eltörlése után elszigeteltségük miatt nyugtalankodva, 1791-ben betegség vagy munkahiány esetére való kölcsönös segítésre az egye-

sületi jogot követelték. A nemzetgyűlés ezt a választ adta: „A polgároknak állítólagos közös érdekük végett összegyűlniök nem szabad. A munkátlanok számára munkáról, a betegeknek segélyről való gondoskodás a nemzetet s a köztisztviselőket illeti“. Ezzel vetette el a communismus magvát.

H) A savoyai sajtó véleménye a kényszerosztály felől.

(Savoya bekebelezése után, mikor a kényszerosztályt az új tartományra is kiterjesztették.)

„A szárd törvény szerint az apa, ha két gyermeke volt, vagyonának $\frac{2}{3}$, ha több, felével végrendelkezett szabadon; a hozományt kapott leányok pedig az örökségből ki voltak zárva ... A falusi családban többnyire három gyermek van s az apa vagyonának csak $\frac{1}{4}$ részével rendelkezik; a mi nem elég arra, hogy örökösul jelölt fiát a földhöz kösse; az inkább másfelé megy, a hol többet kereshet. A fiatal földmivesek mind odahagyják falujokat.“ (1867.)

I) Hogy sülyedhet le művelt nép a vadság állapotába?

A vad népek képtelenek arra, hogy jövőjük biztosítása végett önként nélkülözzenek. A mit vadászat, halászat útján szereznek, nyomban el is költik.

A pásztorok a fogyasztásban már nem ily oktalankok; nyájuk teje, húsa biztosítja rendes megélhetésüket.

Még előrelátóbbak a földmivelők, kik a marhán kívül gabonát, gyümölcsöt, italokat stb. gyűjtenek s tesznek el télére.

Végre az iparúzó s kereskedő népek, az önkéntes nélkülözést megszokván, az erdő, mező, a bányák, vizek s a gyárak mindenféle termékét főlhalmozzák.

A tapasztalat tehát azt mutatja, hogy bármely nép boldogulása az erkölcsi erővel arányban nő, mely a megtakarítást szokássá s a javak felhalmozását lehetővé teszi.

A társadalmi rend iránt ellenséges indulatú párisi nép azonban gyűlésein ily elveket hangoztat: „A tőke nem egyéb, mint a gyalázat összehalmozása. — A tulajdon nemcsak lopás, hanem gyilkosság is. — A takarékos munkás elárulja testvéreit“. (Az 1868-iki gyűlésből).

Az Amazon-parti indiánok, noha maguk a bőséges vadász-zsákmányt előrenemlátó falánksággal legott elfogyasztják, a szomszéd megtelepedett népek erkölcsi felsőségét elismerik, kik őket inség idején kisegítik. A párisi nép tehát felfogásában a vadaknál is mélyebbre sülyedt.

Mélyebbre sülyedt vallás dolgában is. Isten tisztelete, mely a népeknek még a megtakarításnál is szükségesebb, a szivekből kiveszett. Ma Párisban százezrivel van oly munkás, ki a vallást megveti. S a vezető osztályok pártoskodva, vagy henyélésbe, fényűzésbe és kicsapongásba merülve, ezt közönnnyel nézik. Ez az út csak a teljes elvaduláshoz, vagy a nemzet elfajzásához vezethet.

K) I. Napoleon az örökösödésről.

Consul-korában tisztán előre látta a családok gyöngülését, melyet a vagyonelaprózás az egyenlő osztály révén maga után vonni fog; azért ellene is volt és erélyesen védte a családapai tekintélyt. „A törvényhozónak szem előtt kell tartania a szerény vagyont; annak túlságos felosztása szükségképp maga után vonja pusztulását, főként ha az atyai ház elide-

genítését is maga után vonja, mely annak mintegy középpontja. „Az egyenlő osztályt csak a 100,000 frankot meghaladó értékű örökség felére nézve tartotta megengedhetőnek, a mi akkoriban nagy pénz volt. Császárkorában egyenesen a régi családok gyöngítése céljából tétette kötelezővé a kényszerosztályt; saját hívei erősítésére pedig hitbizományokat szervezett.

József öcsésének, a nápolyi királynak, 1806. június 5-én ezt írja:

„Párisban száz oly vagyont akarok, mely a trónnal együtt keletkezett; s azt akarom, hogy csak az a száz maradjon jelentékeny, a mely csupa hitbizomány. A mi nem az, a code civil hatása következtében mind szét fog morzsolódni.“

„Fogadtasd el a code civilt Nápolyban; néhány év alatt mindaz, a mi hozzád nem ragaszkodik, el fog pusztulni s a mit akarsz, meg fog szilárdulni. Ebben áll a code civil nagy előnye. Nápolyba is be kell vezetni; meg fogja szilárdítani hatalmadat, mert általa minden elesik, a mi nem hitbizomány s nem marad más nagy család, mint a melyet te állítsz hűbéresül. Ezért prédikáltam a code civilt, ezért fogadtattam el.“ (*József király emlékirataiból*, II. köt. 275. lap.)

L) Vegyes vélemények a végrendelkezési szabadság mellett.

A 14 egybehangzó vélemény közül közöljük a következőt:

„Ugyanaz az egyén, kinek utolsó perczéig joga van minden vagyonát elidegeníteni, megváltoztatni, sőt megsemmisíteni, nem végrendelkezhetik vele szabadon . . . Ez a törvény az egyéni szabadságot s az apai tekintélyt sérti. Nem engedi meg az apának, hogy kitagadja

azt a fiát, a melyik megsértette vagy gyalázatot hozott rá. Az apát tulajdon vagyonának pusztá haszonélvezőjévé teszi, s arra kényszeríti, hogy csaláshoz folyamodjék, ha akarata s a természetes jog szerint akar rendelkezni vele. Erkölcsi szempontból így áll a dolog.“

„Mi volt hatása egy félszázad alatt a társadalomra? A képtelenségig megosztotta a birtokokat; a gyűjtött tőkék nagy részét elnyelte a per- és árverési költséggel; vagy egy millió oly vagyont bomlasztott szét, mely már növekedni kezdett. Az apa vállalatot alapít s meghal — mindent eladnak, felosztanak; a kereskedőház nem éli túl gazdáját. Egyik fiú bátor és tehetséges; csekély örökrészával új házat alapít, boldogul, csaknem meggazdagszik s elhal; új osztály, új rombolás; mindent új költséggel újra kell kezdeni. Valóságos Danaidák hordója. Sínyn a földművelés, sínyn az ipar, sínyn a kereskedelem.“ (About, *Le Progrès*.)

M) III. Napoleon az erkölcsi reform szükségéről.

„Nagy hódításokat kell tennem, csakhogy Franciaországban. Belső szervezetének, erkölcsi fejlődésének, anyagi forrásai növekedésének még óriásit kell haladnia.“ (1852-iki bordeaux-i beszédjéből).

N) A pártatlan irodalom a hanyatló régi rendszerről s a mai forradalmi korszakról.

1. „Nem tartva meg más egyenlőtlenséget, mint a vagyonbelit; nem hagyva fennállni csak egyetlen óriást, az államot s ezernyi törpét; egyetlen hatalmas központot, Párist, teremtve a szellemi pusztaság, a vidék, közepette; minden társadalmi munkásságot a köz-

igazgatásra bízva; a gyarmatok fejlődését megakasztva s ezzel az egyetlen kijáratot elzárva, melyen a mai államok a szociálizmus kérdései elől menekülhetnek: a forradalom oly nemzetet teremtett, melynek jövője kevésbé van biztosítva, oly nemzetet, melyben a pénz minden, a nemesség semmi. Oly törvénykönyvet, mely az eszményi polgár számára látszik alkotva, ki talált gyermekül születik s agglegényül hal meg; . . . hol az erkölcsi egységek (t. i. a család) minden elhalálozással felbomlanak; hol legokosabb az önző, ki mindent úgy rendez el, hogy lehetőleg kevés kötelessége legyen; hol a nőt s a férfit egyenlő feltételek mellett lökik ki az élet küzdőterére; hol a birtokot nem erkölcsi természetű dolognak tartják, hanem pénzzel mindig felmérhető élvezeti eszköznek — az ily törvénykönyv csak gyengeséget és csenevészséget, pygméusokat s lázadókat szülhet. A bölcseséget, tudományt, vallást sohasem nélkülözi az ember büntetlenül . . .” (Renan E., *Questions contemporaines*.)

2. . . . A végrendelkezési szabadság túlságos megszorítása eredményezi „a családi közszellem kivezését, az apai tekintély megsemmisülését, a kényszerosztálynak alávetett iparok időszakos pusztulását, s úgy a vagyon, mint az egyének végtelenségig való szétporladását.” (Lanfrey, *Histoire de Napoléon*.)

O) Az Ouvriers Européens.

Az első, 1855-iki kiadás 36 munkáscsalád életének részletes leírását tartalmazza. Az 1879-iki második kiadás 6 kötetében 57 családra terjeszkedik ki (a II. kötetben van a tiszamenti jobbágycsalád, a IV-ben a selmeczi érczolvasztó munkáscsalád leírása). Az I.

kötet Le Play megfigyelési módszerét s annak eredményeit adja elő, a II-ban a keleti s a földközi tenger-melléki munkások vannak leírva, melyeknél a hagyomány uralkodik. A III-ban Észak kitünően szervezett munkásai; a többi háromban Nyugat népei vannak leírva, még pedig a IV. kötetben az állandó családok, az V-ben a megingottak, végre a VI-ban a szétbomlottak.

P) Az Ouvriers des Deux Mondes.

Az első sorozat 1858-ban indult meg s 1884-ig 46 munkáscsalád monografiája jelent meg benne; a másodikban 1885-től 1893-ig 29; azóta is folytatódik. Magyarországra vonatkozó nincs közte egy sem.

Q) A műhelyeknek kiosztott kiállítási díjak.

Az 1867-iki kiállításon külön nagy díjakat osztottak ki az oly vállalatoknak, melyek munkásaik jólétét, az állandóságot s összhangot legjobban fenn tudták tartani. Magyarországból a Drasche Henrik-féle táglagyárat sorozták a tisztelettel megemlítendőek közé.

R) A Réf. Soc. en France.

Le Play e munkán 1858—1864-ig dolgozott; akkor jelent meg az első kiadás; a többi folyton javított, bővített kiadás 1865., 1867., 1872., 1874., 1878-ban a legutolsó változatlan 1887-ben jelent meg. E művében szerző korunk társadalmainak anyagi és erkölcsi állapotát vizsgálja s az emberi tevékenység hét ágát — az I. kötetben a vallást, a tulajdont s a családot, a II-ban a munkát, a társulást s a magánviszonyokat, a III-ban a kormányzást — fejtegeti.

S) Bibliothèque de la Paix Sociale.

Ez a könyvtár Le Play összes munkáin kívül a Société d'Économie Sociale s az Unions de la Paix Sociale kiadványait tartalmazza, nevezetesen a *Réforme Sociale* cz. félhavi folyóirat 1881. óta megjelent évfolyamait.

T) Vélemények az előbbiről,

melyek az akkori francia, angol, német időszaki sajtóban jelentek meg.

TISZAMENTI JOBBÁGY.

(KÖZÉP-MAGYARORSZÁG)

(BIRTOKOS-MUNKÁSOK, A KÉNYSZER-SZEGŐDSÉG RENDSZERE MELLETT,
MELY 1848 ÓTA SZEGŐDSÉG NÉLKÜLI MUNKÁVÁ ALAKULT ÁT.)

AZ 1846-BAN GYŰJTÖTT TUDAKOZÓDÁS ALAPJÁN ÍRTA

LE PLAY

KIEGÉSZÍTETTE 1850-BEN HORVÁTH MIHÁLY CSANÁDI PÜSPÖK.

ELŐLEGES MEGFIGYELÉSEK A KÜLÖNBÖZŐ CSALÁD- TAGOKAT ILLETŐLEG.

A hely, az ipari¹ szervezet s a család meghatározása.

1. §. A talaj, az ipar s a nép állapota.

Hatvan mezőváros, melyben a munkás lakik, (Heves-megyében, a Pestről Egerbe vivő úton, Pesttől 55 kilométerre K. É. K.) a Tisza és Duna közti nagy, alluviális síkságon épült, a Mátra-hegység végső tertiär trachyt-hegyfarkai közelében. Az éghajlat tavasszal, nyáron és ősszel nagy analógiát mutat délnyugati Franciaországgal; a tél zordabb: deczember 1-től márczius 15-ig a vidéket állandóan hó borítja, a szállítás szánon eszközlik. A talaj átlag termékeny: a nagyon változatos gazdasági termékek főként állatokból (szarvasmarha, juh, sertés, ló), gabonaneműekből (rozs, búza, zab, tengeri), fehér s vörös borból, főzelékből s gyümölcsből állanak. Az utóbbiak közt említésreméltó a tök (*cucurbita pepo* L.). Főkviteli czikk a szarvasmarha, melyet főként Ausztria fővárosába visznek. Építőfát a szomszéd községbeli erdő szolgáltat;

¹ Le Play ipar alatt mindenféle hivatásszerű termelő foglalkozást ért.

a község nádasaiban vágott nádat úgy házat fedni, mint tüzelőül használják; a tüzelőt még a szalma egészíti ki. A vidék kizárólag földművelésből él: más mellékes iparág nincs, mint a postai előfogat s a különféle mesterség, mely a meglehetősen jelentékeny mezővárosban szükséges.

A község ama különböző társadalmi szervezetek példája, melyek a kelet nagy részében még érvényes kényszerszegődségi rendszer s a nyugati önkénytes szegődség közt átmenetet képeznek. Az egész terület egyetlen család tulajdona, mely a földek, a házak s a személyek felett földesúri jogot gyakorol. Egy nagy uradalmat a földesúr maga miveltet házilag; a föld többi részét, mely régtől fogva a lakosoknak van átengedve, munkában és termékekben lerovandó úrbér fejében, az úrbéresek használják, részben magán-, részben közös tulajdon gyanánt. Az úrbéresek ma a nekik kijelölt területeken a tulajdonnal járó minden jogot élveznek, a jelzáloggal való megterhelhetőség jogát kivéve. Földjüket az örökség jogán használják. Mint-hogy ma az országban minden terület hasonló feltételek közt birlalódik, más földesúrhoz nem állhatnának, ha csak a zsellérek osztályába át nem lépnek; a változás vágya tehát eszükbe sem jut. Tényleg maguknak a parasztoknak érdeke tartja fenn a kényszerszegődséggel járó összes szokásokat.

Hatvan mezőváros lakossága, a földesúri birtok személyzetét nem számítva, 635 családból áll, melyek, miként a magyar Alföld összes lakott vidékeinek népeisége, négy különböző társadalmi helyzetnek megfelelő kategóriába tartoznak. E kategóriák világosan meghatározhatók az úrdolga által, melylyel a földesúrnak tartoznak, s melyek alább megjelölvők:

<i>Jobbágy</i> , ¹ vagy paraszt-tulajdonos. Az úrdolga a birt földdel arányos. Egész telekért ² az évi robot	106 nap.
<i>Mesterember</i> , ² vagy kereskedő és kézműves, lakásának tulajdonosa. — A robot elvileg egyenlő a lakásul birt ház úrbérével . . .	18 „
<i>Zsellér</i> , ³ vagy lakását tulajdonul bíró napszámos. — Az úrdolga a házért járó úrbérrel egyenértékű	18 „
<i>Taksás</i> , ⁴ vagy nem-tulajdonos napszámos. — A robot a lakásért járó úrbérrel egyenértékű . . .	12 „

Az 1846-iki rendszer mellett a robotos két gyalog napot egy igás nappal pótolhat.

Az itt leírt család a legnépesebb kategóriába, a negyedtelkes jobbágyokéba tartozik; a földesúrnak 26 napi úrdolgát jár, vagy 13 igás napot.

2. §. A család polgári állapota.

A család, melyet még az öregapa kormányoz, 5 tagból áll:

<i>K*** György</i> , a családfő apja, 10 éve özvegy . .	60 éves.
<i>K*** Pista</i> , családfő, 14 éve nős	34 „
<i>A*** Aniko</i> , felesége	32 „
<i>K*** Miklós</i> , legidősb fiuk	13 „
<i>K*** Kati</i> , első leányuk	11 „
<i>K*** Andor</i> , ⁶ második fiuk	8 „

Két gyermek, Toni és Vilma, piczi korában elhalt; a félig munkabíró öregapa a közösséget főként jó tanácsccsal szolgálja.

^{1 2} Az eredeti szövegben is magyarul van írva, a jobbágy *I o b a g g y*-nak.

^{3 4 5} Az eredetiben *sessio*-nak, illetőleg *inquilini*-nek és *sub-inquilini*-nek van írva.

⁶ Az összes nevek azon módon írvák, mint az eredetiben.

3. §. Vallás és erkölcsi szokások.

Az egész család buzgó római katolikus, kivált a nők. Templomba szorgalmasan járnak; az asszonyok évente hatszor áldoznak, főképp a Szűz Mária ünnepin; a férfiak többnyire egyszer esztendőben, husvétkor. Este a szülők együtt imádkoznak a gyermekekkel. Azok szüleiket minden életkorukban nagy tiszteletben tartják.

A községi iskolába mintegy 150, mindkét nembeli gyermek jár, a kik ott rendszeren csak az írás-olvasás, a számolás és ének elemeit tanulják; az oktatásból rendszeren csak annyi marad meg, hogy imádságos könyvüket olvasni tudják. A gyermekek 7—11 éves korukban járnak iskolába; első áldozáshoz 9—10 éves korukban járulnak. A vallásos oktatást a plébános s a káplán végzi, ki e végből hetenkint kétszer megy az iskolába.

Az erkölcsök igen tiszták: törvénytelen gyermek az egész községben nincs. A lányok 18—20 éves korukban mennek férjhez; a legények 20—22 éves korukban házasodnak. A családi kötelék szoros: a gyereket szeretik, gondozzák; az asszonyok s az öregek iránt kiméletesek. A parasztnép nem hazug, nem pörlekedő, nem haszonleső. A korhelység elég ritka, noha bor van bőven és olcsó. A lábasjóság-lopás talán az egyetlen büntett, melytől a parasztnak őrizkedniök kell.

4. §. Közegészségügy.

A mezei munkában megedzett s tápláló eledellel élő nép testalkatra Európa többi népeit általában felülmulja. A hosszú élet, mely a kizárólag iparos népeknél nagy ritkaság, itt gyakori. Az orvosi és patikai költség

jelentéktelen, először, mivel a betegség is ritka, másodszor, mivel a nép többnyire a hagyományos recipékhez fordul, melyek az orvost feleslegessé teszik.

5. §. A család rangja.

A munkás a parasztgazdák kategóriájába tartozik; a család minden munkát maga végez, napszámos vagy szolga nélkül, saját felszerelésével, ama megszorítások mellett, melyek ez országban a birtokszervezettel járnak. Az előrelátásra még nem igen lévén hajlandók, az ily sorsú családok többnyire az uzsorások körme közé kerülnének, ha vagyonukat jelzáloggal megterhelniök szabad volna; e tekintetben elmondható, hogy sok család jóléte a hűbérrendszer végső maradványainak fentartásához van kötve. Itt is, mint mindenütt, a nép teljes felszabadítása alája van rendelve erkölcsi és szellemi haladásának. Ezen egyetlen megszorítással a család ma a szegődség nélkül való munka-rendszerhez tartozik.

A család megélhetési eszközei.

6. §. Vagyona (bútor és ruházat nélkül).

Az *ingatlan* értéke: 2,665.₀₃ f.¹

1. *Lakás*. — Ház a községben, tűzifának való udvarral, 851.₉₈ f.

2. *Gazdasági épületek*. — Ól, csűr és udvar; e hely, melyet *szérüs kert*-nek neveznek,² a község s a szántóföldek között van, a lakástól 350 m.-nyire, 415.₆₀ f.

3. *Földek*. — Kert (0.₀₅ ha), rendszeren a szérüs-kert mellett, 41.₅₀ f.; — gabonaföld (2.₅₉ ha): $\frac{1}{4}$ telek, mely szerint az úrdolga meg van állapítva (18 nap), 748.₀₈ f.; — szőlő (0.₂₁ ha),

¹ Az f = frank.

² Le Play *kertet* ír, nyilván tévedésből.

135.⁰⁷ f.; — kenderföld (0.¹¹ ha), 36.³⁶ f.; — rét (teljesen szabad tulajdon, melyért sem úrbér, sem robot nem jár) (0.³⁶ ha), 436.³⁸ f. — Összesen: 1,397.⁴⁵ f.

Pénz 0.⁰⁰ f.

A jobbágnak ritkán jut eszébe pénzt gyűjteni s azt kamatra kiadni; évi megtakarítását a legjobb gazda is fölszerelése gyarapítására, lakása javítására vagy nagyobbítására s jószágá szaporítására használja.

Egész évben tartott lábas jószág . . . 974.⁵⁷ f.

1. Szarvasmarha. — 2 igavonó ökör, 4—6 éves, 415.⁶⁰ f.; — 3 tinó és üsző (6 hónapos, 1½ és 2½ éves), 218.¹⁹ f.; — 1 tehén, 3—9 éves, 83.¹² f. — Összesen 716.⁹¹ f.

2. Más lábas jószág. — Juh (csak a legalább is féltelkes gazda tart). — 7 sertés, köztük 1 maglókocza), 218.¹⁹ f.

3. Aprómarha. — 4 tyúk s 1 kakas, meg 20 csirke, 17.⁶⁶ f.; — 2 tojókacsa, 12 fiók, 7.²⁷ f.; — 2 liba, 12 libó. 14.⁵⁴ f.; — pulyka (ezt csak az igen ügyes gazdaasszony tart). Összesen: 39.⁴⁷ f.

A munkához és iparhoz való fölszerelés 231.³¹ f.

1. A földműveléshez való. — 1 szekér, 4 kerekű s 2 szán 83.¹² f.; — 1 eke 31.¹⁷ f.; — 1 borona s 1 henger 8.³¹ f.; — csép és különféle földművelési eszköz 5.¹⁹ f.; — 6 vászonzsák gabonának s lisztnek 3.⁶⁴ f.; — 1 mérték (véka) a gabonát felmérni 1.⁰⁴ f.; — 1 nagy hombár a gabona eltevésére 3.¹² f.; — 2 ásó 3.¹² f.; — 3 kapa 4.¹⁶ f.; — kasza és sarló 10.⁰⁰ f.; — 1 borsajtó 41.⁶⁶ f.; különféle faedény s hordó a bornak 29.⁰⁹ f. — Összesen: 223.³² f.

2. Az igavonó jószágához való. — 1 járom 5.¹⁹ f.

3. Fa- és nádvagáshoz való. — 2 fejsze 2.⁶⁰ f.

A vagyon összege 3,780.⁹¹ f.

7. §. Segítség.

Minthogy a család a tulajdon földbirtokkal járó előnyök nagy részét élvezi, a földesúr segítségére nem szorul. Az e kategóriába tartozó s jólétét biztosítani segítő bevételek a községi legelő és nádas használatából állanak. A községi legelő nyáron a nagy lábas

jószágot jóformán ellátja. Magyarország e részében a földmivelő községeknek juttatott ilyen közös legelő sokszor meghaladja a $1\frac{1}{2}$ ha-t minden hektár gabnaföldre, melyet a használók tulajdon gyanánt bírnak. Az itt például vett esetben az arány $1\frac{1}{58}$ ha; a jelen monografiában leírt család által használt gabnaföldnek megfelelő legelő tehát $4\frac{1}{9}$ hektárt tesz. A községi nádas a fedőléknek való nádat s a tüzelőt ingyen adja.

8. §. Munka és ipar.

A gazda munkája. — A gazda főmunkája úrbéres földjeinek, tulajdonul birt rétjének s egyéb más földeknek művelése, melyeket különféle módon szerez. — Ehhez sorolható még a 13 ígás napszám, melyet a családja által birt földekért úrdolgába jár le.

Másodrendű munka gyanánt favágást és fahordást vállal különféle birtokosok számára, tüzelőnek való hulladékfa fejében; vágja a nádat tüzelőnek s fedőléknek; végre pénzért fuvaroz Egerbe és Pestre. Azonfelül fiastul maga tatarozza házát s egyéb épületeit.

A többi családtag munkája. — Az asszony, a félig munkabíró öregapa, a nagyobbik fiú, ki már kezd munkára kapni, főként a mezei munkában s a jószág körül segítenek a gazdának; de egyéb munkájában is. Nyáron a háztartás az asszonynak csak mellékes dolga; télen a házimunka mellett ráér a kendert is kidolgozni, a vászonneműt kiszabni, megvarrni.

A család ipara. — A gazdaság különböző ágaiban merül ki, mely a család munkájának egyetlen célja; az abból folyó jövedelem a családra nézve épp annyit ér, mint ha a gazdaság nyers terményeit az országban dívó árak szerint értékesítenék.

A család életmódja.

9. §. Eledel és étkezés.

A bőséget s minőséget illetőleg a magyar paraszt táplálkozása legelől áll valamennyi közt, melyet e tanulmányok írója az európai munkásoknál megfigyelt; főleg gabnaneműből, sertéshúsból és szalonnából, tehén- és juhhúsból, tejből és káposztából áll. Böjti napokon az élelem a tejen, túrón és tejfölön kívül halból, tojásból s lisztes főzelékből áll. A bőséget még a baromfi, a zöld főzelék, a tökfélék s a gyümölcs neve-lik s azok teszik az ételeket változatossá. Rendes ital a bor, melyet a paraszt többnyire maga szűr, s melyet néhány napszám fejében a legszegényebb munkás is könnyen megszerez.

A rozsnak vagy háromnegyed részét kenyérül fogyasztják el; negyedik negyedét különféle módon elkészítve, majd levesbe főzve, majd hússal és szalonnazsírral elkészítve, de kivált tejföllel, tejjel főzve, tésztával eszik. A többi gabnafélével, kivált az árpával, tengerivel, a háziállatokat etetik. A család egy-egy kevés tengerilisztet vízbe főzve, tejjel, vagy zsírral fogyaszt el; a gyermekeknek pedig a sült gyenge tengeri kedves csemegéjük. A köleskása rendes eledel, akár zsírozva, akár különféle hurka töltelékeül.

A besózott szalonnát és sertéshúst nyárára a levegőn tartják, jó sokáig füstölvén a szabadkonyha felett. A húst főleg *paprikás hus* nevű nemzeti eledel gyanánt készítve eszik; ez különféle húsból vagy szárnyasból áll, melyet füstölt vagy füstötlen szalonna zsirjával készítenek hagymával, sóval és veres borssal (*paprika*) fűszerezve, melyről az ételt elnevezték; az egészet soká piritják, hogy leve jól megsűrűsödjék. A többi

húsétkek közül említendő még a *gulyas hus* (gulyások vagdalékja), melynek hig levével a kenyeret ízesítik; a *porkelt hus*, melyet sűrű lére készítenek s hidegen és megsűrűsödve esznek.¹

Hetenkint háromszor esznek disznóhússal és zsírral készült káposztát. Augusztus közepétől szeptember végeig, ha ez már elfogyott, korpacziberével savanyított tökkel helyettesítik. Ilyentájt a gyermekek csemegéje is a sült tökszelet, melyet a kenyér után sütnék meg a kemenczében. Végre ugyanekkor az egész család bőven él a sütőtökkel, mely e vidék egyik jellemző terméke.

A munkás többnyire háromszor eszik napjában: reggel 7-kor, délben, és este 8-kor. A lisztes eledel mellé minden étkezéshez állati eledel is jár, az előbb leírt módok valamelyike szerint készítve. Estebédre rendszeren többnyire levesbe főtt szalonnával, sóval s ávizsszal sültt rozstészta² járja.

10. §. Lakás, bútor, ruházat.

A munkás háza földszintes és 1.) középen egy konyhából áll, melynek felét elveszi a tűzhely felibe vont öblös kéményalja, melynek felső része elszükül; 2.) jobbra egy-két ágygyal, kemenczével s asztallal ellátott nagy szobából; 3.) balra egy kisebb szobából melyben szinte van két ágy és kemencze; azonfelül az élésláda. A ház nádfödeles; minden ablaknak csupán négy apró táblája van; a két kemencze mesterileg van agyagból tapasztva; rendszeren náddal s szalmával fődik; egyetlen nyílásuk kívül van, a kéményaljában.

¹ Az étkek nevei az eredetiben így írvák.

² Ez alighanem a *lebbencs* lesz.

Bútor: igen egyszerű s könnyen jókar-

ban tartható 144.⁹³ f.

1. *Ágy*. — 2 festett faágy a házastársaknak s az öregapának 15.⁵⁸ f.; — 2 ágy a gyermekeknek 5.¹⁰ f.; 4 rend ágybeli (mindegyik 1 szalmazsákból, 1 házivászonokba varrt tollas derekaljból s 1 kártonhuzatos dunnából áll) 85.⁹⁸ f. — Összesen: 106.⁷⁵ f.

2. *A 2 szoba bútor*. — 1 faasztal 5.¹⁰ f.; — 2 festett fapad s 2 festett faszék, 2 szalmaüléses szék 7.²⁷ f.; — 2 hátatlan faszék 0.⁵² f.; — 1 festett fa-tálas az üvegneműnek s a cifra edénynek 1.⁵⁶ f.; — 1 nagy festett faláda, ruhát, pénzt, drágaságot tartani benne 8.³¹ f.; — 2 agyagkemencze 3.¹² f.; — 2 ablak, 4—4 tányéros, 2 festett fatábla 10.³⁹ f. — Összesen: 36.³⁶ f.

3. *A konyha bútor*. — 1 álló festett fapolez a konyha edénynek 0.⁷⁸ f.; — 1 konyhaasztal 1.⁰⁴ f. — Összesen 1.⁸² f.

Eszközök: egyszerűek, csak a legszük-

ségesebb van meg 45.⁰¹ f.

1. *A táplálkozáshoz valók*. 1 nagy vertvas serpenyű 4.¹⁶ f.; — 1 serpenyű a paprikáshoz 2.⁰⁸ f.; — 9 mázos cseréplábas 3.⁹⁸ f.; — 1 gyúródeszka 0.⁷⁸ f.; — 5 nagy mázos cseréptál 1.⁰⁴ f.; — 12 közönséges cseréptányér, rózsaszín zománczdíszszel 3.¹² f.; — 3—3 mázos cserépbögre és csupor 1.⁰⁴ f.; — 2 agyagkorsó s 4 közönséges boros palaczk 2.⁰⁸ f.; — 6 magyarországi aczélból, való fanyelű kés 2.⁶⁰ f.; — 6 kétágú, fanyelű aczélvilla 0.⁸⁸ f.; — 4 nagy fakanál s 3 czinnezett vaskanál 1.⁰⁴ f.; — 100–150 literes káposztás hordók 4.¹⁶ f. — Összesen: 29.⁷⁷ f.

2. *A tűzi szerszám*. — Lapát, fogó, görbevas stb. 2.⁶⁰ f.

3. *A kendermunkához való*. — 1 *tíló*¹ (faeszköz a kender-töréshez) 3.³⁷ f.; — 1 gereben 1.³⁰ f.; — 1 guzsaly s 4 orsó 0.³⁴ f. — Összesen: 5.⁰¹ f.

4. *A varráshoz való*. — Különféle tárgyak 1.⁵⁶ f.

5. *Vegyes czélra való*. — 2 nyirágseprű 0.²¹ f.; — 1 czírseprű (mely a mezőn termő növényből van) 0.¹⁴ f.; — 1 fasulyok 3.¹² f.; — 2 balta 2.⁶⁰ f. — Összesen: 6.⁰⁷ f.

¹ Az eredetiben is így.

Ágy- és asztalnemű 120.₇₈ f.
 Lepedők 103.₁₂ f.; — 6 abrosz, 12 szervéta és házivászontörő 17.₆₆ f. — Összesen: 120.₇₈ f.

Ruhanemű: egyszerű, olcsó kelméből

készült, de kényelmes és előkelő sza-

bású 299.₈₇ f.

A gazda ruházata (79.₉₆ f.).

1. *A vásárnapló.* — 1 suba¹ télire báránybőrből 13.₈₆ f.; — 1 fémpitykés, kék posztódolmány 3.₂₆ f.; — 1 kék posztómellény 1.₉₂ f.; — 1 szoros magyar nadrág, zsinóros, szegélyes 3.₆₈ f.; — 1 fekete pamutnyakkendő 0.₂₆ f.; — 1 pár huszáros csizma 5.₅₄ f.; — 1 fekete posztókalap 1.₃₈ f. — Összesen: 29.₉₀ f.

2. *A hétköznapló.* — 1 ócska téli suba 4.₁₆ f.; — 1 pirossal szegett, fehérposztó nyári szűr 6.₉₂ f.; — 1 ócska posztómellény 1.₀₄ f.; — 4 igen bő házivásongatya 12.₄₇ f.; — 6 ing, házivászonból való csikok³ harisnya helyett s a lábszár becsavarására, hasonlók az orosz *anucsi*-hoz 20.₇₈ f.; — 1 pár csizma 4.₁₇ f.; — 1 ócska fekete posztókalap 0.₅₂ f. — Összesen 50.₀₆ f.

Az asszony ruházata (61.₉₈ f.).

1. *A vásárnapló.* — 1 félhosszú felöltő (*ködmöny*) báránybőrből, piros szegővel, télére 4.₁₆ f.; — 1 kártonbélésű, kékposztó ujjas télére 4.₅₀ f.; — 1 kékposztó pruszlik télére 1.₉₂ f.; — 1 kárton, vagy selyem pruszlik, nyárára 1.₀₄ f.; — 1 kártonszoknya 3.₂₆ f.; — 1 házivászonszoknya 2.₇₇ f.; — 1 nyakbavaló kártonkendő 0.₅₂ f.; — lábbeli: piros vagy sárga csaizm télére 4.₈₅ f.; — sarkas piros cipő nyárára 1.₀₄ f.; — 2 pár kötött kék harisnya, gyapot vagy gyapjú 2.₀₈ f.; — fejrevaló: 1 fehérbabos kék kártonkendő az asszonyoknak, selyempántlika, hajbafonó (kendő nélkül) a lányoknak 1.₅₆ f. — Összesen: 27.₇₀ f.

2. *A hétköznapló.* — Ujjasok, pruszlikok, ködmöny, szoknyák, keszkenők (az elviselt ünneplő holmi) 8.₃₁ f.; — 6 ing, 4 alsószoknya, vegyesek 25.₉₇ f. — Összesen: 34.₂₈ f.

¹ Az eredetiben phonetice *chouba*-nak írva.

³ A kapcza.

Az öregapa ruházata 62.₃₄ f..

A 3 gyermek ruházata, hasonló szüleikéhez 95.₅₉ f.

A bútorzat s ruházat összes értéke 610.₅₉ f.

11. §. Szórakozások.

A munkásnép legkedvesebb szórakozása, ha elpipázgat, eliddogál (bort és pálinkát, de módjával) s a mezővárosbeli 2 korcsma valamelyikében összegyűlve, elbeszélget. Évente többször, néha egész családostul, vásárra mennek, vagy magába Hatvanba, vagy a szomszéd községekbe. Miután ott az eladást s bevásárlást elvégezte volna, a gazda elkorcsmázgat, míg felesége a gyerekekkel a kötél tánccsot, a csepűrágót, a bábszínházat s a mutogatott állatokat bámulja. A téli esték az asszonynépnek sok szórakozást nyújtanak. A felnőttek s a gyerekek a legtöbb oly játékot és erő- s ügyességi gyakorlatot űzik, melyek Európa más országaiban szokásosak. A dal és táncz a magyar népnek minden évszakban kedves mulatsága.

A családok története.

12. §. Az élet főbb időszakai.

A szülők gyermekeiket nagy gonddal nevelik; táplálékuk mindig bőséges; némely étel egyenesen az ő részükre van fentartva. Soha őket oly munkával nem terhelik, mely testi fejlődésüket gátolhatná. A hatvani gyermekeknek körülbelül harmada részesül a községi iskolában igen középszerű oktatásban. A nép szellemi és erkölcsi fejlődésének csaknem egyedüli alapja a vallásoktatás. A nagyobb birtokú család gyermekei az apai örökségen s a vele járó úrdolgán megosztoznak. De a földet csak akkor osztják el, ha

negyedteleknél (2.59 hektárnál) több; e határon alul nem bírnanak két ökröt eltartani, a mi nélkül a jobbágy gazdálkodni nem bírna.

A legkevesebb földet bíró családok gyermekei zsellérsorsra jutnak; a legértelmesebbjéből mesterember válik s némi jólétre tehet szert. A földnek bizonyos határon alul való osztatlan átszállása a nép jólétére a legjótékonyabban hat. A gyermekek rendesen mindaddig az apai házban maradnak, míg mindegyikük annyit nem keresett, hogy valahol letelepedhessék. A jelentékeny bevételeket, melyek a függetlenségre törekvő, erőteljes ifjak egyesüléséből származnak, sorjában, mindegyikük érdekében használják fel; s ily módon a család egész sor rajt bocsát, a mint minden újabb házaspár meg bír állni a maga lábán; az apai örökség a második fiúra marad, vagy arra a gyermeke, ki a gazdasághoz legjobban ért.

Ezek az intézmények tartják fenn az országban a parasztosztályt, melynek jóléte épp oly állandó, mint a kisbirtok, mely ott érintetlenül száll nemzedékről-nemzedékre. A jobbágyot a magyar nép igazi törzsökének lehet tekinteni; a melyik gyermekük magában Hatvanban, melynek népessége már sűrű, apjához hasonló helyzetet nem tud teremteni magának, más, ritkább népességű vidékeken telepszik meg. A házasságok, mint fentebb már mondtuk, koraiak; a családok rendesen nem felette szaporák; átlag 3—4 gyermeknél több nincs egy családban. 60 évesnél öregebb ember sok van; ha már a munkából kiöregedtek, a gazdaságot valamelyik gyermeküknek adják át, ki mindvégig hűségesen gondjukat viseli.

13. §. A család anyagi és erkölcsi jólétét biztosító szokások és intézmények.

A takarékosagra való hajlam, mely Nyugaton az egyéni megélhetés legbiztosabb zálogát szolgáltatja, a jelen monografiában leírt család összes tagjaiban jóformán teljesen hiányzik. Megélhetésüket mindamellettt eléggé biztosítják a gazdaság termékei. A család biztonsága tehát voltaképp az intézményeken nyugszik, melyek a föld végtelenségig való felaprózását gátolva, osztatlan őrzik meg a jobbágy számára a negyedtelket, mely egy pár igavonó ökör eltartására okvetlen szükséges.

Találni a községben néhány oly értelmes és tevékeny parasztot, a ki a jelzálogrendszerből, vagy a birtokot ingóbbá változtató bármely módozatból, hasznót húznikész volna: ezek legott megszereznék szomszédjaik földjét. De a nélkül, hogy az ember egy ily változás előnyeit vitatná, észreveszi, hogy a parasztságnak kevésbbé értelmes vagy erkölcsileg fejletlenebb része sokszor mai sorsánál rosszabbra jutna. Ezekre nézve tehát a földbirtok mai szervezete a biztonság eszköze. Nem lévén joguk a családi birtokot jelzáloggal megterhelni, meg vannak védve az uzsorások csapdáitól, kik Nyugat előrenemlátó birtokosaira nézve a romlás állandó okai ott, a hol a hűbéri intézményeket eltörölték.¹

¹ Le Play ítéletét a szabaddá lett kis- és középbirtoknak nálunk végbement pusztulása teljesen igazolja. *Ford.*

14. §. Az évi jövedelem költségvetése.¹

A) Jövedelmi források		A jöv. források megközelítő becsértéke			
I. Szakasz. A család vagyona.					
(Részletezve lásd a 6. §-ban)		3,870. ⁹¹ f.			
II. Szakasz. Segítség (lásd a 7. §-t.)		—			
III. Szakasz. A család munkája.		Végzett munkanap			
(Gazdasági és háztartási munkák ; tatarozás ; úrdolga ; háziipar. Az anya munkájából 83 a kendermunkára, 30 a ruha-készítésre esik.)		apa	anya	nagy- apa	idősb fiú
		270	325	114	187
B) Bevétel		Természetben		Pénzben	
		bevett jövedelem			
I. Szakasz.					
Az I. szakaszban foglalt ingatlanok					
5 ⁰ / ₀ -a					
Az I. szakaszban foglalt lábas jószág					
6 ⁰ / ₀ -a		186. ¹⁶		17. ¹³	
Az I. szakaszban foglalt felszerelés					
5 ⁰ / ₀ -a					
II. Szakasz. Használati jogból eredő jövedelem.					
A legelőből (266. q fű lábon à 0. ₄₀ f.)		106. ⁴⁰		—	
Nád lábon		4. ³³		—	
Összeg		110. ⁷³		—	

¹ Terünk szűk volta miatt itt csak a költségvetés főbb tételeinek végösszegét adjuk; a filléres kiadásokra is kiterjedő részleteket, valamint a 16. §-ban foglalt, hozzá csatolt részletes számlákat mellőznünk kell. Ford.

B) Bevétel		Természet- ben	Pénzben
		bevett jövedelem	
III. Szakasz. A család munkája. (Az A) III. szakaszban jelzett munkákból).		400. ₄₀	54. ₄₂
IV. szakasz A haszon. Az összes végzett munkákból eredő Évi összes bevétel (a kiadást kiegyenlíti) (1,178. ₉₈ f.)		189. ₂₇	220. ₈₇
		886. ₅₆	292. ₄₂
C) Kiadás		Természet- ben fogyaszt- ott cikkek értéke	Pénzbeli kiadás
I. Szakasz. Táplálkozás.			
	kg.		
Gabonaneműek	1,212	154. ₁₀	6. ₂₂
Zsiradék	65	71. ₂₅	7. ₀₄
Tej, tojás (320 db)	720	95. ₈₈	—
Hús, hal	443	203. ₂₉	47. ₃₀
Főzelék és gyümölcs	684	47. ₅₆	—
Fűszer (a só a felsőmagyaror- szági kőszóányákból)	62	—	20. ₀₇
Szeszes italok (ebből 515 kg. magukszúrte bor)	517	59. ₁₄	3. ₁₂
Házon kívül elköltött eledetek .	—	—	—
Összesen		631. ₃₆	83. ₇₅
II. Szakasz. Lakás.			
Lakás, bútor, fűtés, világítás		114. ₀₀	17. ₁₂
III. Szakasz. Ruházat.			
Ruházat és mosás		38. ₉₈	115. ₁₆

C) Kiadás	Természetben fogyasztott cikkek értéke	Pénzbeli kiadás
IV. Szakasz. Erkölcsei szükséglet, szórakozás, egészségügy.		
Vallás (papbér, miséztetés. stb.) . . .	4. ⁶⁴	4. ¹⁶
Iskoláztatás	2. ³²	2. ³⁴
Pénzbeli alamizsna és segítés	—	10. ⁰⁰
Szórakozás	—	44. ⁷⁵
Orvos és patika	—	3. ¹²
Összesen	6. ⁹⁶	64. ³⁷
V. Szakasz. Munka, adósság, adó és biztosítás.		
A gazdasági, háztartási s ipari munkákra 1,339. ⁹⁶ f.-t költöttek; ebből 615. ⁸⁰ f. a természetben elfogyasztott anyagokban térült meg; 724. ¹⁶ f. értékű terméket pedig ismét befektettek	—	—
Az adósság kamatja (a 47. ¹⁰ f. ára hitelbe vásárolt portéka után a boltosoknak)	—	9. ⁴²
Adó (természetben fizetett tized és úrbér, meg úrdolga)	95. ⁴⁶	2. ³⁰
Biztosítás.	—	—
Összesen	95. ⁴⁶	12. ⁰²
Évi megtakarítás	—	—
Évi összes kiadás ¹ (a bevétel kiegyenliti) (1,178. ⁹⁸ f.)	886. ⁵⁶	292. ⁴²

¹ A következő, 16. §, mely a részletes számlákat tartalmazza, kimarad.

A TÁRSADALMI SZERVEZETRE VONATKOZÓ FONTOS TÉNYEK.

Nevezetes sajátságok; általános méltatás; következtetés.

17. §. A magyar Alföld egy falusi községének alkata.

Hatvan mezőváros lakossága a következő kategóriákból s alosztályokból áll:

Jobbágy: parasztság, mely Magyarországon a népesség zömét teszi, bir (a tized s a robot fejében) egy házat, egy csúrt, egy ólat s egy kertet, sokszor kenderföldet és szőlőt is, mindig bizonyos terület szántóföldet. A terület egysége a telek, mely 10.³⁶ hektárral egyenlő; azzal mérik a paraszt jólétét. A hatvani 141 telek 355 jobbágy-család közt így oszlik meg:

2 telkes család	5	} 355
1 " " "	35	
1/2 " " "	70	
1/4 " " "	245	

Mesterember: kereskedő és iparos nép, mely a földmivelő népre nélkülözhetetlen foglalkozásokat űzi; lakóházának tulajdonosa; sokszor kertje, szőlője, tengeriföldje stb. is van. A legszokottabb foglalkozások 160 család közt így oszlanak meg:

Vasmunkás (lakatos, kovács, késes)	7	} 160
Famunkás (ács, asztalos, bodnár, kerékgyártó stb.)	27	
Kő- és agyagmunkás (kőműves, cserepes stb.) . . .	30	
Ruházatkészítő (takács, szabó, csizmadia stb.) . . .	40	
Molnár az uraság s a plébános vizimalmában . . .	6	
Boltos, sőt is áruló	18	
Házaló zsidó	15	
Vegyes foglalkozású	17	

Zsellér: földműves, napszámos vagy szakmányos; lakóháza, kertje van, olykor kis gazdasága van, de szántóföldje soha; sok zsellér lovat tart postai előfogatnak, s azt úgy táplálja, mint alább (19. §.) jelezve van; legtöbbje a jobbágyokhoz jár napszámba. A családok száma . . .

<i>Taksás</i> : földmives vagy iparos, napszámos vagy szakmányos, a házat vagy házrész, melyben lakik, bérben bírja ; a családok száma		40
<i>Uradalmi tiszt</i>		5
Összesen :		640

18. §. A jobbágy robotja.

A jelen monografiában leírt család annak felel meg, melyet több francia tartomány régi hűbéres rendszerében *negyedparaszt* névvel jelöltek. Csak *negyedét* bírja ama földterületnek, mely egykor a rendes telket alkotta s a földesúrnak csak 26 napi úrdolgával tartozik, vagyis a telkesgazda robotjának negyedével. Azonkívül a szokásos tizedet köteles fizetni. A robot, úgy a mint Magyarországon ma (1846.) fennáll, vegyes jellegű; egyik része a jobbágy által birt földért az államnak járó adót képviseli, melyet a földesúr egész birtokáért fizet; többi része a jobbágnak a telekért járó úrbérét képviseli.

Az ily birtok félig tulajdon, félig feles-jellegű, a mint az pl. Francia-, Olasz- és Spanyolországban is divik. Sok magyar paraszt, a kiben a munkaszeretettel járó erények kifejlődtek, eléggé magas erkölcsi és értelmi színvonalon állva, személyével is szabadon rendelkezvén, immár ama társadalmi fejlettséget érte el, mely mellett az ember a megélhetését biztosító földdel saját magára való veszedelem nélkül rendelkezhetik.

Magyarország tehát, úgy látszik, elérte a fejlődésnek azt a fokát, melyen a hűbérendszer végső kötelékei a földesúrra s a parasztra egyenlőképp előnyösen módosulhatnak s fokozatosan helyettesíthetők a felérendszerrel, a bérlettel s az egyéni tulajdonnal. Az

itt leirt család e részben középütt áll a legtökéletlenebb s a legfejlettebb erkölcsűek közt: t. i. ha meg nem takarít semmit, legalább jelzalog nélkül megtartja öröklött rétjét, melylyel feltétlen tulajdon gyanánt rendelkezik.

19. §. A kisgazdaságok osztatlan megtartásának előnyeiről s a szertelen elaprózódás hátrányairól.

A hagyományon, következésképp a hosszas tapasztalaton alapuló szokásoknak, melyek a föld elaprózódásának határt szabnak, itt is, mint mindenütt, megvan az a következményük, hogy a marha szaporításának kedveznek s a ló tartást, még a legutolsó parasztnak is lehetővé teszik.

Az egész-tekkes gazdák valamennyien, de a fél-tekkesek nagyrésze is, az ökör mellett lovat is tart. A minék különösen kedvez a pest-egri úton levő két állomásig, Gödöllőig és Gyöngyösig, való postakocsijárat. Még negyedtelkes gazda is, sőt egyszerű zsellér is tart lovat. A ló tartás, valamint a beszerzés is, a postai előfogat pénzbeli díjaiból s a természetben való fizetésből kerül ki, melyet a különféle takarási munkákért kapnak.

Így a fő mezei termékek learatásáért s a szérűskertbe való behordásáért a más gazdáknak dolgozó jobbágy és zsellér ily részt kap:

Rozsból $\frac{1}{11}$; — árpából $\frac{1}{12}$; — zabból $\frac{1}{13}$; — anyaszénából $\frac{1}{3}$; — sarjúból $\frac{1}{2}$; — fából, nádból $\frac{1}{3}$.

A negyedtelkes gazda, minő e monografiában van leírva, nem tart lovat; először is mivel ő már azon a határon áll, melyen a ló tartás nehezen megy; másodszor, mivel Hatvanban úgys is sok a ló.

Magyarország sok részében, s az osztrák mo-

narchiához tartozó tartományokban általában, a szokás az apai birtok örököséül a második fiút jelöli. A legidősebb fiú rendesen katonának megy. A többi gyermek közül a legvállalkozóbbak, munkaszerszámmal jól ellátva, a határ feltöretlen részeiben új tűzhelyet alapítanak; mások a közösség költségére végzett inaskodás után ruhával, szerszámmal, sokszor egy-egy kis pénzzel is felszerelve, a falusi kézművesek, vagy a városi iparosok s a gyári munkások sorába lépnek; végre a leggyöngébbek s a legkevésebbé értelmeseek rendesen feleséget se kapva, az új családfő mellett maradnak, annak segítenek a munkában. A katonának ment családtagok is szükség esetén szülőházukban találnak illő menedéket és szerető gondoskodást.

Ha az ember ezt a gazdasági szervezetet, mely magától áll fenn, amaz országokéval hasonlítja össze, melyekben a törvény az egyéni hajlamot gátolja, könnyű belátni, hogy az elaprózás bizonyos határon túl csökkenti a marhaállományt, elszegényíti a parasztot és az államot is gyöngíti. A szerény gazdaságok fentartása, melyek az itt leírt paraszttypusnak felelnek meg, az államnak mintegy a földben gyökerező erős törzset biztosít, mely egy-egy nemzedék alatt legalább egy erős katonát s egy vállalkozó telepest szolgáltat, ki a mezei munkában jártas s kit családja tisztességesen ellátott; végre sokszor néhány jó katonalovát is, stb.

20. §. Mily módon szerzi meg a jobbágy-család a még szükséges földet?

A család háromféle módhoz folyamodik: 1.) bérbe veszi a földet a maga koczkázatára oly föltétellel, hogy minden termés felét a tulajdonosnak szolgáltatja be; 2.) a bért szénakaszálattal tudja le, a bérelt

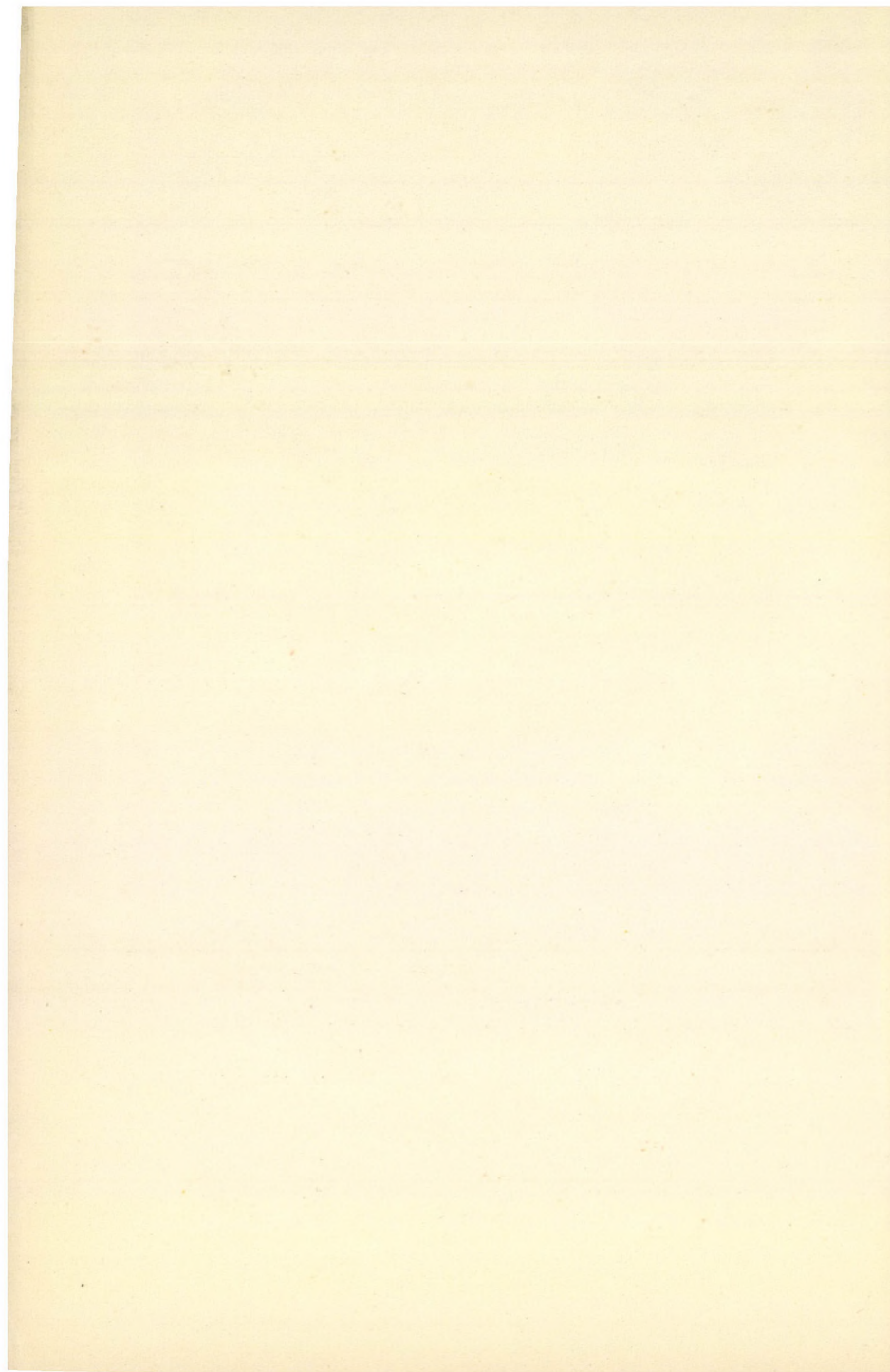
területnél kétszerre nagyobb rétet kaszálván le a tulajdonosnak; 3.) végre pénzben fizeti a bért. Abban az évben, melyről az itt közölt költségvetés szól, az illető család pénzért bérelt egy-egy darab tengeri-, burgonya- és tőkföldet; egy darab úritőkföldet pedig felébe dolgozott be.

21. §. A Magyarország társadalmi szervezetében 1846 és 1855 közt beállott változások.

1846-ban, mikor a fent előadott tényeket megfigyeltem, a magyar paraszt már nem volt a földhöz kötve, a melyet művelt. Haszonélvező-tulajdonos lett belőle; birtokát másnak adományozhatta, végrendeletileg másra hagyhatta, vagy eladhatta, ha máshol akart letelepedni.

1848. április 11-én, az előbbi hónapban Pesten történt események következtében, a császár Pozsonyban új alkotmányt szentesített, melyet az 1849-iki háború következtében eltöröltek. Ez az alkotmány az úrdolga-megváltást, vagyis a hűbéri kötelék teljes eltörlését rendelte el, a robot évi értékének húszszorosa fejében. Ez a megváltás, melyet az egész országra kivetett adó biztosított, 1855-ben, mikor a jelen monografiát sajtó alá bocsátom, javában folyik.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A szám a lapot jelzi.

A

<p>Aberdeen, 444.
 About, 226.
 — <i>Le Progrès</i>, 488.
 Académie des Sciences, 11.
 Adams J., 161.
 Afrika, 40, 443.
 d'Ailly Péter, 198.
 Nagy Albert, 290, 444.
 Alberts M., 6.
 Albret, 205.
 Alduna, 457.
 Alma, 158.
 Alpesekek, 184.
 Altáj, 177., 415.
 Amazon folyam, 486.
 Amerika, 38., 51., 97, 98., 118.,
 162., 253., 308., 313., 353.,
 395., 397., 399., 402., 404.,
 410., 419., 445., 451., 459.,
 467.
 Anglia, 7., 9., 16., 23., 33., 37—
 39., 51., 71., 79., 86., 92., 102.,
 119., 124., 141., 142., 145.,
 154., 160., 162., 163., 165.,
 194., 215., 243., 244., 253.,</p> | <p>257., 260., 262., 265., 267—
 269., 271., 276., 282., 299.,
 312., 314—316., 342., 353.,
 356., 365., 371., 372., 399.,
 409., 419., 426., 431., 433.,
 441., 444., 448., 450., 451.,
 455., 462—464., 466., 478.,
 483.
 Aniou hg., 207.
 Arago F., 10.
 Arius, 320.
 Arles, 186.
 Arnauld Antal, 207.
 Athenaeus, 184.
 Athén, 276., 377., 393., 408.
 Atlanti óceán, 165, 166, 168.,
 183., 336.
 d'Aubigné hercegnő, 261.
 Augustus császár, 213.
 Szent Austreimoine, 186.
 Ausztrália, 40.
 Ausztria, 237., 281., 441., 495.,
 515.
 Auvergne, 256., 336.
 Ábrahám, 40., 416.
 Szent Ágoston, 289.</p> |
|---|---|

Ázsia, 26., 106., 165., 166.,
175., 182., 232., 411., 414.,
415., 443.

B

Babylon, 75., 243.
Baden, 255.
Balkán, 177.
— államok, 159.
Baltimore lord, 398.
de Bar Th. gr., 461.
Barbier, 260.
Barthélemy, 202.
Bassompierre, 202., 461.
Bastille, 222.
Baszk tartományok, 75., 155.,
166., 339., 397., 404., 417.,
419., 451.
Baumgärtner, 304.
Bayart, 200.
— : *A hű szolgálta*, 200.
Bázel, 170.
Beaumont-en-Argonne, 190.,
191.

Belgium, 165., 272.
Szent Benedek, 187.
Bergamo, 166.
Szent Bernát, 197., 198., 290.
Berri, 190.
Biblia, 33.
Bibliothèque de la Paix Sociale,
491.
Biscaya, 6., 7., 41., 141., 160.,
162., 163., 177.
Blanc L., 10.
Castiliani Blanka, 192.
Blanqui, 262.
Boileau, 207.
Bolingbroke, 216.

Bonald: *A hatalom elmélete*,
306., 355., 406., 407.

Bonjean, 481.

Bordeaux, 283., 488.

Borgiák, 199.

Borsod, 41.

Bossuet, 197., 198., 206., 207.

— : *Histoire des variations
des églises protestantes*, 198.

Boston, 445.

Bourbon-család, 202., 206., 209.,
210., 268., 296., 300., 314.,
319.

Bourges, 343.

Bourgogne, 337.

Brazília, 309.

Buckland, 8.

Burke, 37., 79.

Burmeister, 304.

Büchner L., 304.

— : *Erő és anyag*, 304., 305.,
309.

C

Calvin, 319.

Cambridge, 444.

Canada, 62., 317., 322., 426.,
448., 463., 466—469.

Cantabria, 181.

Carthago, 52., 75., 91., 181.

Catalonia, 166.

Catinat, 215.

Cauterets, 42., 43.

Caux-vidék, 62.

Cévennes-hegység, 336.

Chakya-Monui, 166.

Chamillard, 215.

Champagne, 68., 337., 436.

Chantal Johanna, 206.

Charron, 301.
 — *A bölcsességről*, 199.
 Chenu, 158.
 Chesterfield, 376.
 Cicero, 3., 218.
 Clermont-Ferrand, 186.
 Coblenz, 321.
 Code Napoléon, 38., 441., 487.
 Coislin, 214.
 Colbert, 214.
 de Communes Ph., 201.
 Condé, 205., 206., 208., 213.,
 215., 216., 272., 301.
 Connecticut, 161., 398.
 Conti Lothár, 198.
 Conybeare, 8.
 Corneille, 207.
 Cornouailles, 124.
 Cotta, 304.
 Cousin V.: *A francia társadalom a XVII. században*, 204.,
 260.
 Csehország, 124.
 Curzon Emanuel, 16.
 Czolbe, 304.

D

Danaidák, 488.
 Danton, 436.
 Darwin, 33.
 Dauphiné, 336., 346.
 de la Dauversière, 467.
 Delaware, 398., 451.
 Delisle L.: *Étude*, 191.
 Demidoff herceg, 6.
 Descartes, 207., 208., 218., 227.,
 272., 284., 301., 377., 477.
 Desjardins A., 465.
 Dél-Afrika, 309., 310., 463.

Dél-Amerika, 309.
 Dél-Európa, 58., 183.
 Szent Dénes, 186.
 Dion Ch. 392.
 Don, 457.
 Donetz, 6.
 Draschke H., 490.
 Drôme, 346.
 Dufourny *Monografiája*, 191.
 Dumas fils, 226., 351.
 Duna, 495.
 Dupin, 259.

E

Edinburg, 8., 444.
 Eger, 495., 501.
 Egyesült Államok, 33., 34., 97.,
 145., 161., 253., 282., 286.,
 297., 302., 308., 312., 315.,
 317., 322., 391., 395—403.,
 419., 426., 451., 452., 459.,
 462—464.
 Egyházi állam, 199.
 Elberfeld, 87.
 Elszász, 191., 213. 248.
Erastus vagy az ifjúság ba-
rátja, 120.
 Európa, 5., 27., 42., 44., 58.,
 59., 68., 92., 94., 132., 134.,
 135., 138., 140., 144., 149.,
 153., 154., 162., 163., 165.,
 177., 181., 206., 208., 211.,
 218., 226—228., 232., 235—
 237., 241., 246., 247., 255.,
 270—272., 280., 290., 303.,
 317., 319., 321—324., 362.,
 367., 375., 385., 390—392.,
 394—398., 400—402., 408.,
 409., 411., 416., 424—426.,

431., 444., 447—451., 457.,
459., 461., 464., 466—469.,
498., 506.
Evangelium, 147., 355.
Észak-Amerika, 161., 180., 253.,
308., 317., 346., 349., 350.,
396., 404., 425., 447., 448.,
464.
Észak-Németország, 4., 166.
215.
Északi Jeges-tenger, 165., 166.,
414.

F

la Fayette A., 204.
Fekete-tenger, 182., 183.
Ferdinánd spanyol kir., 463.
I. Ferencz, 200., 201., 216.
Salesi Szent Ferencz, 206., 320.,
324.
Fermat, 207.
Feuerbach, 304.
Félix atya, 317.
Fidsi szigetek, 310.
Firenze, 88., 199.
Flandria, 90.
Fléchier, 207.
de Fontenay R., 482.
Forez, 336.
Földközi-tenger, 165., 336., 414.
Fönikeiek, 25.
Francziaország, a kötetnek
csaknem minden egyes lapján.
Franklin, 401.
II. Frigyes, 218., 219.
Nagy Frigyes, 149., 227., 270.,
287.
Fronde, 208.
II. Fülöp, 217., 362.
Szép Fülöp, 119.

G

Gallia, 183—188.
Garonne, 336.
Gascogne, 155., 336.
Gassendi, 207.
Gerson János, 198.
Gex, 214.
Giebel, 304.
Girardin, 226.
Glasgow, 8., 444.
Gödöllő, 514.
Görögország, 183., 391., 392.,
394., 398., 400., 404., 434.
Szent Gratianus, 186.
Gratry: *La morale et la loi
de l'histoire*, 178.
Guasco abbé, 219.
Gyöngyös, 514.
II. György, 149., 271.
III. György, 79., 223., 269.,
299., 320., 463.

H

Halle, 444.
Hannibál, 181.
Hannovera, 4, 166., 167., 177.,
248., 271.
Hartz, 4., 6., 248.
Hatvan, 495., 496., 506. 507.,
512., 514.
de Hautefort, 204.
Henrik luxemburgi gróf, 461.,
IV. Henrik, 202., 203., 204.,
210., 216., 228., 292., 296.,
301., 461.
VIII. Henrik, 38.
Hevesmegye, 495.
Hérouard: *Naplója XIII. Lajos
gyermekkoráról*, 202., 204.

Hochstaed, 215.
 Hollandia, 165., 215.
 Honfleur, 1., 2.
 Horváth esan. püsp., 493.
 Huc : *Voyage en Tartarie*, 177.,
 415.
 Hurter : *III. Incze története*,
 198.
 Huschke, 304.

I

III. Incze, 198.
 India, 40.
 Irország, 38., 142., 431., 441.
 Isoard : *Tegnap és ma*, 288.
 Isten, 5., 8., 13., 17., 23., 25.,
 136., 141., 158., 161., 180.,
 183., 187., 194., 198., 204.,
 212., 220., 229., 258., 260.,
 270., 273., 274., 278., 283.,
 285—288., 290., 299—302.,
 304—306., 309., 310., 321.,
 323., 326., 341., 359., 361.,
 362., 377., 381., 386., 387.,
 403., 413., 416., 417., 420.,
 421., 423., 429., 436., 447.,
 450., 458., 467., 486.
 Izabella spanyol kir., 463.
 Izsák, 416.

J

Jákob, 416.
 Jefferson, 275., 302., 337., 402.,
 403.
 IV. Jenő, 198.
 Szent Jeromos, 289.
 Jézus, 25., 254.
 Johnson Sámuel, 36., 79.

Joinville : *Szent Lajos törté-
 nete*, 192., 193., 194., 461.
Journal des Économistes, 401.
 József nápolyi király, 38., 487.
 Julián bíboros, 198.
 Jura, 336.

K

Karintia, 166., 167., 339.
 Kaspi tengermellék, 6.
 II. Katalin, 160.
 Nagy Katalin, 149., 270., 287.
 I. Károly, 320.
 V. Károly, 216.
 VIII. Károly, 200., 201.
 Nagy Károly, 218.
 Keletrómai birodalom, 450.
 Kent, 403.
 — : *Commentaries*, 403.
 Ketteler : *Németország az
 1866-iki háború után*, 318.,
 319.
 Kérualle, 260.
 Kina, 176., 243., 409.
 Kingsmill, 310.
 Klodvig, 186.
 Konstantin császár, 318.
 Köln, 444.
 Közép-Európa, 246., 457.
 Krajna, 167.
 Krim, 158.
 Krisztus, 173., 184., 187., 214.,
 410.

L

Labourd, 177.
 Lacointa : *Le Playről*, 15.
 Lafontaine, 207.
 Szent Lajos, 189., 192—194.

- 196., 201., 202., 206., 210.,
218., 272., 276., 322., 461.
- XII. Lajos, 200.
- XIII. Lajos, 203—206., 210.,
212., 223., 224., 228., 290.,
292., 295., 296., 322., 463.,
467.
- XIV. Lajos, 46., 51., 72., 119.,
146., 179., 194., 201., 205.,
207., 210., 211., 214—218.,
226., 260., 261., 263., 269.,
275., 288., 294., 296., 301.,
317., 320., 331., 362., 468.,
469.
- XV. Lajos, 149., 217., 218.,
260., 294., 466.
- XVI. Lajos, 218., 219.
- Lanfrey : *Histoire de Napoléon*.
489.
- Languedoc, 444.
- Lanjuinais V., 10.
- Laterán, 198.
- Lausanne, 170.
- Lavedan, 177., 339.
- Lavoisier, 121.
- Legouvé E.: *Apák és fiak a*
XIX. században, 482.
- Lehmann, 159.
- Lemaistre, 207.
- Lengyelország, 165.
- X. Leo, 216.
- Ligoure, 16., 17., 135.
- Limoges, 186.
- Limousin, 190.
- Lipce, 444.
- Loewenthal, 304.
- London, 8., 12., 243., 435.
- Longueville, 205.
- Lorrain M. F.: *Le Problème de*
la France Contemporaine,
34.
- Lotharingia, 337.
- Lotze, 304.
- Louvois, 210., 211., 215.
- Louvre, 275.
- Lucca, 166.
- Luisiana, 403., 468., 469.
- Luther, 319.
- Luxembourg, 215.
- Lüneburg, 166., 177.
- M**
- Macchiavelli, 200.
- Madison J., 161., 253., 400.
- Magyar Gazdák Szeml.* 463.
- Magyarország, 19., 138., 165.,
167., 339., 444., 490., 493.,
501., 512., 514.
- de Maintenon, 212., 213—214.
- Mainz, 318.
- de Maistre, 224., 356.
- *A szt.-pétervári esték*, 208.
- Malherbe, 207.
- Malines, 317.
- Malplaquet, 215.
- la Manche-esatorna, 62., 165.,
184., 336.
- Manchester 8.
- Manu, 37.
- Szent Martial, 186.
- Martin, 181.
- Maryland, 397., 398.
- Massachusetts, 163., 398.
- Mauritius-sziget, 38.
- Mazarin, 205., 207., 208., 210.,
213., 214.
- Máté ev., 157.
- Mátra, 495.

Mediciek, 199., 201., 216.
 Meudon, 199.
 Mélouga-család, 42., 61., 343.
 de Minto: *Hugh Elliot*, 271.
 Mississippi, 466.
 Moleschott, 304.
 Molière, 207.
Moniteur, 484.
 Monséignat, 484.
 Montaigne, 3., 271., 301.
 —: *Essais*, 199–201., 259.
 Montalembert, 10.
 — Nyugat szerzetesei, 187.
 Montespan, 271.
 Montesquieu, 39., 219., 328.,
 360., 391., 392., 394., 395.,
 407.
 —: *De l'esprit des lois*, 152.,
 252., 391., 394.
 —: *Vegyes gondolatok*, 171.
 Montgelat, 292.
 Montpellier, 444.
 Montreal, 322, 467.
 Montyon díj, 11., 412.
 Morvan, 190., 336.
 Moszkva, 416.
 Mózes, 25., 147.
 Murcia, 25.
 Müller, 304.
 München, 271.
 Münster, 447.

N

Nagy Magyar Alföld, 496., 512.
 Nagybritannia, l. Anglia.
 Nantes, 203., 214.
 Napoleon, 2., 35., 36., 38., 129.,
 329., 381., 382.
 — az örökösödésről 486—487.

III. Napoleon, 225., 290.
 — az erkölcsi reform szükségé-
 géről, 488.
 Napoleon herczeg, 164.
 Narbonne, 186.
 Navarra, 194.
 Nápoly, 38., 487.
 Necker, 118.
 Németalföld, 165, 215.
 Németország, 4., 51., 71., 79.,
 93., 151., 165., 191., 198, 206.,
 228., 244., 303., 318., 339.,
 342., 365., 397., 458.
 Nicole, 207.
 Ninive, 75.
 Nivernais, 343.
 Nizza, 441.
 Normandia, 1., 62., 90., 191.,
 336., 462., 466.
 Northumberland, 7., 267.
 Norvégia, 404.
 Notre-Dame, 290.
 Notre-Dame-egyesület, 467.
 Nymwegen, 213.
 Nyugat-Európa, 98, 146., 246.,
 380., 443.

O

Oceánia, 309.
 Olaszország, 108., 166., 198—
 201., 339., 434., 436., 458.,
 513.
 Olier abbé, 206., 320., 322.,
 324., 467.
 Orégon, 309.
 Orges, 304.
 Orleans, 214.
 Orleansi herczegnő, 212., 216.,
 260.

Oroszország, 6., 7., 9., 31., 158.,
159., 163., 165., 167., 228.,
237., 271., 281., 282., 303.,
315., 317., 356., 416., 457.
Osterby, 6.
Oudenarde, 215.
Oustalet Bernát, 42.
Oxford, 444.

P

Pascal, 207.
Pau, 343.
Szent Pál, 186., 289., — tem-
ploma, 435.
Páris, 1., 12—14., 50., 62., 70.,
90., 93., 110., 115., 121., 129.,
131., 136., 142., 146., 150.,
170., 186., 198., 207—209.,
223., 225., 235., 243., 260.,
272., 276., 283., 290., 364.,
375., 380., 444., 447., 467.,
483., 486—488.
Pegu, 310.
Peirese, 207.
Penn, 398.
Pensylvánia, 397., 398.
Perikles, 408.
Persigny gróf, 283.
Pest, 444., 495., 501., 516.
Pinart, 481.
La Plata, 462.
Plato, 19., 259.
de la Platte, 208.
Le Play a bérlőkről, 73.
Le Play a bíróról, 101.
Le Play a birtokközösség tehe-
tetlenségéről, 109.
Le Play a boldogulás idősza-
kainak szokásaihoz való visz-
zatérésről, 409.

Le Play a boldogulás- vagy
hanyatlásról a műhelyben s
a nemzetben, 155—157.
Le Play a családról, 40—45.
Le Play a család szervezeté-
ről, 40.
Le Play a csábítás dolgában
való felelősségről, 349—354.
Le Play a csábításról, 347—
349., 484.
Le Play a cselédek és mun-
kások változásáról, 55.
Le Play a *demokrácia* szóval
való visszaélésről, 390—404.
Le Play a fajok hibáiról, 30.
Le Play a felésekről, 73.
Le Play a feloldhatatlan egy-
ségről a család és tűzhelye
közt, 246—252.
Le Play a forradalmi szellem-
s a nemzeti szokások meg-
vetéséről, 358—362.
Le Play a földművelésről,
52—79.
Le Play a gazdag kivándor-
lásról, 118.
Le Play a gazdasági vagy
erdészeti gyárakról, 84.
Le Play a gőzerővel dolgozó
gyárakról, 86.
Le Play a gyarmatosításról,
117—118.
Le Play a gyermekek örök-
södési jogáról, 325—327.,
329—335.
Le Play a hagyományos szo-
kás elhagyásáról Angliában,
265—268.
Le Play a hagyományos szo-

- kásról a család háromféle formája mellett, 151—155.
- Le Play a *haladás* szóval való visszaélésről, 382—384.
- Le Play a hat hagyományos szokás szétromboltatásáról a tiszteletkiveszése által 277—280.
- Le Play a hat nehézség megoldásáról, 407—411.
- Le Play a helyes családi szervezet- és a tulajdon tűzhelyről, 113.
- Le Play a helyi kormányzat mintáiról a vidéki megyékben s a városi községekben, 429—439.
- Le Play a hitetlenség által, előidézett hanyatlásról az önkényes királyság romlottsága s a forradalom erőszakosságai alatt, 209—222.
- Le Play a jelenlegi időszak bajainak különös sajátosságairól, 261—264.
- Le Play a jó és a rossz földrajzáról, 165—171.
- Le Play a jó és rossz megkülönböztetéséről, 137—230.
- Le Play a jó- és rosszról a kényszer és a szabadság rendszere mellett, 157—164.
- Le Play a jó- és a rosszról a műhelyben, 140—142.
- Le Play a jó- és rosszról a történelemben, 171—179.
- Le Play a jó- és rosszról való téves felfogásnak tulajdonítja a reform késedelmét. 355—357.
- Le Play a jó gyakorlatáról, vagyis a hagyományos szokásról, 231—256.
- Le Play a jóhoz való visszatérésről, vagyis a reformról, 281—298.
- Le Play a jót hat lényeges eszközzel fentartó hagyományos szokásról, 231—233.
- Le Play a karitatív intézményekről, 106.
- Le Play a katolicizmusról. 313—324.
- Le Play a katonaságról, 96.
- Le Play a kereskedelemről, 91—95.
- Le Play a kényszerfentartásról, 35.
- Le Play a kényszerosztály által támasztott ellenségeskedésről. 484.
- Le Play a kényszerosztályról, 35., 485.
- Le Play a két keresztény pap-ság versenyének köszönhető boldogulásról a hűbéri intézmények uralma alatt, 186—195.
- Le Play ugyanarról a két első Bourbon alatt, 202—209.
- Le Play a kicsiben üzött termelésről, 49.
- Le Play a kis és a nagy műhelyekről, 83.
- Le Play a kisbirtok reformjáról kikerekítés által, 77.
- Le Play a kisbirtok szétmorzsolódásáról, 56.
- Le Play a kisiparról, 50.

- Le Play a kiskereskedelemről. 92
- Le Play a kollektív gyárakról, 88.
- Le Play a kollektív gyárak bomlásáról, 89.
- Le Play a kormányformáknak tulajdonított túlzott fontosságáról, 404—407.
- Le Play a kormányzatról, 118—126.
- Le Play a közbékét leginkább fentartó polgári intézményekről, 421—423.
- Le Play a közeli reform tüneteiről, 222—230.
- Le Play a központi kormányzat mintáiról a tartományban és az államban. 440—462.
- Le Play a magánélet mintáiról a családban, a műhelyben, az egyházközségekben s a testületekben, 423—428.
- Le Play a magánosok s a kormányzókszerrepéről a reform kezdetén, 475—479.
- Le Play a meghasonlásról, 20.
- Le Play a megújulás feltételeiről, 295—298.
- Le Play a mérnökök- és építészekről, 95.
- Le Play a mintanépek követéséről, 407.
- Le Play a minták megválasztásáról a népek összehasonlító megfigyelése alapján, 411—414.
- Le Play a modern ipari föllendülés következményeiről. 79.
- Le Play a munka társadalmi céljáról, 46.
- Le Play a munkaadó s a munkás közötti kölcsönös szegődség-állandóságáról, 234—237.
- Le Play a munkáról, 46—103.
- Le Play a munkásszemélyzetéről és a vezető osztályokról, 142—146.
- Le Play a munkások testi és erkölcsi állapotáról a nagy műhelyekben, 84.
- Le Play a műhelybeli hagyomány- s a tizparancsolatról, 147—148.
- Le Play a műhelybeli munka kapcsolatáról a házi, mezei v. kézműiparral, 240—244.
- Le Play a műhelyeknek kiosztott kiállítási díjakról, 490.
- Le Play a művelt nép vadságba sülyedéséről. 485—486.
- Le Play a nagyban űzött termelésről, 51.
- Le Play a nagybirtokról. 70.
- Le Play a nagybirtok reformjáról a birtokosok erkölcsi megújódása által, 77.
- Le Play a nehézségekről s a megoldásról, 355—479.
- Le Play a nem-állandó családról, 40., 152., 337.
- Le Play a nem-állandó parasztcsalád kisbirtokáról, 61.
- Le Play a nemzetek végzetéről, 26.
- Le Play a nemzeteket megerősítő gyáriparról, 82.

- Le Play a nő helyzetéről, 44.
 Le Play a nő iránti tisztelet megújulásáról, 293—295.
 Le Play a nő munkájáról, 43.
 Le Play a nő tiszteletéről és oltalmazásáról, 252—256.
 Le Play a nyelv megromlásáról s négy szóval való visszaélésről, 375—404.
 Le Play a papról, 102.
 Le Play a papság s a királyság romlottsága által előidézett hanyatlásról az utolsó Valois-k alatt, 195—202.
 Le Play a patriarkális családról, 40., 151., 175., 190.
 Le Play a patriarkális szervezet tehetetlenségéről, 108.
 Le Play a patronageról, 82., 103—117.
 Le Play a pauperizmus gyógyításáról, 81.
 Le Play a pásztorkodó és földmivelő gallok boldogulásáról, 180—183.
 Le Play a reform elvének s gyakorlati kivitelének összefoglalásáról, 469—475.
 Le Play a reform késését hat főakadályra vezeti vissza, 357—407.
 Le Play a rossz beözönlésének két főalakjáról, 264—265.
 Le Play a rossz beözönléséről, vagyis a romlottságról, 257—280.
 Le Play a rossz eredetéről, 257—261.
 Le Play a szabadság kifejlesztette egyenlőtlenségről, 103.
 Le Play a szabadság rendszereéről, 162.
 Le Play a *szabadság* szóval való visszaélésről, 378—382.
 Le Play a szegény kivándorlásról, 118.
 Le Play a szellemi foglalkozásokról, 47., 95—103.
 Le Play a szónokok és írók szeretlen befolyásáról, 372—374.
 Le Play a takarékoság megszokásáról, 244—246.
 Le Play a tanító- és tudósról, 98.
 Le Play a társadalmi tekintélyek összezsugorodásáról, 362—366.
 Le Play a társadalmi tekintélyekről, 19., 134., 148—151., 155., 159., 169., 171., 173., 210., 229., 233., 248., 374., 407.
 Le Play a teljes egyetértésről a munkabér megállapítására nézve, 237—240.
 Le Play a termelő foglalkozásokról, 47—95.
 Le Play a természetes feltételekről, melyek a népekre nézve Isten s a közbéke tiszteletben tartását megkönnyítik, 414—416.
 Le Play a tisztelet három alakjához és a hat hagyományos szokáshoz való visszatérésről, 281—283.
 Le Play a tizparancsolat elfeledéséről Franciaországban, 268—270.

- Le Play a történelem hat korszakáról Franciaország földjén, 179—222.
- Le Play a törvényhozók s a hivatalnokok túlságos beavatkozásáról, 367—372.
- Le Play a törzsökös családról, 41., 153., 190., 462.
- Le Play a törzsökös parasztcsalád kisbirtokáról, 57.
- Le Play a tulajdonról, 34—39.
- Le Play a vallások előnyeit megsemmisítő papi romlottságról, 311—313.
- Le Play a vallásról, 33—34.
- Le Play a veszedelmes egyének kiküszöböléséről, 114.
- Le Play a végrendelkezési szabadságról, 38.
- Le Play a végzetszerűség dogmájában rejlő veszedelemről, 29.
- Le Play a vidék elnéptelenedéséről, 54.
- Le Play a vízerővel hajtott gyárakról, 85.
- Le Play a zselléerekről, 73.
- Le Play az apai tekintélyről, 45., 291—293.
- Le Play az államférfiről és a köztisztviselőről, 102.
- Le Play az államnak a munkarendszerbe való beavatkozásáról, 484—485.
- Le Play az állandó szegődségről, 111.
- Le Play az állandóság hiányáról, 21., 56.
- Le Play az egyenlő örökösödésről, 68.
- Le Play az *egyenlőség* szóval való visszaélésről, 384—390.
- Le Play az elaggott szülőkre mért testi-lelki szenvedésekről, 480—482.
- Le Play az előítéletek és tényekről, 20—33.
- Le Play az előrelátásról, 104.
- Le Play az elpántlikázott határú falvakról, 65., 337.
- Le Play az elzüllött típusok szaporodása ellen való védekezésről, 114.
- Le Play az emberbarátok tévedéséről, 115.
- Le Play az erkölcsi érzék kifejlesztéséről, 112.
- Le Play az erkölcsi hanyatlásról, 22.
- Le Play az erkölcsi zavarokról, 21.
- Le Play az ifjú és vénhedt nemzetekről, 28.
- Le Play az ifjúság felsőbb-sége felől elterjedt véleményekről, 482.
- Le Play az iparról, 79—90.
- Le Play az íróról és művészről, 99.
- Le Play az Isten, atya és nő tiszteletének kivesztéről Franciaországban, 270—276.
- Le Play az Isten tiszteletének helyreállításáról Franciaországban, 283—291.
- Le Play az Isten tiszteletét

- legjobban fentartó vallásos intézményekről, 416—421.
- Le Play az orvosról, 100.
- Le Play az önkénytes patronage-ról, 107.
- Le Play az örökösödési jog káros hatásáról, 483.
- Le Play az örökösödési rendszerekről, 34.
- Le Play az újításról erkölcsi téren, 24.
- Le Play az uzsoráról, 65.
- Le Play az ügyvédről, 99.
- Le Play élete, 1—17.
- Le Play Gallia hanyatlásáról a nagy városok uralma s a római központosság alatt, 183—186.
- Le Play Isten eszméjéről és a természettudományokról, 300—311.
- Le Play korunk egy nagy minta-nemzetéről, 463—469.
- Le Play módszere, 18—19.
- Le Play tanítása, 20—126.
- Le Play tájékoztatója a *Munkáviszonyok Reformja* III-ik kiadásához, 129.
- Le Play válasza a csábítás megtorlására vonatkozó ellenvetésekre, 346—347.
- Le Play válasza a vallást illető ellenvetésekre, 299—300.
- Le Play válaszai a végrendelkezési szabadságot illető ellenvetésekre, 324—325., 328—329., 335—346.
- Le Play válaszai az ellenvetésekre, 299—354.
- Le Play: *A tiszamenti jobbágyról*, 493—516.
- Le Play: *Constitution de l'Angleterre*, 13., 451.
- Le Play: *Constitution essentielle de l'Humanité*, 14., 120.
- Le Play: *Description des procédés métallurgiques*, 124.
- Le Play: *L'Art métallique au XIX. Siècle*, 11.
- Le Play: *L'Organisation de la Famille*, 13., 339.
- Le Play: *L'Organisation du Travail*, 13.
- Le Play: *Ouvriers des deux Mondes*, 11., 113., 490.
- Le Play: *Ouvriers Européens*, 8., 11., 14., 44., 113., 133., 167., 241., 254., 412., 489—490.
- Le Play: *Réforme sociale en France*, 12., 13., 33., 46., 82., 103., 133., 139., 156., 191., 223., 300., 313., 335., 370., 384., 410., 412., 463., 490.
- Plutarchos, 181.
- *Lykurgos élete*, 393.
- Pomponne, 215., 216.
- Poroszország, 16., 163., 215., 271., 315., 353., 356., 441., 442.
- Port-Royal, 207.
- Portalis, 381.
- Portsmouth hercegnő, 261.
- Posidonius, 184.
- Pozsony, 516.
- Proudhon, 147.
- Provence, 336.
- Py-család, 42.
- Pyreneusok, 61., 184., 336., 340.

Q

Québec, 466.
de Quincy A., 253.

R

Rabelais. 199.
— : *Gargantua*, 199.
Racine, 207.
Rajna, 2., 4., 315., 441.
Rambouillet, 204., 205., 207., 229.
Ramilly, 215.
de Rancé, 206.
Rayneval, 7.
Renan E., 226.
— *Questions contemporaines*, 489.
Reybaud L., 260., 262.
Reynaud J., 4., 10.
Réforme Sociale, 15, 491.
Rhode-Island, 398.
Rhône, 337.
Ribbe: *Le Play d'après sa Correspondence*, 14.
Richardson, 276.
Richelieu, 48., 138., 205., 208., 210., 213., 214., 301., 444.
la Rivière, 1.
Robespierre, 280., 323.
la Rochefoucauld, 205.
la Rochelle, 205.
Rocroy, 204.
Rollin, 173.
Róma, 49., 75., 142., 183., 185., 188., 197., 199., 209., 243., 276., 337., 407., 416., 434.
Rossmassler, 304.
Rouher, 412.

Rousseau, 16., 27., 260., 302., 303., 328.
— *Társadalmi szerződés*, 131., 355.

S

Sabinok, 407.
Saint-Andrews, 444.
de Saint-Léger, 10.
Saint-Simon, 215., 260.
— *Emlékiratai*, 204., 216.
Saint-Sulpice-szeminárium, 467.
Saint-Sulpice-tér, 14.
Sainte-Beuve, 14.
Szent Saturnin, 186.
Savoya. 441., 485.
VI. Sándor, 199.
Scott Walter, 276.
Schneider, 412.
Sedan, 129.
Selmecz, 489.
Séderon, 346.
Shakespeare, 8.
Sheffield, 8.
Simon J., 262.
Skandinávia, 75., 163., 165., 339., 365., 397.
Skótország, 142., 269., 316., 441., 444.
Smith Ádám, 79., 80.
Société d'Économie Sociale. 491.
Soissons, 188.
Sokrates, 408.
Solon, 393.
Soulié, 202.
Spanyolország, 5., 6., 51., 108., 142., 166., 193., 217., 339.,

362., 418., 436., 443., 463.,
513.
Spárta, 393.
Stiria, 339.
Strabo, 181.
Strauss, 304.
Stuart-család, 253., 268.
Svájcz, 75., 163., 165., 166.,
177., 272., 339., 397., 404.,
417., 419., 451., 458.
Svédország, 51., 228., 456.
Szajna, 62.
Szaniszló lengyel kir. 270.
Szászország, 9., 444.
Szentföld, 193.
Szent-Lőrincz-folyam, 466., 467.
Szibéria, 32.
Szumátra, 310.

T

Aquinoi Szent Tamás, 206.,
272., 444.
Tamm báró, 6.
Teissier, 250.
le Tellier, 215.
Thierry Á., 172., 180., 181.,
187., 189., 216.
— : *Les récits des temps méro-*
vingiens, 178.
Thiers, 10.
Tierre, 461.
Tillemont, le Nain de : *Szent*
Lajos élete, 193.
Tirol, 166., 339.
Tisza, 495.
Tiszamente, 19., 237., 489.,
493.
Tocqueville, 10., 33., 222., 391.,
395., 396., 400—403.

— *Az amerikai demokráciá-*
ról, 301., 308., 395.
Torcy, 216.
Toulon, 250.
Toulouse, 186., 444.
Tours, 186.
Törökország, 159., 163., 165.,
167., 417.
Tronchet, 280.
Szent Trophimus, 186.
Troplong, 39.
Truebla, 141.
Tudor-család, 253.
Turenne, 206., 213., 216.
Turin, 215.
Tyrus, 91.

U

Új-Anglia, 75.
Új-Granada, 310.
Unio, L. Egyesült-Államok.
Unions de la Paix Sociale,
15., 491.
Ural, 6.

V

Valois-család, 29., 49., 72., 194.,
201., 202., 204., 209., 212.,
227., 259., 261., 275., 294.,
300., 301., 362., 368., 369.,
422., 478.
Vauban, 215.
Vauterie, Dan de la, 3.
Velenceze, 52., 75., 88., 91.
Vendôme, 216.
Vercors, 346.
Veres-tenger, 414.

Vergniaud, 323.
Versailles, 215., 271., 275.
Vertot, 173.
Veszprém, 444.
Vélemények a végrendelkezési
szabadság mellett, 487—488.
Vienne, 197.
Vigean, 204.
Villars, 216.
Villermé, 262.
Villeroi, 215.
Champagne-i Vilmos, 190.
Paulai Szent Vincze, 206., 208.,
272., 301., 320., 324.
Virginia, 403.
Vogézek, 336.
Vogt, 304.
Voltaire, 173., 179., 216.,
219., 227., 260., 270., 271.,
301—303., 323., 328., 376.
— *Levelei*, 218.
— *Mondain*, 271.
Voysin, 215.

W

Wagner, 304.
Wales, 6., 8., 11.
Walker M., 401.
Washington, 97., 161., 253.,
402., 403., 459., 463.
Weiss C.: *A protestánsbujdosók
története*, 214.
Westphalia, 166.
Wittenberg, 444.

X

Xenophon, 393., 408.
— *A gazdagságról*, 392.
— *A vadászatról*, 377., 392.
— *Sokrates emlékezete*, 392.,
408.

Y

Young A.: *Voyages en France*,
154.

Z

Zimmermann, 304.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	V
Le Play élete	1
Le Play módszere	18
Le Play tanítása	20

A MUNKÁSVISZONYOK REFORMJA.

A szerző tájékoztatója a harmadik kiadáshoz . .	129
1877-ki utóirat	136

ELSŐ FEJEZET.

A jó és a rossz megkülönböztetése.

1. §. Miért szükséges a jót a rossztól jólőre megkülönböztetni?	137
2. §. A jó és a rossz a műhelyben	140
3. §. A munkás-személyzet s a vezető osztályok	142
4. §. A műhelybeli hagyomány s a tizparancsolat . . .	147
5. §. A társadalmi tekintélyek a hagyományos szokások örei	148
6. §. A hagyományos szokás a család háromféle formája mellett	151
7. §. A boldogulás vagy a hanyatlás a műhelyben s a nemzetben	155
8. §. A jó és a rossz a kényszer és a szabadság rendszere mellett	157
9. §. A jó és a rossz földrajza	165
10. §. A jó és a rossz a történelemben	171
11. §. A történelem hat korszaka Franciaország földjén	179
12. §. I. időszak (1600—300. Kr. e.): a pásztorkodó és földművelő gallok boldogulása	180
13. §. II. időszak (300. Kr. e. — 496. Kr. u.) Gallia hanyatlása a nagy városok uralma s a római központosítás alatt	183

	Oldal
14. §. III. időszak (496—1270.): a két keresztény papság versenyének köszönhető boldogulás a hűbéri intézmények uralma alatt	186
15. §. IV. időszak (1270—1589): a papság s a királyság romlottsága által előidézett hanyatlás az utolsó Valois-k alatt	195
16. §. V. időszak (1589—1661.) a két keresztény egyház versenye következtében beállott boldogulás a két első Bourbon alatt	202
17. §. VI. időszak (1661 óta): a hitetlenség által előidézett hanyatlás az önkényes királyság romlottsága s a forradalom erőszakosságai alatt	209
18. §. A közeli reform tünetei	222

MÁSODIK FEJEZET.

A jó gyakorlata, vagyis a hagyományos szokás.

19. §. A hagyományos szokás a jót hat lényeges eszközzel tartja fenn	231
20. §. 1. szokás: hogy a munkaadó és a munkás között a kölcsönös szegődség állandó	234
21. §. 2. szokás: a teljes egyetértés a munkabér megálapítására nézve	237
22. §. 3. szokás: a műhelybeli munka kapcsolata a házi, mezei vagy kézműiparral	240
23. §. 4. szokás: a takarékoság megszokása, mely a család fenmaradását s a sarjak elhelyezését biztosítja	244
24. §. 5. szokás: a feloldhatatlan egység a család és tűzhelye közt	246
25. §. 6. szokás: a nő tisztelete és oltalmazása	252

HARMADIK FEJEZET.

A rossz beözönlése, vagyis a romlottság.

26. §. A rossz eredete	257
27. §. A jelenlegi időszak bajainak különös sajátosságai	261
28. §. A rossz beözönlésének két főalakja	264
29. §. Angliában a baj a hagyományos szokás elhagyásából eredt.	265

	Oldal
30. §. Franciaországban a baj a tizparancsolat elfeledéséből származott	268
31. §. Miként veszett ki Franciaországban Isten, az atya s a nő tisztelete?	270
32. §. Mikép rombolta szét a tisztelet kiveszése a hat hagyományos szokást?	277

NEGYEDIK FEJEZET.

A jóhoz való visszatérés vagy a reform.

33. §. A tisztelet három alakjához s a hat hagyományos szokáshoz való visszatérés	281
34. §. Hogy állítható helyre Franciaországban Isten tisztelete?	283
35. §. Hogy áll majd helyre az atyai tekintély?	291
36. §. Hogy fog a nő tisztelete megújulni?	293
37. §. Mindent egybevetve, a megújulás feltételei: a válás visszaállítása, a végrendelkezési jog visszaadása s a csábítás korlátozása	295

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az ellenvetések s a válaszok.

38. §. Válasz a vallást illető ellenvetésekre	299
39. §. Első ellenvetés: Isten eszméjét a természettudomány megczáfolja	300
40. §. Második ellenvetés: a vallások előnyeit a papi romlottságból eredő hátrányok megsemmisítik	311
41. §. Harmadik ellenvetés: a katholicizmus a népek szabadságával s a modern szellem legjobb törekvéseivel összeférhetetlenné vált	313
42. §. Felelet a végrendelkezési szabadságot illető ellenvetésre	324
43. §. Negyedik ellenvetés: természet szerint az örökséghez mindegyik gyermeknek egyforma joga van	325
44. §. Ötödik ellenvetés: a végrendelkezési szabadságot úgy az 1789-iki elvek, mint az első császárság hagyományai elítélték	328
45. §. Hatodik ellenvetés: a gyermekek örökösödési joga	

	meggátolja az atyákkal szemben gyakorolt botrányos örökségmegkaparitást	329
46. §.	Hetedik ellenvetés: a végrendelkezési szabadságot a francia nemzet erkölce is visszautasítja . . .	335
47. §.	Felelet a csábítás megtorlására vonatkozó ellenvetésekre	346
48. §.	Nyolczadik ellenvetés: a csábítás nem bűn, mert két egyenlőn szabad akarat megegyezése . . .	347
49. §.	Kilenczedik ellenvetés: a csábítás dolgában való felelősség a gazdagokat szorongatásnak és igazságtalanságnak tenné ki.	349

HATODIK FEJEZET.

A nehézségek s a megoldás.

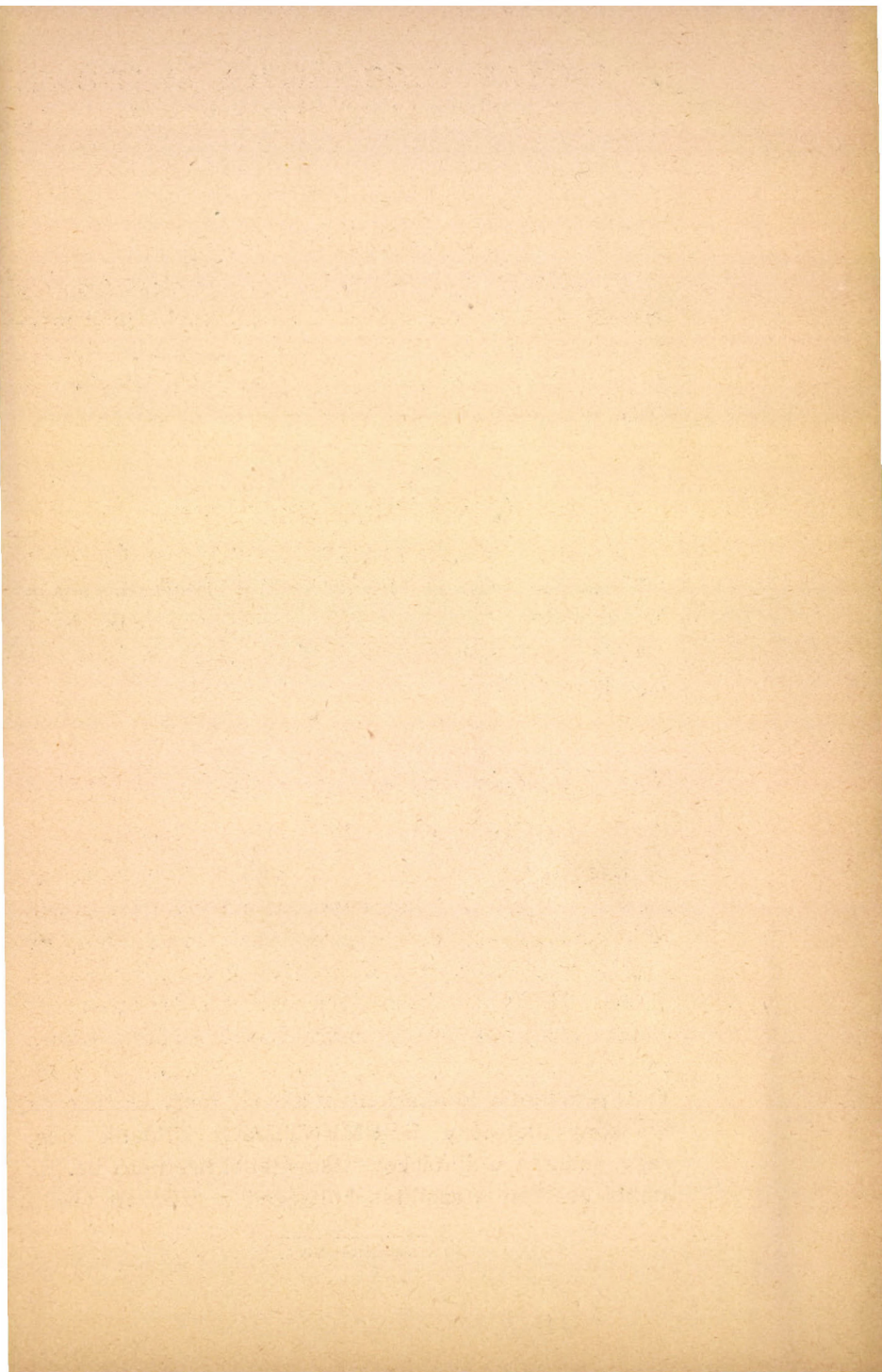
50. §.	A reformot főképp a jóról s rosszról való téves fel fogás késlelteti	355
51. §.	A reform késése hat főakadályra vezethető vissza	357
52. §.	Első nehézség: a forradalmi szellem s a nemzeti szokások megvetése	358
53. §.	Második nehézség: a társadalmi tekintélyek összezsugorodása	362
54. §.	Harmadik nehézség: a törvényhozók s a hivatalnokok túlságos beavatkozása	367
55. §.	Negyedik nehézség: a szónokok és írók szertelen befolyása	372
56. §.	Ötödik nehézség: a nyelv megromlása s négy szóval való visszaélés	375
57. §.	A szabadság szóval való visszaélés	378
58. §.	A haladás szóval való visszaélés	382
59. §.	Az egyenlőség szóval való visszaélés	384
60. §.	A demokrácia szóval való visszaélés	390
61. §.	Hatodik nehézség: a kormányformának tulajdonított túlzott fontosság	404
62. §.	A hat nehézség megoldása a mintanépek követése s a boldogulás időszakainak szokásaihoz való visszatérés által	407
63. §.	A minták megválasztása a népek összehasonlító megfigyelése alapján	411

64. §. A természetes feltételek, melyek a népekre nézve Isten s a közbéke tiszteletbentartását megkönnyítik	414
65. §. Az Isten tiszteletét legjobban fentartó vallásos intézmények	416
66. §. A közbékét leginkább fentartó polgári intézmények	421
67. §. A magánélet mintái a családban, a műhelyben, az egyházközségekben s a testületekben	423
68. §. A helyi kormányzat mintái a vidéki megyékben s a városi községben	429
69. §. A központi kormányzat mintái a tartományban és az államban	440
70. §. Korunk egy nagy minta-nemzete	463
71. §. A reform elvének s gyakorlati kivitelének összefoglalása	469
72. §. A magánosok s a kormányzók szerepe a reform kezdetén	475
Függelék	480

TISZAMENTI JOBBÁGY.

Előleges megfigyelések a különböző családtagokat illetőleg	495
1. §. A talaj, az ipar s a nép állapota	495
2. §. A család polgári állapota	497
3. §. Vallás és erkölcsi szokások	498
4. §. Közegészségügy	498
5. §. A család rangja	499
6. §. Vagyona (butor és ruházat nélkül)	499
7. §. Segítség	500
8. §. Munka és ipar	501
9. §. Eledelel és étkezés	502
10. §. Lakás, bútor, ruházat	503
11. §. Szórakozások	506
12. §. Az élet főbb időszakai	506
13. §. A család anyagi és erkölcsi jólétét biztosító szokások és intézmények	508
14. §. Az évi jövedelem költségvetése	509

	Oldal
A társadalmi szervezetre vonatkozó fontos tények . . .	512
17. §. A magyar Alföld egy falusi községének alkata . .	512
18. §. A jobbágy robotja	513
19. §. A kisgazdaságok osztatlan megtartásának előnyei- ről s a szertelen elaprózódás hátrányairól . . .	515
20. §. Mily módon szerzi meg a jobbágy-család a még szükséges földet?	515
21. §. A Magyarország társadalmi szervezetében 1846 és 1855 közt beállott változások	516
Név- és tárgymutató	517

A vállalat célja.

A M. Tud. Akadémia e vállalatban olcsó áron oly eredeti és fordított műveket ad ki, melyeknek megválasztásában irodalmunk egyes hézagainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a főszempontok.

★

A vállalat tartalma.

E vállalat a TÖRTÉNET, IRODALOM ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK egész körét fölkarolja. Különös gondunk a műveket szükség szerint térképekkel és tudományos értékű történeti és műtörténeti rajzokkal ellátni.

★

Az Akadémiai Könyvkiadó-Vállalat megjelenése módja és ára.

Évenként NÉGY kötet (minden mű betűrendes tárgymutatóval) jelenik meg, összesen 100—140 nyolczad-rétű íven. Egy-egy évfolyam ára fűzve 10 kor. Elegáns angolvászon-kötésben a négy kötet ára 13 kor. 20 fill.

Az aláírás a három éves cyclusra (1902—1904) kötelező. Egy-egy évfolyam ára (fűzve 4 kötet 10 kor., kötve 13 kor. 20 fill.) vagy előre küldendő be a M. Tud. Akadémia főttkári hivatalának, mely esetben az évi könyvilletmény BÉRMENTESEN küldetik meg, vagy pedig a szállításkor utánvétellel fizethető be. Ez utóbbi esetben a szállítás költségeit a címzett viseli.